

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Vejles industri 1732-1996

VEJLES HISTORIE 3

Vejles industri
1732-1996

Henrik Becker-Christensen

Asbjørn Hellum

Chr. R. Jansen

Bente Elholm Munk

Poul Porskær Poulsen

VEJLE KOMMUNE

Vejles historie
Bind 3: Vejles industri

© Henrik Becker-Christensen, Asbjørn Hellum,
Bente Elholm Munk, Poul Porskær Poulsen, Chr. R. Jansen
og Vejle Kommune.
Vejle 1996

Trykkeri: Schweitzer A/S Vejle
Bogbinder: J.P. Møllers Bogbinderi A/S, Haderslev
Papir: 135 g Biberist Allegro Silkemat
Bogen er sat med Garmond 3
Redaktion: Asbjørn Hellum
Lay-out: Jens Lorentzen
Grafer: Inger Bjerg Poulsen
Billedredaktion: Søren Brunbech og Asbjørn Hellum
Sekretariat: Vejle Byhistoriske Arkiv

ISBN 87-90086-10-4
ISBN 87-90086-11-2

Til udarbejdelse og publicering er modtaget støtte fra:
Dandy
Vejle Brand af 1841 g/s
Vejle Havn
Vejle Amts Folkeblad
Sydbank
Schweitzer A/S
Konsul Osvald Christensens Mindefond

Bindets illustration er Vejles signet fra 1601,
der opbevares på Vejle Museum.
Omslagets illustration er et udsnit af litografi med C.M. Hess'
Jernstøberi i Grønnegade, som det tog sig ud ved starten i 1876.
Billedet er lavet i anledning af 40 års jubilæet i 1916.

Indhold

Forord 9

Indledning 10

Forudsætninger for industriel udvikling

Henrik Becker-Christensen

Manufaktur og fabrik 15, Industriens vanskelige vilkår 18, Den nye industripolitik 23, Virkninger og teknisk udvikling 26, Vejle og de industrielle forudsætninger 29

Vejles industrielle udvikling indtil 1850

Asbjørn Hellum

Da industrien kom til Vejle-egnen. Byen 37, Befolkning 38, Konjunkturerne 39

Vejle-egnens første fabrik. Engelsholm Papirfabrik 41, Papirfremstilling i 1700-årene 46, Produktion og arbejdere 50, Engelsholm Papirfabrik standser 52

Tidlig metalindustri i Vejle-området. Geværfabrik 54, Haraldskær Kobber-, Høle- og Skæreknivfabrik 55, Høleer, knive og kobbertøj 60, Prips Kartefabrik 63, Madsens Nålefabrik 65

Tekstilindustri på Vejle-egnen ca. 1750-1850. Husflid og tekstilfabrikker 67, Lærredshallen 69, Spindeskoler og fattighjælp 70, Det Blaagaardske Dugmanufaktur i Vejle 72, Klædefabrik og spindeskole 74, Grejs Mølle på private hænder 78, Grejs Mølle Klædefabrik 79, Nyboe og Dalgas' Klædefabrik 89, Dalgas' Hørfabrik 93, Strømpefabrikker og væverier 94

Mad og drikke i Vejle indtil 1850. Korn, tobak og cikorie 96, Øl og brændevin 97, N.J. Prips Cikoriefabrik 102, Tobaksindustrien i Vejle 106

Anden industri og Vejle Havn. Pudder- og stivelsesfabrikken 113, Vejles potaskefabrikker 115, Vejle Havn 116, Bogtrykker Hertz 118, Læderfabrik i Vejle 119

Vejles industrielle udvikling ca. 1730-1850 121

Vejles industri 1850-1890

Bente Elholm Munk

Nye tider på vej. Vejle vokser 129, Konjunkturerne 131,
Metalindustri. Kobber- og hølefabrikken 133, Søm og redskaber
 135, Jernstøberier 137,

Klædevarereproduktion. Grejs Mølle Klædefabrik 140, Livet på
 klædefabrikken 140, Enden på historien 143, Randbøldal Klæde-
 fabrik 144, Andre tekstilvirksomheder 146

Trævarer og papir. Skibe 147, Andre trævarer 148,
 Papirindustri 149

Nærings- og nydelsesmidler. Det daglige brød mm. 152, Øl og
 sprit 154, En murermester bliver brygmester 155, Brændevin
 157, Tobaksvarer 161

Anden industri. Garverier 165, Teglværksproduktion 167, Teglværker i Vejle og omegn 168, Gasværket 170, Vejle Amts Folkeblad 171, Børnearbejde 172

1850-1890 - perioden mellem det gamle og
 det nye samfund 173

Vejles industrialisering 1890-1940

Poul Porskær Poulsen

Vejle bliver industriby. Vejle 1890 178, Befolkningen og byen
 180, Vejles industri 184

Tråd og klæder. Det første bomuldsspinderi i Danmark 192, Vejles tekstilindustri tager form 194, Windfeld-Hansen 195, De Danske Bomuldsspindier 196, Vejles øvrige tekstilindustri 199, Konfektionsfabrikker og systuer 202, Randbøldal Klædefabrik 203, Vejles tekstilindustri 1890-1940 204

Læder og reb. Garverier 207, Vejle Saalelæderfabrik A/S 208, Rebslageri 212, G. Funders Rebslageri og Børstefabrik 212

Jern og metal 214, C.M. Hess' Fabrikker 215, Smedekunst og kakkelovnsarkitektur 218, Spader og møtrikker 219, Øvrige jern- og metalindustri 222, Vejles jern- og metalindustri 1890-1940 224

Mad og drikke 226, Mælk og brød 227, Vejle Amts Svineslagteri 228, Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri 230, Margariner og mel 236, Steensens storhed og fald 236, "Safir" og "Davre" 239, Til tørstige vejlensere 242, Fornyerne 244, Vejles nærings- og nydelsesmiddelindustri 1890-1940 248

Anden industri. Xeroform og anden sæbe 251, Etronit og Mikanit 253, Tuber og dåser 254, Teglværker 255, Træ og papir 257

Vejles industrielle udvikling 1890-1940. Vejle-industriens personer 261, Perioder i Vejles industrialiseringsproces 263

Vejles industri fra 1940 til i dag

Chr. R. Jansen

1940-1953: **Mangel.** Generelle konjunkturer og forhold 269, Industribyen år 1940 269, 1940-1945: Besættelsesårene 271, Forsyningerne og administrationen 271, Den første mangel viser sig i Vejle 271, Industriens hverdag under besættelsen 272, Løn og arbejdsforhold 276, Oprettelse af et erhvervsråd 277, Besættelse, politik og erhvervsliv 278, Overskud og investeringer 280, 1945-1953: Efterkrigsårene 281, Industrien og verdensmarkedet 281, Langsom begyndelse 281, Gang i investeringerne 282, Et industrikvarter i Vejle Enge 283, Tekstilfabrikkerne 285, Byen udvides mod nord 286, En bank og en virksomhed 287, Arbejdsforhold og lønninger 287

1953-1973: **Gode tider.** Byen og verden 290, Forbundne bestyrelser 1955 292, Gamle virksomheder ophører 294, Næringsmiddelindustrien 301, Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri 301, Mejerier 304, Ingas Småkager 306, Dandy 307, Nye tider skaber nye industrier 311, Tekstilindustrien 315, Kampen om Bomuldsspinderierne 316, Udflytning sydpå 320, Arbejdsforhold og lønninger 321, Industribyen 1970 324

1970 til i dag: **Internationalisering.** Op og ned 327, Nye virksomheder 327, Tekstilindustrien 332, Tulip - et kapitel for sig selv 335, Dandy - et andet og positivt kapitel for sig 340, Andre forandringer inden for næringsmiddelindustrien 342, Jern- og metalindustrien 347, EDB-virksomheder 350, Erhvervspolitik - Jordpolitik 351, Bestyrelsessammensætning 355, Arbejdsforhold og lønninger 357, Erhvervsbyen i 1990'erne 360

Noter 365

Billedliste 378

Kilder og litteratur 380

Register 390

Forord

Byhistoriske fremstillinger sættes ofte i gang, når byer skal markere deres ældste købstadsprivilegier eller lignende. Det er ikke tilfældet i Vejle, hvor vi først kan fejre 700 års jubilæum i 2027. Initiativet til byhistorien blev taget af tidl. kontorchef i Vejle Kommune, Thorkild Worm, der gjorde opmærksom på, at den seneste byhistorie var udkommet så langt tilbage som i 1927. Samfundsudviklingen er siden gået hurtigt, og meget i og omkring Vejle mangler en egentlig historisk beskrivelse. Det var på høje tid at sikre vigtig viden for eftertiden.

Initiativet blev positivt modtaget i Vejle Kommune, og i december 1992 besluttede byrådet, at der skulle udarbejdes en helt ny historisk beskrivelse af Vejle-egnen i tre bind, hvis ideen vandt tilslutning i det lokale erhvervsliv. Heldigvis viste en række lokale virksomheder stor imødekommenhed, og de tilbød at finansiere det ene af byhistoriens bind, om Vejles industrielle udvikling.

Tak til sponsorerne: Dandy, Vejle Brand af 1841 g/s, Schweitzer A/S, Vejle Amts Folkeblad, Sydbank, Konsul Osvald Christensens Mindefond og Vejle Havn for finansieringen af dette bind. Uden deres støtte havde det ikke været muligt at udarbejde Vejles Historie i tre bind.

Til at tilrettelægge arbejdet med udgivelsen nedsatte byrådet en styregruppe bestående af kommunaldirektør Oluf Jensen (formand), fhv. kontorchef Thorkild Worm, rigsantikvar Steen Hvass, Nationalmuseet, landsarkivar Christian R. Jansen, Landsarkivet for Nørrejylland, overarkivar Henrik Fode, Erhvervsarkivet, stadsarkivar Jørgen Thomsen, Odense, erhvervschef Mogens Toft, afdelingsbibliotekar Søren Brunbech, kulturudviklingschef Willy Stolarczyk, vicekontorchef Peter Lind Hansen og arkivleder Asbjørn Helligum. Vejle Byhistoriske Arkiv er sekretariat for Vejles Historie og forestår dermed det praktiske arbejde i forbindelse med udgivelsen af værkets tre bind i 1996, 1997 og 1998.

Med dette værk er det vort ønske at bidrage til at fremme den store interesse, der allerede er i Vejle for den lokale historie; men også samtidig at yde Vejles bidrag til Danmarkshistorien.

Vejle Kommune, november 1996

Indledning

Vi behøver kun at gå et par hundrede år tilbage for at komme til en tid, hvor Vejle var en lille og statisk købstad. Det ændrede sig imidlertid for godt 100 år siden, da en stærk industrialiseringsbølge blev sat i gang. På godt et halvt hundrede år blev Vejle forvandlet fra det stillestående lokalt orienterede samfund til en højteknologisk industriby i konstant udvikling og forandring. Beskrivelsen af denne proces har været en af de væsentlige grunde til at sætte arbejdet med bogværket "Vejles historie" i gang, og det var derfor også naturligt, at bindet om Vejles industrialisering kom først.

Som antydnet ovenfor har vi fundet det naturligt at følge dele af erhvervshistorien helt frem til i dag, hvor de nye serviceorienterede virksomheder fortrænger de mere traditionelle industriforetagender. Bindet om Vejles industri kommer derfor til at beskrive tiden fra den første fabriksmæssige produktion blev etableret i Daldober i Vejle-Ådalen vest for Vejle i 1732 til industrikvartererne i Vinding og på Nørremarken 1996. Dermed bliver det også en meget aktuel industrihistorie.

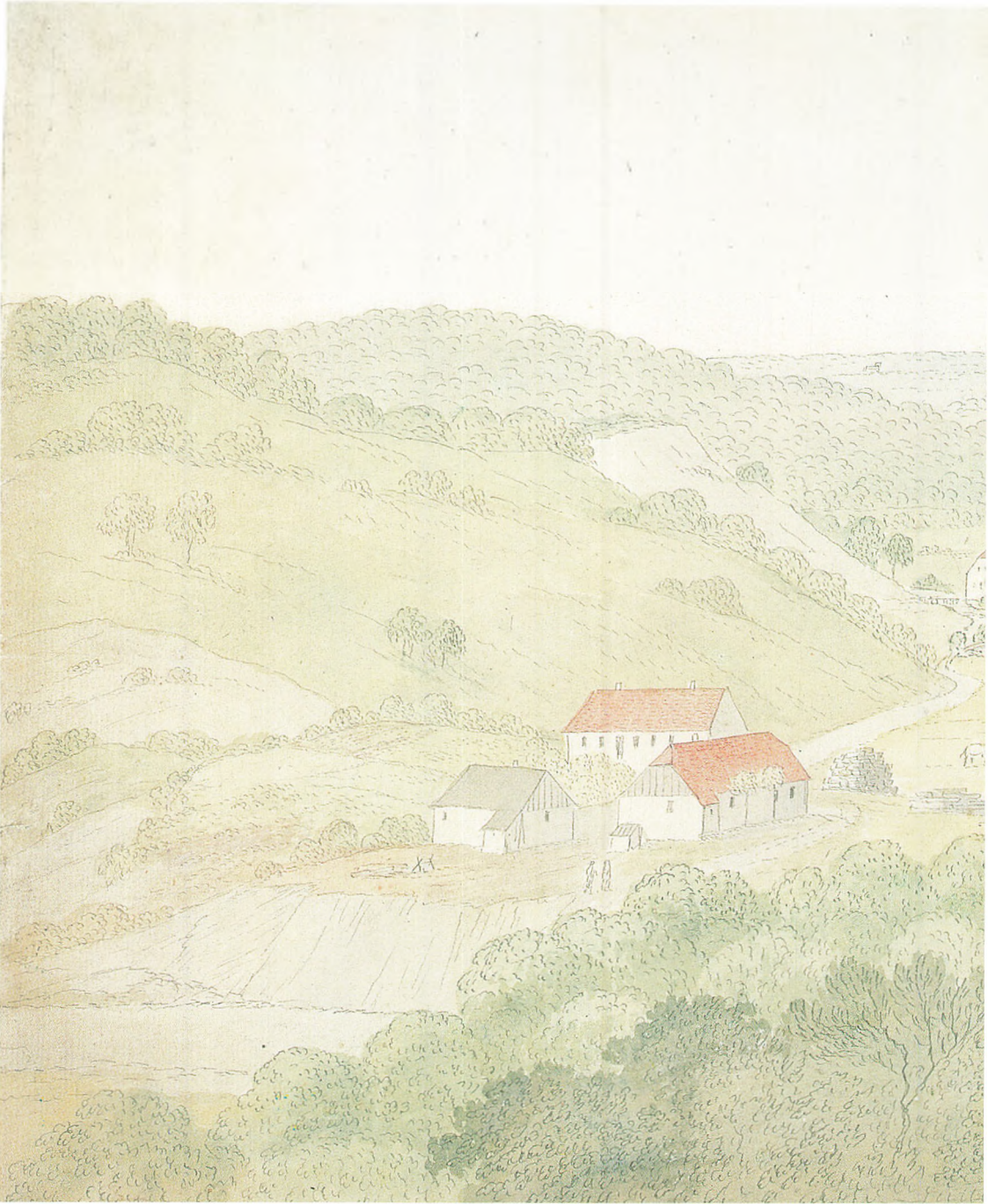
I den ældre periode, hvor vandkraften var den centrale faktor i placeringen af virksomhederne, må vi operere med et relativt stort geografisk område, Nørvang-Tørrild Herred, for at fange den industri, der hørte til Vejle. Senere gjorde industrien sig uafhængig af vandkraft, bl.a. med dampmaskinen, og kunne dermed flytte til byen, hvor arbejdskraften var til stede. Hermed indsnævres også det geografiske rum, som bogen omhandler.

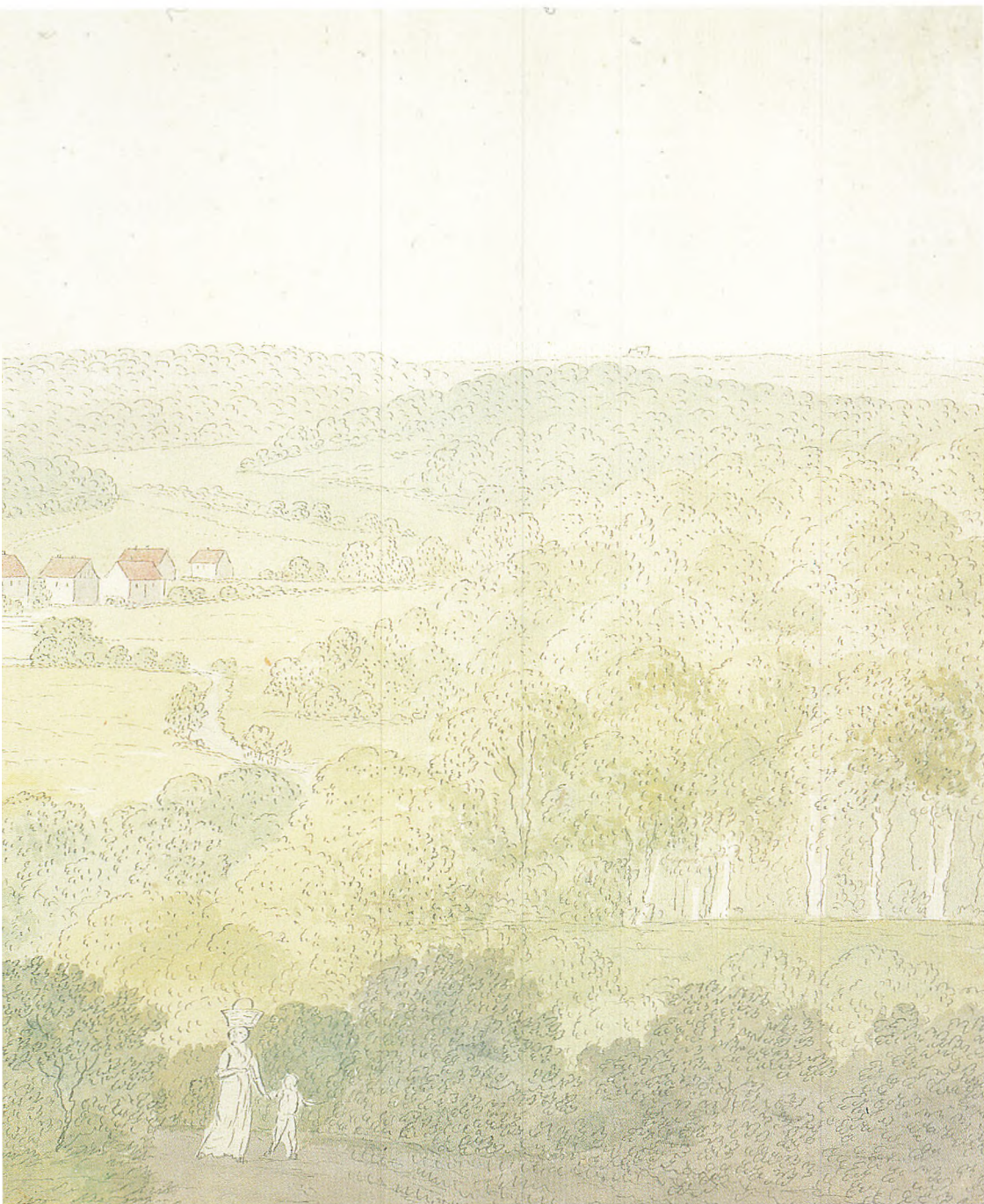
Begrebet industri skal i denne bog forstås bredt, nemlig at produktionen antager fabriksmæssig karakter med masseproduktion ved en høj grad af arbejdsdeling, evt. mekanisering, samt at produktionen er rettet mod en ukendt forbruger, som først skal bestemme sig for købet, når han/hun ser varen. Der er ligeledes lagt vægt på at beskrive virksomheder, som senere udviklede sig i industriel retning.

Kildematerialet til Vejles industrihistorie befinder sig forskellige steder, men heldigvis er en stor del af de centrale arkiver stadigvæk i byen, nemlig på Vejle Byhistoriske Arkiv. Langt de fleste af byens virksomheder har afleveret deres arkivalier her, og når dertil lægges enkelte virksomhedsarkiver, som opbevares på Erhvervsarkivet i Århus, har vi haft kildemateriale fra næsten alle de centrale virksomheder til rådighed ved udarbejdelsen af bogen. Desuden har vi fået stor hjælp af Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, hvor vigtigt materiale hurtigt er blevet fundet frem til forfatterne, bl.a.

told-, rådstue- og amtsarkivmateriale. Også på Rigsarkivet har vi fundet væsentligt kildemateriale, og Biblioteket for Vejle By og Amt har været behjælpelig med at finde litteratur og skaffe hjem, når det var nødvendigt. Beredvilligheden til at hjælpe har været stor hos alle disse institutioner, og det siger vi tak for!

Der skal desuden lyde en tak til personalet på Vejle Byhistorisk Arkiv, som har været "hårdt ramt" i den hektiske periode, indtil bogen var færdig. Tak til Anna-Grethe Hedegaard Andersen (Vejle Byhistoriske Arkiv) og Kjeld Jensen (Vejle Kunstmuseum) for fotoarbejde og til forfatterne for de mange ord! Til de dygtige typoteknikere på Schweitzer A/S skal der også rettes en tak for deres store arbejdsindsats. Desuden har en masse borgere og virksomheder i Vejle været behjælpelige med kildemateriale, billeder, oplysninger og meget mere. Deres hjælp har været uundværlig, og det siger vi tak for.

*Udsigt i Grejsdalen ved Grejs Mølle 1822
Af Søren Læssøe Lange.*

Nørrejylland og den nordlige del af Fyn 1767. Vejle udgjorde sammen med Fredericia og Kolding de østlige købstæder i det vidtstrakte Ribe Stift, hvis nordligste købstad var Lemvig ved Limsfjorden.

Forudsætninger for industriel udvikling

Manufaktur og fabrik

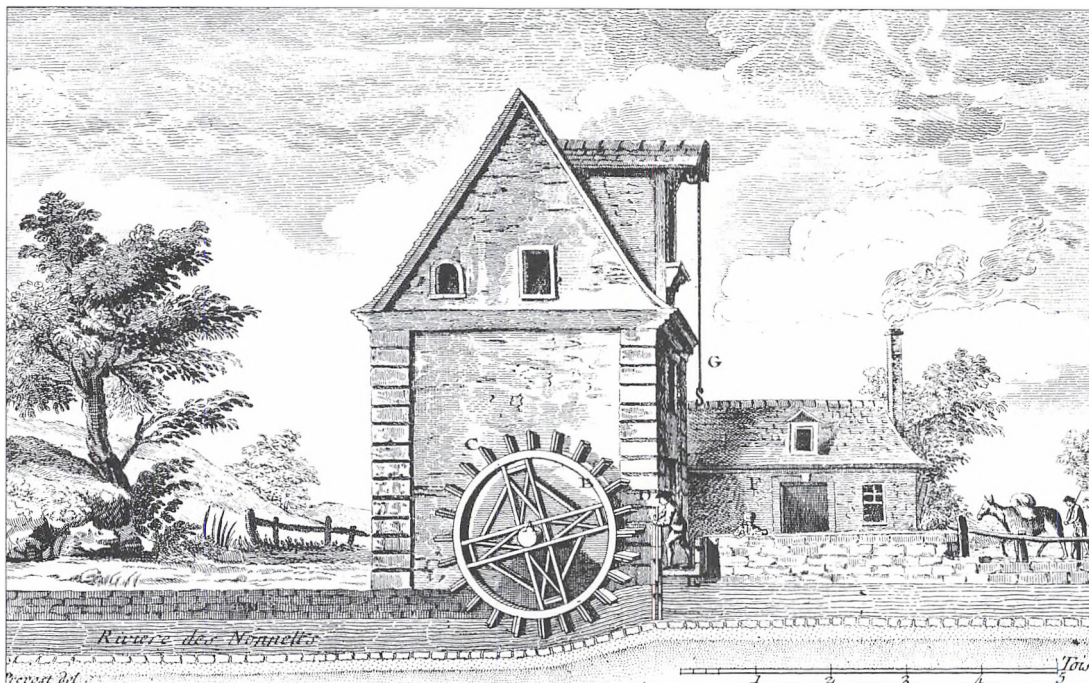
“Her i byen findes ganske ingen fabriquer eller manufacturer, icke heller vides nogen at have været...”.¹ Det var den nedslående melding til stiftamtmand Christian Carl Gabel i Ribe, da han i sommeren 1735 forhørte sig om de industrielle forhold i Vejle.

Svaret var affødt af et kongeligt reskript, som pålagde stiftamtmandene i Danmark at foretage en nærmere undersøgelse af de økonomiske forhold i de byer og amter, der hørte til stiftamtet. Et af de spørgsmål, som regeringen ville have belyst, drejede sig om industrien. Det skulle her undersøges, om “...nogle, og hvad slags fabriquer eller manufakturer det være sig under hvad navn det vil, udi enhver by, amt og provincie befindes.” Det skulle oplyses, i hvilken stand de var, om der tidligere havde været andre, og hvorfor de var ophørt.²

Industri Vejles svar var ikke enestående. Det gik igen i de fleste indberetninger fra købstæderne. Det gjaldt f.eks. Kolding, hvor man kort og godt kunne meddele, at “...af fabrikker eller manufakturer er her til byen ingen...”. Det samme var også tilfældet i så stor en by som Århus. Det samlede resultat af regeringens undersøgelse var meget nedslående. Uden for hovedstadsområdet var der kun industrielle foretagender i fire købstæder. Det var to nyoprettede tekstilmanufakturer i Køge og Aalborg, et skrantende strømpevæveri i Fredericia og en stivelses- og pudderfabrik udenfor Nysted på Lolland. Hertil kom nogle industrielle anlæg på landet, hvoraf de fleste var i middelmådig eller dårlig tilstand. Med andre ord var der i 1735 så godt som ingen industri i provinsen.³

Ordet “industri” er her og i det følgende brugt i sin nutidige betydning. I det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. århundrede blev det derimod brugt som en betegnelse for flid, foretagsomhed og driftighed; det er den oprindelige betydning af det latinske ord “industria”. Det er i denne sammenhæng, der f.eks. i et handelsleksikon fra 1807 tales om en persons “sparsomhed og mageløse industrie.”⁴ Det var først i løbet af det 19. århundrede, at det moderne industribegreb blev skabt.

Som det fremgik af 1735-indberetningerne benyttede man sig i datiden af ordene “manufaktur” og “fabrik”, når det gjaldt de industrielle forhold. Forskellen mellem de to begreber var i reglen

svævende. Det prægede alle indberetninger og gik igen i de samtidige ansøgninger og bevillinger om oprettelse af industrielle anlæg. Da Gerhard Hansen Lichtenberg i 1732 søgte regeringen om tilladelse til at oprette Engelsholm papirfabrik 15 km vest for Vejle, brugte han ordene fabrik og manufaktur synonymt. Det var også tilfældet i den kongelige bevilling, som han modtog nogle måneder senere. Her blev der i samme åndedrag talt om "et papiir-manufactur", om "denne fabrique" og om Lichtenbergs "papiir-manufacturs verck".⁵ Tilsvarende blev det 10 år senere opførte industrielle anlæg ved Haraldskær betegnet henholdsvis som en "kobber-manufactuermølle" og som en "kobber- og hølefabrik".⁶ Det var derfor med god grund, at de industrielle forhold i slutningen af det 18. årh. i et stort værk om de danske kongers forordninger og åbne breve blev omtalt under den samlende overskrift: "fabriquer, manufacturer og deslige anlæg".⁷

Ordet "manufaktur" blev i datiden også brugt som et samlende begreb om den industrielle foretagsomhed - herunder produktionsprocessen og dens resultat. Det var et udslag heraf, at en af regeringens embedsmænd, Otto Thott, i en betænkning fra 1735 omtalte de industrielle forhold i Danmark med den indledende overskrift: "Om borgerligt væsen i sær om manufacturer".⁸ Fra begyndelsen af det 19. århundrede blev manufaktur-begrebet efterhånden kædet specielt sammen med tekstilproduktionen. Det er en rest heraf, som i dag er bevaret i ordet "manufakturhandler". Derimod

Fransk stik fra 1760'erne af en vandmølle med underfaldsbjul, der er stor nok til at drive et større værk eller manufaktur.

Manufaktur

indskrænkede betegnelsen "fabrik" sig i det 18. og 19. århundrede lige som senere normalt til de enkelte virksomheder eller anlæg. Tilsvarende var ordet "værk" primært møntet på de tekniske anlæg i et foretagende - som det f.eks. var tilfældet i den kongelige bevilning til Lichtenbergs ovenfor omtalte "papiir-manufacturs verck" ved Engelsholm.⁹

Husflid

Opfattelsen af, hvad man i det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. århundrede forstod ved industriel virksomhed, var dog mere flydende end som så. Den såkaldte husflid i form af især landbefolkningens overskudsproduktion af hjemmelavet klæde, vadmel, lærred, strikket uldtøj, jydepotter m.m., blev også opfattet i en industriel sammenhæng. Det gjaldt f.eks., når de nævnte varer blev genstand for en videreforarbejdning ved valkning, farvning eller lignende. Hertil kom den såkaldte "forlagsvirksomhed", hvor tilvirkning og videresalg af husflid blev organiseret af en kræmmer eller købmand.

Et eksempel på en decentral produktionsform var den "fabrik", som amtmand Hans de Hoffman etablerede i Koldinghus Amt. I 1786 skrev han tilbageskuende, at han havde haft "...en fabrik af 80 familier i fem år, som leverede lærreder til armeen, årligen 9000 alen for 8 à 10 sk. [pr.] alen...". Hoffman sørgede for, at landhusmødrene blev forsynet med de nødvendige råvarer i form af hør, og han tog sig af de færdige produkters afsætning til militæret.¹⁰ Det var sådanne frugter af de hjemlige sysler på landet, der i 1826 fik C. Dalgas til i en beskrivelse af Vejle Amt at tale om "vor huusflids-industri".¹¹

Lige som landbefolkningen kunne håndværkere og andre personer i købstæderne også indgå i forskellige former for decentral produktion, der havde et industrielt tilsnit. F.eks. forlød det i 1735-indberetningen fra Fredericia, at nogle af indbyggerne lavede lærred. Det meste blev solgt og brugt i byen, mens resten blev sendt til hovedstaden. Tilsvarende var der i Vejle "...fattige folk, som forarbejder nogle hestedækker til 12 à 13 skill. stykket af grov handskemageruld."¹²

Hvordan afsætningen af disse produkter var organiseret, forlød der ikke noget om. Derimod var forlagssystemet udbredt i flere håndværk. Det gjaldt først og fremmest handskemagerne, der hørte til de største lav i byer som Viborg, Århus, Aalborg, Randers, Odense og Vejle. En del af deres produktion blev opkøbt af lokale købmænd og eksporteret til København, Norge og udlandet. På den måde kom flere af handskemagerne i praksis til at fungere ligesom en senere tids lønarbejdere. Omvendt kunne f.eks. farverne i købstæderne i det små virke som manufakturister og forlæggere for oplandets husflid.¹³

Det var denne noget udflydende opfattelse af industribegrebet, der

Hans de Hoffman (1713-93). I årene 1760 til 1773 var han "præsident" i Fredericia og fra 1773 og indtil sin død 1793 amtmand over Koldinghus Amt.

gik igen i O.J. Rawerts store værk om "Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848." Forfatteren kunne her øse af den store viden, han havde fået som embedsmand med særligt ansvar for de industrielle forhold - en virksomhed der i 1831 var blevet stadfæstet med en udnævnelse til regeringens fabriksdirektør. I sit værk tolkede Rawert begrebet industri bredt i ordets oprindelige betydning som: Flid og driftighed ikke kun inden for fabriksdrift, men også inden for håndværk og husflid. Det var udtryk for politisk-økonomisk tænkning hos en mand, der i et langt liv havde kæmpet for industriens fremme i det danske monarki. Derfor blev værket, da det udkom i 1850, et monument over det før-industrielle Danmark.¹⁴

I de følgende år begyndte industriens hjul for alvor at rulle. Det blev starten på en ny epoke, hvor håndværk og husflid kom til at spille en stadig mindre rolle. Samtidig blev ordet "industri" nu endegyldigt forbundet med produktion og produktforædling i stor stil ved hjælp af maskiner og mekanisk kraft.

Industriens vanskelige vilkår

Da Christian 5. i 1683 skrev sit politiske testamente, formanede han bl.a. sine efterfølgere om, at "...manufakturernes introduceres og i flor sættes, på det rå og uforarbejdede varer, som i landet falder, der kunne forarbejdes og forbruges, og penge derimod som ellers, en stor del til pragt og overdaadighed til fremmede udføres, kunne i landet forblive."¹⁵ Det var her lykkedes kongen at formulere nogle af de vigtigste grunde til, at han og de skiftende regeringer i det 17. og 18. århundrede bestræbte sig på at fremme dansk industri.

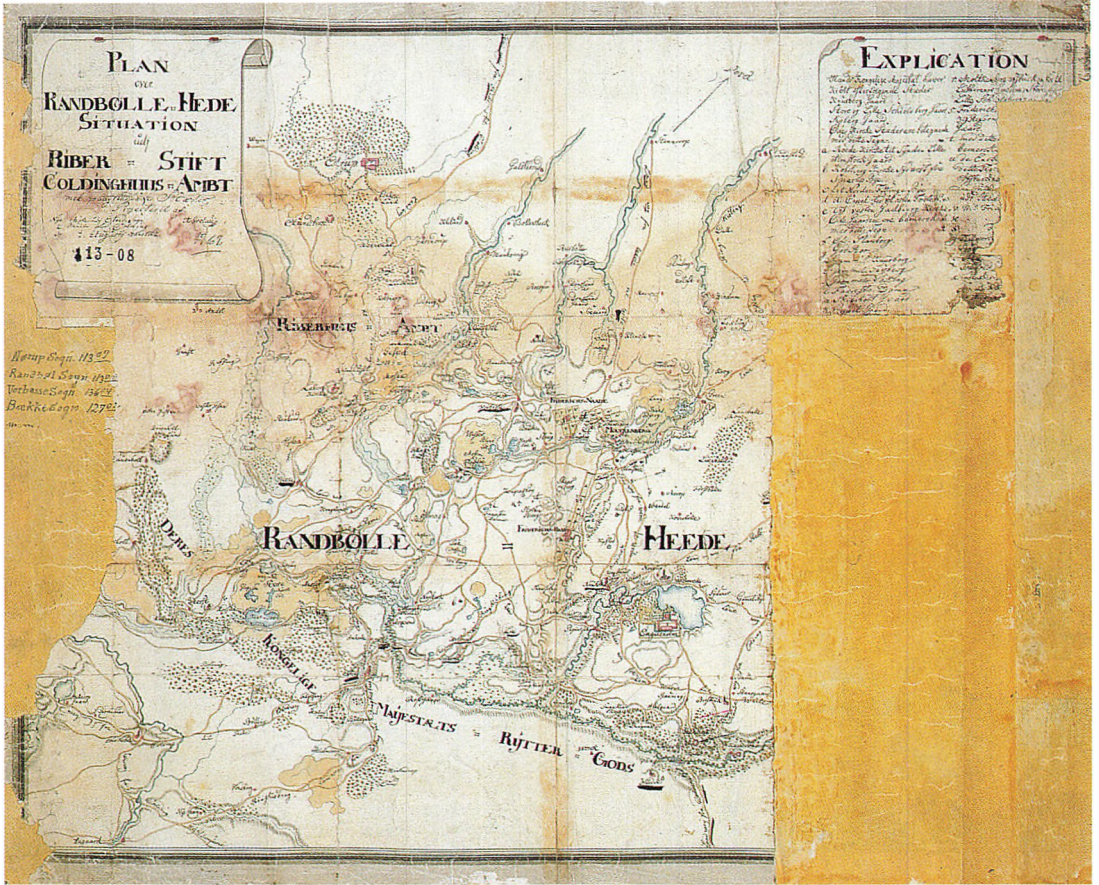
Ønsket om selvforsyning med egne færdigvarer, der kunne hindre pengene i at "gå ud af landet" og fremme den indenlandske beskæftigelse stod centralt i tidens merkantile tankegang. I de forskellige ansøgninger om statslige bevillinger, tilskud, mm. til industrielle foretagender blev der da også spillet dygtigt herpå. Det gjaldt f.eks. Gerhard Hansen Lichtenberg, da han i 1732, for at sikre sig tilstrækkeligt med råvarer til Engelsholm papirfabrik, ansøgte om eneretsbevilling på indsamling af klude i Jylland og på Fyn.

Lichtenberg kunne argumentere med, at "profitten" ville trækkes ud af landet, hvis kludene blev solgt til udenlandske manufakturer. Samtidig lovede han, at papirfabrikken kunne sikre, at "...den profit, der ellers gaar af riget for fremmed papiir, kunde blive i landet og i besynderlighed til mange fattiges nytte og underholdning."¹⁶ Tilsvarende lokkede Søren Fogh og Hans Christian Berg i 1777 regeringen med, at deres stivelses- og puddefabrik i Vejle ville spare landet for unødigt import, at den ville benytte indenlandske råvarer

Ole Jørgen Rawert (1786-1851). blev en af de centrale embedsmænd bag dansk industripolitik i tiden indtil 1850. Her malet af C.A. Jensen 1839.

Selvforsyning

Kort fra 1762 over den del af det daværende Ribe Stift, hvor man finder Vejleområdet's tidligste industrier. Kortet er beskadiget, og man ser ikke Vejle i øst og Grejs Å, hvor der også snart dukkede industrier op.

Toldbeskyttelse

og beskæftige adskillige af byens betlere.¹⁷ Den slags argumenter gjorde i reglen også indtryk på myndighederne.

Men selv om det var et fast dogme, at "manufaktur er et af de fornemste midler, hvorved riger og lande tiltager og i velstand bringes", stod resultaterne ikke mål med anstrengelserne.¹⁸ Sandheden var, at industrielle foretagender var sarte planter, som det var vanskeligt at få til at trives i Danmark. I perioder, hvor de blev gødet rigeligt med toldbeskyttelse, statslige subsidier, eneretsbevillinger og hjælp fra indkaldte manufakturister, lykkedes det at få en indenlandsk produktion igang. Det var f.eks. tilfældet under Christian 4. i årene 1611-1625 og under Christian 5. i 1680'erne. Men når de nye foretagender skulle stå på egne ben på markedsmæssige vilkår, sygnede de fleste hurtigt hen. Desuden havde de korte vækstperioder kun sat sig spor i København og omegn, mens provinsen stort set forblev uberørt af regeringens manufakturpolitik.

Det gjaldt også Ribe Stift, hvortil Vejle hørte. En forespørgsel i 1687 viste, at der ikke fandtes nogen egentlige manufakturer i hele stiftet. Tidligere havde der været en båndfabrik i Ribe, men den

var slået fejl på grund af manglende afsætning. På spørgsmålet om, hvilke nye industrielle foretagender, der kunne tænkes oprettet, viste de lokale myndigheder en betydelig interesse. I Fredericia ville man gerne have en lang række forskellige manufakturer. Vejle kunne tænke sig manufakturer for læder og skind, klæde og teglværker. Tilsvarende ville Varde på grund af oplandets uldproduktion have tekstilmanufakturer, læderarbejde og jernfabrikation m.m. Kun om Holstebro blev det direkte sagt, at byen var "ubekvem" for manufakturer. I praksis gjaldt udsagnet de fleste byer i provinsen. Da generalprokurør Bentson i 1693 foretog en inspektionsrejse til 23 købstæder i hele landet, kom han til det sørgelige resultat, at der i samtlige købstæder ikke var "nogen sær manufaktur" bortset fra Køge, hvor en borger havde indrettet et sejldugsmageri.¹⁹

Som nævnt stod det ikke bedre til, da regeringen i 1735 forhørte sig nærmere om de industrielle forhold i provinsen. Erkendelsen kom samme år tydeligt til udtryk i Otto Thotts betænkning. Om manufakturernes skrev han således, at "...spørger mand hvorledis dette borgerlig væsen hos os er beskaffen, og seer mand i sær til de smaae købstæder, som det beqvemmeligst kunne drive, da finde mand deraf desto værre, ej de ringeste fodspor...".²⁰

Der var flere grunde til, at industrien ikke havde sat sig synlige spor i provinsens købstæder, og at det - for at blive i det Thottske billede - endnu kun var blevet til et svagt aftryk i hovedstaden.

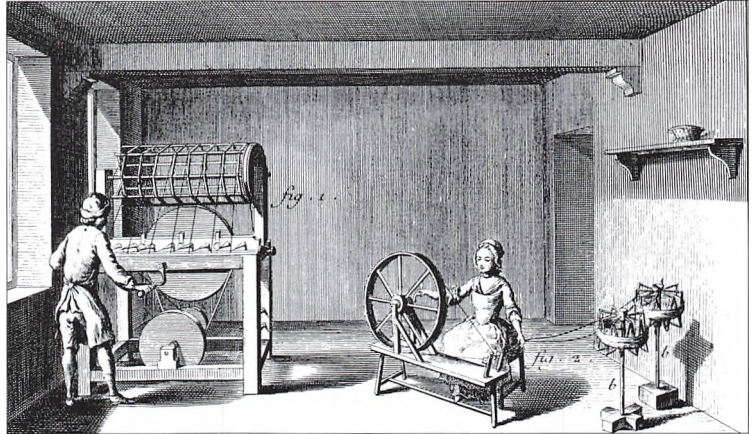
Det var ikke nok med den gode vilje. I praksis var der store vanskeligheder med at tilvejebringe den nødvendige anlægs- og driftskapital til de private manufakturer. Forudsætningen herfor var en lokal velhavende købmandsstand, men den var næsten ikke tilstede i provinsen i anden halvdel af det 17. århundrede og første halvdel af det 18. århundrede. Det var anderledes i København, men også her var der blandt storkøbmændene en udpræget tilbageholdenhed med at investere i industriel virksomhed.

Desuden kneb det især i tekstilindustrien med at skaffe den fornødne faglærte arbejdskraft. De indkaldte udenlandske manufakturerister blev i de statslige manufakturer ofte henvist til at gøre brug af "lemmerne" i arbejdsanstalter, børnehuse mv. Man ville slå to fluer med et smæk ved at lade manufakturernes sikre beskæftigelsen af samfundets fattige. Det kom der ikke noget godt ud af. I hvert fald ikke med hensyn til produktivitet og kvalitet. Klager over pris og kvalitet hørte også til det vanlige omkvæd i forbindelse med flere af de andre industrielle produkter i datidens Danmark.

Det gik ud over afsætningen. Her var et beskyttende monopol, høj told eller importforbud ikke nok til at værne om den indenlandske produktion. Det problem, man stod over for i det 17. og 18. århundrede, fremgik klart af en artikel i tidsskriftet "Magazin for Patriotiske Skribenter". En anonym indsender skrev, at "...naar jeg af con-

Mangel på industri

Børn i færd med at spinde uldgarn. Fransk stik fra 1760'erne.

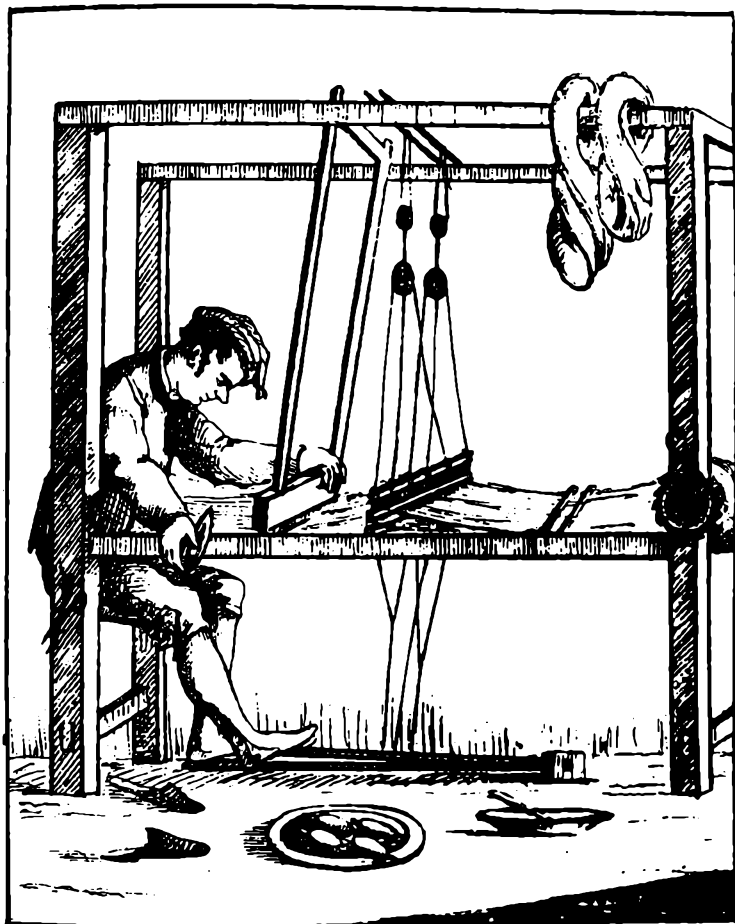
trabande vahre for halve penge kan klæde mig, saa maa jeg sandelig være en stor patriot, om jeg giver dobbelt for at klæde mig i landets fabriquerede vahre." Toldregnskaberne giver et fingerpeg om, at det stod særlig galt til i provinsen. Når langt hovedparten af den registrerede import til kongeriget fra det øvrige Europa blev opgivet indført til København, giver det efter alt at dømme et overdrevent billede af hovedstadens dominans og viser blot, at det var vanskeliggere at smugle varer ind i København, end i den øvrige del af landet.²¹

Det var dog værre, at markedet for industrivarer i det 17. og 18. århundrede var stærkt begrænset. De fleste danske manufakturer var således på forhånd afskåret fra at afsætte deres varer til den del af befolkningen - omkring 80 % - der var bosat på landet. Det skyldtes bøndernes forarmelse og konkurrencen fra husfliden.

Landbruget var i en stor del af perioden præget af en langvarig konjunkturedgang med vigende priser og svigtende afsætning af korn og øksne på de udenlandske markeder. Efter en midlertidig bedring omkring 1700 begyndte kornpriserne igen at falde efter Store nordiske Krigs ophør i 1720, og var i 1730'erne lavere, end de havde været på noget tidspunkt i de foregående 100 år. Klagerne over bøndernes manglende købeevne hørte da også til det faste omkvæd i købstædernes skrivelser til regeringen. F.eks. benyttede Vejle i 1735 lejligheden til i sin indberetning om byens økonomiske tilstand at sukke over, at omegnens bønder kun købte de varer, der var "...højnødvendig til deres avlings fortsættelse".²²

Konkurrence fra husflid

Den manglende købekraft var med til at anspore bøndernes "hjemme-industri", husfliden. Det betød, at de var selvforsynende med stort set alle beklædningsgenstande, husgeråd, trævarer, tovværk, fiskegarn og - afhængig af naturforholdene - kalk og teglsten samt undertiden salt. Som et eksempel herpå kunne Hans de Hoffman berette om bønderne i Koldinghus amt, at "...hvad klæde-

Linnedvævning ca. 1830. Forarbejdning af hør til linned foregik ofte som husflid på gårdene. Bemærk bøgarnsnøglerne, der hænger parate på vævens overligger.

Linnedvæver

dragten angaar, da forfærdiger deres koner alt, hvad de og deres mænd og børn slider...".²³ Tilsvarende kunne C. Dalgas senere i sin beskrivelse af Vejle amt oplyse, at bønderne her bl.a. producerede vadmæl, hør- og blårlærred, sengetøj, strømper, nattøjer og handsker.²⁴ Det var formentlig til brug for denne husflid på Vejle-egnen, at bønderne i 1735-indberetningen supplerede de hjemlige råvarer med køb af hør, hamp og blå.

Overskudsproduktionen fra husfliden fandt imidlertid også god afsætning i købstæderne og København. Den væsentligste grund hertil var den enkle, at bøndernes hjemmegjorte varer var billigere end manufakturernes frembringelser. Det var især til skade for tekstilindustrien. I indberetningerne fra købstæderne i Ribe Stift 1688 forlød det da også flere gange, at købstads-manufakturernes varer ikke kunne fabrikeres "...for den værd som en hver slags på andre steder bekommes kunne...". Det lærred, som en bondekone i det 18.

århundrede kunne blive nødsaget til at sælge for 6-8 skilling pr. alen, kunne af en fabrik i det før-industrielle Danmark ikke sælges for mindre end 10-12 sk. pr. alen.²⁵ Husfliden var dermed den fremspirende tekstilindustriens værste konkurrent.

Bortset fra statsmanufakturernes leverancer til hær og flåde var markedet for industriprodukter i praksis begrænset til mere luksusprægede varer, forskellige former for metalforarbejdning og nogle nicheproduktioner - som f.eks. Lichtenbergs papirfabrik ved Engesholm. De dårlige afsætningsmuligheder og kapitalmanglen betød, at købstæderne ikke var tillokkende for de udenlandske manufakturister. De foretrak i stedet København med de bedre afsætningsmuligheder, hvor de også var nærmere kongens kasse og muligheden for at få yderligere privilegier. Der var derfor mange grunde til, at Vejle og de fleste andre købstæder i 1735 måtte meddele regeringen, at "...her i byen findes ganske ingen fabriquer eller manufacterer...".

Den nye industripolitik

Regeringens ønske om at få et nærmere kendskab til de økonomiske forhold i provinsen var et varsel om, at en ny erhvervs politik var i støbeskeen. Grunden blev lagt i december 1735 ved oprettelsen af "General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium", der var til tænkt rollen som et samlende og koordinerende organ for den dansk-norske erhvervs politik spændende lige fra handel, industri, bjergværksdrift, skovbrug og fiskeri til mønt-, told- og skatteforhold. I praksis kom det ikke til at gå sådan, idet flere af de nævnte områder fortsat blev varetaget af de andre regeringskollegier. Til gengæld blev Kommercekollegiet sjælen i den nye industripolitik, som regeringen slog ind på, og som med en kortvarig afbrydelse under Struensee blev fastholdt i resten af det 18. århundrede. Virkningerne kunne endda spores langt ind i det 19. århundrede.

Det er i denne sammenhæng, man skal se Otto Thotts betænkning fra 1735 om "Kommerciens Tilstand". I det nationaløkonomiske programskrift slog han kraftigt til lyd for en aktiv dansk industripolitik. Meget pædagogisk indledte Thott med at påpege, at det, landmanden kunne sælge for 100 rdl., kunne manufakturernes forbedre til det tredobbelte, "...thi hvor meget forøges ej jernets værd, naar deraf gøres søm, knive, saxe, kaarder, pistoler, bøsse med videre? Og hvad er den raae uld at regne imod det den kand blive til, naar den vorder separerit, reed, toet, kartet, spundet, spolet, render, vævet og farvet?". En sådan fabrikation var ifølge Thott forbundet med mange fordele. Konsumtionsindtægterne ville gå i vejret, og der blev skabt arbejde til befolkningen - især til mange fattige. Ved at benytte egne i stedet for importerede færdigvarer blev "pengene

i landet”, og der kunne med tiden også blive tale om en indbringende eksport af danske færdigvarer. Der var altså ikke noget at betænke sig på.²⁶

Med sit skrift stod Otto Thott som eksponent for den kurs, som regeringen slog ind på. For første gang i den danske industrihistorie blev der i årene efter 1735 tilstræbt en helhedsløsning, hvor staten søgte at tage hånd om manufakturernes i alle faser lige fra deres etablering til deres produktion og afsætning af de færdige varer.

Da industrien i Danmark næsten stod på bar bund og led af mangel på faglært arbejdskraft, indledte regeringen det nye fremstød med at indkalde fremmede fabriksfolk i stort tal fra Frankrig, England, Tyskland, Holland og det senere Belgien. Blandt lokkemidlerne var pengegaver, forskud, kreditter, huslejegodtgørelse, skattelettelser og toldbegunstigelser. På denne måde kom der i årene mellem december 1736 og december 1740 mindst 200 udenlandske fabrikanter og voksne arbejdere alene til tekstilindustrien.

Næste fase var at få gang i produktionen. Hidtil havde det ofte været et problem at skaffe den nødvendige driftskapital. Det blev derfor til støtte for de industrielle foretagender, at regeringen i 1736 besluttede at oprette en Kurantbank. Sammen med Kommercekollegiet udlånte den i de følgende år betydelige summer til de nye fabrikanter. Tekstilproduktionen blev også fremmet, da regeringen i 1737 oprettede et såkaldt Generalmagasin, der skulle virke som indkøbscentral for råvarer og opkøbe de færdige produkter. Det var i den egenskab, Generalmagasinet kom til at virke som salgskontor for tekstilvarer - og som kreditanstalt for kræmmerne.

Efter udenlandsk forbillede blev der i 1739 også oprettet en såkaldt dugmagerhalle, der skulle føre kontrol med kvaliteten af de producerede varer. Gulerod og stok gik hånd i hånd. De modvillige kræmmere blev bl.a. forpligtet til enten at underholde nogle vævestole eller at aftage et bestemt kvantum indenlandsk fabrikerede varer. Og præsterne fik besked på at formane deres sognebørn om at købe indenlandske industrivarer.

At det særligt var tekstilproduktionen, der stod i centrum for regeringens bestræbelser, viste sig, da der i 1741 blev oprettet et silkevæverlav og et tøj-, vant- og dugmagerlav. I 1750 kom et tobaksspinderlav og det følgende år et strømpevæverlav. Sådan søgte regeringen at skabe ordnede arbejdsforhold i de omtalte industrigrene. Ved bestemmelser om, at kun norske og danske drenge kunne antages som lærlinge, søgte man samtidig at få fabriksfliden til at slå rod i befolkningen og gøre sig uafhængig af den udenlandske ekspertise.

Gennemførelsen af en konsekvent protektionistisk toldpolitik var også en vigtig brik i denne industripolitik. Ved opbygningen af høje toldmure og udstedelse af talrige importforbud skulle de nye

Udenlandske fabrikanter

Generalmagasin

Toldmure

Dugmager var betegnelsen for den faglærte uldklædevæver. Ca. 1830.

Dugmager.

foretagender beskyttes mod udenlandsk konkurrence og forbrugerne tvinges til at købe dansk.

Bolden blev givet op i april 1735, da tolden på kandis, topsukker og sirup blev tredoblet. Det blev begrundet med, at pengene, der blev brugt til udenlandsk sukker, skulle blive i landet og komme de københavnske raffinaderier til gode. Til gavn for et nyoprettet manufaktur ved Ørholm blev det senere samme år forbudt at indføre fremmede leer og skæreknive til Sjællands Stift. Hermed var kursen sat. I de følgende år fulgte den ene toldforhøjelse og det ene importforbud efter det andet. Der blev gennemført en massiv beskyttelse af tekstilmanufakturterne, men også alle andre former for industriel virksomhed kunne regne med regeringens bevågenhed. F.eks. blev det i 1741 forbudt at indføre sæbe fremstillet af olie og tran. Det følgende år kunne de københavnske hattemagere glæde sig over et forbud mod salg af fremmede hatte i hovedstaden. I 1744

blev det forbudt at indføre possementmagerarbejder til København, i 1745 var turen kommet til tran og fremmede plydser og i 1746 alt forarbejdet kobber og stolemagerarbejde.

De mange forbud og toldforhøjelser blev en væsentlig bestanddel af de nye toldruller i 1762 og 1766. Efter et kort tilløb til en kursændring under Struensee i begyndelsen af 1770'erne fortsatte den protektionistiske toldpolitik frem mod slutningen af århundredet. Der var da blevet indført ikke mindre end 150 importforbud og 12 eksportforbud. Hertil kom høje todsatser på de fleste øvrige importvarer. Tilsammen var det et udtryk for, hvordan de skiftende regeringer lagde vægt på at fremme dansk industri.

Med 1797-toldforordningen blev der luget kraftigt ud i de mange import- og eksportforbud. Samtidig blev tolden på udenlandske varer sat ned. Men holdningen var fortsat industrivenlig. Det kunne også aflæses af toldpolitikken i tiden efter Napoleonskrigene. Det var derfor, den frihandelsvenlige C. Dalgas i 1820'erne i sin beskrivelse af Vejle amt skrev: "Bort altså med disse usle og smålige hjælpemidler...". Han var godt klar over, at man ville råbe "...ak og ve over dette mit forslag, og beråbe sig på nødvendigheden af at opretholde statsindtægterne og beskytte den smule kunstflid-industrie, vi med så megen anstrængelse have tilkæmpet os". Dalgas mente ikke, at toldbeskyttelsen var afgørende for industrien. De fabrikker, der var begunstiget af den lokale beliggenhed, og hvor man arbejdede "med forstand", skulle nok klare sig. Som eksempel herpå anførte han bl.a. klædefabrikken i "Greis ved Veile".²⁷

Da Dalgas skrev sin bog om Vejle amt, var industrien i Danmark imidlertid ved at vokse fra de værste børnesygdomme. Fra at have været som en sart drivhusplante var industrien begyndt at slå rod i det fri - også uden for København.

Virkninger og teknisk udvikling

Det store fremstød, regeringen indledte i 1735, satte spor i det industrielle landskab. I løbet af få år lykkedes det at få en efter forholdene betydelig tekstilproduktion i gang i København. Ifølge en opgørelse fra 1745 var der 28 uldmanufakturer med tilsammen 184 væve, der beskæftigede 3.066 personer. Hertil kom fem silkemanufakturer med 124 væve og 463 beskæftigede personer. Til disse tal skal desuden lægges et ukendt antal arbejdere i de to statslige uldmanufakturer Børnehuset og Guldduset samt nogle linnedmanufakturer.²⁸

Virkningerne heraf kunne i 1749 spores i en indberetning fra Vejle. Det blev oplyst, at en af byens købmænd "...har og for kort tid siden med andre handlende her i byen fået fra den Kongelige Magazin i København nogle uldne varer så som klæde, rasker, bajer,

Forordning
Da
Told-Rulle,
Svarefter
Tolden af ind- og udførende Wahre,
samt Væst- og Havne- Pengene af Støbene,
saaog Træ-Væst og Tære- Tændten, saavel som
Accisen i Skibstæderne, herefter i Danmark
og Norge skal oppebæres.

—1762—1763—1764—1765—1766—1767—1768—1769—1770—1771—1772—
R. G. S. G. N. S. H. B. N.
Udtrykt ved Hans Kongl. Majest. og Universitets Bogtrykker
af Johan Jensen Beylitz.

*Titelblad til Chr. den sjettes
"Toldrulle" af 1730.*

Industripolitik og
provinsen

rye, multum, sars, canifassen, nat huer og bånd med videre.”²⁹ Nabobyerne Horsens og Fredericia kunne i 1760’erne berette, at de i hovedstaden hentede ”klæde og alenkram af indenlandske fabriker”.³⁰

I Fredericia, der var en foregangsby på dette felt, var der nu også dukket flere industrielle foretagender frem. Byen havde et ”stort sæbe-verk”, der var i ”skjøn drift” og med god afsætning, en oliemølle, en ”stor tøjmager-fabrik” og en klædefabrik. I Pontoppidans Danske Atlas fik byen da også det skudsmål, at den var ”...frem for de fleste i landet så meget bekvemmere til fabrikker, som de to parter af indvånere er fattige folk, husleje og levnets-ophold med videre er ikke dyre, og når varerne er spundne og vævede, kan de fast ugentlig med skibe om sommeren sendes herfra til København for der at appreteres og farves.” Dog klagede man over, at vandet ved byen ikke var ”flydende nok” til at vaske ulden i.³¹

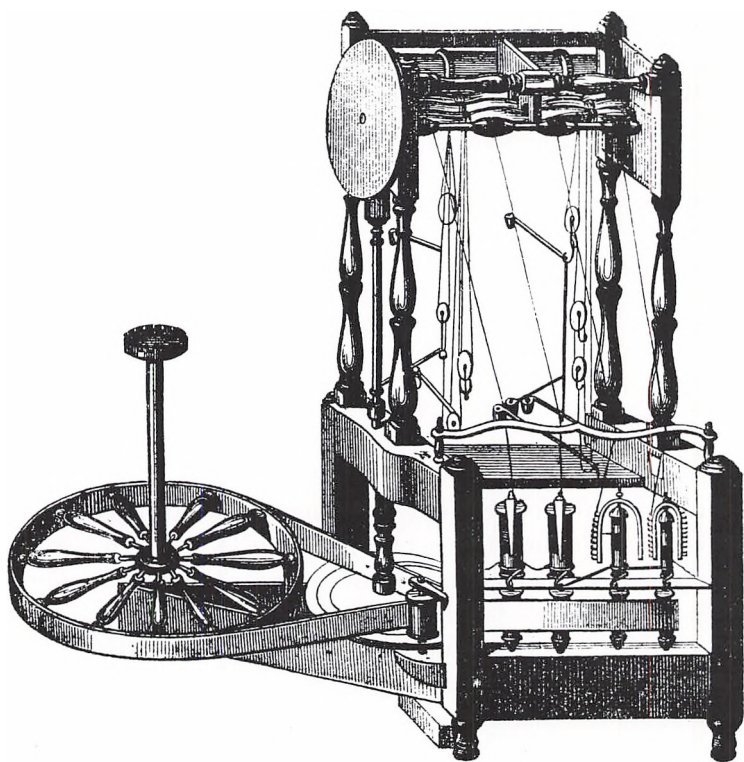
Husfliden spillede fortsat en afgørende rolle for befolkningens forsyning med færdigvarer. Det var et udslag heraf, når købmændene i Kolding kunne udskibe lærred og ”hiemgjort” tøj til Norge. Tilsvarende blev fra Horsens sendt ”alle slags dynevår”, hjemmegjort tøj, sorte lergryder og pottemagerarbejder til København.³² Det satte fortsat skranker for den industrielle foretagsomhed.

Det var derfor, Erik Pontoppidan 1759 i sit værk *Økonomisk Balance* skrev om husfliden, at ”...følgelig kan vore købstadsfabrikker ikke have nogen synderlig debit eller afsætning paa sine varer udenfor stæderne.”³³ Det var også erkendelsen heraf, der nogle år senere fik Hans de Hoffman til at foreslå, at husfliden og købstadsfabrikkerne skulle trække på samme hammel. Bønderne skulle forfærdige klædet ”raat” og sælge det til købmændene, der lod det overskære, valke, farve og presse m.m. Det var en praksis, som de Hoffman selv havde forsøgt sig med i Fredericia.

Endnu i 1819 kunne nationaløkonomen Christian Olufsen i et ”Bidrag til en Oversigt af Nationalindustrien i Danmark” fastslå, at hovedparten af de forarbejdede varer i Danmark blev fremstillet ved hjælp af husfliden og almindelig håndværksproduktion. Det gjaldt næsten helt almuens forsyning med beklædningsgenstande, lige som mange velstående hjem i by og på land i udstrakt grad var selvforsynende på dette område. Tilsvarende var det ofte brugerne selv eller lokale håndværkere, der fremstillede plove, vogne, spader, le-er, hestesko, knive, økser, save, lervarer, trævarer m.m.³⁴ Balancen mellem husflid og håndværk på den ene side og industrien på den anden var lige ved at tippe til gunst for sidstnævnte. Det var virkningerne af den tekniske udvikling, der nu kunne mærkes. Ny teknik var ved at bane vejen for stordrift; og det fik betydning for pris og kvalitet og dermed for industriens konkurrenceevne.

Tekniske forbedringer

Det var særlig markant inden for tekstilindustrien. I slutningen af det 18. århundrede tilegnede den sig gradvist de nye udenlandske

Richard Arkwrights spindemaskine fra 1768. På den kunne trådene udtrækkes, snoes og opvindes uafbrudt. James Hargreaves "Spinning Jenny" fra 1767 og Arkwrights "Water-spindemaskine" fik afgørende betydning for den efterfølgende udvikling af spindemaskiner.

opfindelser og tekniske forbedringer, hvoraf flere, som navnene viser, stammede fra England. Det gjaldt f.eks. den såkaldte "roving belly" - en slubbemaskine hvormed én voksen og ét barn kunne slubbe 10-48 pund bomuld om dagen - og den i 1770 patenterede "jennystol", der var en ved håndkraft drevet spindemaskine. Richard Arkwrights konstruerede "watermill" var også et stort fremskridt. Det var en spindemaskine drevet ved vandkraft, der ved hjælp af roterende valser ved forskellig hastighed kunne spinde garn af større jævnhed og styrke, end hidtil. Et andet eksempel var en ny båndmølle, hvor én person kunne væve 12-24 bånd ad gangen.

De nye maskiner betød ikke pludseligt vokseværk for tekstilindustrien. Der var mange begyndervanskeligheder, men fra omkring 1800 begyndte den nye teknik for alvor at slå igennem. Da mange købmænd samtidig under Danmarks deltagelse i Napoleonskrigen 1807-1813 investerede i fabriksvirksomhed, steg produktionen stærkt. Det var et udslag heraf, at mængden af de i København "hal-lede" klædevarer blev mere end firedoblet i årene mellem 1801 og 1814. Sidstnævnte år var der 39 klædefabrikker i København. Tilsvarende fandtes der adskillige i provinsen. Blandt dem var Grejs Klædefabrik med et stort antal arbejdere.⁵⁵

Dampmaskiner

Selv om det blev dårligere tider for industrien i de økonomisk magre år efter 1813, bredte den nye udvikling sig som ringe i vandet. Mekaniseringen af tekstilindustrien skabte et nyt felt for metalindustrien i form af maskinfabrikation. Tilsvarende fik landbruget i de følgende årtier behov for flere og mere komplicerede redskaber, end den lokale landsbysmed alene kunne dække. Samtidig begyndte de industrielle hjul at snurre hurtigere. Et varsel om det var den bevilling, der i 1798 blev givet til en mølle i København, som skulle drives af en dampmaskine. Det var endnu en enlig svale, men fra 1820'erne vandt dampkraften frem. Det havde i 1840'erne også sat sine spor på Grejs Mølle, hvor maskinerne til klædefabrikationen blev udbygget, og man fik en højtryks-dampmaskine på 25 HK.³⁶

Det bevirkede, at industriens værste konkurrent - husfliden - nu var ved at komme i defensiven. Det fremgik tydeligt af Dalgas' beskrivelse af Vejle amt. Han skrev i midten af 1820'erne, at det vil være forkert at opmuntre bønderne til at producere hjemmegjort vadmél, da det ville modarbejde de danske klædefabrikker. Men han tilføjede i samme åndedrag, at de "...dog paa grund af maskinarbejdet, stedse ville beholde overvægten, såvel med hensyn til produkternes kvalitet, som deres lave pris." Også strømpbindingen ville ifølge Dalgas snart være indskrænket til bøndernes eget forbrug.³⁷ Det var andre toner end i de foregående århundreder, og et varsel om en ny tid for industrien.

Vejle og de industrielle forudsætninger

I 1794 udkom G.F. Gaarmanns bog "Efterretninger om Weile Kiøbstad". Trods det undseelige ydre var det lidt af en litterær sensation - i hvert fald i Vejle, fordi det var den første monografi om byen på tryk. Hidtil havde man været nødt til at ty til et af de store topografiske oversigtsværker, som f.eks. Danske Atlas, hvis man ville vide noget om Vejle. Men "...at købe den ganske samling, for at læse om sin fødeby, eller andet enkelt...", ville, som Gaarmann skrev, "falde enhver alt for kostbart." Derfor havde han på 83 sider udarbejdet en selvstændig skildring af byens fortid og nutid. Det var gjort i "en god hensigt" og af kærlighed til byen og dens indbyggere. Lokalpatriotismen lyste da også ud af forordet, hvor Gaarmann skrev, at Vejle var en af de skønneste byer i Jylland "...hvis naturlige smukke og fordelagtige beliggenhed, har tiltrukket sig endog kongernes særdeles nåde og opmærksomhed".³⁸

En liden købstad

Forfatteren lagde dog ikke skjul på, at Vejle på trods af sin "fordelagtige beliggenhed" var en meget lille by, og at den også havde økonomiske problemer. På grundlag af skattelisten kunne Gaarmann oplyse, at der i 1793 var 185 familier i Vejle bestående af

550-560 personer over 12 år.³⁹ Mere oplysende er, set fra en nutidig betragtning, de første almindelige folketællinger i Danmark. I 1769 var der 957 indbyggere i Vejle. Der er ingen tvivl om, at tallet var endnu lavere i de foregående årtier. Ved folketællingen i 1787 - året efter den store brand i byen - var befolkningstallet dalet til 843, men steg, så der ved folketællingen i 1801 var 1.310 indbyggere i byen. Trods fremgangen var Vejle fortsat en af de mindste købstæder i Nørrejylland. Det gjaldt også i forhold til nabobyerne, hvor der på opgørelsestidspunktet i 1801 boede 2.396 i Horsens, 1.672 i Kolding og 3.474 i Fredericia. Det var derfor med god grund, når det i det 18. århundrede gentagne gange blev konstateret, at "Vejle er en liden købstad".⁴⁰

Det gjaldt også den økonomiske aktivitet. Det lyste ud af den tidligere omtalte 1735-indberetning, der allerede i indledningen mistrøstigt talte om "...denne liden og ringe bys handel og handtering, næring og brug...". De få købmænd og kræmmerne havde ikke nogen større omsætning. Det samme gjaldt håndværkerne, hvoraf flere blev betegnet som fattige. Følgelig måtte mange borgere søge kompensation ved at drive landbrug og andre binæringer - f.eks. udskænkning af drikkevarer.⁴¹

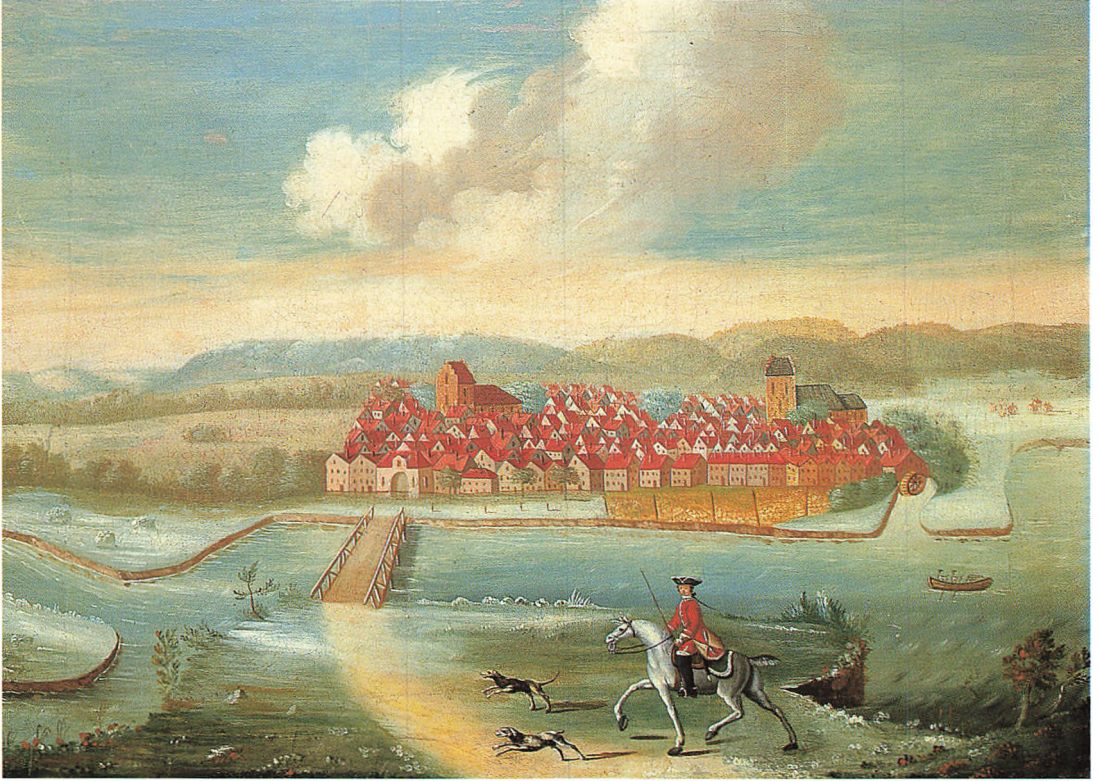
Da G.F. Gaarmann i begyndelsen af 1790'erne skrev sine "Efterretninger om Weile Kjøbstad" var dansk handel og søfart inde i en rivende udvikling. Det kom især København til gode, men kunne også mærkes i provinsen. Det var et udslag heraf, at de samlede toldindtægter fra provinsen i årene mellem 1792 og 1796 voksede med omkring 50 %.⁴²

Sådan var det ikke i Vejle, hvor toldintraderne ifølge Gaarmann "hvert år stedse forringes". Byens handel og skibsfart blev betegnet som "ringe". Medvirkende hertil var de vanskelige besejlingsforhold, hvor varerne med stort besvær måtte omlades og fragtes i små både det sidste stykke vej ind til byen. Der var heller ingen fartøjer hjemmehørende i Vejle. De få skibe, der kom, medbragte kun nogle norske produkter og handelsvarer fra København, mens der blev udskibet "nogle få kornvarer til Norge og provinsen, hvorudi købmændenes handel består." Håndværk og landbrug samt i en vis udstrækning "brændevinsbrænden, ølbryggeri og værtshushold" udgjorde eksistensgrundlaget for de fleste af byens indbyggere.⁴³

Det kan på denne baggrund ikke undre, at det endnu i slutningen af det 18. århundrede var småt med industrielle foretagender i Vejle. De indskrænkede sig til en stivelse- og pudderfabrik, der i 1777 var blevet oprettet i tilknytning til byens vandmølle, og et "ansee ligt" brændevinsbrænderi. Byen rådede fra gammel tid over en mindre teglovn, men den blev i lange perioder ikke brugt ret meget. Det havde i 1760'erne hensat Hans de Hoffman i undren, fordi der var ler i "overflødighed og skove i nærværelsen". I Danske At-

Ringe økonomisk aktivitet

Besejlingsforhold

Vejle i 1747. Oliemaleri af Joh. Rach.

Selv om maleriet ikke er en realistisk gengivelse af Vejle 1747, får man et indtryk af den lille og ubetydelige købstad, og man kan genkende rådhuset i vest med kirketårnet i sydgavlen, mod øst kirken og vandmøllen uden for byen.

las skrev han lige ud, at det var besynderligt, at indbyggerne ikke "betiente sig af saadan god lejlighed, og lade brænde sten, baade til forhandling og til at bygge grundmur i steden for bindingsværk."⁴⁴

I tiden omkring 1790 var der kommet en ny industriel kimplante, en klædefabrik og spindeskole for fattige børn. Spindeskolen blev lovprist af Gaarmann, fordi den sammen med fattigkommissionen havde bevirket, "...at betleri her i byen nu er aflagt, og ønsker enhver disse indretninger måtte bestandig vedblive; thi de unge holdes derved til arbejde, istedet for ved ørkesløshed at blive vanartige, og de ældre fattige fra at overhænge folk med trygleri".⁴⁵ Udsagnet var et vidnesbyrd om, at det mere var det sociale end det industrielle aspekt, som blev tillagt betydning i forbindelse med spindeskolen. De nævnte foretagender omtales nærmere i det følgende kapitel.

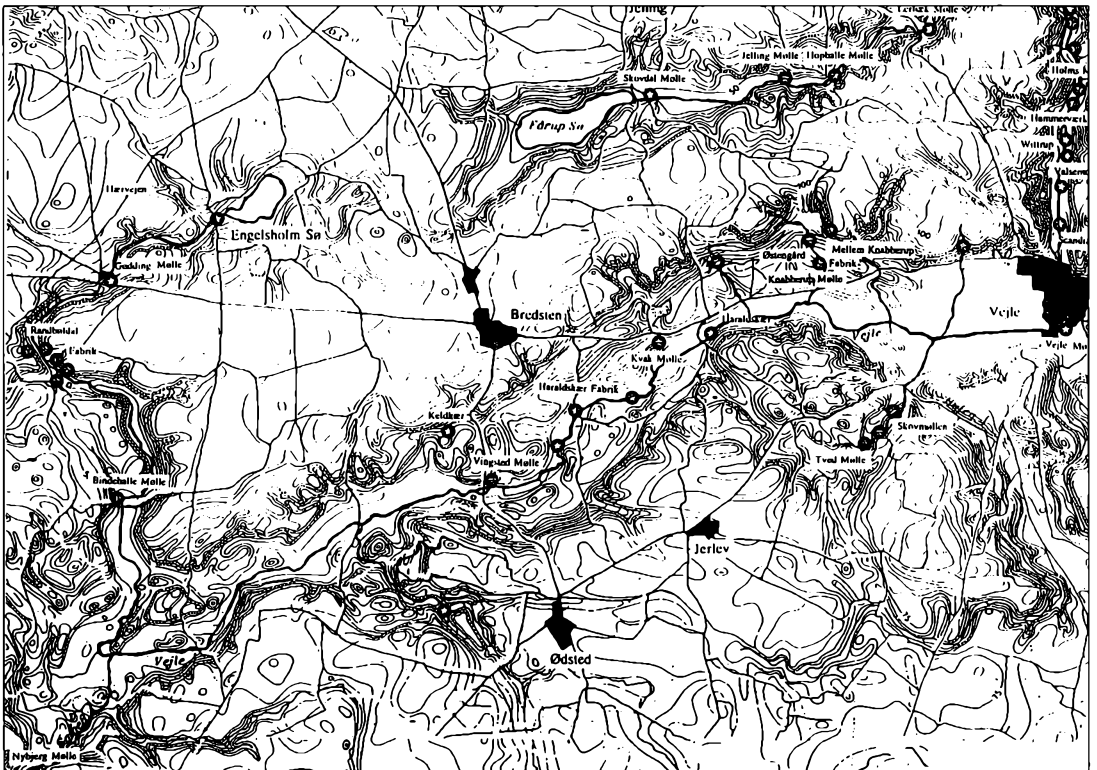
Da G.F. Gaarmann i 1790'erne skrev sin bog om Vejle, var der endnu ikke meget, der tydede på, at byen i løbet af det 19. århundrede ville udvikle sig til en af de mest driftige industribyer i Danmark. Det første afgørende skridt hertil var taget - ikke i Vejle, men i omegnen.

I det før-industrielle Danmark var det håndarbejdet, der var grundlaget for produktionen i de fleste manufakturer. Dog var der

nogle produktionsprocesser, hvor man måtte gøre brug af andet og mere end muskelkraft. Før dampmaskinen holdt sit indtog, var det vandløb og søer, der leverede denne kraft. Det var, som det fremgik af 1735-indberetningerne, et særkende, at alle metalværker lå udenfor købstæderne og var oprettet i tilknytning til vandmøller.⁴⁶ Et markant udslag heraf var den koncentration af industrielle anlæg, der i tidens løb havde fundet sted lige uden for København ved Mølleåen og som følgelig havde givet dem navnet "Mølleåværkerne". Tilsvarende, men spredt over et langt større område, kan man - især for det 19. århundredes vedkommende - i en vis forstand tale om Vejleå-Grejså-værkerne.

Det stærkt kuperede terræn omkring Vejle med de dybe dale, der skærer sig ind i det 80-100 meter høje moræneplateau, har bevirket, at de to nævnte åer råder over en stor vandrigdom. Det var en ting, som Dalgas i 1820'erne hæftede sig ved, da han lavede sin beskrivelse af Vejle amt. Om Fårup Sø, hvor Grejs Å har sit udspring, kunne han f.eks. berette, at den var omgivet af høje kilderige bakker og følgelig "...holdt sig temmelig ensformig, og de nedenfor beliggende møller have aldrig manglet vand".⁴⁷ I sandhedens navn skal det dog tilføjes, at tørre somre og stærk frost undertiden kunne give problemer ved Grejs Å, om end det var undtagelsen.

Kort over Vejle-området med åerne Vejle Å og Grejs Å. Vandkraften herfra var en vigtig forudsætning for områdets tidlige industri, og den kan sammenlignes med den betydning, Mølleåen havde for industriudviklingen i København. Kortet viser den koncentration af møller, der blev mulig efter mølleåens frigivelse i 1862.

Vandmøller I Vejle var vandet fra Grejs Å gennem århundreder blevet brugt til at drive en kornmølle. Bortset fra den stivelses- og puddefabrik, der blev oprettet i 1777 i tilknytning hertil, blev vandkraften ellers ikke udnyttet i en industriel sammenhæng i selve byen. Og stivelses- og puddefabrikken fik iøvrigt ingen lang levetid.

Anderledes forholdt det sig i omegnen. Her har der alene langs Vejle Å med sideløb været omkring 35 vandmøller: Kornmøller, stampemøller, savmøller og industrimøller med spinderi eller fremstilling af kobbervarer og papir.⁴⁸ Desuden de mange vandmøller, der i tidens løb blev anlagt langs Grejs Å og mindre tilløb.

Papirfabrik Længe var der næsten udelukkende tale om kornmøller, men fra det 18. århundrede blev vandkraften på Vejle-egnen i stigende grad også brugt i industriens tjeneste. Et tidligt, men markant eksempel herpå, er Gerhard Hansen de Lichtenbergs papirfabrik ved Engesholm fra 1732. Det var til minde herom, at han på en af de bygninger, hvor papirtilvirkningen foregik, lod indhugge følgende vers:

Papiirets mølle-værk, som Jylland fik er dette,
commertz-raad Lichtenberg lod allerførst opsætte;
Gud lad det blive ved til landets tarv og gavn
saalænge det har folk, der skrive kand sit navn.⁴⁹

Kobber- og hølefabrik Det er ikke den højere poesi, men verset er et vidnesbyrd om den betydning, som fabrikanten tillagde det nye foretagende, der - som ønsket - i mange år også blev til landets tarv og gavn. Det samme gjaldt den i 1740'erne oprettede kobber- og hølefabrik ved Haraldskær, der lige som papirfabrikken fik en betydelig afsætning. Begge har karakter af rene industrianlæg. I det 18. århundrede var der ellers på landet i reglen tale om en glidende overgang, hvor en kornmølle også sideløbende kom til at virke som stampemølle, indtil man undertiden tog skridtet fuldt ud i industriel retning. Det var tilfældet med Grejs Mølle, hvor der i anden halvdel af 1770'erne ved siden af kornmøllen blev opført en stampemølle. I 1794 var værket betydeligt udvidet og bestod da af et valkeværk med 10 hamre drevet af et underfaldshjul. Nogle år senere kom en egentlig klædefabrikation til. Den er sammen med de øvrige industrianlæg omkring Vejle nærmere omtalt i det følgende kapitel.

Land og by Da Vejle i begyndelsen af det 19. århundrede vågnede af sin industrielle dvale, var der i adskillige år tale om et parløb mellem by og land, hvor der begge steder opstod flere nye industrielle foretagender. I Vejles omegn var det stadig vandkraften, der var udgangspunktet for disse industrielle bestræbelser. Men efterhånden som vandkraften blev suppleret - og overgået - af dampmaskiner, elektricitet m.m. var det købstaden, der trak det længste strå og trak virksomhederne til sig.

Denne udvikling blev forstærket af et stigende behov for kul og andre råvarer til industrielt brug. Her blev havnen, som blev indviet i 1827, til uvurderlig nytte for byen. Det samme gjaldt jernbanen, der åbnede i 1868.

Udviklingen var retningsgivende for industrialiserings-processen på Vejle-egnen. Mens det i det 18. århundrede kun blev til en flirt med industrien i købstaden, blev der i dens nære opland etableret flere betydelige industrielle anlæg.⁵⁰

Vejle set fra nordvest 1822. I forgrunden den gamle Jellingvej op ad Ubrskov Bakke. Nedenfor ses Vardevej og herregården "Sofiesminde". I 1822 havde Vejle endnu kun havnen ved Sønderbro, og skibene måtte derfor ligge for anker ude i fjorden. Maleri efter Søren Læssøe Langes tegning fra 1822.

Udsigt over Vejle 1852. Fra Beriderbakken, hvor nu sygehuset ligger, ses Vestergade i forgrunden og længere mod syd Sct. Nicolai Kirke med sit daværende lave tårn. I baggrunden anes fra venstre vejen til Fredericia, Koldingvejen med den nye vindmølle og vejen til Ribe. I billedets højre side ses engen vest for Vejle. Maleri af P. C. Skovgaard 1852.

Vejles industrielle udvikling indtil 1850

Da industrien kom til Vejle-egnen

Byen

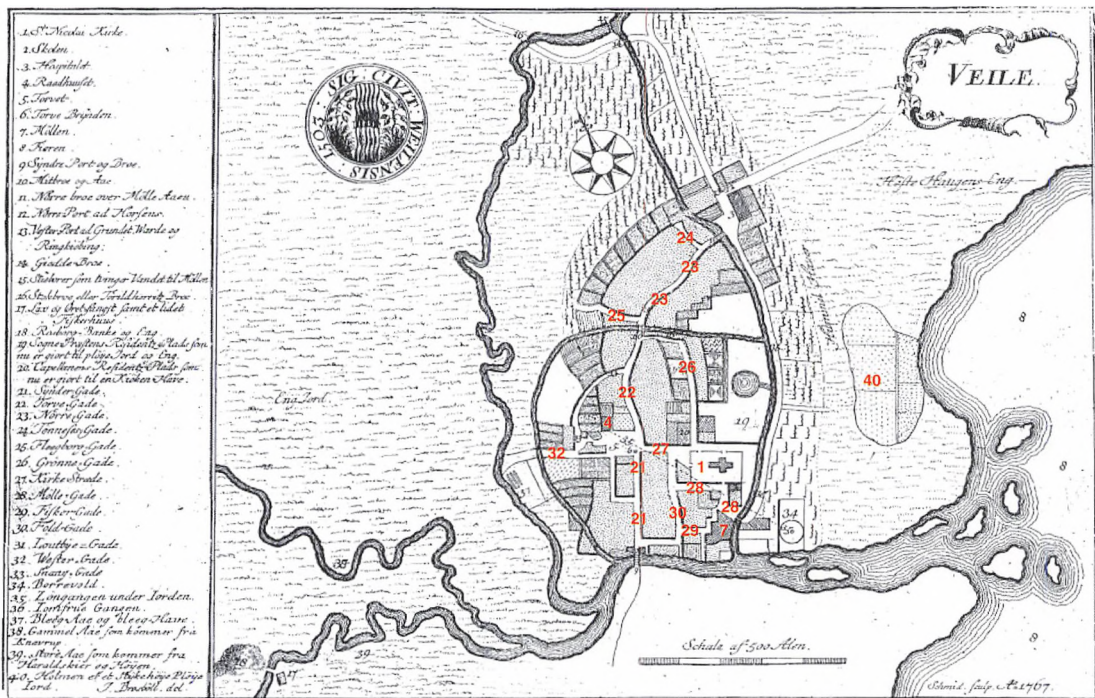
".. Byen er liden og slet bebyggt, men ligger i en behagelig egn mellem høje. Af humle hauger, hvoraf den tilforn var bekjent og havde næring af, har den nu ej en eneste..... Her er en vandmølle i byen, hvortil vandet ved en canal er ledt den vej, det ellers ikke have gaaet. Havnen kunde forbedres ved et bolverk paa 1500 alen paa hver side, da den der løbende aae vilde selv udskjere havnen og rense dybet. Man beregner det paa 4000 rd. Her er ingen fabriker, skjønt der var et beqvemt sted dertil, da baade vandet er got, og levemaaden den billigste i heele Jylland.Handelen er kun ringe. Borgmester Lindeman og Feveil ere de eeneste kjøbmænd, som ejer noget, samt Suhr, som har forpagtet tolden med dem og lever af sine renter. Byfogden hedder Gaarman og er eeneste øvrighed her i byen, da Veile ej haver landstings ret. Her er 14 vogtmænd for de slemme veje."

Således oplevede Christian Martsfelt Vejle under sit besøg i november 1761. En lille og dårligt bebygget by uden fabrikker. Vejles bebyggelse holdt sig endnu indenfor sit gamle byareal. Ligesom i 1600-årene var de fleste af Vejles huse og gårde at finde på det areal, som blev indkranset af Midtåen mod nord og vest, Vejle Å mod syd samt Mølleåen i Øst. Udenfor det område var der kun Nørregade mod nord til Mølleåen og de få huse mellem Nørrebro og konsumtionshuset ved Nørre- og Vesterport samt lidt bebyggelse mod vest i Flegborggade og Tønnesgade.

Gaderne

Vejles huse og gårde lå koncentreret omkring de tre hovedgader, Nørregade, Torvegade og Søndergade, der strakte sig fra Nørreport i nord til Sønderport i syd. Desuden var der tæt bebyggelse i Fiskergade, Møllegade og Foldegade i kvarteret syd for Nicolai Kirke samt i Kirkegade, Residensgade og Grønnegade nord for kirken. Derudover var der kun få gader, Flegborg, Lautbygade (Vestergade, Fjellegade) og Bagsnoget.²

Ved århundredskiftet var der endnu plads til Vejles befolkning og deres forretninger og værksteder indenfor den gamle konsumtionslinie, som fulgte åløbet. I årene frem mod midten af århundredet blev de gamle rammer sprængt, og beboelser, værksteder, forret-

ninger samt fabrikker flyttede "udenfor" byen. Da Vejles ny havn i midten af 1820'erne blev anlagt i bunden af fjorden ved Holmen, skulle den forbindes med byen, så varer og personer nemt kunne komme til og fra havnen. Det skete via Havnevejen, der med "Havnebroen" blev forbundet med Residensgade. Uden for byen blev Vestervejen (den nuværende Vestergade), Nørrebrogade, Skovgade, østsiden af Mølleåen (Dæmningen), Sønderbrogade og Gammelhavn bebygget. Inde i byen blev Gulkrog, Tønnesgade og Staldgårdsgade udbygget.

Befolkning

Vejle var en lille by, og den havde ikke meget at tilbyde de nye manufakturer, som i 1700-årene langsomt nåede ud i provinsen. Industrien blev introduceret i Vejle-området af en købmand fra Horsens, Gerhard Hansen Lichtenberg. Han havde den 21. november 1732 fået privilegium på at anlægge og drive en papirmølle, og den blev snart sat i drift ved landsbyen Dallover i Randbøl sogn. På det tidspunkt havde Vejle ca. 800 indbyggere, som især ernærede sig ved handel, håndværk og landbrug.³ Amtmanden for Koldinghus Amt, Eggert Kristof von Linstow, mente, at byernes megen jord og det omfattende landbrug var en væsentlig hindring for udvikling af ik-

Vejle 1767. Pontoppidans Danske Atlas.

1. Sct. Nicolai Kirke
4. Rådhuset
7. Møllen
21. Søndergade
22. Torvegade
23. Nørregade
24. Tønnesgade
25. Flegborggade
26. Grønnegade
27. Kirkegade
28. Møllegade
29. Fiskergade
30. Foldegade
31. Lontbyegade (Fjellegade)
32. Vestergade (Blegbanken)
40. Holmen er et stykke høj pløjjord.

ke kun Vejle, men også for nabokøbstæderne Kolding og Fredericia. Dyrkningen af jorden resulterede i, at håndværket blev forsømt.

Befolkningstallet i Vejle, Kolding, Fredericia, Nørvang herred, Tørrild herred og Vejle Amts landdistrikter 1769-1850

År	Vejle	Kolding	Fredericia	Nørvang herred	Tørrild herred	Vejle amts landdistrikt
1769	957	1.510	2.813	5.422	3.347	33.845
1787	843	1.659	3.066	5.680	3.349	34.218
1801	1.310	1.672	3.474	6.144	4.161	38.050
1834	2.409	2.309	4.141	10.385	6.865	57.282
1840	2.705	2.611	4.433	11.216	7.311	60.879
1845	2.943	2.644	4.615	12.227	7.896	64.623
1850	3.300	2.865	4.326	13.209	8.317	67.756

Kilde: StM. 4. rk. 37. bd. 1911.

Vejle var klart mindst af de tre købstæder i 1700-årene. I 1769 var Kolding mere end en halv gange så stor som Vejle, og Fredericia var hele tre gange større. Først efter at Vejle i 1796 blev amtsby i det nyoprettede Vejle amt, fik byen for alvor gavn af de gode konjunkturer i landbruget og den øgede velstand i landbefolkningen. Den kom Vejle til gode. Så mens Kolding stagnerede, oplevede Vejle en stærk vækst med en befolkningsforøgelse på 55% fra 1787 til 1801, og i 1834 var Vejle større end Kolding. Fredericias position som amtets største og vigtigste industriby blev ikke anfægtet i hele perioden.

Købstædernes indbyggere var dog en forholdsvis lille del af amtets befolkning. Langt de fleste boede på landet. 84% af amtets indbyggere boede i 1769 i landdistrikterne, og den fordeling var stadig gældende i 1850. Købstædernes liv og velstand var i høj grad bestemt af oplandets købekraft og købmændenes og håndværkernes evne til at forsyne landbruget med de nødvendige varer og tjenesteydelser. Det var de samme krav, den unge industri måtte indordne sig under.

Konjunkturerne

Perioden fra begyndelsen af 1700-årene, og indtil Danmark blev inddraget i Napoleonskrigene i 1807, var én lang fredstid, hvor der det meste af tiden var højkonjunktur i Danmark. Først skulle danskerne dog igennem en landbrugskrise i 1720'erne og 30'erne; men fra midten af 1700-årene var det gode tider for folk i byen og på landet.

De gode konjunkturer var bl.a. en følge af, at Danmark ikke blev involveret i de krige, som de europæiske stater udkæmpede i 1700-

Højkonjunktur i
1700-årene

årene: Kolonikrigen 1756-63, Amerikas Frihedskrig 1778-83, Revolutionskrigene 1793-1802. Krigene gav efterspørgsel og høje priser på landbrugers produkter og stort behov for befragtning mellem de involverede lande. Det kunne udnyttes af andre, og det gjorde danskerne.¹

Landbruget blev i slutningen af 1700-årene fuldstændig omorganiseret gennem en række store landboreformer. De bestod i udskiftning af jorden, udflytning af gårdene og ikke mindst i, at flere end 50.000 bønder skiftede fra at være fæstebønder til at blive selvejere med det fulde økonomiske ansvar for gårdens drift.

De gode tider forplantede sig til byerne, hvor bøndernes forbedrede købekraft og købmændenes deltagelse i den internationale vareformidling gav øget aktivitet og velfærd. Det var da også købmændene, der var de bærende for erhvervsaktiviteterne i Vejle. Det overskud, de fik gennem handel, kunne anvendes som grundlag for de mere risikable investeringer i fabriksdrift.

Under højkonjunkturen havde flere mod på med statslig støtte at forsøge sig som manufakturister. Med en større grad af lokal forankret kapital, blev flere manufakturer forsøgt etableret i købstæderne og i landdistrikterne langt væk fra hovedstaden.

Det var den kombination, der førte til etableringen af de første store manufakturer på Vejleegnen, Lichtenbergs papirfabrik i 1732 og kobberværket ved Haraldskær Hovedgård i 1741.

Da Danmark i 1807 blev inddraget i Napoleonskrigene, blev økonomien sprængt, og en krigsinflation florerede indtil statsbankerotten i januar 1813.

Statsbankerotten blev i efterkrigstiden fulgt af landbrugskrise fra 1818. Den varede igennem 1820'erne og 1830'erne. Krisen ramte også byerne og den spæde industri hårdt. Mange fabrikker bukede under i den hårde internationale konkurrence, de i 1800-årene for alvor var blevet en del af. Fra slutningen af 1830'erne lettede krisen, og Danmark oplevede indtil 1870'erne et konjunkturforløb med gode afsætningsmuligheder for landbrugets kornafgrøder. Den vækst var af afgørende betydning for købstædernes økonomi. Vejle havde med anlægget af en ny havn fra 1824-27 taget et vigtigt skridt, der gjorde byen godt rustet til at udnytte det økonomiske opsving, der kom fra sidst i 1830'erne.

De tidlige industrivirksomheder ved Vejle måtte i deres etablering tage hensyn til de generelle konjunkturer, støttemulighederne fra staten og de naturgivne forudsætninger.

Når produktionen skulle ændres fra det traditionelle håndværk til en fabrikmæssig manufakturproduktion, krævede det, at der var en tilstrækkelig trækraft til rådighed til at lette arbejdet med de langt større mængder og emner, som skulle forarbejdes. Først mere end hundrede år senere begyndte dampmaskiner at vinde udbredel-

Landboreformerne

Statsbankerot og krise

se i Danmark. Endnu var vandkraft den eneste pålidelige kraftkilde som alternativ til mennesker og dyr.

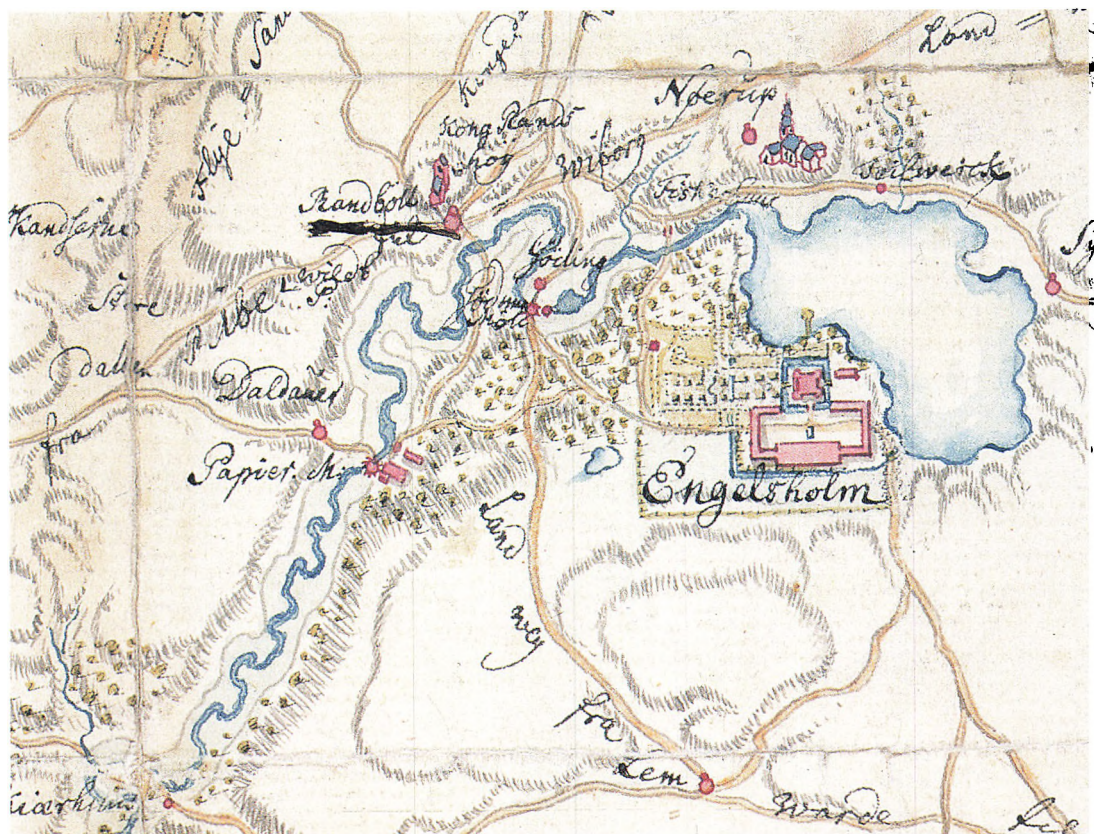
Vejle-egnens vigtigste ressource var i 1700-årene den drivkraft, som kunne hentes ud fra områdets to vandrige åløb, Vejle Å og Grejs Å samt billig ufaglært arbejdskraft. Og det var Vejle-egnens vigtigste og måske endnu eneste lokaliserings-faktor, vandkraften, der blev bestemmende for, at det første industrielle anlæg på egnen blev placeret i Daldover i Randbøl sogn.

Vejle-egnens første fabrik

Engelsholm Papirfabrik

*Randbøl Hede 1762. Kortudsnit-
tet viser Vejle Å fra udspringet i
Engelsholm Sø og dens løb mod syd
gennem en snæver og dyb dal
til Engelsholm Papirfabrik ved
Daldover. Møllehjulet og to fa-
briksbygninger er anført på kortet.*

Det var den unge købmand Gerhard Hansen Lichtenberg, der introducerede den nye "industrielle" produktionsform, hvor man samlede et større antal arbejdere for at udnytte et stort og kostbart produktionsapparat. Det skete efter, at han den 21. november 1732 havde fået privilegium på at drive en papirmølle. Den blev etableret i dalstrøget ved landsbyen Daldover i Randbøl sogn. Da amt-

mand Eggert Kristof von Linstow fire år senere skulle beskrive amtets og købstædernes tilstand for stiftet, beskrev han Koldinghus Amts fabriksproduktion således:

“Af fabrikker og manufakturer findes alene et papirs manufaktur ved en bondeby Daldovert kaldet, som tilhører kancellieråd Lichtenberg, hvilket ikkun er i mådelig stand, fordi det ligger langt fra søstæderne. Dog skal der være god lejlighed formedelst vand, at et større værk, om det kunne debitere sine varer, der kunne oprettes.”⁵

Endnu var der kun den ene fabrik i hele amtet. Gerhard Hansen Lichtenberg havde i 1731 købt Engelsholm gods af grev Daneskjold-Samsø. Det er nærliggende, at han allerede da havde planer om at anlægge en papirfabrik på godsets jord, hvor Vejle Å med udløb fra Engelsholm Sø slynger sig gennem den dybe dal. Den snævre dal med stejle dalsider gjorde det let at stemme vandet op i en mølleledam, som kontinuerligt kunne forsyne møllehjul med vand. Det var nødvendigt med rigelig vandkraft for at drive en stor papirmølle.

En let og billig adgang til vandkraften var så meget mere vigtig, da forarbejdningen af råmaterialet, linnedklude, krævede store og dyre mølleanlæg til at drive stampeværk, hollænder m.v. Som anført af Linstow var stedet ideelt, hvad angår vandkraften, men placeringen langt væk fra en havn fordyrede papirfremstillingen på fabrikken i Daldovert.

Anlægskapitalen var ikke et problem for den velhavende købmand. Han var allerede gået i gang med at anlægge papirmøllen, før han havde sikret sig den nødvendige tilladelse fra regeringen. Da han i september 1832 søgte om eneret til at indsamle klude, havde han endnu ikke fået privilegium til at drive sin fabrik. Denne gang fik han svar på sin ansøgning, og han tildeltes eneret på kludeindsamling og køb af klude.⁶

Gerhard Hansen Lichtenberg var 34 år, da han købte herregården Engelsholm. Han havde modet og den økonomiske baggrund for at realisere sine planer om at kombinere den traditionelle godsdrift med industriel fabriksvirksomhed. Få år før han købte Engelsholm, var han efter uddannelse i Flensborg og ophold i udlandet vendt tilbage til Horsens. Med årene fik han et bredt virkefelt indenfor handel, landbrug og industri. Hans ægteskab med Bodil Hofgaard styrkede hans økonomiske formåen. Med de to familiers rigdom som ballast havde Gerhard Hansen Lichtenberg den kapitalmæssige rygdækning til projektet ved Daldovert.

Eneste fabrik i Vejle Amt

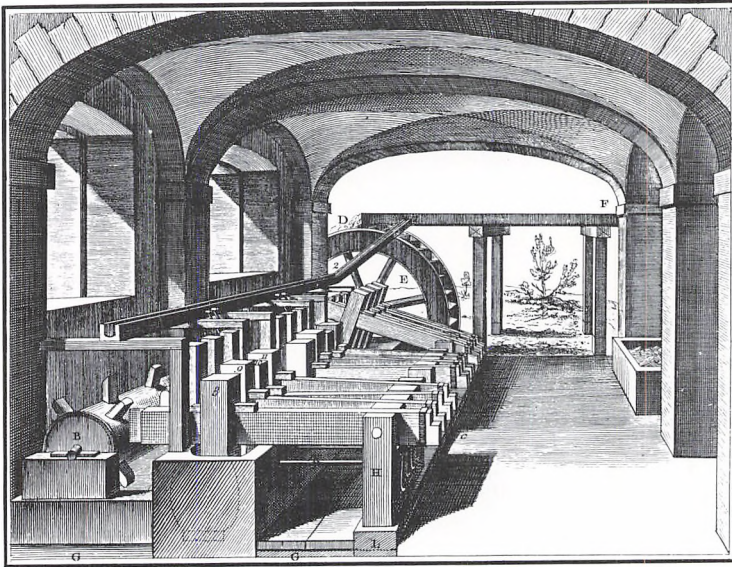
Gerhard Hansen de Lichtenberg 1697-1764

Gerhard Hansen Lichtenberg var søn af købmand Hans Christensen og Gedske Lichtenberg. Moderen døde i 1697 få dage efter hans fødsel. Barndommen tilbragte han i Horsens, men kom herefter til moderens familie i Flensborg. Her fik den unge Gerhard Hansen Lichtenberg suppleret sin skoleuddannelse, og han kom i handelslære. Opholdet og uddannelsen ved familien i Flensborg bragte ham også nogle år til udlandet.

Gerhard Hansen Lichtenberg var 28 år, da han i 1725 vendte tilbage til Horsens for at gå med i faderens og morbroderens købmandsvirksomhed. Med årene fik han et bredt virkefelt indenfor handel, landbrug og industri. Opholdet i Flensborg har antageligt været af stor betydning for hans senere virksomhed. Her har han haft mulig-

hed for ved selvsyn at studere industrien i Hertugdømmerne, der på det tidspunkt var langt mere udviklet end i kongeriget.

I 1728 blev Gerhard Hansen Lichtenberg gift med den 17-årige Bodil Hofgaard, der var datter af den velstående borgmester i Horsens, Steffen Hofgaard. Med de to familiers rigdom i ryggen, havde Gerhard Hansen Lichtenberg den kapitalmæssige rygdækning til projektet ved Daldover og de mange aktiviteter og opkøb, som han skulle komme til at foretage i de kommende år. Blandt andet blev Haraldskær med fabrik købt i 1751. Inden da var han i 1735 blevet adlet og førte derefter navnet Gerhard Hansen de Lichtenberg. Med sine godsbesiddelser og fabrikker var han tidens rigeste mand i Horsens. Billedet er malet af rokokomaleren Andreas Bränniche i 1754.⁷

Stampeværk med stamper til at arbejde klude til papirmasse. Stamperne trækkes af en vandmølle. Fransk stik fra 1760'erne.

Der var blevet lavet papir i Danmark siden 1610, da Christian den 4. havde anlagt en papirmølle på Frederiksborg. Alligevel blev der kun et andet sted i kongeriget fremstillet papir, da Engelsholm Papirfabrik blev opført i 1732-33. Det var på den gamle papirfabrik Strandmøllen, som havde et forspring med 90 års erfaring i papirproduktion.

Der gik dog ikke lang tid, før en ny konkurrent kom til. I 1737 fik Engelsholm Papirfabrik konkurrence fra "Maglemølle" ved Roskilde. Foruden de nævnte papirfabrikker var der en papirfabrik ved Flensborg. Konkurrenter i Jylland kom først langt senere i 1797, hvor papirfabrikken "Godthaab" blev anlagt ved Aalborg. I 1794 blev papirfabrikken Ørholm ved Mølleåen anlagt.⁸

Hvordan papirfabrikken så ud i 1733, da fremstillingen af papir i Daldover formentlig startede, vides ikke. Der findes ikke samtidige optegnelser. En taksering af fabrikken i 1777 giver gode muligheder for at få indblik i fabrikkens produktion og hvilke bygninger, som må have været opført fra starten. I 1777 bestod fabrikken af otte bygninger: Længst mod syd i fabrikkomplekset var den egentlige fabriksbygning, hvor papiret blev lavet. Den var i to etager med loft, og i nordgavlen var anbragt et møllehjul. Lige nord for denne bygning var en tilsvarende bygning med stampeværk.

Stampeværket med 16 lodrette stamper fik sin kraft af et møllehjul i sydgavlen. Vandet blev fra mølledammen ledt mellem de to bygninger for at drive de to møllehjul, der stod mod hinanden i de to gavle. Desuden var der papirmesterens hus, hvor loftet blev brugt til tørreloft for papir. Fabrikken havde yderligere nogle mindre hu-

Papirfabrikation i Danmark

Bygninger og inventar

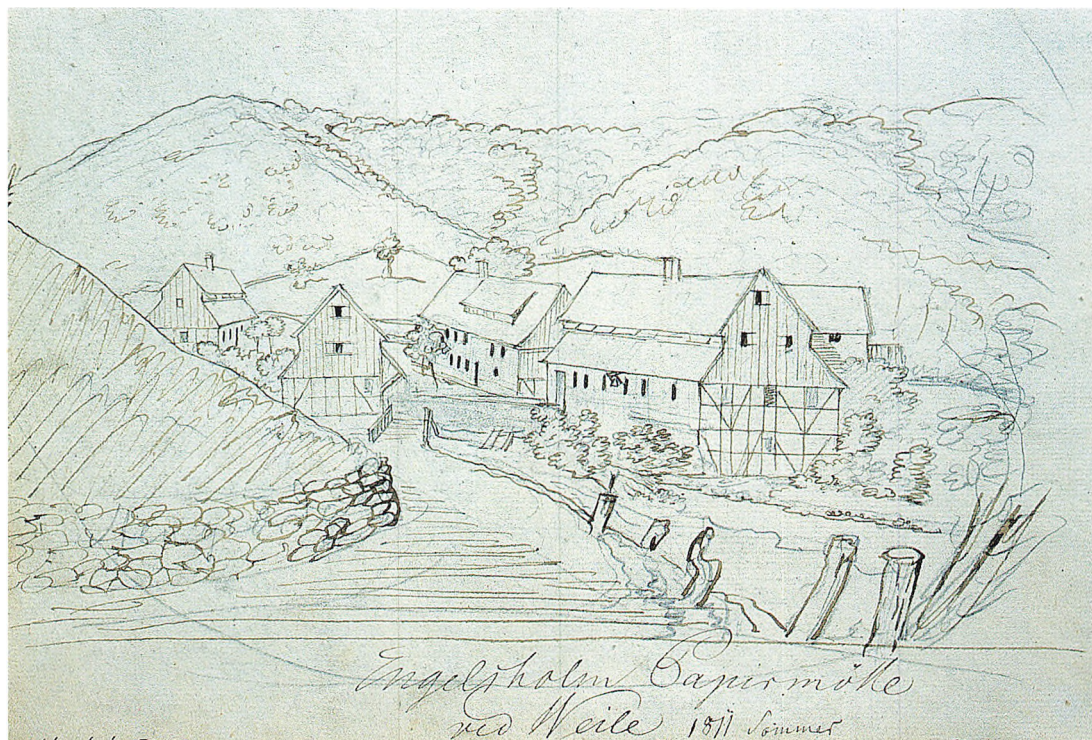
se til andre formål. Alle husene var opført i mur- og bindingsværk, ligesom de alle havde det såkaldte "gebrochen" tag. Foruden avlsgården har fabrikken fra starten i 1733 i det mindste bestået af bygningen, der indeholdt stampeværket, og den sydlige bygning til maskiner.⁹

Det var formentlig for at sikre, at fabrikken blev indrettet bedst muligt, så den kunne få en god start, at Gerhard Hansen Lichtenberg allerede, mens opførelsen af fabrikken stod på, havde indgået aftale med en ung tysk papirmager, Michael Baars, om at komme til Daldover. Han blev dens leder efter fabrikkens fuldførelse. Indtil boligen på fabrikken var færdig, boede papirmagerfamilien i Daldover.¹⁰

Startvanskeligheder

Engelsholm Papirfabrik. Nærmest ses den egentlige fabriksbygning, som den så ud i sommeren 1811, da den blev tegnet af J.H. Hanck. Fabrikken er set fra syd, og i bygningen lige nord for var det store stampeværk. Vandet blev ledt til de to møllehjul i gavlene mellem husene.

Starten blev ikke let. I Stiftamtmandens indberetning i 1736 til det nyoprettede Kommercekollegium om bl.a. de industrielle forhold i Ribe Stift, kunne han meddele, at papirfabrikken havde det svært. Vandkraft var der rigelig af, endog til et større værk. Problemet var, at fabrikken lå langt fra en havneby, hvor den kunne modtage klude og afskibe sin papirproduktion. Papiret fra fabrikken kunne ikke klare sig i konkurrencen. Amtmand Linstow tvivlede på fabrikkens overlevelsessevne, hvis den ikke fik bevilget fritagelse for de personlige skatter. Det havde andre fabrikanter fået. En generel fritagelse for disse skatter havde dog allerede løst dette problem.¹¹

Engelsholm Papirfabrik var ikke alene om at have problemer i 1730'ernes og 1740'ernes lavkonjunktur. I 1743 klagede landets fabrikker i fællesskab til kommercekollegiet over, at de ikke kunne konkurrere med det billige udenlandske papir. De ønskede derfor forhøjet told på skrive- og trykpapir og forbud mod indførsel af andet papir. Ellers ville de ikke overleve.¹² Helt så galt gik det nu ikke. Fabrikken fik bedre tider under de gode konjunkturer i anden halvdel af 1700-årene, og den kom til at levere papir i mere end 100 år.

Papirfremstilling på Engelsholm Papirfabrik i 1700-årene

Tøjklude var indtil anden halvdel af 1800-årene den vigtigste råvare i papirfremstillingen. Kasseret tovværk, uld m.m. kunne indgå til de grovere papirsorter. Skulle Michael Baars få held til at drive fabrikken frem til en driftig og givtig fabrik, var det nødvendigt at sikre forsyningen med klude. En afgørende betingelse herfor var eneretten til at købe og indsamle klude i Jylland og Fyn, som fabrikken fik i 1733. Indsamlingen skulle imidlertid organiseres og forsvares mod konkurrenter.

Engelsholm Papirfabrik havde kludeopkøbere, som rejste rundt og købte kasserede tøjklude. Selv om papirfabrikken havde eneret på opkøb af klude i Jylland og Fyn, var der alligevel konkurrence om kludene. Både de udenlandske og de danske papirfabrikker havde opkøbere ude for at sikre sig klude fra Engelsholm Papirfabriks enemærker. Såvel lovlige som ulovlige midler blev taget i brug, når de vigtige klude skulle sikres til papirfabrikkerne.

Strandmøllen forsøgte uden held i 1783 at overtage eneretten på klude fra Fyn. Værst var det, når papirfabrikkens indsamlere blev truet med hug og slag af "snighandlere" og blev jaget bort.¹³

Kludene, der kom til Daldober, blev opbevaret i et loftrum i huset med valkemøllen. Her blev de først sorteret efter materiale, kvalitet og farve, og herefter skulle knapper, sand m.m. fjernes. Før kludene kom i stampe, blev de skåret i mindre strimler. Det var håndarbejde, som gav arbejde til lokale piger og karle.

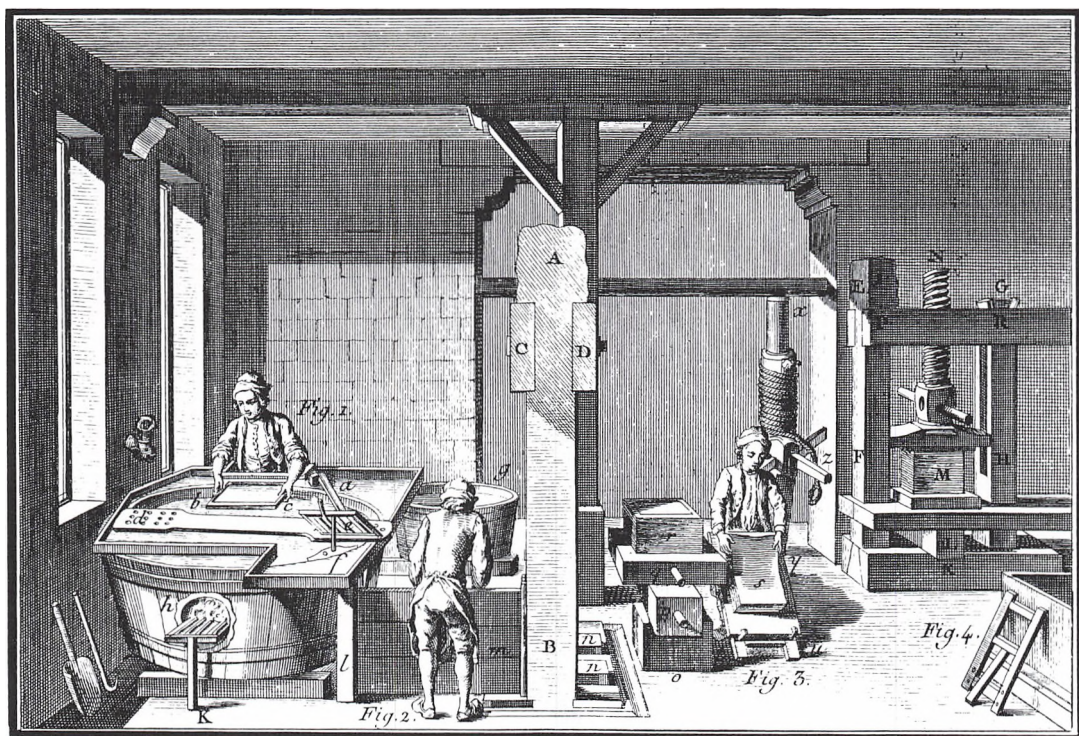
De opskårne klude blev lagt i det store stampekar. Det opstemmede vand fra møllesøen blev ledt via slusen og fik fri adgang til det store møllehjul, og den kraftige aksel begyndte at rotere. Tappe på akslen løftede på skift de 16 lodrette stamper for at lade dem falde med stor kraft mod klædestrimlerne i stampekarrets bund. Den støjende og gentagne stampning sønderdelte kludene til en tykt flydende masse.

Den videre behandling skete i fabriksbygningen i syd. Det kan kaldes den egentlige fabriksbygning. Her var lokalet, hvor papirarkene blev

Klude til papir

Piger skærer klude i strimler.

Fabriksfremstilling af papir. Papirmageren fylder sin ramme med den flydende papirmasse fra den varme bølge. Efter den første tørring presses mere vand af papirarkene i den store skræppe. Fransk stik fra 1760'erne.

formet. Imellem de to bygninger var der en overdækket gang på anden etage. Den blev formentlig anvendt til at transportere papirmassen og lignende.

I "hollænderen" roterede knive, som yderligere findelte kludemassen. Den var anbragt i den nordlige ende af huset ved møllehjulet, som skulle drive hollænderens roterende aksel med knive. Efter behandlingen i hollænderen var papirmassen som en tynd vælling. Når der var tilsat fyldstoffer skulle papirmassen holdes varm i "bøtten", indtil den blev taget op i papirformen. Heraf navnet "bøtrepapir".

Papirarkene fremkom, når papirmageren fyldte en papirramme med trådnæt i bunden, som kunne opsamle de fibre, der var i papirmassen. Den dygtige papirmager sikrede med rolige bevægelser, at fibrene blev filtret sammen til et ensartet papir. Papirets størrelse og tykkelse bestemtes af rammens størrelse og trådnættets tæthed.

Engelsholm Papirfabrik havde i 1777 i alt 27 papirforme. Med dem kunne fabrikken producere et bredt udvalg af papirer. Hvert papirark blev anbragt mellem to stykker filt, og når der var et passende antal, blev de anbragt i en presse, der skulle fjerne yderligere vand. Da man rådede over 560 filtplader, kunne der samles indtil 280 ark upresset papir til fabrikkens presser.¹⁴

Når papirarkene blev taget ud af pressen, blev de hængt til tørre på snore i tørrerummene, der var indrettet i husenes lofter.

En efterbehandling i fabrikkens valse til glitning betød, at papiret var færdig til at blive sorteret efter kvalitet. Optællingen skete i bøger á 25 ark, ris á 20 bøger og baller á 10 ris. Så var papiret klar til levering til kunderne.

Fabrikkens kunder var Vejle by, Vejle Toldkammer, Vejle Amt, magistraten i Kolding, skoler og sikkert en stor del af områdets købmænd, håndværkere og privatpersoner. Fabrikken fremstillede næsten alle typer papir fra skrivepapir til indpakningspapir i forskellige kvaliteter. Dog ikke "Stempel Papir". Det havde Strandmøllen eneret på. Engelsholm Papirfabrik leverede især skrivepapir til dokumenter og protokoller, farvet conceptpapir, trykpapir samt udskud eller makulatur. I en prisliste fra 1802 angives priser på fire sorter papir - "bedste papir nr. 1, conceptpapier, conceptpapier nr. 3 samt på udskud".

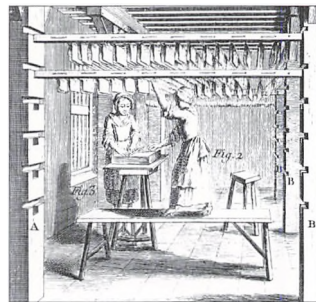
Fabrikken stod i forbindelse med kundekredsen via korrespondance og papirkuske, der kørte rundt med papirvarerne. Havde nogen glemte at bestille papir, kunne de alligevel købe de mest almindelige hos papirkusken. Bog- og papirhandlere fandtes ikke i 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene. Selv i København tæt på Strandmøllen havde Engelsholm Papirfabrik så mange kunder år 1800, at den havde en kommissær i byen.

Den tidligste opgørelse af produktionen stammer fra 1777, hvor den angives at have en værdi på 2.000 - 3.000 rdl., samt at afsætningen var god.¹⁵

Papirfabrikken var i familien de Lichtenbergs hænder i mere end 50 år. Gerhard Hansen de Lichtenberg, der blev adlet og steg i graderne til etatsråd, ejede fabrikken til sin død i 1764. Herefter blev den videreført af Bodil Hofgaard, indtil hun i 1784 afhændede den til papirmager Henrik Rudolf Schmidt.

I hele de Lichtenberg-perioden var papirværkets drift lagt i hænderne på papirmagermestre med forpagtningskontrakt eller på lignende vilkår. Til at begynde med blev de tilkaldt fra udlandet. Den første papirmester var Michael Baars, der ledede papirfabrikken indtil 1749. Efter den første svære tid omkring etableringen må fabrikken være kommet i så god drift, at den har kunnet bidrage til Gerhard Hansen de Lichtenbergs stigende rigdom. En rigdom som blev demonstreret i 1744 med opførelsen af en stor og smuk gård på Søndergade i Horsens.

Afløseren for Baars blev tyskeren Martin Christian Spencher. Han var kommet til fabrikken mere end et år før, han ved Michael Baars død formelt kunne overtage ledelsen. Meget tyder dog på, at han allerede fra 1747 har stået i spidsen for den daglige drift. Ved Michael Baars død overtog han ansvaret for såvel fabrikken med dens gæld

Efter turen i skrivepressen hænges papirarkene til tørre på lofterne. Fransk stik fra 1760'erne.

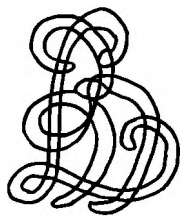
Papir og kunder

Papirmester M. Baars

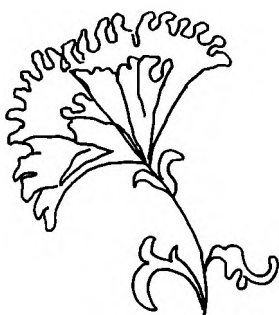
M. C. Spencher

som for Baars enke og to døtre. Han giftede sig med den 49-årige enke, selv var han 42 år.¹⁶

H. R. Schmidt

Krise 1808

*Vandmærker i papir fra Engels-
holm Papirfabrik 1777. Øverst
BDL for Bodil de Lichtenberg og
nederst et tempeltræ.*

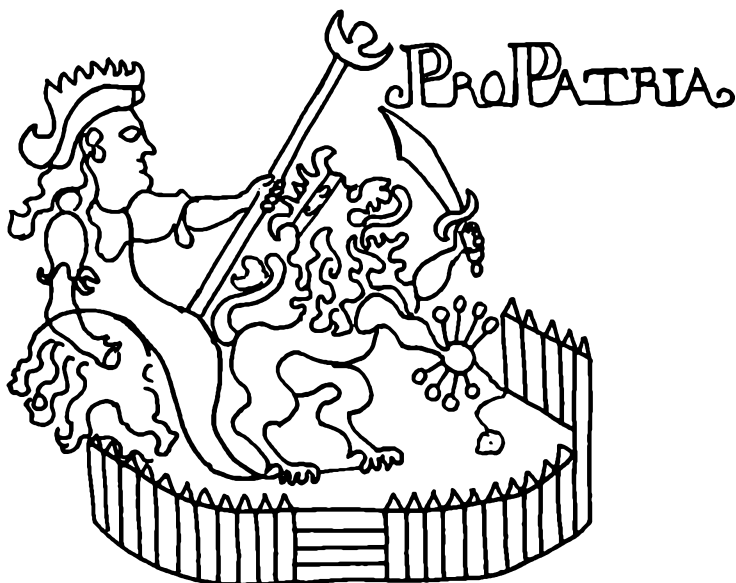
I 1777 havde M.C. Spencher passeret de 70 år, og der måtte tænkes på en ny ledelse til fabrikken. Bodil Hofgaard ønskede samtidig at afhænde fabrikken. Derfor forsøgte hun at sælge den til papirmagersvend Heinrich Rudolph Schmidt fra Roskilde. Men da amtmand Hans de Hoffman ikke turde give en positiv vurdering på en ansøgning fra H.R. Schmidt om et lån på 2.000 Rdl., blev ansøgningen afvist. Schmidt kom i stedet til at overtage fabrikken som forpagter fra 9. juli 1778. Endelig i 1784 lykkedes det ham at købe fabrikken for 6.000 rdl. Der var nu sammenhæng mellem ejer og ledelse. Under Schmidt kom der en række gode år, hvor virksomheden kunne udvikle sig. Der var fred i landet, og landbrugsreformerne skabte store forandringer for landbefolkningen. Det gav forøget efterspørgsel på papir fra såvel befolkningen som fra lokal- og centraladministrationen, som var i stærk vækst. Det var gode tider for fabrikken. Før Schmidt døde i 1803, lod han fabrikken forpagte ud til Johan Erhardt Knoop i seks år, hvorefter fabrikken skulle overgå til sønnen, som også hed Heinrich Rudolph Schmidt.

Da den unge Schmidt overtog papirfabrikken i 1808, var forholdene i landet skiftet brat. Danmark var året før blevet inddraget i Napoleonskrigene på fransk side. Indberetningerne til de såkaldte "fabrikslister" findes over papirfabrikken fra 1809 og frem. De viser, at de gode tider var forbi, og at den unge fabriksejer i de 10 år, han ejede fabrikken, fik mange problemer at slås med. I 1809 og de følgende år klagedes over mangel på arbejdskraft på grund af krigstjeneste; derfor måtte han anvende fransk arbejdskraft. Det var ikke muligt at oplære danske bondedrenge til faget, da de ikke kunne leve af det, når de samtidig blev udskrevet til krigstjeneste. Problemet fortsatte de følgende år, og i 1810 søgte H.R. Schmidt om ret til at tage to lærlinge, samt at de måtte fritages for krigstjeneste.¹⁷

I 1814 beløb produktionsværdien af de 32 arbejderes værk sig til 18.000 rdl. mod 31.500 rdl. i 1811. Nedgangen skyldtes, at værket havde ligget stille efter en brand i 1813 og ind i april 1814, da fabrikken skulle opbygges og forbedres. H.R. Schmidt skrev, at det "har næsten medtaget overskuddet". Det følgende år blev der produceret for ca. 22.200 rdl., men resultatet var ikke tilfredsstillende, da fabrikken havde været plaget af højere priser på arbejdskraft, mad m.v. Desuden blev man ramt af endnu en brand, så "at det næppe har kunnet balancere".

Papirfabrikken går konkurs

Det blev ikke bedre i de følgende år, og i 1817 gik det galt. H.R. Schmidt måtte give op og erklære sig konkurs. I otte måneder lå fabrikken stille, og årets papirproduktion blev kun på 100 baller papir til en værdi på 5.000 rdl. Selv om Schmidt måtte afhænde fa-

Vandmærke "ProPatria" fra tiden under Heinrich Rudolph Schmidt ca. 1815.

brikken, så forblev den i familien. Hans svoger, Carl Freiderich Walther, der var papirmager på papirfabrikken ved Flensborg, overtog fabrikken, men lod H.R. Schmidt bestyre den.¹⁸

Konkursen gik ikke kun ud over ejeren. Arbejderne blev også ramt hårdt, og i 1818 og 1819 forsøgte de at få amtets hjælp til at sikre den løn, de havde til gode.¹⁹ Under en rejse rundt i landet i 1819 besøgte den senere fabriksdirektør O.J. Rawert Engelsholm Papirfabrik. Han angav da, at fabrikken var blevet forbedret under krigen, og den var godt indrettet. Fabrikken havde allerede leveret meget og godt papir; men dens ejer, Heinrich Rudolph Schmidt, var under konkurs.

Rawert skrev desuden, at fabrikkens drift svarede til ejerens tilstand, og i indberetningen for 1819 anførtes slet ingen produktionsstal. Schmidt havde åbenbart fuldstændigt tabt grebet om fabrikken, og C.F. Walther overlod derfor fabrikken til andre bestyrere. I tiden omkring år 1830 kom hans søn, Poul Heinrich Julius Walther, til fabrikken i Randbøldal fra papirfabrikken i Flensborg. Papirproduktionen var kommet på fode igen, og efter faderens død blev papirfabrikken drevet videre af P.H.J. Walther.²⁰

Produktion og arbejdere

Der er kun sparsom viden om, hvilke papirvarer Engelsholm Papirfabrik fremstillede, og hvordan produktionen fordelte sig. Det samme er tilfældet, når det gælder fabrikkens arbejdere. Først fra tiden

omkring år 1800 og frem er det muligt at få et mere nuanceret billede af forholdene.

Bygningsbeskrivelserne i brandtaksationerne fortæller, at det fra starten var planlagt, at en del arbejdere skulle bo på fabrikken. I 1777 kaldes huset med stampemøllen et "våningshus", og det indeholdt da også to stuer samt køkken og spisekammer i nederste etage. I den øverste etage var der indrettet tre kamre til svende- og folkeværelser. Senere blev der lavet små tilbygninger til huset, som bl.a. indeholdt pigekammer og plads til kludehuggernes senge. I "stuehuset" boede papirmesteren med familie. Især mange af papirfabrikkens faste arbejdere var tilflyttere, der kunne få bolig på fabrikken. Hvis der ikke var plads her, måtte de leje sig ind hos lokalbefolkningen.²¹

De faglærte papirmagersvende blev i starten hentet fra fabrikker i Hertugdømmerne, Tyskland eller fra Strandmøllen. Med tiden kunne fabrikken selv uddanne sine papirmagersvende. Fra omegnen hentede fabrikken den ufaglærte arbejdskraft til at rense, klippe o.lign. De blev som oftest ansat som daglejere, som var i arbejde, når fabrikken havde brug for dem.

Fabrikken og Daldover

Ved folketællingen i 1787 havde Daldover kun 51 indbyggere, og af disse boede 16 på fabrikken. Det var fabriksejeren med familie, to papirmagersvende, to lærlinge, en avlskarl, en kludehuggerske, en gårdsdreng, en bryggerpige og en barnepige. Foruden papirmesteren med familie var det især de ugifte, som boede på fabrikken.

Papirfabrikken fyldte meget i det lille samfund. I tiden fra 1809 giver fabrikslisterne os oplysninger om, at fra ti til 23 personer var beskæftiget med papirfremstillingen. Dertil kom 5-12 kludesamlere, der regelmæssigt vendte tilbage til fabrikken. I 1811 var der beskæftiget 16 personer mod 25 personer året før; men det var også det år, hvor der blev klaget over, at det var umuligt at få svende og læredrenge. Papirfabrikken havde i 1817, hvor den gik konkurs, kun 12 arbejdere.

Efterhånden som krisen blev overvundet, steg arbejdnernes antal til omkring 20. Det niveau holdt, indtil fabrikken standsede i 1846. Den største gruppe blandt arbejderne var papirsvendene, som havde ansvaret for det daglige arbejde og uddannelsen af de to læredrenge, som næsten altid var ansat ved fabrikken. De øvrige arbejdere var daglejerne. Herunder anføres smede, tømmermænd, kludesamlere, fabrikskarl og fruentimmer. Foruden disse arbejdere var der papirkuske.²²

I beskrivelserne af de danske papirmøller i den første halvdel af 1800-årene anføres altid, at Engelsholm Papirfabrik var af mindre betydning, men det var ikke tilfældet i 1700-årene. Indtil 1797 var papirfabrikken den eneste af sin art i Jylland. Der er ingen tvivl om, at Strandmøllen med sin eneret på at fremstille stempelpapir, papir

**HRS
ENGELSHOLM**

*Vandmærke med kronet CR VII
fra tiden 1778-1803. HRS står
for Heinrich Rudolph Schmidt.*

til centraladministrationen m.m. var væsentligt større end konkurrenten i Jylland og de senere på Sjælland. I 1734 da Johan Drewsen kom til Standmøllen, produceredes der med to papirbøtter, mens papirmøllen ved Vejle var anlagt med en papirbøtte. Engelsholm Papirfabrik har dog med sit produktionsudstyr kunnet dække en betydelig del af efterspørgslen i provinsen. Omkring 1820, hvor Engelsholm Papirfabrik var i krise, blev der fremstillet ca. 45.000 - 50.000 ris papir årligt i Danmark. Fire fabrikker producerede omkring 80% af den samlede papirproduktion. Det var Maglekilde med ca. 15.000 ris, Standmøllen fremstillede 10-14.000 ris, Ørholm og Nymølle producerede tilsammen 10-14.000 ris. Engelsholm Papirfabriks produktion var på 4.160 ris, hvilket svarede til knap 10% af den danske papirproduktion i 1820. De to fabrikker "Erikshaab" i Hillerup sogn på Fyn og "Godthaab" syd for Aalborg havde hver en produktion svarende til ca. halvdelen af produktionen på Engelsholm Papirfabrik.²³

I løbet af 1820'erne overvandt Engelsholm Papirfabrik krisen. I 1829 producerede den 6.001 ris papir, og i 1831 blev det til 8.000 ris, og så forblev produktionen næsten konstant.

Engelsholm Papirfabrik standser

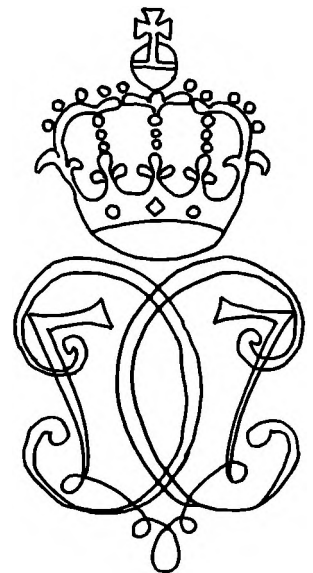
I 1841 blev P.H.J. Walther ejer af fabrikken. Papirfabrikkens gode drift og indtjening fortsatte, og allerede året efter kunne han gå i gang med at opføre en stor og præsentabel hovedbygning i to etager med udsigt over fabrikskomplekset.

Den 22. marts 1846 skete katastrofen. I Vejle Amts Avis kunne man den 24. marts læse:

"Vejle, den 23de marts. I aftes kl. 8 afbrændte den 2 ½ mil herfra beliggende papirmølle ved Engelsholm. Dens driftige ejer, hr. Walther, led herved et betydeligt tab, da inter kunne reddes af den på de højere lofter værende betydelige beholdning af nylig forarbejdede papirer og af kludeforrådet. Ved ildens udbrud, der i et øjeblik omspændte hele bygningen, kom der folk nok til brandstedet, men ingen sprøjter, der kunde have formindsket skaden."²¹

Branden ruinerede ikke Walther; men papirproduktionen, der havde stået på i mere end 100 år i Randbøldal, blev ikke genoptaget. Den blev i stedet ombygget til et mekanisk bomulds væveri med 32 vævestole.

Med branden 22. marts blev der sat punktum for produktionen i Jyllands ældste papirfabrik. Danmark havde da 23 papirfabrikker. Strandmøllen, papirfabrikken ved Silkeborg og Ørholm var de store, men blandt de 20 små var Engelsholm den største. Som en forholdsvis ubetydelige fabrik, havde den ikke haft mulighed for at følge med udviklingen på de store papirfabrikker. Strandmøllen

Vandmærke med kronet C 7.

Den pompøse direktørbolig som blev opført af P.H.J. Walther ved Engelsholm Papirfabrik i de gode år først i 1840'erne. Senere har bygningen ofte været anvendt som motiv for lokale postkort.

Postkort fra ca. 1910-20.

havde allerede i 1820 taget en dampmaskine til hjælp i produktionen, og i 1829 kunne den starte produktionen af maskinfremstillet papir med en papirmaskine, der blev drevet af en 20 hestes dampmaskine. I de følgende år anskaffede de andre store papirfabrikker maskiner. Engelsholm Papirfabrik investerede ikke i papirmaskiner, dampmaskiner, hydrauliske papirpressere eller lignende. Det var derfor en umoderne fabrik, der nedbrændte i 1846. P.H.J. Walther har ikke kunnet eller turdet bygge en ny fabrik, der skulle konkurrere med de store papirfabrikker.²⁵

Tidlig metalindustri i Vejle-området

Et mislykket forsøg på at starte en geværfabrik

Mindre end ti år efter anlæggelsen af Engelsholm Papirfabrik i Daldober blev det næste initiativ til industri taget på Vejle-egnen. Det var jøden Berent Isaac, der ville oprette en geværfabrik, som skulle forsyne garnisonen i Fredericia. Han fik ikke sit ønske om at levere til garnisonen opfyldt. Privilegiet, der blev udstedt den 22. maj 1741 af Christian den 6., gav i stedet tilladelse til at anlægge en vandmølle med geværfabrik ved hovedgården Haraldskær, ca. 6 km vest for Vejle. Fabrikken måtte fremstille karabiner, pistoler, kårder og andre sværd- og spydvåben samt skæreknive, sakse, hølør og søm til almindeligt salg.²⁶

Berent Isaac

Det lykkedes således ikke Isaac at fravriste geværfabrikken ved Kronborg monopoleet på at levere geværer og bajonetter til hæren. Der blev desuden pålagt ham ikke at genere Ørholm, Fuglevad og Nymølles eneret på at forsyne Sjællands og Lolland-Falsters stifter med hølør og skæreknive.²⁷

Samme år som Berent Isaac tog initiativ til det første forsøg på Vejle-egnen med fabriksdrift indenfor metalforarbejdningen, havde Haraldskær Gods fået ny ejer. Det var oberstløjtnant Pierre d'Andischon, der havde købt hovedgården af Godske von d. Brinken. Det er muligt, at han har kendt til Berent Isaacs fabriksplaner fra starten, og at der med ham var indgået aftale om at anlægge fabrikken.

Selv om Berent Isaac havde fået bevilling til at drive værket, var hans stilling meget vanskelig. Han var ikke blevet sikret den ønskede leverance af geværer til garnisonen, der kunne sikre faste indtægter. Han skulle desuden respektere monopoleet for hølør og skæreknive på Sjælland og Lolland-Falster, og endelig skulle han opføre mølleværket og fabrikken uden tilskud fra staten. Han havde dog fået ét vigtigt tilsagn, nemlig, at man ville forbyde indførsel af fremmede varer, når leverancerne fra fabrikken var tilstrækkeligt store og kvaliteten god.

På trods af de vanskelige vilkår, gik Berent Isaac i gang med at anlægge værkstedsbygninger og mølleværk på sydsiden af Vejle Å lige syd for Haraldskær Hovedgård. Han fik hurtigt problemer med at finansiere byggeriet. I første omgang blev de løst ved lån fra Pierre d'Andischon, men efterhånden blev forholdene for umulige for Berent Isaac, der måtte give op. Efter mindre end to år var Berent Isaac ude af sit eget projekt med en gæld på 144 rdl. til Pierre d'Andischon.²⁸

Fabrikken anlægges

Udsnit af kort over Randbøldal Hede 1752 med Haraldskær Kobberfabrik vest for Haraldskær Hovedgård.

Pierre d'Andischon

Haraldskær Kobber-, Høle- og Skæreknevefabrik

Da Berent Isaac gav op, havde Pierre d'Andischon allerede 144 rdl., byggemateriale samt en del arbejde stående i den ufærdige fabrik. Skulle han gøre sig håb om at redde noget af sit udlæg tilbage, måtte fabrikken fuldføres. Placeringen tæt på hovedgården talte også i den retning, da der ellers skulle investeres ressourcer i at fjerne den halvt færdige fabrik. Før Berent Isaac forlod fabrikken, måtte han anbefale en ansøgning om, at hans privilegium blev overført til Pierre d'Andischon. Det blev konfirmeret den 4. marts 1743, og fabriksbyggeriet blev fuldført samme år.²⁹

Pierre d'Andischon fik en kort tid som fabrikør og ejer af Haraldskær, men fra 1743 til sin død i 1751 udfoldede han stor energi med at sætte nye produktioner i gang for at forbedre økonomien i fabrikken. I 1744 fik han tilladelse til at anlægge en kobber- og krudtmølle. Om produktionen af krudt overhovedet kom i gang vides ikke. Den omtales ikke i pastor Buchholtz's indberetning fra 1767 og heller ikke senere. Pierre d'Andischons anstrengelser resulterede i, at der i løbet af få år blev bygget et efter tiden stort fabrikskompleks bestående af flere enheder: En kobberfabrik, en hø-

le- og knivefabrik/smedje, sømsmedje, stampe- og lermølle til uldtøj- og lerstamping, teglværk og garveri. Kobbermøllen samt stampe- og lermølle blev antagelig placeret lige vest for Haraldskær. For at lette adgangen til værkstederne på sydsiden af åen blev den første større kørebros over Vejle Å opført ved Haraldskær.

Pierre d'Andischons virkelyst på fabriksområdet gav ikke det forventede resultat. Det lykkedes ham ikke at få virksomhederne til at give overskud. I provst Buchholtz's beskrivelse fra 1767 antydes, at det bl.a. skyldtes uærlighed blandt de ansatte. I stedet for at bidrage til Pierre d'Andischons rigdom, fortærede fabriksdriften hans formue. Og da han døde i 1751, var han en forgældet mand.³⁰

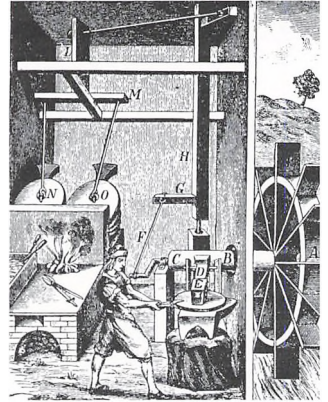
Det blev Gerhard de Lichtenberg, der på en efterfølgende auktion for højeste bud kom til at overtage såvel hovedgården som fabriksanlæg. De Lichtenberg har kunnet se de industrielle muligheder i fabriksanlægget, og købet af hovedgården var en naturlig fortsættelse af den række gårdopkøb, han havde foretaget tidligere. Fabrikskomplekset bestod da af en sømsmedje og tegllade ved kørebrosen over åen. Kobber- og høliefabrikken samt stampe- og lermøllen lå længere mod vest. Til Haraldskær hørte tillige Kvak Mølle.

Til sømsmedjens fremstilling af søm var der et produktionsapparat bestående af en vandmølle til at trække essens blæsebælg, ambolte, hamre og andet håndværktøj til at korte sømmene af stangjernet og banke sømhoveder.

I kobberfabrikken blev der smeltet kobber. I Danmark blev der overvejende brugt kobber fra de norske miner, og det samme var tilfældet for de øvrige metaller. Det smeltede kobber blev lavet til plader, der senere kunne hamres og formes til de mange forskellige modeller i gryder, kander, kar, beholdere og andet husgeråd, som blev fremstillet på fabrikken.

Kobber- og høliefabrikkerne var af beskeden størrelse, og produktionsudstyret bestod, foruden håndværktøj, af vanddrevne hamre og blæsebælg. De var nødvendige både i kobber- og jernforarbejdningen. I kobbersmelteriet havde man den store saks til at klippe kobberpladerne i passende stykker til den ønskede vare. Til at drive hamre og blæsebælg tillige med stampeværk og lermølle var det nødvendigt med mere vandkraft, end ét vandhjul kunne give. Det er antagelig forklaringen på, at kobberfabrikken ikke blev anlagt sammen med sømsmedjen.

Med storkøbmanden Gerhard de Lichtenberg som ejer af Haraldskær og fabrikkerne fik man adgang til den kapital, der var nødvendig for at udnytte landbrugets gode konjunkturer. Fabrikkerne ved Haraldskær lå i modsætning til Engelsholm Papirfabrik i nærheden af havnen i Vejle og havde lettere ved at modtage råvarer samt at udskibe de færdige varer. Det har sikkert haft betydning for G. de Lichtenbergs interesse i fabrikkerne.

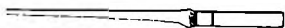

Smedjens dobbelte blæsebælg og hammer drives af et vandhjul.

Gode tider under
Lichtenberg

Fabrik og inventar

Christian Linde

Forskellige stadier af en høle fra grundformen til den færdige le.

Kobbersmelter Peter Sager

Hans Henrik Hyldsberg

Haraldskær forblev indtil 1770 i familien de Lichtenbergs eje. Fra 1754 overtog svigersønnen, Christian Linde, Haraldskær, men i 1767 blev den overtaget af Gerhard de Lichtenbergs søn, Hans Henrich de Lichtenberg. I 1757 til 1758 blev fabrikken flyttet til Rue Mark, hvor vandstand og dermed drivkraft til fabrikken var bedst. Det ny fabrikskompleks kom til at rumme hele metalforarbejdningen med søm, hølser og knive samt kobbervarer.³¹

Årene under familien de Lichtenbergs beskyttende vinger blev gode for virksomheden. I den periode voksede den samtidig med, at der skete en koncentration om de produktioner, der hørte under metaltilvirkning. De tre fabriksværksteder havde hver en mester, som stod til ansvar over for ejeren. Med hjælp fra svende og drenge blev de ønskede varer fremstillet. Det var samme driftsform, som Lichtenbergerne anvendte ved driften af Engelsholm Papirfabrik.

I 1767 var der sket forandringer i driftsformen. Fabrikken var delt op og de enkelte værksteder "forpagtet bort til fabrikkørerne selv". De betalte nu en årlig forpagtningsafgift. Kobbersmelteren betalte 90 rdl., hølsmøden 40 og sømsmeden 30 rdl. Det ses af afgifternes størrelse, at kobberværket var det førende i fabrikken. De gode forhold blev dog begrænset af, at mesteren ikke havde råd til at give kredit.³²

Hans Henrich Lichtenberg beholdt ikke fabrikkerne længe. Allerede i 1770 blev hele fabrikskomplekset solgt til kobbersmelter Peter Sager for 3.600 rdl. Han var kommet til Haraldskær Kobberfabrik fra Tyskland omkring 1757, da fabrikken blev nyopført på Rue Mark, og han havde inden overtagelsen haft kobberfabrikken i forpagtning.

Manglen på kapital var et stort problem. Det tvang ham allerede i 1771 til at sælge halvdelen af fabriksanlægget. I løbet af de næste seks år var han ikke i stand til at tjene så meget, at han kunne modstå den næste ulykke, som ramte ham i 1777. Det år døde Hans H. Lichtenberg, og boet krævede at få det lån indfriet, der var optaget i forbindelse med fabriksovertagelsen i 1770. Det endte med en tvangsauktion den 5. september 1778. Boet overtog kobberfabrikken, og den blev solgt videre 1. juli 1779 til hølsmøden Hans Henrik Hyldsberg.³³

I sommeren 1782, kun tre år efter at Hyldsberg havde købt fabrikken, bestod den af seks huse. Produktionen foregik i tre bygninger: Kobbersmedjen, sømsmedjen og hølsmødjen. Af de resterende bygninger blev to anvendt til beboelse og den sidste til stald og lade. Også her blev der i tilknytning til fabriksdriften drevet egentligt landbrug. Efter Hyldsbergs overtagelse af fabrikken, blev sømsmedjen tilsyneladende nedlagt.³⁴ Fabrikken havde da følgende produktionsapparat:

Høleværkstedet med en stor hammer, der blev drevet af et vandhjul.

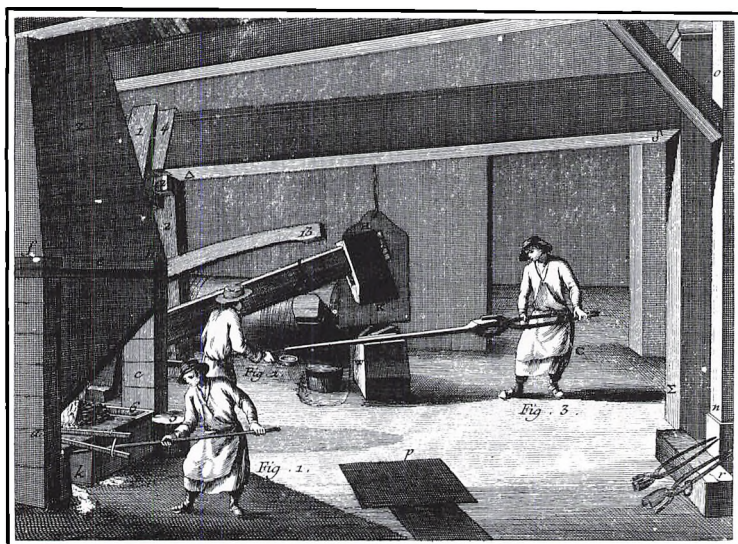
To andre vandhjul drev henholdsvis slibeværket og blæsebælgene til de to smedeesser. Desuden var der en dobbelt håndbælg mv. Med en værdi på 80 rdl. var den store vanddrevne hammer det dyreste redskab i høleværkstedet.

Kobberværkstedet lå i forlængelse af høleværkstedet, og her leverede to møllehjul drivkraften. Det ene drev den store kobberhammer, mens det andet vandhjul holdt fire blæsebælge i gang. Desuden var der i værkstedet et ristværk og forskellige ambolte. Også her var vandhjulet med den store hammer dyrest.

I begge værksteder var der naturligvis en del nødvendig håndværktøj, så som håndhamre, tænger, skruestik, file og lignende.³⁵

Folketællingerne, som findes fra 1787, gør det muligt at følge folkene i og omkring fabrikken. I 1787 boede tre familier med i alt 16 personer i to beboelseshuse. Peter Hyldsberg, der var hølesmed og ejer af hele fabrikken, var da 42 år, og han boede sammen med sin hustru, en søn samt en søstersøn på 14 år, samt en tjenestekarl og -pige. Landbrugets drift var lagt i hænderne på tjenestekarlen og -pigen, som i travle perioder kunne få hjælp fra de omkringboende husmænd. I spidsen for den anden familie stod sønnen af den forrige ejer og med samme navn, Peter (Petersen) Sager. Han var kobbersmelter og forpagter, og hans familie bestod af hustru, datter og en tjenstepige på 15 år til at hjælpe i husholdningen. Familieoverhovedet i den tredje familie var Hans Hyldsberg, der var bror til fabriksejeren. Han var hølesmedesvend, 37 år og arbejdede for broderen i høleværkstedet. Hans familie bestod af hustru og fire døtre.

Kobberværkets drift lå i hænderne på Peter Petersen Sager, mens Hyldsberg selv ledede høleværkstedet. De dårlige transportforhold betød, at arbejderne måtte bo på eller i nærheden af fabrikken. De

Jernværksted med en stor vanddrevet hammer på et fransk stik fra 1760'erne.

Hammeren i Haraldskær Fabrik har nok været af mindre størrelse.

Haraldskær Kobberfabrik som den tog sig ud i Vejle Ådal vest for Haraldskær Hovedgård omkring 1840. Billedet er malet af ukendt maler ca. 1865.

Peter Petersen Sager

tre familier har udgjort den faste del af arbejdsstyrken i de to smedjer. Hvis søstersønnen var sat i lære som hølesmed, har der her arbejdet to faglærte og en læredreng. I kobbersmedjen var der en faglært arbejder. Begge steder har der antagelig arbejdet en til to daglejere. Det giver ikke indtryk af at være en fabriksvirksomhed.

Da der i 1801 påny blev lavet folketælling, var der 15 personer ved fabrikken. Peter Petersen Sager var nu ejer af både kobber- og hølefabrikken. Sagers husstand bestod af 11 personer, heraf var de syv ansatte. Det var en kobbersmeltersvend, en lærling ved høleværket, en uden angivelse og fire tjenestefolk. En tjenestepige på 16 år har formentlig skullet gå til hånd i husholdningen, mens de øvrige har deltaget i landbrugsbedriften og forefaldende arbejde på værkstederne.

Den anden familie ved fabrikken var en hølesmedesvend med kone og to børn. Det faste personale var fortsat tre til fire udlærte arbejdere og en lærling, der kunne få hjælp af daglejere samt tjenestefolkene.

Peter Sager klagede i 1809 over, at der var mangel på kul, og at priserne var høje. Alene til kul brugte fabrikken dette år for mere end 1.000 rdl. Danmarks inddragelse i Napoleonskrigene ramte også fabrikken på Rue Mark. Kul blev en mangelvare, og når den var til at få fat i, var det til skyhøje priser på grund af krigsinflationen. Indkaldelse af landbobefolkningen til militærtjeneste gav i krigs-

årene problemer med at få lærlinge. Peter P. Sager gjorde i 1809 opmærksom på, at det især for kobberfabrikken ville være gavnligt, hvis den måtte antage en eller to bondedrenge, der kunne friholdes fra krigstjeneste og komme i lære. Produktionen blev flere gange standset på grund af problemer med at skaffe trækul og arbejdskraft. Efter krigen fortsatte vanskelighederne. Dårlige konjunkturer og udenlandsk konkurrence gav afsætningsproblemer.³⁶

Med mindre udsving i den faste arbejdsstyrke på fire til fem sven- de og et tilsvarende antal daglejere eller børn, klarede man sig igen- nem frem til 1830. På det tidspunkt havde sønnen, Peter Sager, overtaget virksomheden. Dens karakter af familieforetagende var en styrke i de svære år. Herefter steg antallet af arbejdere. I 1831 var den faste arbejdsstyrke otte personer, fordelt på fem sven- de og tre drenge. Arbejdsstyrken var i 1843 steget til 11 personer, og her holdt den sig i de efterfølgende år. Kobber- og høleproduktionen synes at have beskæftiget et næsten lige stort antal sven- de, mens der var flere drenge beskæftiget i høleværkstedet.³⁷

Høleer, knive og kobbertøj

Produktionen var i begyndelsen især rettet mod landbefolkningens efterspørgsel på leer, knive og kobbertøj. En lokal smed kunne nok fremstille høleer og knive, men det var langt dyrere at lave en hånd- smedet høle eller kniv. Det samme gjaldt fremstillingen af kobber- varer, hvor man konkurrerede med købstædernes kobbersmede. Markedet var især de omliggende landdistrikter. Gentagne gange fremhævedes, at fremstillingen af kobbervarer var i god drift, mens det var vanskeligere at få et tilfredsstillende resultat i høle- og skæ- rekniveproduktionen. En sammenligning af produktionsværdien for de to produktioner viser en voldsom overvægt til fordel for kob- berproduktionen. Det siger imidlertid ikke noget om afkastet, da prisen for råvaren kobber var langt dyrere end jernet.

Kobberfabrikken fremstillede navnlig forskelligt husgeråd som kedler, gryder, skåle, kasseroller, drikkekrus, tragte, skeer, hatte til brændevinsfremstilling og lignende. At værket ikke kun havde praktisk erfaring i at fremstille brændevinshatte, men at man af og til måtte afprøve sine produkter, fremgår bl.a. af, at fabrikør Peter Sager i 1776 fik konfiskeret brændevinsredskaber på en halv tønde med hat og dæk samt måtte betale en bøde på 30 rdl. til tolder Berg i Vejle.

Produktionens størrelse kendes først fra fabriksindberetninger- ne i 1809. Men vi ved fra de to præster Buchholtz i Bredsten og A. Bredstrup i Skibet, at især kobberfabrikken gik godt i slutnin- gen af 1760'erne. O.J. Rawert anførte i sin beskrivelse af fabrikken i 1819, at den leverede gode varer, og at dens fire sven- de, en dreng

Produktion

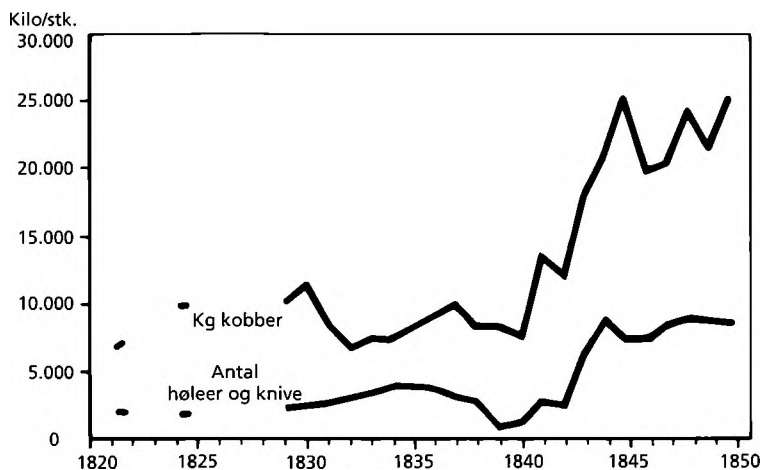

Kobberkedel fra Haraldskær Kob- berfabrik.

og fire daglejere i 1819 havde tilvirket 58 skippund kobberplade, svarende til 9.280 kilo, og 130 dusin eller 1.560 høleer og skæreknive. Krisen efter krigsafslutningen betød svære år for fabrikken, men nogen trussel mod det fortsatte virke var den ikke.³⁸

Antallet af medarbejdere steg fra 1831 og frem. Det gav ikke nogen væsentlig forøgelse af produktionen, men fra samme år begyn-

Produktion af kobberplader/kobbertøj samt høleer og knive på Haraldskær Kobber- og Hølefabrik 1821-1850.

Kilde: Industritabellerne 1821-47 og toldårsindberetningerne 1843-50.

Anm. Småkrum, plovplade og spader er ikke medtaget. Kobberproduktionen er omregnet til kilo.

der indberetningerne at melde om produktion af småvarer ved siden af de traditionelle kobbervarer, leer og knive. I 1836 blev der produceret 360 plovplader, og året efter er der tillige fremstillet spader. De nye varer dukkede op, da en ung krambodsvend, Andreas Herman Frederik Holck fra Vejle, havde overtaget ledelsen af fabrikken. Han havde i 1832 giftet sig med Peter Sagers enke, Birgitte Hvidtfeld.

Det lykkedes åbenbart ikke Holck at få produktionen af de nye varer til at fungere. På ovenstående graf ses, at produktionen af høleer og knive faldt i årene efter 1835. I 1839 gik det helt galt med en produktion på kun 360 knive og høleer. Andreas H. F. Holck oparbejdede i årene en gæld til den ene af sine konkurrenter, I.P. Suhr & Søn, og i fabriksindberetningen for 1839 oplystes, at afsætningen var svækket på grund af mesters udelighed i isenkramfabrikken. Det var samme år, som Holck solgte fabrikken til det hollandske "Kedelførerkompagni", hvis danske hovedsæde var i Horsens. At Holck ikke var en kompetent fabriksejer er sandsynligt, men handel havde den tidligere krambodsvend forstand på. Det viser forløbet af salget til kedelførerne. Da de indledende forhandlinger i

Bondedreng med spade 1768.

1839 ikke førte til noget resultat, annoncerede han efter såvel en dygtig kobbermester som en rejsende handelsmand til salg af varerne. Det virkede, og allerede samme år solgte han fabrikken til Kedelførerkompagniets formand, P.C. Peters, for 45.000 rdl.³⁹

Under kedelførerne kom der snart forøget aktivitet i fabriksbygningerne. Udvidelser og forbedringer af fabrikken gav en stærk stigning i såvel kobber- som isenkramproduktionen. Årene frem mod 1850 blev fabrikkens hidtil bedste.

I årene frem til 1757 vides ikke noget sikkert om, hvordan værkets varer blev afsat. Den foregik formentlig via omrejsende kuske, der bragte varerne rundt til gårde på landet og torvedage i de nærliggende købstæder. De øvrige betydende kobberværker, som fabrikken ved Vejle skulle konkurrere med, var kobberværkerne på Brede Mølle og Nymølle samt kobberværket i Krusaa ved Flensborg. Konkurrenterne fik deres kobbervarer solgt gennem et hollandsk handelsselskab, de såkaldte kedelførere, der siden 1600-årene havde virket i Danmark. Med det indgående kendskab, den Lichtenbergske familie havde til handel, har man erkendt, at det bedst kunne betale sig at samarbejde med kedelførerne i stedet for at konkurrere med dem. For fra 1757 tog kedelførerne også varer fra Haraldskærs Fabrik med på deres salgsrejser.⁴⁰

Kedelførerkompagniet havde inddelt landet i distrikter, der blev besøgt af kedelføreren og dennes lærling med særligt mærkede vogne. Inden for distriktet kunne de opsøge samtlige gårde og huse for at sælge kobbervarer og opkøbe gammelt kobbertøj til omsmelt-

Fabriksstempel 1839-1948

Afsætning

Kobbervarer fra Haraldskær Kobberfabrik.

ning. Ofte indgik opkøb af gammelt kobbertøj i købsprisen for de nye kobbervarer.⁴¹

Jernvarerne blev afsat til de omliggende købstæder og noget på Fyn. I hvor stor udstrækning kedelførerne også har medtaget jern- og isenkramvarer på deres handelsrejser, før de købte fabrikken ved Vejle, vides ikke; men efter et afslag på en ansøgning i 1842 om at måtte medtage isenkramvarer på rejserne, fik P. C. Peters et halvt år senere den ønskede tilladelse. Indtil fabrikkens ophør, blev den videreført af det hollandske Kedelførerkompagni.

Fabriksstempel i kande 1848-63

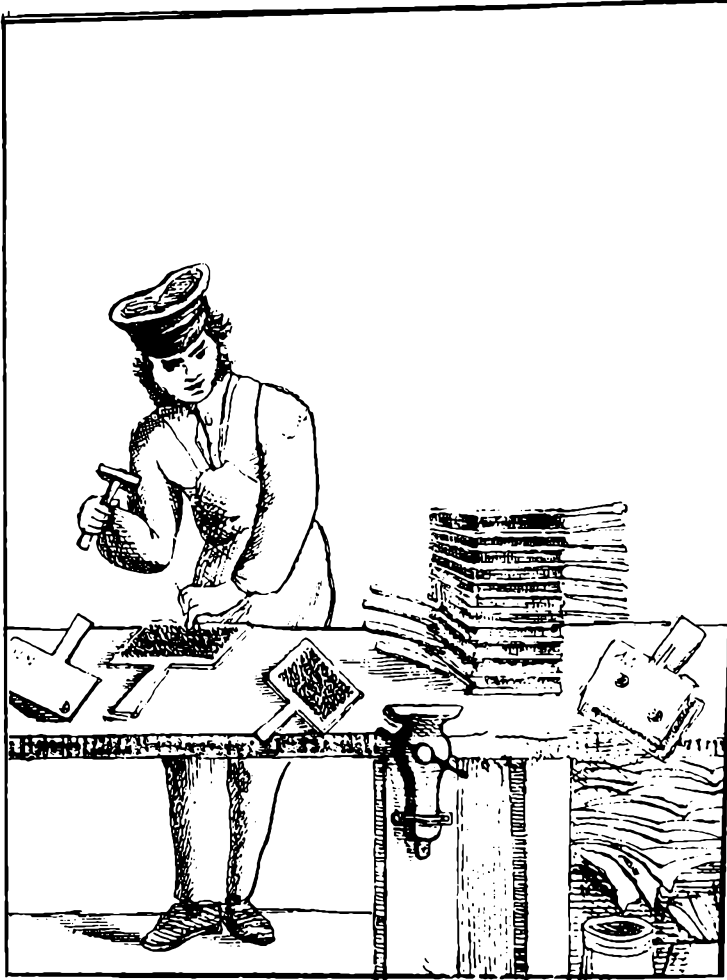
Prips Kartefabrik

I 1835 startede N.J. Prip sammen med sin broder en kartefabrik i Vejle. Allerede året forinden havde de startet en cikoriefabrik på matr. nr. 193 ved Gammelhavn. Kartefabrikken blev formentlig etableret i den samme bygning. Ligesom for cikoriefabrikken, var det broderen Michael Hansen Prip, der havde privilegium til at drive kartefabrik. M.Prip fik kun kort tid med kartefabrikationen, idet han døde allerede i februar 1837.⁴²

Karter blev brugt til at ensrette uldfibre, så de blev egnede til at spinde til garn. Der var to typer karter, håndkarter og maskinkarter. Håndkarter var et træstykke formet med håndtag. Herpå fæstnedes et stykke læder fyldt med ståltrådshager. Maskinkarter bestod af læderbånd med rækker af ståltrådshager. De kunne sættes på kartemaskinens valser.

Den lille kartefabrik i Vejle fremstillede udelukkende håndkarter. De fandt afsætning til husflidsfremstillingen af garn, håndspinderrier og private karteformål. Fabrikkenes produktion viste store udsving i de få år, den eksisterede. Når der ses bort fra start- og slutår, lå den årlige produktion på mellem 1.500 og 4.800 karter. Til at fremstille karterne beskæftigede fabrikken mellem 17 og 32 arbejdere. De fleste af dem, 15-30, var børn. Kun et enkelt år nåede fabrikken op på at beskæftige fire voksne arbejdere. Det var i 1838, hvor fabrikken også opnåede det højeste produktionsresultat med 4.800 karter. Udover de fire voksne, arbejdede det år "16 á 20 fat-tige børn".⁴³

Niels J. Prip fik tilladelse til at føre kartefabrikken videre efter broderens død i 1837. Han fandt det svært at være fabrikant. Straks fra overtagelsen fyldes indberetningerne med besværinger. De drejede sig især om, at han blev stillet dårligt i konkurrencen. Flere gange klagede han over, at tolden var nedsat for de udenlandske fabrikker, mens han var pålagt told af tråd og søm, så det ville blive "en nødvendighed for ham at nedlægge fabrikken, da samme ikke svare regning."⁴⁴ I 1842 opgav han kartefabrikken og sluttede med følgende svada:

Kartemager i færd med at fremstille håndkarter ca. 1830. På samme måde foregik produktionen i Prips kartefabrik.

Kartemager:

"Jeg har nu ofte gjort bemærkninger, og som jeg tror grundede bemærkninger med hensyn til kartefabrikken, men har endnu ikke opdaget, at de i fjerneste henseende er bleven reflekteret derpå. Som følge deraf, vil det ikke være overflødig at anføre, at det synes, som om alle bemærkninger er kun blevne fremsatte for en forms skyld og således er de jo spildte. - Imidlertid skal jeg ikke undlade denne gang at bemærke, at jeg ganske og aldeles har nedlagt kartefabrikken, og at dette er en følge af, at et sådant fabrik umulig kan konkurrere med de holstenske, når ikke begunstigelser kan erholdes og selv disse måtte være meget væsentlige, når der f.eks. skulde kunne konkurreres med lübeckkerne, der som bekendt haver henflyttet deres fabrikationssted til Schwarkau, hvorved de erholde fri indførsel i landet - hvorvidt denne Lübeckkernes handle måde er overensstemmende med loven kan jeg ikke afgøre".⁴⁵

1844 anførte toldinspektør A.D. Schultz i sin toldindberetning, at fabrikken var ophørt på grund af manglende driftskapital.

Madsens Nålefabrik

Købmand Jens Jørgen Kruse Madsen, der kom til Vejle fra Fredericia i 1823, startede i efteråret 1836 en nålefabrik. Han havde ansøgt om privilegium og toldfrihed for de nødvendige varer i januar, og den 18. juni blev tilladelsen givet. For 17 rbd. sølv indløstes det den 7. juli samme år. På grund af problemer med levering af messing- og jertråd, og fordi fabriksbygningen først var blevet istandsat i december, var produktionen ubetydelig det første år.⁴⁶

Nålefabrikken blev indrettet i Madsens købmandsgård i Nørregade 5, der bestod af et forhus og seks bagved liggende bygninger. Fabrikken blev indrettet i en to-etagers bygning på 10 fag, der lå med bagsiden op til naboen.⁴⁷

Købmand J.J.K. Madsens hus i Nørregade 5. Nålefabrikken blev i 1836 anlagt i en toetages bygning bag forhuset.

Fabrikken fik en beskeden start, men den fik hurtigt et bredt og varieret vareudbud. I 1837 lavede man knappenåle, forskellige hægter og maller, pibekradsere, strikkepinde, vægtskålekæder, stifter mm. Året efter udvidedes med fiskekroge, hårnåle, skostifter mm. Og der kom jævnligt nye til på listen over producerede varer.

I årene indtil 1844 fungerede nålefabrikken roligt og stabilt med en arbejdsstyrke på en til to svende, en karl og to til fem børn. Børnene lavede mange af de simple funktioner på fabrikken, og det var også deres arbejde at fæstne nålene i papir, som kunne holde nålene sammen.

Fabrikken hørte til blandt de mindre i byen, men den havde held til fortsat at forny sine produkter. Så sent som 1843 blev dens drift vurderet som "heldig". Året efter blev arbejdet på nålefabrikken imidlertid standset, da der var mangel på driftskapital. I 1846 var fabrikken i gang igen, men kun for en kort tid, driften var ustabil. Fabrikken overvandt krisen, og den fortsatte med at fremstille nåle mm. ind i anden halvdel af 1800-årene.¹⁸

Nålemager.

Nålemager ca. 1830 med sit brede sortiment af nåle, bure, kæder mm.

Tekstilindustri på Vejle-egnen ca. 1750 - 1850

Husflid og tekstilfabrikker

Ændringen af den økonomiske politik i 1730'erne til fordel for manufakturproduktionen var der kun en lille del af den danske befolkning, der kendte til. Det var en diskussion, som blev ført i samfundets øverste lag. Om husflidsproduktionen på landet blev kaldt industri eller noget andet, var et spørgsmål uden interesse for udøverne. For dem handlede det om, at alt hvad man selv kunne lave, det skulle ikke købes. Lavede man mere, end husholdningen skulle bruge, kunne overskudsproduktionen sælges på de lokale markeder til tjenestefolk og købstædernes almue.

Husflid De danske bønder og husmænd levede endnu i 1600-årene og 1700-årene i en form for naturalieøkonomi. Kun når der skulle betales afgifter, når de var i købmansgården i den nærmeste købstad, eller de havde brug for et håndværk, der ikke fandtes på landet, blev de en del af pengeøkonomien.

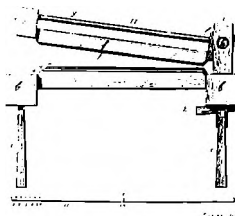
Landalmuen havde altid forsynet sig selv med de nødvendige tekstiler i form af vævet lærred og linned samt det strikkede tøj. Det havde man ikke i sinde at holde op med. Om husfliden berettede Carl Dalgas i 1826 for Vejle-egnen, at den foregik overalt. "Den vindskibelige landsbyhusmoder sysselsætter sig og sine om vinteren med forfærdigelsen af alle slag tøj og lærreder, ja de højere stænder i købstæderne selv, kappes i visse dele heri med landalmuen".⁴⁹ Det var næppe købmansfruerne i byen, der sad om aftenen ved spinderokken for at udnytte de sidste timer til nyttigt arbejde. Det var derimod tjenestepigen fra landet, som efter dagens dont med husgerning og børnepasning holdt børnelærdommen fra de lange vinteraftener på landet ved lige.

De vigtigste varer, som landalmuen på Vejle-egnen frembragte ved husflidsarbejde, var "vadmel, tosæt eller hvergarn (tøj med kæde af hør-garn og islet af uld), hør- og blårlærred samt en del sengetøj"

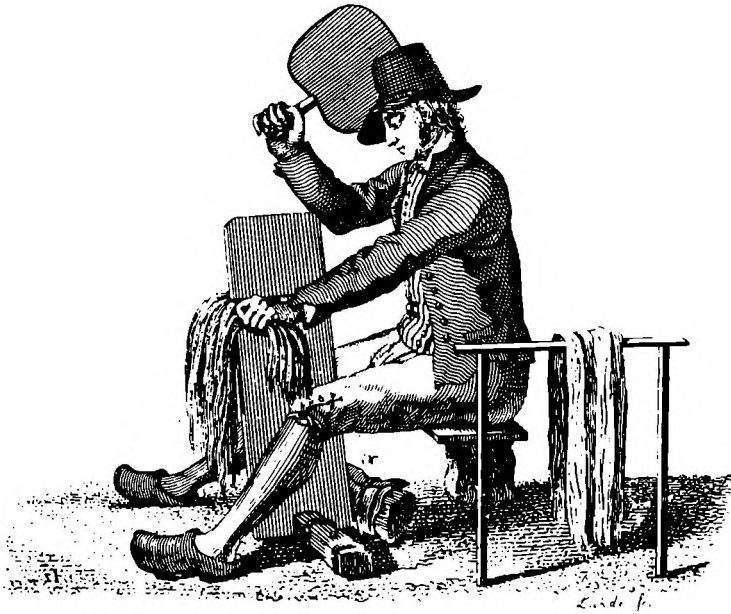
Da man i Vejle-området kunne dyrke hør med et rimeligt udbytte, brugte man her almindeligvis lokalt dyrket hør til fremstilling af lærred. Indførsel af hør skete ellers fra udlandet, f.eks. Rusland. Spindhør, som anvendtes til klædefremstilling, var en plante på 60-100 cm med en træagtig og hul stængel. Der er en krans af hørtaver mellem barken og veddet, der kan bruges til at spinde garn. For at få fat i hørtaverne måtte hørren *røddes, brydes, skættes og begles*. Det vil sige, at hørren gennemgik en forrådnelse, som gjorde det muligt at knuse stænglen i brydebænken samt at fjerne bark og marv ved

Høstet og stakket hør.

Hørbryde

Skætning af hør. Hørren blev anbragt i svingelfoden og med svingelspånen blev plantefibrene banket fri af hørrens bark og marv. Stik fra 1806.

skætning med skættespånen. Hørfibre blev ensrettede ved at blive trukket gennem en række spidse ståltænder på et heglebrædt. Heglingen fjernede også de korte fibre (blår).⁵⁰ Hørren kunne herefter spindes til garn på spinderokken. På væven blev garnet forvandlet til lærred og linned. Appretering eller efterbehandlingen af lærred og linned bestod oftest af en blegning. Fremstillingen af de hjemmegjorte uldne klæder skete i hovedsagen efter samme mønster. Tilberedningsprocessen bestod i en rensning og sortering af ulden, som herefter blev kartet. Herefter lå den største forskel i klædets appretering, som var mere varieret og omfattende, end ved hørklæde.

Valkningen af det vævede tøj var en vigtig efterbehandling af klædet, man altid måtte betale sig fra. Ved gentagen stampning i valkekaret blev de enkelte trævler filtret sammen, og tøjlet opnåede en større tæthed. Valkningen af landalmuens tekstiler resulterede tidligt i oprettelse af stampe- og valkemøller som supplement til kornmølleriet. Ved Grejs Mølle blev et valkeværk installeret omkring 1720, og Vingsted Mølle, Hopballe Mølle og Gødding Mølle fik valkeværk i sidste halvdel af 1700-årene. Under den økonomiske krise efter Napoleonskrigene udviklede husfliden sig kraftigt. Især de varer, som kunne sælges. Den økonomiske krise varede frem gennem 1820'erne og 1830'erne. At husflidsproduktionen nåede et betydeligt omfang ses af, at 16 valkemøller i Vejle amts landdistrikter i 1838 valkede 131.140 alen klæde. Det år blev der på Grejs Mølle, Holms Mølle og Hopballe Mølle tilsammen valket 48.400 alen. Regeringen så husflidens betydning, og den tog flere initiativer for at støtte og styre den handelsmæssige husflidsproduktion.⁵¹

Skættefod og skættebånd.

Valkning

Hopballe Møllens stampehus, opført 1775, med fire valkekamre. Foran huset var der spændramme til klædet. Fotografi fra 1920'erne.

Regeringens interesser i husflidsproduktionen var de samme som i klædemanufakturterne. Den skulle være af en kvalitet, som kunne sælges. Dermed begrænsedes den uønskede import fra udlandet. Desuden så regeringen en mulighed i at få nyttig beskæftigelse til almuen i den stille vinter og i særdeleshed til de fattige.

Betingelsen for at gøre husflidsproduktionen nyttig i den henseende var at forbedre klædets kvalitet samt at øge produktionen ved at gøre den mere effektiv. Det var et problem, at garnets kvalitet var for ringe. Det ujævne garn resulterede i dårligt klæde. Det blev ofte anført som den væsentligste hindring for, at husflidstekstilerne kunne blive en nyttig handelsvare.⁵²

Lærredshallen i Vejle

Regeringen forsøgte bl.a. at højne kvaliteten af det hjemmeproducerede lærred ved at oprette lærredshaller. Her kunne producenterne indlevere lærred og få det kvalitetsvurderet. Ideen var, at halle-mesteren skulle tilskynde producenterne til at lave godt lærred ved at præmiere efter kvalitet. Lærredet blev inddelt i syv klasser, hvor

første klasse blev præmieret med en skilling pr. alen, mens syvende klasse fik fire skilling.⁵³ Ved køb af lærred skulle hallingen være en garanti for, at kunden fik den ønskede kvalitet. Lærredshaller for husflidslærred blev oprettet i Odense og Randers i 1825. Efter ansøgning fra amtmand Herman Gerhard Treschow og Carl Dalgas, der var formand for Vejle Amts Landøkonomiske Selskab, blev en lærredshalle for Vejle Amt oprettet i 1829. Den kom til at ligge i Vejle, og dens bestyrer blev Henrik Dalgas, der var broder til C. Dalgas. Hallemeisteren skulle indberette om hallens virksomhed. Det skete i form af udskrift af hallens protokol.⁵⁴

Lærred hallet ved lærredshallen i Vejle 1829-1845

År	Nr. 1 alen	Nr. 2 alen	Nr. 3 alen	Nr. 4 alen	Nr. 5 alen	Nr. 6 alen	Nr. 7 alen	Sum alen
1829	2.375	675	-	-	-	-	-	3.050
1830	2.150	275	-	-	-	-	-	2.425
1831	2.450	350	-	-	-	-	-	2.800
1832	2.025	625	-	-	-	-	-	2.650
1833	1.800	775	-	-	-	-	-	2.575
1834	1.625	500	-	-	-	-	-	2.125
1835	1.575	375	50	-	-	-	-	2.000
1836	1.025	725	500	25	75	-	-	2.350
1837	375	650	525	175	100	-	-	1.825
1838	1.175	1.375	1.075	150	50	-	-	3.825
1839	1.350	1.475	900	475	200	50	-	4.450
1840	325	575	750	300	100	-	-	2.050
1841	310	370	311	425	200	125	-	1.741
1842	318	-	-	200	138	25	50	731
1843	-	152	100	472	235	249	50	1.258
1844	-	125	75	100	100	50	175	625
1845	-	-	75	-	50	-	-	125

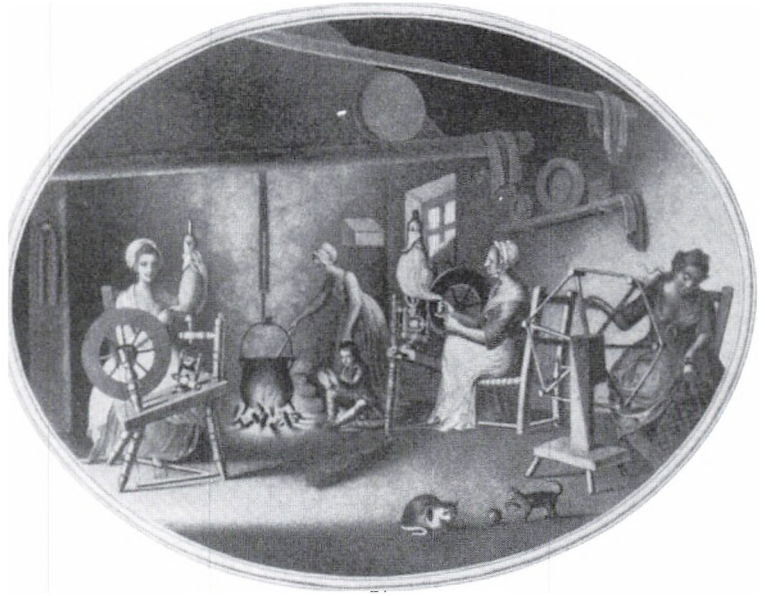
Kilde: O.J. Rawert s. 724.

Hallen i Vejle fik ikke en tilfredsstillende omsætning. Den blev derfor suspenderet fra 1. maj 1845, og da man ikke forventede, at hallen fremover kunne fungere efter hensigten, blev den endelig opløst den 11. november 1846.⁵⁵

Spindeskoler og fattighjælp "hvem synder mere end den lade og dovne"

Det var et af argumenterne, som amtmand Hans de Hoffman fremførte for oprettelse af spindeskoler i 1783. Et hovedproblem i tekstilproduktionen var, at der endnu skulle omkring 20 spinder-skår til at spinde garnet til én vævestol. Det var for at sikre en tilstrækkelig forsyning med garn til fabrikkernes væve samt ønsket

Kvinder i færd med at spinde. Stik efter irsk maleri fra 1750'erne.

om at beskæftige de mange uvirksomme fattige, der i 1780 førte til oprettelsen af den Kongelige Landfabrik og Spindeskole-Direktion.

Amtmanden over Koldinghus Amt, Hans de Hoffman i Fredericia, så mange fabriksmæssige muligheder i at beskæftige de fattige. Han havde sin egen uldfabrik, hvor han med 56 boels- og husmænd årligt leverede 6.000 alen lærred til hæren. På baggrund af de erfaringer indsendte han i 1783 et forslag om oprettelse af spinderier i fattighuse og hospitaler.⁵⁶

Ifølge forslaget skulle hospitalerne frasælge jord og for den frigjorte kapital indkøbe hør, lade det spinde til garn og afsætte til fabrikkerne. Alle lemmer i hospitalerne og de fattige ude i byen, som kunne spinde, havde pligt til at spinde enten hjemme eller i en spindestue, der skulle indrettes med varme, lys og spinderokke i hospitalerne. Når hospitalsforstanderen ikke længere skulle bruge tid på at låne penge ud til opbygning af nedbrændte gårde, indkræve restancer mv., ville han få tid til sammen med en spindemester at holde tilsyn og regnskab med spinderiet.

Hospitalsforstander B. Lauritzen i Vejle var ikke helt af samme mening. Hospitalet i Vejle havde ikke jord, men fik indtægterne fra tiender. Det ville ikke medføre en økonomisk gevinst at sælge dem, det kunne snarere give tab. Desuden var der så mange opgaver ved hospitalet, at hospitalsforstanderen måtte bo der. - Han skulle tage imod korn, have dagligt tilsyn med kornets rensning, udmåle portioner, tørre kornet, bringe det til og fra mølle, bage, lave malt og brygge øl, levere brændsel, vaske og holde to malkekøer. Der var for

øvrigt slet ikke plads til en spindestue, med mindre der blev opført en ny bygning.

De fleste af beboerne kunne ikke spinde, da de enten var "vanvittige" eller blinde. De få, der kunne spinde, var han usikker på. Han vidste ikke, om de kunne gøre det til nytte for andre. Han ville naturligvis påtage sig at føre tilsyn og regnskab, hvis det blev pålagt ham. Men ansvar for hørrens spinden og garnets kvalitet kunne Lauritzen ikke påtage sig.

Selv om Hans de Hofman overbevisende havde anført, at indretningen af spinderier i hospitaler ville fjerne den store dovenskab og betleriet, hvis man strengt holdt sig til planen, så fik Vejle ikke et spinderi denne gang.

Spinderske i gang ved rokken, som forblev et vigtigt redskab i produktionen af husflidstekstiler.

Det Blaagaardske Dugmanufaktur i Vejle

I 1780'erne fik vejlerne lejlighed til at stifte bekendtskab med Danmarks tidlige tekstilindustri. Det skete, da Grejs Mølle blev købt af Det Blaagaardske Dugmanufaktur, i forbindelse med flytning af klædemanufacturet til provinsen. Udflytningen var et resultat af en omlægning af erhvervspolitikken efter 1784, hvor kronprins Frederik, den senere Frederik den 6., fik sæde i statsrådet. Manufakturindustrien skulle ikke længere udelukkende koncentreres i og omkring hovedstaden.

Helt i overensstemmelse med den tidligere omtalte manufakturpolitik var Dugmanufacturet startet med, at man fra Holsten hentede en specialist til at etablere og drive et "fuldkomment Klædemanufaktur", der selv kunne forarbejde ulden til færdigt klæde. Det var dugmager Johan Poul Kalckberner, som til formålet fik anvist lystslottet Blaagaard ved København. Pengene til klædemanufacturet kom både fra staten og fra Kalckberner selv. Det kom ikke til at gå som forventet, og det blev en dårlig forretning. Efter en undersøgelse blev det i marts 1786 besluttet at nedlægge Det Blaagaardske Dugmanufaktur. I stedet skulle der oprettes mindre klædemanufacturer i provinsen.⁵⁷

Først blev der oprettet et manufaktur i Moss i Norge, og derefter blev der taget skridt til at etablere en klædefabrik i Fredericia. Placeringen i Fredericia gav flere fordele. Med flere end 3.000 indbyggere var Fredericia en af provinsens største byer. Den var amtets og Ribe Stifts største købstad. Byen havde tillige en stor arbejdskraftreserve i soldaternes familier.

Netop den billigere arbejdskraft, som man skønnede kostede en trediedel mindre, end man hidtil havde betalt, var et af hovedargumenterne for, at en udflytning til provinsen kunne forbedre konkurrenceevnen. Beregninger viste, at klæde i Fredericia kunne produceres 16% billigere end hidtil. Det var formentlig også af betyd-

Billig arbejdskraft

ning, at Fredericia havde særlige rettigheder, der gav de udenlandske fagfolk frihed til religionsudøvelse. De var ofte katolikker, jøder eller reformerte.

Til at oprette og lede fabrikken i Fredericia var Johan Heinrich Kock indkaldt fra Eupen. Opgaven blev imidlertid overdraget til Nicolai Christian Viborg, som havde sæde i direktionen for Det kongelige Dugmanufaktur. J.H. Kock anlagde i stedet sin egen fabrik. I årene frem til 1803 blev der anlagt tre klædefabrikker i Fredericia. Det var Det kongelige Dugmanufakturs egen fabrik ved N.C. Viborg, Johan Heinrich Kocks Klædefabrik samt købmand Bertel Bruuns Klædefabrik.

Fabrikkerne i Fredericia og personerne omkring dem kom til at fastlægge rammerne for tekstilindustrien i hele regionen. Det følgende halve århundrede var der et tæt samspil mellem klædeindustrien i Fredericia, Middelfart og Vejle.

Grejs Mølle

Grejs Møllens rolle var fra starten bestemt som underleverandør til de egentlige klædefabrikker i Fredericia. Det, der førte Nicolai Christian Viborg til Vejle-egnen, var det problem, at man i Fredericia ikke havde nogen valkemølle, der kunne valke klædet fra fabrikken. Desuden var der ingen vandløb ved Fredericia med så stor en vandmængde, at der kunne anlægges en valkemølle.⁵⁸

For at finde et valkeværk med tilstrækkelig vandkraft rejste N.C. Viborg rundt i omegnen. Her fandt han frem til, at Grejs Mølle var ideel. Møllen havde fra gammel tid ligget omkring 300 meter nede ad åløbet, efter at den meget vandrige Grejs Å var drejet skarpt mod syd. Det var ganske vist en kornmølle; men den var velegnet, da den allerede havde et valkeværk med to valkehuller og fire bøgehamre. Valkeværket var anlagt for at supplere kornmøllens indtægter ved valkning af især det husflidsklæde, der blev vævet i de lokale gårde og husmandssteder.⁵⁹

Bygninger og inventar

På vegne af Det kongelige danske Dugmanufaktur underskrev N.C. Viborg den 1. maj 1789 en købekontrakt om overtagelse af møllen efter ejeren Poul Madsen. Grejs Mølle bestod da af fem huse: Stuehuset i en etage med stråtag, ovnhuset, stald med lyng- og stråtag, møllehuset var i to etager med tre kværne og valkehuset med valkeværket, der var et opretstående vadmelsvalkeværk med to huller og fire bøgehamre. Der var et specielt rum til opbevaring af vadmæl. Kornmøllen var den økonomisk betydningsfulde del, og den funktion blev fortsat. Med småreparationer kunne man starte valkningen på Grejs Mølle.⁶⁰

Dugmanufacturet havde dog behov for mere valkekapacitet. Kort tid efter overtagelsen af Grejs Mølle besluttede man at udbygge valkekapaciteten. Det ny valkeværk blev en særdeles bekostelig udvidelse, for da det var færdigt, havde det kostet 23.802 rdl. at opføre. Da man i 1789 købte Grejs Mølle, kostede hele møllekomplekset

kun 3.000 rdl. Valkeværket var et moderne, opretstående dobbelt, hollandsk valkeværk med 10 hamre og valketrug m.m. indrettet i et toetages hus.

Grejs Møllens virkeområder blev også på andre felter udvidet. I 1792 blev der givet tilladelse til, at der på møllen kunne farves grovere klæder. Den tilladelse blev to år senere udvidet til, at man herefter kunne farve alle slags klæder.⁶¹

Inden august 1794 var Grejs Mølle blevet udvidet med et farverhus med kar, kedler og andre nødvendige redskaber. Huset indeholdt tillige værelser til beboelse. Desuden var der opført et fabriks- og vævestue samt garn- og uldstue. Fabrikshuset rummede også to rum til bolig for spindemesteren. I vestenden var presserummet med presse. Yderligere var der et materialehus samt et brændehus.

På kun fem år havde Grejs Mølle gennemgået en udvikling fra at være en større kornmølle til et blive en komplet klædefabrik. Den kunne udføre alle processer i fremstillingen af klæde: Sortering, kartning og spinding af garn, vævning af klæde, efterbehandling med presning og farvning af klædet. Møllekomplekset bestod da af 6 bygninger.⁶²

Da Johan Nicolai Kalager i 1787 ejede møllen, var der foruden ham kun en møllersvend og en tjenestepige. I 1801 havde Grejs Mølle hele tre familier boende på møllens område. De havde hver deres ansvarsområde. Det var farver Jørgen Buch med hustru og pige, møller Johannes Bossen med kone og valkemesteren Christian Mardin Leflang med kone, tre børn og en tjenestepige. I sognet boede desuden en husmand, som var tømmermand ved valkemøllen, tre benævnes husmænd med jord og væver samt en vævepige. Uanset om de tre vævere har været ansat ved Grejs Mølle eller ej, så var møllen allerede blevet af en betydelig størrelse.

Grundlaget for Grejs Møllens virksomhed var klædefabrikkerne i Fredericia. De fragtede deres færdigvævede klæde til Grejs, hvor det kunne blive valket og få den afsluttende appretering. Kapaciteten var sikkert meget over, hvad fabrikkerne i Fredericia kunne udnytte. Møllen har dog også haft lokale kunder, som før Det kongelige Dugmanufaktur overtog møllen. Husflidsklæde blev fortsat valket på Grejs Mølle, og udvidelsen af virkeområdet til også at omfatte spinding, vævning og farvning er sket for gennem egen produktion at udnytte kapaciteten bedre; men det har også givet nye muligheder for at tiltrække arbejde fra lokalbefolkningen.

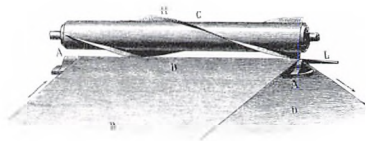
Klædefabrik og spindeskole i Fiskergade

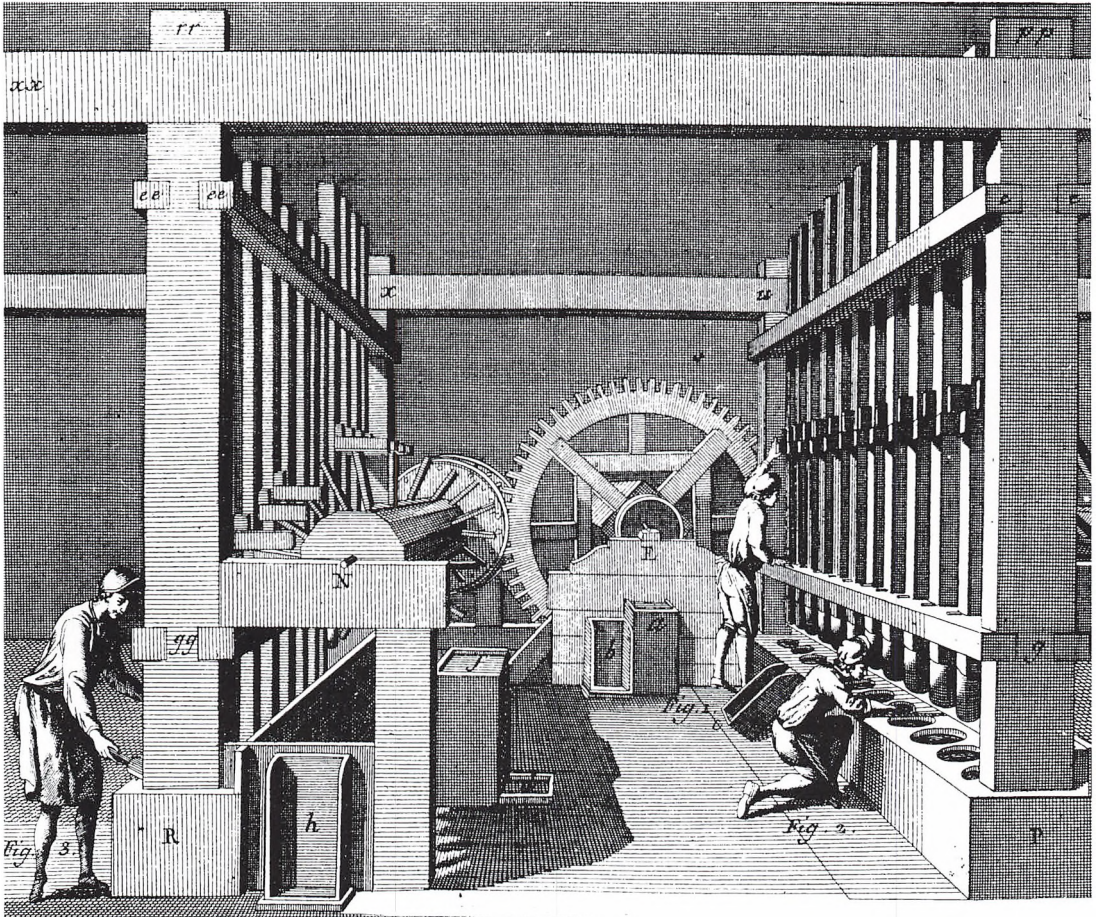
Dugmanufakturen i Fredericia etablerede også en afdeling i Vejle. Til det formål blev Fiskergade 7 købt. Afdelingen blev både kaldt

Komplet klædefabrik

Øverst ses overskærere udjævne luven med en overskærersaks. Senere udvikledes maskiner med roterende klinger til dette som det ses nedenfor.

Principperne for en stampemøllens virkemåde ses her på en fransk krudtmølle fra 1700-tallet. Når akslen, der er forsynet med tapper, bringes i bevægelse, løftes stamperne for igen at falde ned. Er der anbragt klæde i karret, bliver det stampet (valket).

Fattige børn i spindeskole

spindeskole og klædefabrik. Den var begge dele, da den havde op til tre vævestole i drift samtidig med, at den beskæftigede mange af byens fattige børn med at spinde. Allerede fra påsken 1788 blev der spundet garn i Fiskergade 7. Afdelingen i Fiskergade var således i funktion, året før Grejs Mølle blev købt af N.C. Viborg til brug for Dugmanufakturert i Fredericia.⁶³

Georg Friderich Gaarmann, der var fuldmægtig ved toldkontoret i Vejle, udsendte i 1794 en lille bog om byen. I den omtales spindeskolen meget rosende. De ansatte ved spindeskolen var byens fattige børn, der her kunne tjene 20 til 24 skilling om ugen, ja endog mere, hvis de var flittige. Sammen med pudderfabrikken var den årsagen til, "at betleri her i byen nu er aflagt, og ønsker enhver disse indretninger måtte bestandig vedblive; thi de unge holdes derved til arbejde, istedet for ved ørkesløshed at blive vanartige, og de ældre fattige fra at overhænge folk med tryglerie".⁶⁴ Ældre fattige synes også at have arbejdet i Fiskergade. Man kan forestille sig, at det har været fattige kvinder, der har deltaget i spindearbejdet.

Tilsvarende spindeskoler blev oprettet bl.a. i Kolding og Viborg. I spindeskoler blev fattige børn og kvinder samlet, og her lærte de at sortere, karte og spinde uld til et brugbart garn.

I årene 1789, 1790, 1791 og 1796 anførte byfoged N.C. Carøe i sine indberetninger en klædefabrik, der henhørte til en af de større fabrikker i Fredericia. Det var Dugmanufakturets fabrik i Fiskergade 7. I 1789 var der beskæftiget to svende, en dreng og 30 andre med at spinde og væve. De to svende havde til opgave at oplære, vejlede og holde børnene til arbejdet med ulden.

I 1789 blev der produceret på tre vævestole, og der blev forbrugt i alt 4.183 pund spansk og nederlandsk uld. Der findes ikke nogen opgørelse over salg eller lignende, da det producerede garn og klæde blev sendt til Fredericia, når det var færdigt. At produktionen i Fiskergade var anseelig, får man et indtryk af, når den sammenlignes med produktionen på Kocks klædefabrik i 1825. Det år blev der i Middelfart tilvirket 2.000 alen klæde med et forbrug af 3.200 pund uld, og det holdt 21 arbejdere og to daglejere i arbejde.⁶⁵

Året efter, i 1790, faldt produktionen til 2.284 pund uld med en arbejdsstyrke, der var reduceret med otte personer til 25 arbejdere. Der produceredes det år kun på én vævestol. Faldet i produktionsresultatets størrelse fortsatte i 1791, hvor der igen arbejdede 32 personer.

Garnet, man lavede til "moderfabrikken" i Fredericia, var kædegarn og islætgarntil vævning af klæde. Den 1. maj 1792 udarbejdede Johan Gerhard Schwartz en fortegnelse over Vejle-afdelingens produktion af garn i årene 1788 til 1791. Den viser følgende produktion:

Spundet garn i Vejle for fabrikken i Fredericia 1788-1791

år	Kædegarn	Islætgarnt	Garn ialt
1788*	2098 fed	1669 fed	3767 fed
1789	5011 -	3071 -	8082 -
1790	5069 -	2008 -	7077 -
1791	2089 -	1677 -	3766 -

*) I 1788 kun produceret fra påsken og frem.

Kilde: Oversigt over det i Vejle for klædefabrikken i Fredericia spundne garn 1788-1791.

Hvor meget, vævestolene i Vejle har produceret, vides ikke, men selv om produktionen faldt, forblev indberetningerne positive i vurderingen af fabrikkens muligheder. Især den rigelige forsyning med vand samt stampemøllen ved Grejs Mølle blev fremhævet. I 1789 og 1790 var stampemøllen under opførelse. Byfoged Carøe,

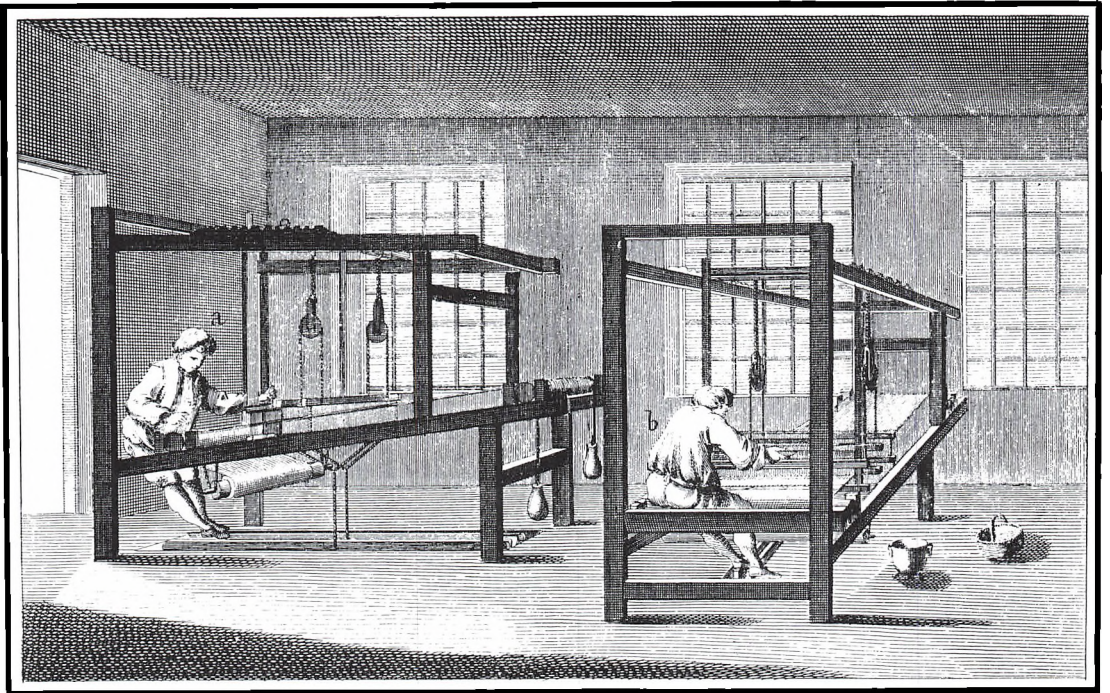
Produktion

der gerne så, at hovedfabrikken blev flyttet til Vejle, anførte i 1791, at "det var meget ønskeligt, om fabrikken måtte blive forlagt her til byen, hvortil har mangen bekvemmelighed". Det kom nu ikke på tale.⁶⁶

I 1791 blev klædevarerne ikke sendt over Fredericia som hidtil. De sendtes direkte fra Vejle til Dugmanufakturets klædeoplag i København, som kunne købe klædet eller videresælge det mod at få provision. Klædet fra Vejle blev stemplet med C7de. og K:d:d:M, som står for Christian den 7. og Kongelige danske Dugmanufaktur. Stemplingen sikrede, at man kunne drage producenten til ansvar for klædets kvalitet.

Ved udgangen af 1791 var der kun gang i én vævestol i Fiskergade. Nedgangen kan hænge sammen med, at der skete en udvidelse af disse funktioner i fabrikken på Grejs Mølle. Spindeskolen havde igen to vævestole i arbejde i 1795, men antallet af beskæftigede var faldet til 21 personer; der var en mester, en svend, to drenge, 14 spindere og tre kradsere. Brugen af kradsere viser, at der nu også blev produceret og anvendt kradsuld i spindeskolen. Spinderne kunne i 1795 tjene fra to mark til to mark og otte skilling om ugen, mens kradserne tjente fire á fem mark om ugen. Indberetningen fra 1795 vurderede, at klædefabrikken stadig blev drevet med "temmelig held".

Vævning på vævestol fra midten af 1700-årene. Efter fransk stik.

Gaarmanns vurdering af spindeskolens virke i byen var entydig. Efter hans mening havde den medvirket stærkt til, at betleriet i byen var ophørt. På trods af sit fine vidnesbyrd, blev spindeskolens og klædefabrikkens levetid begrænset. Ved folketællingen 1. februar 1801 fandtes den ikke. Moderfabrikken i Fredericia blev omkring århundredskiftet forsynet med maskiner til fremstilling af garn. Det fjernede grundlaget for børnenes håndspinding. Samme udvikling ramte de øvrige spindeskoler i Danmark, som også blev nedlagt i årene omkring 1800. Vævestolene i Fiskergade blev sandsynligvis overflyttet til væve- og spindestuen på Grejs Mølle.

Grejs Mølle på private hænder

Efter Dugmanufakturets overtagelse af Grejs Mølle, blev der investeret store summer i udbygningen af møllen. Det skete i tillid til, at de gode konjunkturer ville give gode afsætningsmuligheder for dugmanufakturets klæder. I midten af 1790'erne så man ikke noget alternativ til at få valket klædet i Grejs, men det ændrede den tekniske udvikling. Med hjælp af den engelske mekanikus John Smith fik C. Nordberg endelig i 1790'erne efterligninger af engelske spindemaskiner til at fungere. Disse maskiner, der kunne forarbejde råulden til garn, blev bl.a. installeret hos dugmanufakturets fabrik i Fredericia og J.H. Kock i Middelfart i årene indtil 1803. Det maskinspundne garn havde en større ensartethed end det håndspundne garn, så selv om der skulle investeres betydelig kapital i indførelsen, så fabrikanterne fordelene. Med maskinernes indtog mistede spindeskolerne deres betydning. Det ramte også Grejs Møllens Fabrik.⁶⁷

Grejs Mølle blev endnu hårdere ramt af den næste nyskabelse. På Kocks klædefabrik i Middelfart installerede Nordberg i 1803 en valkemølle med tre hamre. Drivkraften kom fra en hestegang. Med muligheden for at blive uafhængig af vandkraften svækkedes Grejs Møllens betydning for fabrikerne i Fredericia. Det kongelige Dugmanufakturs klædefabrik i Grejs havde en kort storhedstid, som allerede var overstået kort efter århundredskiftet. Ved den tid ser det ud til, at spinding, vævning og farvning er hørt op ved Grejs Mølle. Klædefabrikken og spindeskolen i Fiskergade var ophørt. Fabrikkerne i Fredericia var endnu store kunder, ligesom private kunder med husflid fortsat benyttede valkeværket i Grejs Mølle. Men opgaverne har ikke svaret til den mængde, valkeværket var beregnet til.

På samme tid begyndte direktionen at se sig om efter interesserede købere til Grejs Mølle. Høyrup fra Vingsted Mølle var interesseret, og efter forhandlinger med direktionen i 1803 tilbød han at købe møllen for 16.000 rdl. Direktionen ville gerne sælge til den pris, Høyrup bød. Den ønskede at slippe for den besværlige og lan-

Talhaspe. Længden af det vundne garn vises på en skive med tal.

ge transport mellem Grejs Mølle og Fredericia og tillige at få frigjort den store kapital, der var bundet i Grejs. Der skulle imidlertid en accept fra Kommercekollegiet til at sælge Grejs Mølle.

Kommercekollegiet fandt, at 16.000 rdl. var for lav en pris. Grejs Mølle havde jo kostet væsentligt mere at etablere. Så svaret var nej. Kollegiet mente, at Grejs Mølle med øvrige bygninger skulle koste 20.000 rdl., samt at fabrikkerne i Fredericia skulle sikres at kunne få valket efter behov og til en fastsat valkepris. Direktionen i Fredericia mente ikke, at der var mulighed for at få mere for Grejs Mølle, og man frygtede, at Høyrup ville frafalde sit tilbud. Med en fornyet forespørgsel til Kommercekollegiet vedlagde de en beregning, hvor de godtgjorde, at man ved salg af Grejs Mølle for 16.000 rdl. ville spare 120 rdl. årligt. Kollegiet gav sig, og 30. november 1803 blev der givet tilladelse til at sælge til Høyrup.⁶⁸

J. I. Buch
Men tilladelsen kom åbenbart for sent, for Grejs Mølle blev ikke solgt til Høyrup, som trak sit tilbud tilbage. Det blev i stedet farveren på Grejs Mølle, Jørgen Iversen Buch, der købte fabrikken. Selv om klædefabrikkerne i Fredericia fortsat brugte Grejs Mølle til valkning, kom det ikke til at gå for J.I. Buch. Klædefabrikkerne var ikke tilfredse og klagede. I 1805 måtte han lade Grejs Mølle gå tilbage til staten. Han fortsatte dog som leder af fabrikken, og da han døde, fik enken, Sophia Dorthea Friis, lov til at drive valkeværket videre. For den tilladelse har hun formentlig måttet hæfte for de økonomiske forpligtelser, som manden havde indgået. Hendes tid som bestyrer af møllen blev kort. Hun kunne ikke løse de økonomiske problemer. Det ser ud til at gå helt galt i 1806, hvor hun først måtte pantsætte alle redskaber til landbrugsbedriften, der var i forbindelse med møllen. Senere samme år fik hun dom på inden 15 dage at betale afdrag og renter af gælden til Dugmanufakturert i København. Sophia Dorthea Friis var protokolleret for en gæld på 2.988 rdl. Det var sikkert for at holde kreditorerne fra døren, at hun samme år solgte et hus på Grejs Søndermark. I 1807 måtte hun give op. Da blev Grejs Mølle ved en auktion solgt for 10.010 rdl. til Heinrich Abraham Kock.⁶⁹

Grejs Mølle Klædefabrik

Heinrich Abraham Kock var 23 eller 24 år, da han overtog Grejs Mølle med klædefabrik. Med ham fik møllen en ung ejer, som havde de faglige forudsætninger i orden for at se hvilke muligheder, der lå gemt i Grejs Mølle. H.A. Kock var ældste søn i en børneflokk på otte børn efter klædefabrikør Johan Heinrich Kock, der ejede og drev en klædefabrik i Middelfart og en mindre i Fredericia.

Faderen var blevet kaldt til København fra Eupen i 1786, og det blev besluttet, at han skulle stå for den ny fabrik i Fredericia. I 1787

var Johan Heinrich Kock med hustru og de to ældste drenge, Heinrich Abraham og Isaach, i Fredericia for at starte opbygningen. Op-gaven blev imidlertid overdraget til N.C. Viborg, og Kock måtte koncentrere sig om at anlægge sin egen statsstøttede klædefabrik i Fredericia. Efter en beskedent start i Fredericia indledte han snart et tæt samarbejde med Holger Adler på Hindsgavl. Samarbejdet førte til oprettelse af en klædefabrik i Middelfart i 1797. Fra 1803 var Johan Heinrich Kock enejer af klædefabrikken.⁷⁰

Heinrich Abraham Kock blev født i 1783 og var således 14 år, da klædefabrikken i Middelfart blev startet. I 1801 boede han stadig hjemme hos forældrene og har fået sin uddannelse der. Kock har på nærmeste hånd kunnet følge faderens arbejde med at opbygge fabrikken, og han har som ældste søn måttet yde sine bidrag. H.A. Kocks deltagelse i driften af fabrikken i Middelfart har været den bedste uddannelse, man kunne give en vordende klædefabrikant.

Han forstod uden tvivl, at han i Grejs Mølle kunne få den komplette klædefabrik, som Dugmanufakturet siden sidst i 1780'erne havde forsøgt at opbygge i Fredericia, uden at det endnu var lykkedes dem at etablere en tilstrækkelig valkekapacitet ved fabrikkerne der. De havde stadig behov for Kocks valkeværk i Grejsdalen.⁷¹

Den unge H.A. Kock overtog Grejs Mølle på et godt tidspunkt. Danmarks indragelse i Napoleonskrigene satte en stopper for importen af klæde fra de effektive engelske klædefabrikker, og samtidig mobiliseredes den danske hær. Det gav en voldsom stigning i efterspørgslen på klæde og gyldne tider for klædefabrikkerne.

Kock gik straks i gang med at planlægge fabrikkens udbygning til en moderne klædefabrik, der forvandlede ulden til færdigt klæde. I 1809 var fabrikken under opbygning. Derfor blev der ikke produceret det år. De fire svende og arbejdere samt fem daglejere eller børn på Grejs Mølle har arbejdet ved kornmøllen og valkemøllen. H.A. Kock havde ved overtagelsen af Grejs Mølle også måttet forpligte sig til at valke for de tidligere ejere. Han har imidlertid ikke ønsket at fortsætte valkningen for de andre fabrikker på de gældende betingelser, for i juni 1809 meddelte han, at han kun ville valke for Bruuns klædefabrik og Det kongelige Dugmanufaktur, hvis de selv medbragte den nødvendige urin. Dette udspil fremskyndede anlæggelsen af hestetrukne valkemøller i Fredericia, men endnu i 1811 valkede Grejs Mølle stadig klæde for fem andre fabrikker.⁷²

I løbet af første halvdel af 1810 fik Grejs Mølle leveret og opstillet de første maskiner til klædefabrikken. Maskinleverancen bestod af en wolf-maskine til den første behandling af ulden, en skruble-maskine med dobbelt karteblad, hvor den første kartning af ulden sker, en slubbemaskine til finkartning og grovspind, to haspe-maskiner og to spindemaskiner. Til de syv maskiner leveredes desuden

H. A. Kock

Modernisering

Grejs Mølle ca. 1820 tegnet af J.H.T. Hanck. På det tidspunkt bestod møllekomplekset af ialt syv bygninger. Den store bygning midt i billedet indeholder valkemøllen.

en række nødvendige reservedele og værktøj. Maskinerne blev leveret og opstillet af C. Nordberg til en pris på 8.175 rdl. 5 mk. 4 sk. På lige vilkår med andre fabrikanter måtte H.A. Kock lade tinglæse en obligation på beløbet med krav om afdrag og forrentning af det halve beløb.

Da der allerede i den gamle fabrik fandtes håndvæve, presse, overskærersaks og farveri, stod Grejs Mølle nu som en moderne klædefabrik. Den var klar til at tage del i kampen om det gode marked. Den 10. juli 1810 blev klædefremstillingen sat igang. Det gik godt, og det første halve år produceredes klæde til en værdi af 11.000 rdl. Arbejdsstyrken var på 15 faste arbejdere og 21 daglejere.

Gode tider

Gode konjunkturer havde præget Danmark siden midten af 1700-årene. De afløstes under krigen af en voldsom inflation, der senere resulterede i den såkaldte statsbankerot i 1813. Især tekstilindustrien blev et område, hvor mange forsøgte at finde nye givtige erhvervs muligheder, da det nu var slut med den florisante handel. Der skød derfor mange klædefabrikker frem i krigsårene, men kun et fåtal overlevede i den efterfølgende fredstids økonomiske krise.⁷³

Grejs Mølle Klædefabrik kom ikke i vanskeligheder på grund af pengekrisen. Såvel produktion som medarbejdertallet steg i de følgende år. I 1819 nåede fabrikken for første gang over 100 arbejdere på årsbasis, nemlig 104 personer. De 81 var faste fabriksarbejde-

re, mens 23 var daglejere og børn. Kock havde med dygtighed og held udnyttet den korte opgangstid til at opbygge en levedygtig klædefabrik.

Klædefabrikker: Antal vævestole og arbejdere 1814 og 1819

	Vævest. 1814	Vævest. 1819	Arb. 1819	Dagl. 1819
Kocks klædefabrik i Middelfart	4	2		
Bruuns Klædefabrik, Fredericia	14	11	52	5
Salomon Jacobsen & Comp, Fredericia		5-6	32	4
Benjamin Moses & Interessenter, Fredericia	8	8		
Isack Kock, Fredericia	8	2	20	
Schrøder og Schwarts, Fredericia	14	2		
H.A. Kock Grejs Mølle Klædefabrik, Grejs	8	5-6	81	23
M. Nyboe, Vejle	8	8		

Kilde: Axel Nielsen s. 168f, O.J. Rawert s. 9f, 12f, og 52 samt Industritabellerne for 1819.

I 1819 var H.A. Kocks klædefabrik i Grejs Mølle vokset til at være en af områdets største klædefabrikker. Kun Bruuns klædefabrik i Fredericia havde flere væve i gang end fabrikken i Grejsdalen. På de fem til seks håndvævestole, der blev holdt i drift, blev der produceret 11.200 alen "couleur" klæde til en værdi af 34.600 rbd. sølv. Det særegne ved Grejs Mølle Klædefabrik kom også til udtryk i O.J. Rawerts beskrivelse af fabrikken, som han besøgte på sin rejse i 1819. "Fabriksindustri på landet forefandt jeg ikke førend på hin side af Vejle, i Grejs Mølle, hvor fabrikør Kock driver en klædefabrik".

Igen i 1821 fik Grejs Mølle Klædefabrik besøg af en gæst, som beskrev sit besøg på klædefabrikken. Det var da Finn Magnussen den 3. juni besigtigede stedet på sin rundrejse for den kongelige Kommission for Oldsagers Opbevaring. Hans interesse var især fabrikens beliggenhed, men om selve driften kunne han berette, at der i 1821 var gang i ni væve, valkeværk, presseværk, farveri mm. Fabrikken var i god drift for privat regning, mens bygninger og jord endnu tilhørte kongen. Mere dramatisk var hans beskrivelse af vejforholdene til fabrikken.

"Vejen herfra til den store herregård Grundet (...) var meget besværlig, men tilbød også mange særdeles skønne udsigter. Siden kom vi over den særdeles høje og stejle Grundet-bakke, hvor kørevejen (som på flere steder i omegnen) er så snæver, at to vogne ikke kunne passere hinanden forbi. Kudskene plejer, når de kommer til en sådan hulvej, at råbe højt for at advare de kørende, der muligen kunne møde dem (...) Næste dag (den 4. juni) skal, efter som vi siden hørte, et svært jordskred være faldet ned fra bakken over denne

Langt fra byen

vej...". Finn Magnussen takkede forsynet, at de ikke som planlagt var kommet dagen efter. For da var han sikker på, at de havde været på vejen, da jordskredet skete.⁷⁴

Som oplyst af Finn Magnussen, så var jord og bygninger stadig statens ejendom. Det forhold ændrede sig kort tid efter besøget, idet H.A. Kock den 24. juli samme år fik auktionsskøde på det "Den Hs. Majestæt Kongen tilhørende Grejs Valke- og korn Mølle" med tilhørende bygninger, farverindretning og inventar samt tilhørende jorder. For en købesum på 16.000 rbd. sølv fik Kock de sidste ejendomsforhold på plads. Han havde nu helt foden under eget bord.⁷⁵

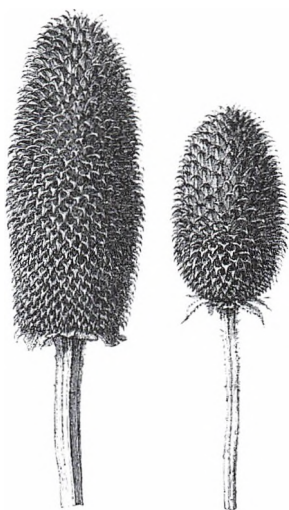
I 1823 overtog A.H. Kock broderens klædefabrik i Fredericia. Fabrikken blev drevet nogle år under ledelse fra Grejs, inden den blev nedlagt.

Nye udvidelser

Kock havde endnu ikke nået grænserne for sine ambitioner. Selv med overtagelsen af fabrikken i Fredericia udvidedes klædefabrikken på Grejs Mølle. I 1824 blev der stadig vævet på ni væve, men fabrikken havde nu 11 maskiner til at spinde ulden. Ligesom ulden fortrinsvis var indenlandsk, var det fortsat de danske maskiner, Kock holdt sig til. Kun Bruunshaab ved Viborg og Modeweg ved København installerede i 1820'erne de udenlandske og mere effektive cockerill'ske spindemaskiner.⁷⁶

På vævestolene blev der vævet mange forskellige stoffer. Indberetningerne fortæller om fint-, middel- og grov klæde, kalmuk, frakketøj, duffel og kulørt klæde. Der blev således vævet klæde til stort set alle former for beklædning mv. De havde en god afsætning til et bredt udsnit af befolkningen. Man har også kunnet afsætte varerne udenfor landets grænser. I 1825 blev det oplyst, at fabrikken dette år havde afsat for 4.000 rdl. til Hamborg, og at handelen forventedes betydelig "formeret" i det kommende år.

Før klædet blev leveret til kunderne, skulle det hales. Det vil sige, at klædet skulle kontrolleres og stemples, så kunderne kunne være sikre på, hvilken kvalitet, de fik. Da de fleste klædefabrikker i den første tid var i Fredericia, kom klædehallen til at ligge der. Med årene voksede Grejs Mølle Klædefabrik, Bruunshaab ved Viborg og andre sig så store, at de selv fik halleret. Det udhulede grundlaget for hallen i Fredericia, som ophørte i 1834. På Grejs Mølle foregik halling af klæde på følgende måder. Når klædet var færdigt til at komme i pressen, blev det opmålt to gange af to pålidelige arbejdere, mens de blev overvåget af mesteren. I hallebogen blev hvert stykke indført med dato, nummer, længde, bredde, kulør og kvalitet. Hvis der på grund af beskadigelser blev fratrukket i alenmåler, blev det også indført i bogen. Plombering og stempling af klædet skete først, når det forlod fabrikken. Hallestemplet var det samme som fabriksmærket.⁷⁷

Karteboller, der blev anvendt til runing af klædet. Kock dyrkede selv karteboller til eget forbrug. I 1825 høstede han således 20.000 karteboller.

I løbet af 1820'erne koncentrerede en større del af den private klædeproduktion sig på tre klædefabrikker. Det var Bruunshåb ved Viborg, med rødder tilbage i Fredericia, Grejs Mølle Klædefabrik samt Modeweg ved København. I 1830 var Grejs Mølle Klædefabrik blevet Danmarks største private klædefabrik.

Danmarks største klædefabrik

Klædeproduktion i de største klædefabrikker 1830

Klædefabrik	Produktion i alen
Grejs Mølle Klædefabrik	23.797 alen
Modeweg	14.100 alen
Bruunshaab	12.988 alen

Kilde: Handels- og industritidende nr. 102, 1832

I 1830 beskæftigede fabrikken i Grejsdalen 150 arbejdere. De 110 var faste arbejdere, mens daglejere og børn talte 40 personer. Den markante position som Danmarks største private klædeproducent holdt ikke længe. Da Modeweg var udflyttet til Brede, fik den en produktion på 25.000 alen, mens produktionen på Grejs Mølle Klædefabrik holdt sig på de ca. 24.000 alen. I 1833 var klædeproduktionen fortsat koncentreret på de tre store fabrikker, der alle havde en produktion på over 20.000 alen. Tilsammen stod de for 69.000 alen, mens seks mindre fabrikker tilsammen producerede 32.000 alen og ni små 9.000 alen. Den samlede produktion i de private klædefabrikker var i 1833 på ca. 110.000 alen, mens Usserød Klædefabrik alene producerede 80.000 alen.⁷⁸

150 arbejdere

Klædeproduktion i de største klædefabrikker 1833

Klædefabrik	Produktion i alen
Modeweg	25.000
Grejs Mølle Klædefabrik	24.000
Brunshaab	20.000

Kilde: Axel Nielsen III s. 79

Den maskinmæssige del af produktionsapparatet koncentrerede sig endnu om maskinerne til forarbejdning og spinding af ulden til garn. Håndvæven forblev længe endnu det almindelige redskab til at forvandle garnet til klæde.

H.A. Kocks uafbrudte trang til virke fortsatte i alle årene. Godt hjulpet af sin svigerfader, den rige købmand og postmester Jens Brandt i Middelfart. I flere omgange lånte Kock til moderniseringer på Grejs Mølle Klædefabrik. Han nåede i sit aktive liv at føre klædefabrikken frem til førerpositionen i dansk tekstilindustri.⁷⁹

Grejs Mølle 1834. malet af L.R. Lyngbye som dekoration til et dessertstel til Christiansborg Slot. Den store bygning til venstre er den statelige beboelsejendom som Kock opførte kort efter 1820. Platte fra Den kongelige Porcelænsfabrik.

I 1834 ønskede H.A. Kocks ældste søn, Jens Brandt Kock, at stå på egne ben og lede en klædefabrik. Om det skyldtes uenighed om faderens ledelse af fabrikken, eller andre forhold, kan ikke siges. Af sin fader købte han en parcel med en bygning på 12 fag, som var indrettet til klædefabrik. For det hele, bygninger med vandhjul, maskiner, redskaber med mere, betalte han 3.000 rdl. sølv. Fabrikken, Jens B. Kock købte, var formentlig den fabrik, som senere blev kaldt den "Mellemste Fabrik". Eneste betingelse var, at han ikke måtte afhænde fabrikken til andre uden faderens samtykke, og at han søgte privilegium på at måtte drive klædefabrik. Det gjorde han samme år, og han fik besked på, at han skulle bevise sin uddannelse til dugmager eller holde dugmagersvend. Jens Brandt Kock fik sit privilegium, og Grejs Mølle var herefter delt i to klædefabrikker. Den ældre generation blev siddende med langt den største af fabrikkerne indtil 1839. Efter H.A. Kocks død 8. juli 1835 førte den 51-årige enke fabrikken videre.⁸⁰

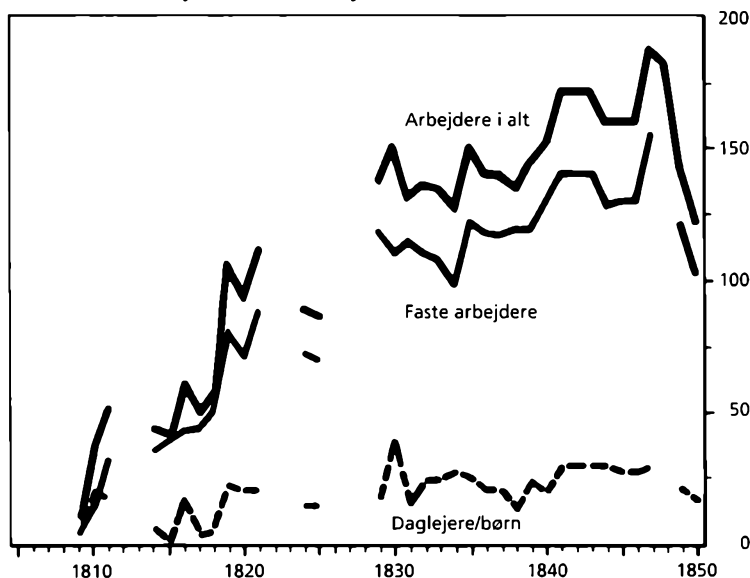
J. B. Kock og N. J. Kock

I 1839 samledes fabrikkerne igen til én stor klædefabrik, og brødrene Jens Brandt Kock og Nicolai Julius Kock ejede fabrikken fra 1840. Krisen i slutningen af 1830'erne gav vanskelige kår for klædeindustrien. I 1837 og 1838 faldt uldpriserne drastisk til ca. 80 % af niveauet i 1836. Beskyttelsen mod konkurrence fra Neumünster blev også helt fjernet i 1838. Det førte til, at importen af billigere

klæde fra de holstenske klædefabrikker steg voldsomt. Det gav krigstemning i branchen. Klædefabrikken i Grejs delte de vanskelige forhold med de øvrige klædefabrikker, men det synes ikke at have påvirket Grejs Mølle Klædefabrik væsentligt. Brødrene fortsatte i faderens spor, og fabrikken voksede og udviklede sig til stadighed. I årene 1839 og 1840 forblev beskæftigelsen ved Grejs Mølle på et uændret højt niveau med henholdsvis 143 og 150 arbejdere.

De rigelige vandkraftsressourcer i Grejs Å havde indtil nu kunnet levere tilstrækkelig trækraft til klædefabrikkens vækst og øgede mekanisering. For at klare de sidste udvidelser, var der etableret to

Ansatte ved Grejs Mølle Klædefabrik 1809-1850

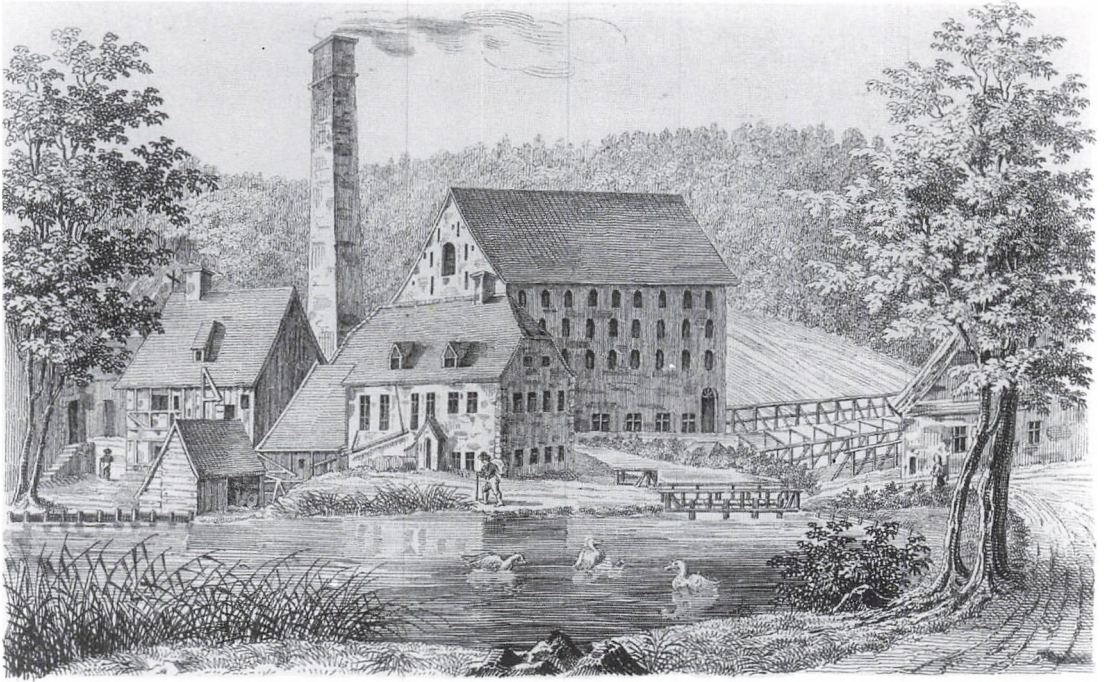
Kilde: Fabrikstabellerne 1809-47 og toldårsindberetningerne 1843-50.

møller længere nede ad åen. Den Mellems-te Fabrik lå med et vandhjul ca. 150 meter syd for hovedmøllen, mens den Nederste Fabrik kom til at ligge 400 meter mod syd. Den arbejdede også med et vandhjul. Med de to vandhjul ved den gamle mølle havde Grejs Mølle Klædefabrik fire underfaldshjul som kraftkilde til klædeproduktionen og kornmølleriet.

Vandkraften kunne imidlertid ikke bære den fortsatte ekspansion. I 1843 opførtes syd for hovedbygningen langs åen en imponerende fire-etagers fabriksbygning. I en sidebygning med høj skorsten installeredes en stor dampmaskine på 25 HK. Med denne udbygning var brødrene Jens Brandt Kock og Nicolai Julius Kock klar til at fortsætte klædefabrikkens hidtidige udvikling med stadig vækst.⁸¹

Klædefabrikken beskæftigede kun nogle få, da A.H. Kock overtog den i 1807; men den voksede til at have mere end 100 ansatte i

Mellemste og nederste fabrik

Tænk. Anst. v. F. A. Møller og søn i Kjøbenhavn

Dampmaskine

Die Greis-Mühle Tuchfabrik bei Veile.

Grejs Mølle med den nyopførte fire-etages fabriksbygning og store skorsten til dampmaskinen. Tegning fra ca. 1849.

Et isoleret samfund

1819, og i den sidste halvdel af 1840'erne var arbejdsstyrken steget til omkring 170-180 arbejdere. Grejs Mølle Klædefabrik udviklede sig til at være et efterhånden ret stort, men isoleret samfund. Selvom det var almindeligt, at alle i en familie havde deres daglige virke på fabrikken, var fabrikssamfundet en del større end antallet af ansatte. Grejs sogn, som fabrikken lå i, havde kun 388 beboere i 1801. Befolkningstallet steg herefter kraftigt; i 1834 boede der 688 personer, i 1845 763 personer og i 1850 var tallet steget til 816. En væsentlig del af befolkningvæksten tegnede af mennesker med tilknytning til klædefabrikken.

I folketællingerne for Grejs sogn nævnes en række fag på og udenfor Grejs Mølle, der hørte fabrikken til: dugmagere, spindere, farver, væver, nopperske, uldkrasser m.fl. De mange arbejdere ved fabrikken blev hentet fra nær og fjern. Især de faglærte arbejdere blev hentet ude fra. Mange blandt de reformerte i Fredericia, nogle fra udlandet og andre igen fra andre klædefabrikker i Danmark. De bragte nye ideer til det lille landbosogn. Mange, som boede til leje i sognets huse, faldt for datteren eller sønnen. Det fik i generationer betydning for Grejs beboere. Ikke alle bekendtskaber førte til vari-

Arbejdslønner og Tilbeding fra den 25. Juni 1825.

Niels Dugmager og Sønn	4	4	1
Carl Niels Sønn	2	3	
Niels og Sønn	5	4	8
Jens Dugmager	2	1	7
Vilhelm Farversvend	0	1	7
Rasmus Slupper	0	1	3
Hans Spoler	0	1	3
Jens Daglønner	0	1	3
Fibecker Snedker	0	1	3
Betach Overskærer	0	1	3
Poul Ruer	0	1	3
Oftest aflønnes mand, kone og børn sammen	0	1	3
Niels Dugmager	1	1	3
Carl Niels Sønn	1	1	3
Niels og Sønn	1	1	3
Jens Dugmager	1	1	3
Vilhelm Farversvend	1	1	3
Rasmus Slupper	1	1	3
Hans Spoler	1	1	3
Jens Daglønner	1	1	3
Fibecker Snedker	1	1	3
Betach Overskærer	1	1	3
Poul Ruer	1	1	3
Oftest aflønnes mand, kone og børn sammen	1	1	3
Niels Dugmager	1	1	3
Carl Niels Sønn	1	1	3
Niels og Sønn	1	1	3
Jens Dugmager	1	1	3
Vilhelm Farversvend	1	1	3
Rasmus Slupper	1	1	3
Hans Spoler	1	1	3
Jens Daglønner	1	1	3
Fibecker Snedker	1	1	3
Betach Overskærer	1	1	3
Poul Ruer	1	1	3
Oftest aflønnes mand, kone og børn sammen	1	1	3

Niels Dugmager
Carl Niels Sønn
Niels og Sønn
Jens Dugmager
Vilhelm Farversvend
Rasmus Slupper
Hans Spoler
Jens Daglønner
Fibecker Snedker
Betach Overskærer
Poul Ruer
Oftest aflønnes mand, kone og børn sammen

Lønningsliste fra den 25. juni 1825 fra Grejs Mølle Klædefabrik. Listen indeholder fortegnelse over ansatte med deres erhvervsbetegnelser, f.eks. Niels Dugmager, Vilhelm Farversvend, Hans Spoler, Rasmus Slupper med søn, Jens Daglønner, Fibecker Snedker, Betach Overskærer og Poul Ruer. Ofte aflønnes mand, kone og børn sammen.

ge varme forbindelser. De måtte løses gennem inddrivelse af bidrag hos den ofte bortrejste fader. Grejs Mølle Klædefabrik har således påvirket forholdene i hele sognet.⁸²

I begyndelsen boede en del af arbejderne i fabriks- og møllebygningerne, men efterhånden som fabrikken voksede, blev der opført en række mindre huse til beboelse for en del arbejdere. Mange havde deres husmandsted i nærheden eller boede til leje hos gård- og husmænd. Det fortælles desuden, at arbejdere, der kom længere væk fra, overnattede på fabrikkens loft mod et mindre beløb. De var kun hjemme om søndagen.

I toppen af det lille samfund var familien Kock. H.A. Kock var indtil sin død i 1835 den patriarkalske leder. Siden overgik ledelsen til de to brødre J.B. Kock og N.J. Kock.

Afstanden til Vejle var lang, og vejforbindelsen var langt fra, som man kunne ønske. Det ville derfor være en stor fordel, hvis man kunne spare den besværlige transport af dagligvarer mellem klædefabrikken og Vejle. Fabrikken søgte derfor i 1847 om at få bevilling til at anlægge høkeri, udsalg af urtekram, gæstgiveri samt bageri. Ansøgningen blev forelagt Vejles borgerrepræsentanter til udtalelse. Købmændene i Vejle var stærkt imod, at det ansøgte blev bevilget. Med købmand N.J. Prip i spidsen protesterede de kraftigt mod ansøgningen.⁸³

I 1840'erne og frem mod midten af århundredet stod Grejs Mølle Klædefabrik på sit højeste niveau. Den var ubestridt distriktets vigtigste virksomhed og en af Danmarks førende klædefabrikker. År for år blev den udvidet og forbedret, så den i 1847 havde en maskinpark på seks kartemaskiner, to spindemaskiner, fem valsevalkemaskiner af forskellig slags til supplerings af de gamle valkehuller, seks ruemaskiner, 10 overskæremaskiner m.fl. Fabrikken havde gennemlevet en næsten uafbrudt vækst fra starten i 1810 og var kendt for sine fine varer. Carl Dalgas anførte begejstret i sin beskrivelse af klædefabrikken i 1825, at den afsatte det meste af sit klæde til udlandet. Det var en for optimistisk vurdering. Klædet fandt især afsætning på hjemmemarkedet. Familien Kock havde formået løbende at udvikle og forny fabrikken og dens maskineri. Endnu vævedes udelukkende på håndvæve. Men man havde opført den store firetagers fabriksbygning, hvortil trækraften blev leveret af den store dampmaskine. Fabrikken var ikke længere sårbar overfor svingninger i vandtilførslen til de fire vandhjul, og man havde den nødvendige kraft til en fortsat teknisk og produktionsmæssig vækst i anden halvdel af 1800-årene.⁸⁴

Nyboe og Dalgas' Klædefabrik

Under krigsårene fra 1807 til 1813 var der overordentlig gode konjunkturer for de danske klædemanufakturere. Det gav flere mod på at prøve lykken indenfor klædeindustrien. Blandt dem var Morten Nyboe og Henrik Dalgas, som ved en række tilfældigheder kom til at drive Vejles første egentlige klædefabrik. Morten Nyboe var fabrikkens igangsætter, mens Henrik Francois Dalgas først kom til senere. Det skulle dog vise sig, at Henrik Dalgas, der var søn af præsten ved den reformerte menighed i Fredericia, Jean Martin Dalgas, skulle blive en af Vejles mest initiativrige entreprenører i 1800-årene.

Morten Nyboe fik formentlig sit privilegium på at anlægge og drive en klædefabrik i december 1809. Med det i hånden kunne han

rage fat på at opbygge sin klædefabrik i Nørregade 5, og senere erhvervedes Nørregade 17 til at indrette farveri. Hvad der fik Morten Nyboe til at vælge Vejle, vides ikke, men det kan have spillet en rolle, at Kocks aktiviteter i Grejs Mølle Klædefabrik også udviklede sig i disse år. Her var et velfungerende stampeværk, som Nyboe havde behov for. Han bad da også om amtets resolution på, at han kunne få valket tøj på Grejs Mølle.⁸⁵

Maskinerne købte han hos den tids førende maskinbygger til klædeindustrien, svenskeren Charles Nordberg i København. Det var sikkert overladt til Charles Nordbergs værksted i Fredericia først at bygge maskinerne og siden at opstille dem hos Morten Nyboe. Fabrikken var færdigmonteret den 15. december 1812, og der blev udfærdiget modtagelsesbevis.⁸⁶

Vævningen af klæde foregik endnu på håndvæve, så de 11 maskiner, Nordberg leverede, var beregnet til maskinelt at forarbejde råuld til færdigt garn. Først skulle ulden i wolff-maskinen, hvor det vaskede og rensede uld blev ensrettet i tråden. I kartemaskinen blev ulden yderligere ensrettet og uldfibrene trukket endnu mere ud i slubbe- og skubbemaskinerne osv. Til sidst blev garnet spundet i spindemaskinerne. Blandt de maskiner, Charles Nordberg leverede, var en wolff-maskine, en skubbemaskine, en kartemaskine, en slubbemaskine, fire spindemaskiner og to haspemaskiner samt en række værktøjer, der skulle bruges til den løbende vedligeholdelse. Til at trække maskinerne blev der bygget et hesteværk med tromler.

Regningen på det leverede maskineri inklusiv transport og opsætning lød på 26.000 rdl. Nyboe skulle som andre klædefabrikanter betale halvdelen af maskinernes pris. De 13.399 rdl. 48 skilling skulle årligt forrentes med 4% og afdrages med 4%. Den anden halvdel betalte staten.

Med otte væve og nye maskiner til at forarbejde garn, var det en anseelig klædefabrik Nyboe startede i 1813. Samme antal væve havde også Grejs Mølle, Isack Kock og Benjamin Moses & Interesenter i Fredericia. Af klædefabrikkerne på egnen var kun Bertel Bruuns og Schwartz' klædefabrikker i Fredericia væsentlig større med 14 væve.⁸⁷ Det første år, fabrikken var i drift, beskæftigede den 29 ansatte. Ved maskinerne seks personer, fire dugmagere, to overskærere, en farversvend, tre daglejere, 10 børn og tre gamle koner. Fabrikens maskinmester var A. Georg Gessen, og den ene overskærer var Bendix Carstensen. Produktionen blev på mellem 4.600 og 5.000 alen klæde.

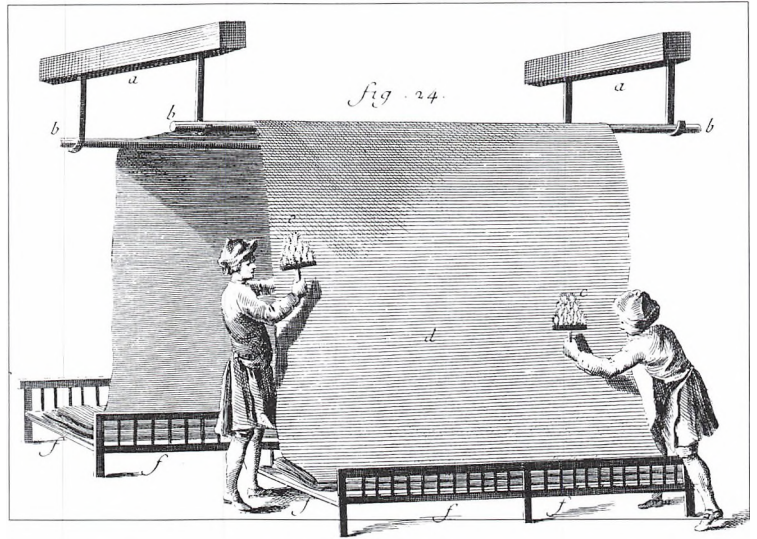
Allerede i sine første år blev klædefabrikken hårdt ramt. Den nåede ikke at få del i de gode fortjenester, der kunne hentes i krigsårene. I stedet blev den ramt af statsbankerotten med pengeombytningen i januar 1813 og fredstid med penge- og afsætningskrise.

Da Nyboe i august 1813 gerne ville at med det klæde, hans fabrik

Nordbergske maskiner

Klædefabrikken i krise

Efter valkningen skal klædet behandles for at opnå den ønskede overflade. Klædestykket kradses op med karteboller (rues) og får dermed en blød overflade, som senere bliver gjort jævn ved overskæring. Fransk stik fra ca. 1750.

havde produceret, henvendte han sig til Det kongelige Danske Dugmanufakturs klædeoplæg. Det var oprettet for at støtte klædefabrikernes afsætning af varerne. Det var ikke en kommissionsaftale, Nyboe ønskede. Han ville have betaling for leverancen straks, og oven i købet have et forskud på 3 til 4.000 rbd. til indkøb af uld. Han havde akut behov for driftskapital. Den økonomiske situation blev yderligere forværret, da alle klædefabrikkerne mistede deres leverancer til militæret på grund af krigens ophør.

Henrik Dalgas

Økonomiske vanskeligheder var formentlig årsagen til, at Morten Nyboe i 1815 optog Henrik Dalgas som medejer i klædefabrikken. Kontakten til Henrik Dalgas kan være knyttet i forbindelse med købet af nordbergske maskiner til klædefabrikken. Dalgas var på det tidspunkt leder af Nordbergs maskinbygnings-værksted i Fredericia. Efter Nordbergs død drev han selv maskinværkstedet videre. Det er sandsynligt, at Dalgas som bestyrer af Charles Nordbergs værksted i Fredericia havde leveret og opstillet maskinerne hos Nyboe. Allerede i 1812 havde H. Dalgas vist interesse for klædefabrikationen. Han havde sammen med tre andre fået tilladelse til at starte en klædefabrik. Men planerne led skibbrud. Sikkert på grund af de samme problemer, som Morten Nyboe måtte kæmpe med i 1813 og 1814.

Fra 1815 og frem til 1817 var Nyboe og Dalgas fælles om klædefabrikken. Med Henrik Dalgas som medejer fik fabrikken en kydig mand, der kunne holde maskinerne i gang og var interesseret i klædeproduktion. I 1814 og 1815 blev der spundet garn og vævet klæde til en værdi af 25.000 rdl. om året, og det var på linie med, hvad der blev produceret hos H.A. Kock på Grejs Møllers Klædefabrik. De følgende år faldt produktionen til henholdsvis 23.000 rdl. og 20.000 rdl. i 1817.⁸⁸

De to fabrikker forsøgte i 1816 at skaffe yderligere indtjening ved at udvide aktiviteten. De fik tilladelse til at farve alle slags uld- og linnedvarer i deres farveri. Med denne tilladelse kunne de nu konkurrere med byens farvere om især bøndernes hjemmenvævede tekstiler. Anstrelgelserne var forgæves, for udvidelsen af fabriksfarveriet til et fuldgyldigt farveri og trykkeri kunne ikke redde klædefabrikken, som måtte lukke i 1817. Det år forarbejdede Nyboe & Dalgas' Farveri og Trykkeri for 2.000 rdl. for klædefabrikken, mens arbejde for byen og omegnen indtjente 5.000 rdl.

Lukningen af klædefabrikken i 1817 skete samme år, som den sidste manufaktur-administration til støtte for den betrængte manufakturindustri blev ophævet. Det var et resultat af et skifte i dansk erhvervspolitik, hvor industrien blev nedprioriteret. Klædefabrikken i Vejle havde ikke nået at konsolidere sig, før de hårde økonomiske realiteter med økonomisk krise i samfundet og øget konkurrence fra udenlandske fabrikker kom. Klædefabrikken i Vejle blev langt fra den eneste, der måtte lukke i tiden efter krigen. Samme skæbne ramte en række andre. Vejle-fabrikken var imidlertid så ung og svag, at den tidligt måtte bukke under.⁸⁹

1818 og 1819 blev hårde år for Morten Nyboe. Samarbejdet mellem Morten Nyboe og Henrik Dalgas blev afbrudt. Det skete ikke uden sammenstød. Nyboe blev anklaget for at have brudt ind i et aflåst kammer hos Dalgas, og Nyboe indgav en klage over at være blevet morderisk overfaldet af løjtnant Crone. I sommeren 1818 måtte M. Nyboe meddele, at han ikke kunne udrede renterne til sin obligation på grund af, at fabrikken lå stille. Fra 1819 var H. Dalgas ene-ejer af farveriet, som formentlig da blev flyttet til Nørregade 20. Der høres ikke mere til Nyboe, efter at det i juni 1823 blev bekendtgjort for ham, at han ikke kunne få bevilling til at føre sin sag ved underretten i Ribe Stift.⁹⁰

Farveriet havde fra begyndelsen en begrænset størrelse med to til tre ansatte. Den størrelse blev fastholdt i den tid, Henrik Dalgas drev farveriet. Farveriet forblev i Dalgas eje indtil 1. maj 1840, hvor det blev overtaget af J.Ch. Petersen. Bekendtgørelsen i Vejle Amts Avis den 15. maj 1840 beskriver farveriets arbejdsområde:

“Farve og Trykkerie i Veile

Da jeg fra den 1. maj har overtaget Dalgas's farveri, og senere erhvervet kgl. bevilling af 5. maj på at drive samme, så tillader jeg mig herved at bekendtgøre, at jeg fra dato af modtager alle slags garn og tøjter såvel uldne, bomuld, linned og silke til farvning, trykning, appretering, vatring og presning (...).”⁹¹

J. Christian Petersen er sandsynligvis den 20-årige lærling, der i 1834 boede hos familien Dalgas.⁹²

Konkurs

J. Christian Petersen

Dalgas' Hørfabrik

Dalgas lod sig ikke slå ud af modgangen med klædefabrikken. I 1819 indløste han sit privathus og fik nyt privilegium, så han kunne fortsætte farveriets drift. Der gik ikke lang tid, før Henrik Dalgas var i gang med nye planer. Han ville behandle den rå hør ved maskiner i stedet for ved håndkraft. Derved kunne hørdyrkningen udvikles fra en sideproduktion, der i hovedsagen var rettet mod bøndernes fremstilling af linned, til en produktion, der var stor nok til at forsyne fabrikkerne.

I sommeren 1824 fik han tilladelse til at anlægge og drive en hør- og hamptilberedningsanstalt og måske et lån på 3.000 rdl., som han havde ansøgt om hos Generaltoldkammer- og kommercekollegiet. Henrik Dalgas' seneste projekt, hørfabrikken, blev startet, og i "Bidrag til Kundskab om de danske Provinsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Vejle Amt", som i 1826 blev skrevet efter opfordring fra det Kongelige Landhusholdningsselskab, fik den følgende ord med på vejen:⁹³

"og det glæder det (Vejle Amts landøkonomiske Selskab), her at kunne anmelde, at i staden Vejle er opstået:

En Hørtilberednings=Anstalt med Maskiner,

som er anlagt af hr. farver Henrik Dalgas, og hvor landmanden kan få sin hør og hamp braget, skættet, heglet og sorteret. Skønt endnu daglig arbejdes på at give denne indretning, og især maskineriet, mere og mere fuldkommenhed, er den fremgangsmåde, her følges, allerede befunden hensigtsmæssig og grundet på rigtige regler, at det ikke nok kan anbefales landmanden, at benytte sig af denne lejlighed til at udvide sin høravlv..."⁹⁴

Forfatteren til omtalen var landvæsenskommissær C. Dalgas, og han gav med beskrivelsen en god støtte til sin broder.

Behandlingen af hørren bestod i, at den blev tørret ved ovnvarme så den ikke blev branket eller tabte sin smidighed. Efterfølgende blev den braget og skættet. Begge dele skete ved maskiner, som blev trukket af den hestegang, der tidligere var anlagt til klædefabrikken. Til at forestå arbejdet med hørren blev der ansat en hegmester. Med en arbejdsstyrke på yderligere en arbejder og 12 daglejere forarbejdede fabrikken i 1825 1.100 pund hør. Prisen, landmændene skulle betale for at benytte anstalten, var en fjerdedel af udbyttet.

Nogen længerevarende succes synes hør- og hamptilberedningsanstalten ikke at have været. Amtsbeskrivelsen anførte tilsvarende anlæg, et ved Kolding og et ved en mølle nord for Vejle. Om det

sidste skrev C. Dalgas, at det formentlig ville standse igen. For at få flere kunder måtte Henrik Dalgas arbejde på udbredelsen af hør-dyrkningen. Til det formål søgte han i 1829 Rentekammeret om et lån på 1.000 rdl. til indkøb af hørfrø. De skulle sælges videre til bønderne. Hør- og hamptilberednings-anstalten er formentlig opført inden 1834.⁹⁵

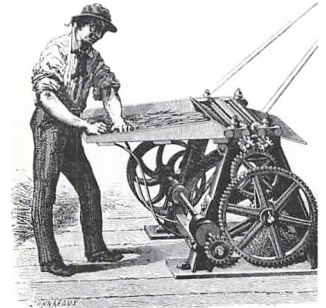
Strømpefabrikker og væverier

I en årrække, efter at Nyboe og Dalgas' Klædefabrik var bukket under i krisen 1818, havde Vejle ingen større tekstilvirksomheder inde i byen. Her var tekstilbranchen repræsenteret ved et mindre antal væverier, som blev drevet efter håndværksmæssige principper. I årene omkring 1840 blev der gjort nye forsøg med fabriksdrift. Ved folketællingen 1. februar 1840 blev Henrik Dalgas indført som farver og strømpevæver. Ud over Dalgas er anført Gotfried Eidam som strømpevævermester på 40 år. Han boede sammen med sin kone på 66 år i Nørregade 1. Han har sikkert været mester ved Dalgas strømpefabrik, der formentlig havde til huse i Nørregade 20. Vejle havde i 1840 desuden optegnet to arbejdere på strømpefabrikken og ni strømpevæverlærlinge, der logerede i to ejendomme i Grønnegade. I fabriks Tabellen 1841 anførtes strømpevæveriet med 18 arbejdere, så det var igen et større projekt, Henrik Dalgas havde startet.

Strømpevæverier lavede på trods af navnet andet end strømper. De lavede tillige undertøj, trøjer m.m. af maskinspundet uldgarn. I 1843 blev der hos Dalgas arbejdet på 17 vævestole. Samme år fik Vejle endnu en strømpefabrik. Bag den stod cand.phil Hermann Meyer, der den 8. december fik borgerskab som strømpefabrikant. Strømpevæveriet blev etableret udenfor Sønderport. De to strømpefabrikker beskæftigede i 1844 til sammen 41 ansatte, bestående af to strømpevævermestre og 39 arbejdere. Meyers Strømpevæveri var det mindste med ni vævestole og 14 ansatte.

Meyers Strømpevæveri fik en meget kort levetid. Natten til den 10. juli 1844 udbrød der "ild i den udenfor Sønderport værende, hr. fabrikant Meyer tilhørende, strømpefabrik. Ilden, der snart blev slukket, gjorde vævene meer og mindre ubrugelige og ødelagde endeel fabrikata".⁹⁶ Branden gjorde en ende på strømpevæveriets eksistens, og Hermann Meyer skiftede i 1845 sit borgerskab som strømpefabrikant ud med et borgerskab som købmand. Dalgas blev dermed ene i byen igen.⁹⁷

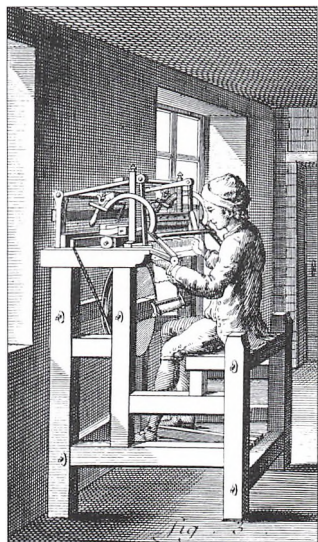
Årsproduktionen var i 1844, hvor begge fabrikker var i drift, på 5.624 uldne trøjer, 890 uldne benklæder, 4.484 par strømper og sokker samt 500 uldne ærmer. De følgende år producerede Dalgas årligt omkring 3.000 trøjer, 500 benklæder og 1.400-1.900 par

Horbrydemaskine fra ca. 1880.

Dalgas' Strømpefabrik

Meyers Strømpevæveri

Strømpevæver. Fransk stik fra ca. 1750.

strømper og sokker. Til at fremstille sine uldvarer anvendte Dalgas' strømpefabrik udelukkende indenlandsk maskinspunden uld. Det købte han hos klædefabrikken Bruunshaab ved Viborg, som var en af Grejs Mølle Klædefabriks største konkurrenter.

Fabrikkens varer var gode, og man havde fin afsætning. Det meste blev solgt til København. Mens fabrikken havde gode tider, døde Henrik Dalgas i 1848, og produktionen blev standset.⁹⁸

Vejle havde fra midten af 1840'erne og frem til 1850 mellem fire og seks virksomme bomulds- og linnedvæverier. Blandt disse var Christian Høegh i Torvegade, Christian Pedersen i Fjellegade og Just Høegh på Kirketorvet. De beskæftigede alle svende. I 1847 var der 17 vævestole i gang på fem væverier i byen. De fremstillede især bomuldstøj, som blev solgt til landbefolkningen. Uden for købstaden fandtes utallige landvæverier, som næsten udelukkende producerede grovere lærred til landbefolkningen. I nærheden af Vejle var syv væverier, som udelukkende arbejdede for fabrikker og væverier i Vejle.⁹⁹

Mad og drikke i Vejle indtil 1850

Danmark var i 1700- og 1800-årene ubetinget et landbrugsland. For enhver købstad var det af afgørende betydning at have et stort opland med solide bønder at betjene. Konjunkturerne i købstæderne svingede i takt med landbrugets. Købmanden levede af at forsyne byens beboere med landbrugets produktionsoverskud og af at tilfredsstille landboernes behov for varer, som de ikke selv kunne fremstille. I gode tider var det en givtig forretning, det vidner de mange store købmandsgårde om. Håndværkerne var lige så afhængige af landbruget. Deres produktion blev overvejende rettet mod at forsyne landbruget med redskaber og andre håndværksprodukter, som landbruget ikke selv kunne eller måtte frembringe på grund af købstædernes eneret til de fleste håndværk.

For den tidlige industri var forholdene de samme. Regeringens mange initiativer siden 1600-årene for at fremme den fabriksmæssige og den industrielle udvikling viser tydeligt, hvor svag en position den spæde industri havde i den danske økonomi, når den sammenlignes med landbruget.

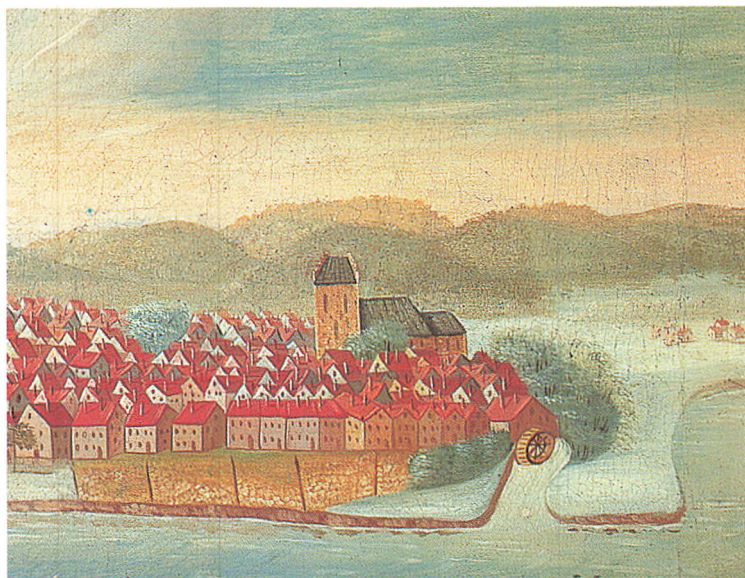
Det var landbrugets afsætning og dets behov for varer, der bestemte industriens muligheder. For de fleste fabrikker bestod mulighederne i at finde områder, hvor de med råvarer fra landbruget kunne fremstille varer, som kunne afsættes på landet og i byerne. Med andre ord: Der skulle findes måder til at forædle landbrugsprodukter som korn, mælk, kød, skind, uld, m.v.

Korn, tobak og cikorie til næring og nydelse.

Ved at forsyne befolkningen med korn, kød og kartofler har landbruget til alle tider leveret det basale til livets opretholdelse. Kornet blev bl.a. anvendt til foder, grød, brød, øl og brændevin. Det var nødvendige produkter, som også kunne bruges til nydelse. Indtil anden halvdel af 1800-årene blev der ikke udviklet megen fabriksmæssig eller industriel virksomhed på grundlag af landbrugets næringsmidler. Den, der kom, fandt især sit virke i fremstillingen af bedre øl, brændevin, tobak og lignende. Øl og brændevin til det daglige forbrug vedblev dog at komme fra hjemmebrygning og fra de mange små brænderier ved købmandsgårdene.

Kornet var den vigtigste afgrøde i landbruget, så møllerne spillede en væsentlig rolle. I lighed med en række håndværk og fabriksanlæg, krævede det indtil 1862 kongelig bevilling at drive kornmøller i Danmark, og bonden havde møllepligt. Det begrænsede

Udsnit af maleri fra 1747 med Vejle Vandmølle ved Mølleåens udløb.

antallet af møller og beskyttede dem mod for stor indbyrdes konkurrence. Begrænsningen i møllernes antal gjorde det lettere for regeringen at opkræve skatter og afgifter. Med møllenæringens frigivelse i 1862 ændredes det forhold.

Med de vandrige Grejs Å og Vejle Å kom vandmøller til at dominere på Vejleegnen. Siden 1200-årene var Vejles borgere henvist til at benytte Vejle Mølle. Omkring 1820 blev bækken i Mølholm dæmmet op til en mølledam, så Mølholm Mølle kunne anlægges. I 1840 søgte prokurator Søren Nielsen om bevilling til at anlægge en vindmølle på Vejle købstads grund. Den blev dog først opført i 1847. Landboerne udenfor byen var henvist til at bruge en af 12 til 15 aktive kornmøller ved de to åsystemer. De mest kendte ved Grejs Å var Holms Mølle, Grejs Mølle, Lerbæk Mølle og Hopballe Mølle. Langs Vejle Å var det Vingsted og Gødding.¹⁰⁰

Kontrollen med møllerne var skarp. På Vejle Mølle var der fast placeret en konsumtionsbetjent, der skulle sikre, at der blev betalt malekonsumtion af det korn og malt, som blev formalet i møllen. Betjenten skulle også sikre, at alt det indleverede korn blev formalet til mel, og at ikke noget blev gemt væk for, uden yderligere afgift, at ende i mæskekarrerne for at blive til øl eller brændevin.

Øl og brændevin

Fremstilling af øl og brændevin til det daglige forbrug er indtil midten af 1800-årene foregået overalt, både på landet og i byerne. Blandt Vejles 132 familier i 1749, havde de 21 familier "lidet øl- og brændevinssalg", men kun to familier havde øl- og brændevins-

salg som eneste erhverv. Blandt købmændene havde to salg af øl og brændevin. Det skyldes antageligt, at de hovedsageligt fremstillede øl og brændevin til udskænkning til kunderne i købmandsgårdene.

Til fremstilling af øl og brændevin blev brugt de samme råvarer. Grundmaterialet var byg, som gennemgik en række processer, der bestemte, om den blev til øl eller brændevin: udblødning i vand, spiring/malting, tørring og formaling og gæring. Efter gæringen kunne masken behandles på to måder. Hvis man ønskede at få brændevin, skulle masken destilleres, så man fik sprit. Ønskedes derimod øl, skulle "urten" koges sammen med humle. Efter endnu en gæring fik man øl.

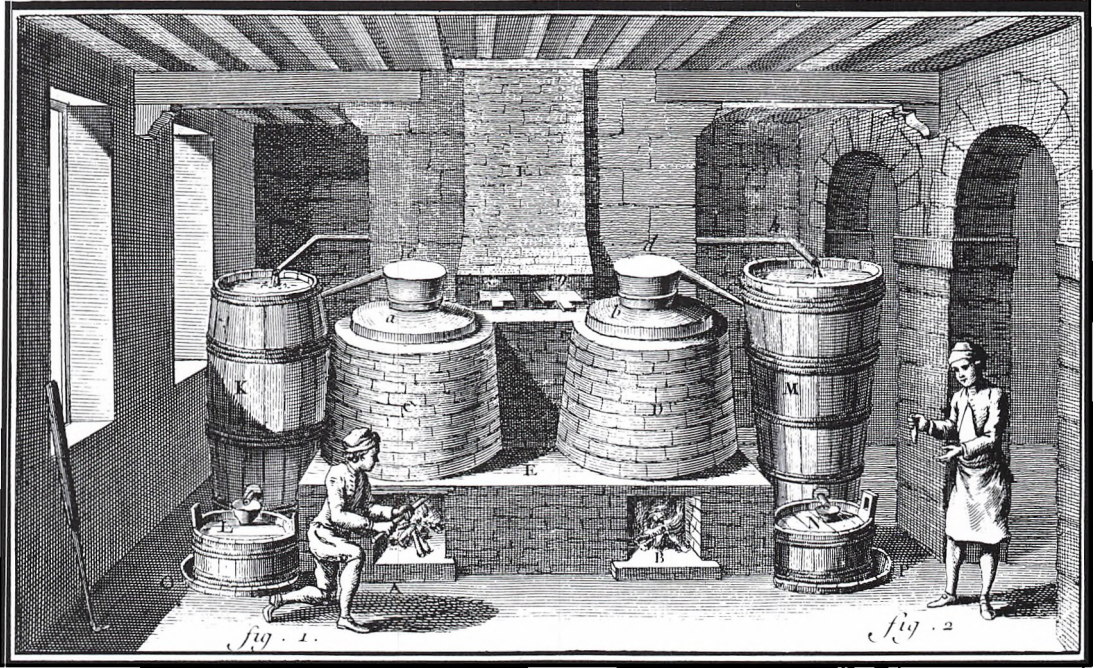
Måden at fremstille øl og brændevin på, krævede ikke investeringer i et dyrt produktionsapparat og mandskab. Den krævede blot plads til kar og korn. Produktionen var ideel at kombinere med håndværk og købmandshandel. De beskrevne fremstillingsmåder forblev almindelige i Vejle og overalt i Danmark, indtil den bayerske øl fra 1840'erne og det industrielle fremstillede brændevin fra århundredets midte så småt begyndte at fortrænge den traditionelt fremstillede øl og brændevin.¹⁰¹

Antallet af erhvervsbryggere var indtil omkring 1850 begrænset i Vejle. Folketællingen i 1801 nævner ingen ølbryggere. En opgørelse i Vejle Amts Avis over næringsdrivende i Vejle ved begyndelsen af 1833 viser, at byen da havde to bryggere. Den ene var I. Deigaard, som både havde bryggeri og maltgøreri. Han tilbød ekstra godt øl til 18 lybske skilling for en fjerding og 1 lybsk skilling for en flaske. Bryggeriet var også leveringsdygtig i otte måneder gammelt øl, brygget som porter. Der var udsalg ved bryggeriet hver dag.¹⁰²

I 1842 blev der givet borgerskab som ølbrygger til den forhenværende skomager Johan Christoffer Schultz og til Andreas Christian Andersen Broust. Ved midten af 1840'erne var der i Vejle tre bryggerier af forskellig størrelse. Deres forbrug af malt varierede fra 50 til 800 lispund malt. Vejlerne havde indtil da brygget den almindelige øl. Var der derimod brug for øl af finere kvalitet, måtte den indføres fra nabobyerne, København eller sågar fra udlandet, når kun det bedste kunne bruges.

Brændingen af brændevin var mere kompliceret og krævede særlige redskaber og viden. Dens betydning for Vejle var stor. Toldinspektør A.D. Schultz gik endda så vidt, at han angav brændevinsbrændingen som den vigtigste erhvervs- og næringsgren i Vejle. Det skyldtes hovedsageligt, at landbruget fortsat udgjorde en betydelig del af byens økonomiske liv. Det var ideelt at kombinere produktionen af brændevin med kreaturhold, idet masken, efter at den var blev brændt (sprølen), kunne bruges som foder til kreaturerne. Mange kombinerede da også deres håndværk eller købmandser-

Brændevin og landbrug

Destillering af sprit på fransk stik fra 1700-tallet.

Spriddampen ledes fra kedlens hat gennem rør i de vandfyldte tønder, hvor den afkøles og fortættes til alkohol.

hverv med kreaturhold og dyrkning af jorden udenfor byen. I 1844 var der endnu 380 køer på stald inde i byen. For dem udgjorde sprølen en vigtig del af foderet. Det var desuden vigtigt, at de 14 brænderier, Vejle havde i 1841, betalte en høj skat på ca. 21.000 rdl. årligt. Ethvert angreb på byernes monopol på produktion af brændevin var et onde.¹⁰³

Selv om der hverken i folketællingen fra 1769 eller i en indberetning af 1779 anføres brændevinsbrændere, var de almindelige i bybilledet. I tiden fra 1754 og indtil 1801 tog 25 borgerskab som brændevinsbrændere, men det var ofte i kombination med andre erhverv og blev derfor ikke opført selvstændigt. Folketællingen 1801 viser 15 brændevinsbrændere. Kun syv af dem er anført uden anden bestilling.

Fra 1801 og indtil 1850 blev i rådstueprotokollerne registreret tilgang af 23 personer, der tog borgerskab som brændevinsbrændere. Tilvæksten var stærk i den første del af århundredet. På de første 10 år blev der løst hele 14 borgerskaber som brændevinsbrændere. Herefter standsede tilvæksten bogstaveligt. Der udstedtes to borgerskaber i 1812, hvorefter vi skal helt frem til 1819, før det næste blev bevilget. Forklaringen på faldet skal findes i, at en række af Vejles købmænd indrettede brænderier. De havde løst borgerskab og supplerede det med en tilladelse til brænderivirksomhed. I første halvdel af 1800-årene skete en koncentration af brændevinsbræn-

Brændevinshat fremstillet på Haraldskær Kobberfabrik.

derierne til købmændene. Et eksempel på udvidelse med brænderi er købmand Nicolai Lorentz Witzke. Han kom til Vejle og blev købmand i 1805, men først i 1809 fik han kancelliets tilladelse til at benytte det brændevinsværk, der fandtes i hans gård.¹⁰⁴

Præstesønnen Nicolai Frederik Møhl fra Øster Linneth i Slesvig var 26 år, da han i december 1828 fik borgerskab som detailhandler. Han havde inden da søgt om, at hans brænderi måtte drives af en eksamineret karl, indtil han selv havde den nødvendige eksamen. Brænderiet blev indrettet i Søndergade 18. Omkring 1840 var det en hyggelig gård med vinduer ud til både Søndergade og passagen op til Søndergade 16. Her drev Møhl kolonialhandel og brændevinsbrænderi. Det var begyndelsen til et af Vejles betydeligste brænderier i anden halvdel af 1800-årene med sønnen Peter Møhl som leder.

Kun to år efter at den foretagsomme købmand Niels J. Prip havde afsluttet en større ombygning af sin købmandsgård, Søndergade 27, på hjørnet af Søndergade og Fiskergade, søgte han i 1829 om tilladelse til at drive et brænderi uden at holde eksamineret karl. Kancelliet afslog ansøgningen, så Prip måtte starte sit brænderi på de samme vilkår som andre købmænd. I 1836 flyttede han brænderiet til nyopførte bygninger i Fiskergade 7 på det sted, hvor der tidligere havde været klædefabrik med spindeskole. Prip drev her brænderi indtil 1847, hvor han søgte om bevilling til at drive brænderi i gården i Søndergade.¹⁰⁵

Købmand P. Glud havde i 1830 startet tobaksfabrik, i 1834 blev aktiviteterne udvidet, idet han fik tilladelse til at anlægge et brændevinsbrænderi i sin gård Nørregade 3.

Fevejles brænderi havde til huse i Nørregade 5 ved siden af Grejs Å. Det var også i drift i 1830'erne. Det måtte imidlertid lukke i 1842 få år efter, at sønnen Christian Feveje havde overtaget forretningen. Søndergades vestlige husrække endte med Niels Gyldings købmandsgård. Her drev han et brænderi med eksamineret brænderikarl.¹⁰⁶

Vejles store købmand, A.D. Linnemann, havde også brænderi i forbindelse med sin købmandsgård i Nørregade 29. I 1840 var den "en stor dobbeltgård med handel og brændevinsbrænderi (for og baggård) - store kornlofter, tømmergård, have og eng, og brænderiet lå i bygningen mellem for- og baggården sammen med en del af beboelsen samt en butik for urte- og hørkramhandel." A.D. Linnemanns ældste søn, Ingvar Henrik Linnemann, blev en af foregangsmændene indenfor brændevinsbrændingen. Han tog ikke den direkte vej, men læste først til teologisk kandidat. I stedet for at modtage et præstekald, vendte han tilbage til Vejle, og her etablerede han byens første dampbrænderi. A.D. Linnemanns dampbrænderi blev startet i marts 1844 i Søndergade 29 helt nede ved Vejle

Købmand Prips brænderi

P. Glud

Linnemanns Brændevinsbrænderi

Første dampbrænderi

Å. Dampbrænderiet blev takseret til 11.000 rdl. i 1845. Det var dermed mellem de første i Danmark, som indførte dampkraft. Dampbrænderiet brugte kartofler til spritfremstillingen, men det var ikke uden problemer, da kartoflernes kvalitet ofte var dårlig. I vinteren 1845 fik dampbrænderiet ligefrem et betydeligt tab på grund af dårlige, men dyre kartofler.

Med dampkraften fik man en mere effektiv nedbrydning af råstoffet, hvad enten det var korn, kartofler eller majs. Det resulterede i et bedre og større udbytte. Han måtte dog efter kort tid opgive det. En del år efter fik han et præstekald.¹⁰⁷

Stridigheder med
toldvæsenet

Der var ustandselig stridigheder imellem brændevinsbrænderierne og toldvæsenet. Betjentene skulle holde strengt opsyn med, at korn til brødmel ikke blev gemt til side for i stedet at ende som øl eller brændevin. Brændevinsbrænderne følte, at toldbetjentene udførte deres pligt for nidkært. Indberetninger og klager viser, at de ofte og med alle midler forsøgte at lægge hindringer i vejen for kontrolarbejdet, og de viser også, at man ikke altid havde "rent" korn i mæskekarene. En lind strøm af sager mod brænderierne vidner herom. En henvendelse fra Generaltoldkammeret til byfogeden i Vejle tegner et godt billede af brændernes forhold til de lokale toldbetjente. 17. marts 1838 bad Generaltoldkammeret byfogeden om at tilkendegive for købmand og brændevinsbrænder Glud i Vejle såvel som byens øvrige brændevinsbrændere, at de ikke måtte modsætte sig, at låget på mæskekarene åbnedes så meget og så længe, som det var nødvendigt, for at toldopsynet kunne skønne mæskningens alder.¹⁰⁸

I 1845 havde Vejle endnu 14 brændevinsbrænderier. De blev almindeligvis drevet i forbindelse med købmandsgårdene. Var købmanden ikke selv eksamineret, måtte han holde en eksamineret karl.

Brændevinsbrænderier i Vejle og andre byer

	Vejle	Horsens	Aalborg	Aarhus	Kolding	København	DK
1843	15	29	18	26	8	105	492
1845	14	22	8	21	5	102	451
1850	16	16	4	18	8	90	444

Kilde: L.V. Scheel bilag B

Vejle havde med 14 brænderier i 1845 væsentligt færre brænderier end Horsens og Århus, men den gennemsnitlige kapacitet målt i tønder mæskekar var meget større i Vejle end i Horsens og lidt større end kapaciteten i Århus. I 1847 svarede Vejle-brænderiernes

Andreas Deichmann Linnemann (1786-1861) var en af Vejles mest betydningsfulde borgere. Han drev slægtens store købmandsgård i Nørregade 29. A.D. Linnemann engagerede sig i byens liv og udvikling, var medlem af borgerrepræsentationen i mere end 20 år, medstifter af Veile Bank, stifter af Linnemanns jomfrukloster mv. Oliebaleri af Niels Moe. 1829.

drift til ca. 37.500 tønder karrum, svarende til 2,3% af de benyttede mæskekarrum i Danmark.¹⁰⁸

De nye tider var ved at indfinde sig i Vejle. I 1847 fik Vejle sit andet dampbrænderi. Det var et af de traditionelle brænderier, der blev omdannet til et dampbrænderi. I stedet for at købe en dyr dampkedel, blev den gamle brændekedel omdannet til en dampkedel, ved at anbringe et kobberrør tværs igennem brændekedlen. Den ny brændekedel var også af træ, men den blev foret indvendigt med kobber og fik en hat. Det var ikke problemløst at vælge den billigere løsning, men toldinspektøren kunne i 1848 meddele, at "omendskøndt dette damp-brænderis virksomhed i begyndelsen mødte nogen vanskelighed (...) så kom det dog efterhånden i gang." Både i mængde og kvalitet kunne det langt billigere dampbrænderi måle sig med Linnemans.¹¹⁰

Vejle og Horsens havde lige mange brændevinsbrænderier i 1850, men Horsens' brænderier var gennemgående mere moderne. Af Horsens' 16 brænderier var hele otte de moderne dampbrænderier, mens Vejle endnu kun havde to dampbrænderier. To brænderier var forseglede, mens de resterende 11 var af "ældre konstruktion". Kendetegnen for produktionen af øl og brændevin i Vejle var, at den helt frem til tiden omkring 1850 beholdt sin håndværksmæssige karakter. Nye produktionsformer, der viste frem mod den kommende fabriksmæssige og industrielle produktion, fik man kun lige stiftet bekendtskab med, da Linnemann i 1842/43 uden øjeblikkelig succes introducerede dampbrænderiet i Vejle og gennem Christian Evers nye bayerskølbyggeri i 1847.

N. J. Prips Cikoriefabrik

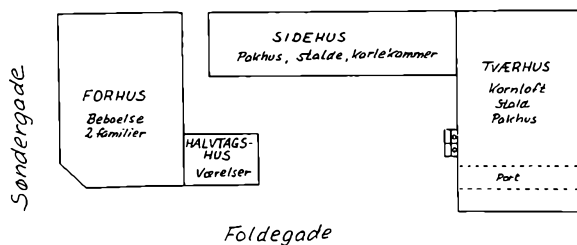
Gennem en annonce i Vejle Amts Avis den 25. juli 1834 gjorde Niels Jacob Prip for første gang vejleenserne opmærksom på sin nye virksomhed. Prip tilbød cikorie fra sin egen fabrik, der var beliggende i Gammelhavn syd for Sønderåen, og han lovede cikorie af den bedste kvalitet og til de lavest eksisterende fabrikspriser. Prip nøjedes ikke med at fabrikere cikorie til de lokale kunder i Vejle og opland. Hans mål var større. Han tilbød fri levering til alle købstæder. "Enhver ordination, som indløber mig, bliver prompte ekspedient".¹¹¹

Siden midten af 1700-årene havde det været almindeligt kendt, at cikorie-roden kunne tørres og anvendes som surrogat for kaffe. Anvendelsen var især udbredt i Tyskland; men man kendte den også i Danmark. Handelsblokaden under Napoleonskrigen resulterede i en kraftig stigning i forbruget af cikorie i Danmark. Cikorien blev så udbredt under krigen, at forbruget også efterfølgende forblev så stort, at det kunne danne baggrund for fabriksmæssig fremstilling.

Fabriksmærket for Prips Cikoriefabrik 1834.

Købmand N.J. Prip's ejendom
Søndergade 27 omkring 1827.

Vejle havde i Niels Jacob Prip en driftig og foretagsom mand. Han havde drevet købmandshandel i Søndergade 27 på hjørnet af Søndergade og Fiskergade, siden han som 22-årig i 1819 havde løst borgerskab som købmand. Det var gået godt for Niels Jacob Prip. I 1821 kunne han købe ejendommen i Søndergade, og i august 1825 blev grunden matr. 193 syd for Sønderåen købt. Kun fem år efter, at han havde købt ejendommen i Søndergade, kunne han i 1827 erstatte det oprindelige syv fags hus i en etage med et større to-etages solidt og grundmuret hus. Ved denne ombygning kom købmandsgården til at bestå af et halvtagshus til værelser, et sidehus til pakhus, stalde og kartekammer samt et tværhus i tre etager til stald, pakhus og kornloft. Alt i alt en imponerende købmandsgård den nu 30-årige købmand havde.¹¹²

Købmandshandelen sikrede N.J. Prip den nødvendige økonomiske ballast til at give sig i kast med fremstillingen af cikorie og de andre aktiviteter, han i disse år startede. Det har dog været klart fra begyndelsen, at det faglige ansvar og den daglige drift af fabrikken ikke skulle forestås af Niels Jacob Prip selv, men af hans to år yngre broder, Michael Hansen Prip. Han havde forsøgt sig som købmand i Randers, men åbenbart ikke med så stort held, at han ville fortsætte ad denne levevej. Brødrene er blevet enige om at udnytte N.J. Prips økonomiske formåen sammen med M.H. Prips privilegier til i Randers at drive en cikoriefabrik og en kartefabrik. Michael H. Prip ansøgte nemlig i foråret 1834 om at måtte benytte sine privilegier i Vejle. Tilladelsen blev givet, og den 12. juli udstedtes privilegier til de to fabrikkers drift i Vejle.¹¹³

Annonceringen med cikorie i Vejle Amts Avis allerede i samme måned vidner om, at der er blevet arbejdet intenst på at få fabrikken i gang så hurtigt som muligt. Michael H. Prip er da sikkert også straks efter tilladelsen flyttet ind hos broderen i Søndergade med sin hustru og fire døtre for at være tæt på fabrikken. Cikoriefabrikken blev indrettet i en murstensbygning på 10 fag, som N.J. Prip i 1832 havde ladet opføre på sin grund syd for Sønderåen. Med begrundelse, i at cikoriefabrikken var anlagt udenfor byens konsumtionslinie, forsøgte Michael Prip at spare omkostningerne til at vinde borgerskab og ikke mindst pligten til at deltage i borgervæbningen. Det lykkes ikke, for kancelliet meddelte, at den omstændighed ikke fritog ham fra at tage borgerskab. M.H. Prip måtte adlyde, og den 18. september 1835 tog han borgerskab som cikorie- og kartefabrikant i Vejle.¹¹⁴

Fremstillingen af cikorie er simpel. Toppen skæres fra den et-årige cikorierod, som derefter vaskes. Den rene rod skæres i passende stykker, som lægges til tørre. De tørrede rødder skal så ristes (i en jerntromle), så der dannes karamel og andre stoffer. Det giver cikorien en bitter smag og en kraftig farvevirkning. De ristede cikorie-rødder blev malet til et fint pulver og pakket i papir, der antageligt var lavet på Engelsholm Papirfabrik.

De arbejdsprocesser, cikorieroden skulle igennem i forvandlingen fra plante til surrogat, krævede ikke maskiner. Det var i stor udstrækning håndredskaber, der blev brugt. Derimod var produktionen arbejdskrævende. Især skærearbejdet og pakkearbejdet kunne holde mange hænder beskæftigede.¹¹⁵

Det lykkedes at få fabrikken godt i gang allerede før udgangen af det første år. På det knapt halve år, der var tilbage af 1834, nåede Prips Cikoriefabrik at producere 124.850 pund cikorie. Til at fremstille det var ansat syv voksne arbejdere, 13 børn og to til tre daglejere. Anvendelse af billig børnearbejdskraft i cikorie-produktionen var udbredt, da de mange operationer med at skære, tørre og pakke cikorien, var velegnet til børn. I de 11 år, fabrikken var virksom, beskæftigede den på årsbasis 10 til 15 børn. I de følgende år afløstes de voksne fabriksarbejdere af daglejere. I 1836 beskæftigedes seks daglejere og 10 børn samt M.H. Prip. Fra 1838 lå de voksne arbejderes antal på mellem tre og fem personer.

Michael Hansen Prips tid som leder af cikoriefabrikken blev meget kort. Efter mindre end tre år døde han i februar 1837 af tuberkulose. Det var et hårdt slag både mod familien, hvor enken var tilbage med fem børn, og for cikoriefabrikken. Hans betydning for fabrikken kan måske læses i produktionsfaldet fra 1836 til 1837. Produktionen nåede aldrig siden størrelsen fra 1836.¹¹⁶

Endnu i 1836 havde familien Prip mod på at udvide deres produktion af cikorie, for samme år søgte Niels J. Prip Generaltold-

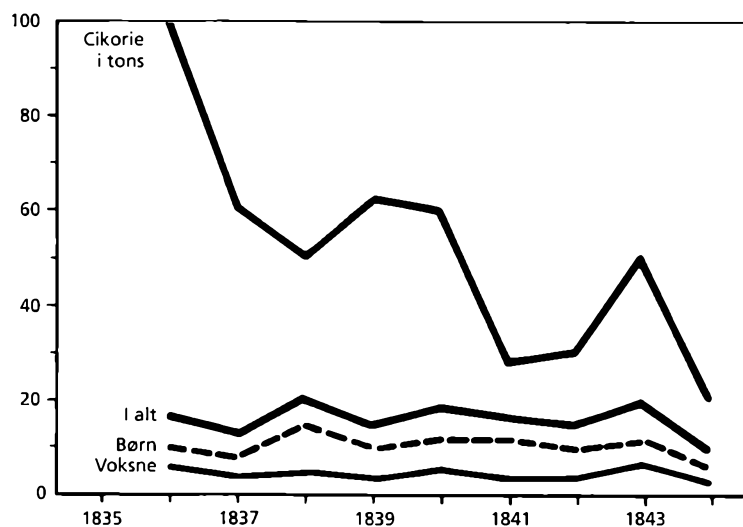
Cikorieproduktionen

Børnearbejde

Fabriksmærke ndarbejdet i forbindelse N.J. Prips overtagelse af privilegiet den 25. februar 1837, da broderen dør. Teksten i fabriksmærket bærer præg af at skulle laves i hast.

*N. J. Prips Cikoriefabriks ansatte
og produktion fra 1836-1844.*

Kilde: Fabrikstabeller 1834-44.

Konkurrence fra Holsten

kammeret om et lån på 6.000 rdl. til udvidelse af sin cikoriefabrik. Allerede før broderens død i februar søgte N.J. Prip om at få tildelt privilegium til at drive en cikorie- og en kartefabrik. Disse privilegier fik han den 25. februar 1837. Det blev en besværlig tid for N.J. Prip som cikoriefabrikant. Han havde konstant problemer med holstenerne. I 1837 beklagede han sig over, at en del cikorie førtes ind i landet fra Altona og Itzehoe, og at man foregav, at det var fremstillet af indenlandske rødder. Det troede Prip ikke på. Han mente, at de, som de danske fabrikker, fik deres cikorie fra Magdeburg. Det var også galt med papiret til indpakning af cikorien. For de danske fabrikker var papiret belagt med told. Prip mente, at han og de øvrige danske cikoriefabrikanter blev forfordelt i forhold til de holstenske. Prip søgte forgæves via toldnedsættelser at få forbedret konkurrenceforholdet mellem de danske og de holstenske fabrikker. Prips Cikoriefabrik kunne ikke klare sig i konkurrencen, og han standsede produktionen af cikorie i 1844.¹¹⁷

Vejle kom ikke til at undvære lokalt produceret cikorie længe. Et interessentskab med en række af Vejles betydelige borgere, blandt andre købmændene Fogtmann, P. Glud, S.C. Wulff, fabrikant H. Dalgas, N.J. Prip med flere, etablerede i 1848 og 1849 en ny cikoriefabrik, Fortuna, ved havnen. N.J. Prip havde således ikke mistet tilliden til, at der kunne produceres cikorie med fortjeneste i Vejle.¹¹⁸

Tobaksindustrien i Vejle

“at min tobaksfabrik, som i nogle måneder standset, vil derefter blive fortsat uafbrudt, dette undlader jeg ej herved at bekendtgøre for dem, som står i den formening, at jeg ganske vil nedlægge dens drift; og skal da såvel fabrikatet som prisen blive således, at de kunne tilfredsstillende enhver billige fordring, som vil bære mig med sin søgning. Vejle d. 25. maj 1835”.¹¹⁹

I de svære tider i 1830'erne måtte købmand, brændevinsbrænder og tobaksfabrikant P. Glud indrykke ovenstående bekendtgørelse, da hans unge tobaksfabrik var i alvorlig krise. Fabrikken klarede sig dog.

Selv om tobakken allerede i første halvdel af 1600-årene blev introduceret som nydelsesmiddel i Danmark, skulle der gå lang tid, før Vejle fik sin første tobaksfabrik. Først fra 1821 havde byen en tobaksfabrik, og den var så lille, at det måske er for meget at kalde den en fabrik.

Tobakken vandt ellers hurtigt stor udbredelse i alle samfundslag. I en af indberetningerne om amternes og købstædernes tilstand i 1735 berettes, at på landet lå det sådan med tobakken, at alle drengebørn ældre end 12-14 år, karle, tjenestefolk og bonden selv, røg tobak for mindst to til tre rdl. om året.¹²⁰ Tobaksindustrien blev hurtig inddraget i regeringens erhvervspolitik, hvor man ønskede at styrke hovedstadens industrielle udvikling. I 1726 fik København eneret på al import af vin, brændevin, salt og tobak, “de fire species”, og fra 1760 blev al handel med råtabak monopoliseret i et generaldirektorat.

Provinskøbstæder som Fredericia, Vejle og Kolding skulle ikke være hjemsted for tobaksfabrikker. Her ønskede regeringen i stedet at opmuntre til dyrkning af tobaksplanter, så importen af tobaksblade blev mindre. Uddeling af gratis tobaksfrø var et af midlerne til at tilskynde til dyrkning af tobak.

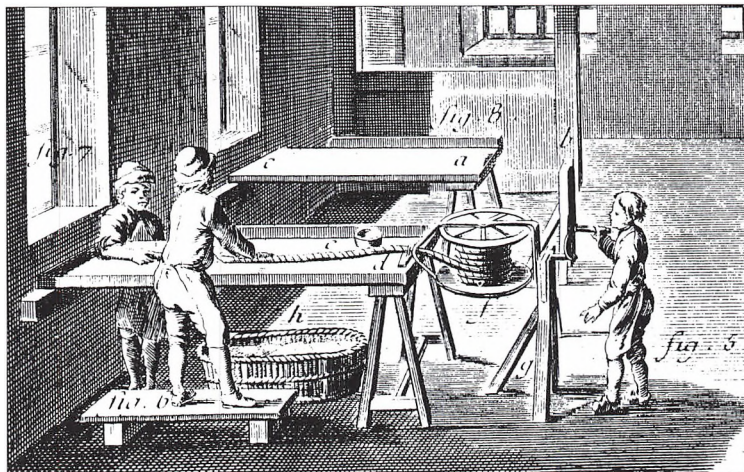
Stiftamtmandens indberetning fra 1735 om forholdene i Koldinghus Amt viser, at der fra de tre købstæder blev solgt tobaksblade. Fredericia havde blandt sine borgere fire tobaksspindere, mens ingen er anført i Kolding. Om Vejle berettes, at for nogle år siden var nogle af byens borgere begyndt at plante lidt tobak, men de var alle ophørt undtagen tobaksspinder Johan Linnemann samt en enke. De følgende år opkøbte samme Johan Linnemann tobak flere steder i oplandet. I 1736 således 3.180 pund tobaksblade fra skovfogeden i Skærup.¹²¹

Det er ikke mærkeligt, at købmand og tobaksspinder Johan Linnemann så mulighederne i tobakken. Han var søn af en tysk tobaksplantør i Fredericia. Herfra flyttede sønnen til Vejle, hvor han blev aktiv på mange felter. Det meste lykkedes for ham, og i 1741 var han en af byens førende mænd med titel af købmand og borgmester.

Tobaksdyrkning

Johan Linnemann

Tobaksspinderen spinder lange tobaksstrengene og får assistance af børn. Fransk stik fra ca. 1750.

Byfoged Christian Grundahl gav i sin indberetning til Stifamtet 1749 en beskrivelse af Linnemann. Hans økonomiske forhold betegnes som "meget god". Han levede af købmandshandel med fiskevarer, tømmerlast, jern, tjære, kommen, slibestene og andre varer fra Norge. I København hentede han hør, hamp og de såkaldte "fire species" samt isenkram. Humle indkøbte han fra humleførerne. Tag- og mursten brændte han selv i Vejle. Ved siden af alt dette havde han tobaksspinderi og stor avling. Han forsøgte da at få eneret på at spinde tobak og handle med samme indtil to mil fra Vejle. Hverken rigdom eller borgmestertitlen hjalp. Den 10. oktober meddelte General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium, at Linnemann ikke kunne få eneretten, da de fandt det "betænkeligt herudi at entrere".¹²²

Da tobakken, som blev dyrket i Vejle-Fredericiaområdet, ikke havde samme høje kvalitet som den amerikanske, måtte den "støttes". Den blev fritaget for afgift. Da det ikke var var tilstrækkeligt, blev tobaksfabrikanterne pålagt at aftage en vis mængde indenlandsk tobak. Aalborgensernes mening om tobakken fra Vejle og Fredericia kom klart frem i 1746. De karakteriserede tobaksvarerne som dårlige, sovsede og fordærvede produkter, der havde ført til, at de aalborgensiske tobaksvarer var kommet i vanry overalt.¹²³

Siden 1778 havde man kunnet indrette tobaksfabrikker i provinsen. En betingelse var dog, at de var under ledelse af en tobaksspindemester fra det københavnske Tobaksspinderlav. Tobaksspindere slog sig tid efter anden ned i Vejle, men kun få forsøg blev gjort på at løfte tobaksfremstillingen ud fra håndværket i hjemmet. Både i 1804 og i 1835 blev der søgt privilegium til at drive tobaksfabrik i Vejle, men varige resultater af disse forsøg kendes ikke. Indtil midten af 1800-årene havde Vejle kun to tobaksfabrikker af betydning.¹²⁴

De indledende skridt til Vejles første tobaksfabrik blev taget tidligt på året 1820. To brødre fra Haderslev, Martin og Peter Gotfried Henckel, søgte da om privilegium til tobaksfabrikation og handel i Vejle. Før de kunne bevilges privilegium, måtte de indsende bevis for udført mesterstykke. Den 4. april 1821 kunne amtet meddele, at der nu var udfærdiget bevilling til at anlægge en fabrik, og den 28. juni fik den 32-årige Martin Henckel borgerskab som tobaksfabrikant. Brødrene kunne nu anlægge fabrikken. Om tobaksfabrikken kom i gang straks i 1821, vides ikke. De første oplysninger har vi først i fabriksindberetningen for 1824.¹²⁵ Det var ikke nogen stor tobaksfabrik, Henckel-brødrene indrettede i Søndergade 5, ved siden af Bøeghs gård på hjørnet til Kirkegade. I 1824 og 1825 var det samlede personale ejeren selv samt to læredrenge. De to år produceredes henholdsvis 13.500 pund og 13.200 pund snus- og skråtobak. P.G. Henckel er anført som ejer, så hans broder havde formentlig allerede da forladt virksomheden.

Brødrene M. og P. G.
Henckels Tobaksfabrik

*Gården til Søndergade 5, hvor
P.G. Henckel havde sin tobaks-
fabrik.*

Tobaksfabrikant Eskild Hansen, der i 1824 havde skiftet borgerskabet i Odense ud med et i Vejle, drev i 1825 en endnu mindre tobaksvirksomhed. Uden ansatte arbejdere producerede han samme år 8.000 pund tobak. Virksomheden havde en kort og ubemærket eksistens i Vejle.

P. Gluds Tobaksfabrik Peder Glud havde siden 1813 drevet købmandshandel i Vejle. I 1829 ville han udvide sine aktiviteter med en tobaksfabrik. Tobaksfabrikant Henckel ønskede ikke konkurrence fra en ny fabrik og gjorde derfor indsigelse mod, at Glud fik bevilling. Indsigelsen hjalp ikke, og 19. marts 1830 blev Gluds privilegium udfærdiget. P. Glud skulle inden seks uger indløse det og betale 17 rdl. i sølv.¹²⁶ Tobaksfabrikken anlagde P. Glud i forbindelse med sin købmandshandel i Nørregade 3 på hjørnet ved Flegborggaden. Da fabrikanten ikke selv havde den faglige baggrund, skulle der ansættes en spindemester fra tobaksspinderlavet i København til at lede fabrikken. I 1831 var den i størrelse at sammenligne med Henckels tobaksfabrik. Den beskæftigede seks ansatte, nemlig en tobaksspindemester, en læredreng, en karl og tre børn, som forarbejdede 7.000 pund tobaksblade.

Vejles tobaksfabrikker fik ikke en vækst, som betød en udvikling væk fra den håndværksmæssige fremstilling af tobaksvarerne. Der-til forblev de for små. Henckels og Gluds tobaksfabrikker klarede sig igennem den økonomiske krise, der fortsatte op gennem 1830'erne og 40'erne. Både antallet af ansatte og produktionen holdt sig stabil frem mod 1850. Henckels Tobaksfabrik beskæfti-

Tabel over ansatte og produktionen ved Henckels og Gluds tobaksfabrikker 1830 til 1847

År	Henckel Glud		Henckel Glud		År	Henckel Glud		Henckel Glud	
	Ansatte		Produktion i 1000 pund			Ansatte		Produktion i 1000 pund	
1830	6	-	20,3	-					
1831	8	6	24,5	7	1841	8	8	26	8
1832	8	6	23,8	6,5	1842	8	8	23	10
1833	8	8	24	5,6	1843	9	8	23,5	10,5
1834	8	8	22,5	5,5	1844	10	8	27	10
1835	8	7	22,9	3,5	1845	11	8	30	9
1836	8	7	23,5	4,5	1846	11	5	30	8
1837	8	7	23	2,3	1847	11	7	32	10
1838	10	7	24	5,6	1848	-	-	-	-
1839	8	8	23	5,5	1849	10	2	32	8
1840	10	7	28	7	1850	10	2	31	5

Kilde: Fabrikstabeller 1830-47 og toldårsindberetninger 1843-50.

gede, ejeren iberegnet, til stadighed en arbejdsstyrke på mellem seks og 11 arbejdere, og produktionen holdt sig mellem 20.300 pund og 32.000 pund tobak om året. Hos P. Glud var arbejdsstyrkens størrelse også stabil. Kun i 1846 var man nede på at beskæftige fem ansatte, ellers lå antallet oftest mellem syv eller otte personer. På trods af det stabile antal ansatte, svingede produktionen en del hos P. Gluds Tobaksfabrik. Midt i trediverne kom fabrikken i krise, og der var produktionsstandsninger i månederne indtil juni 1835. Produktionen kom i gang igen, men årets resultat blev kun på 3.500 pund. I 1836 steg produktionen til 4.500 pund, mens den absolutte bund blev nået i 1837 med kun 2.300 pund tobak. Herefter vendte udviklingen, og produktionen femdobles inden 1850.

Det ser dog ud til, at der har udspillet sig voldsomme begivenheder, hvor P. Glud og tobaksspindemesteren har ophævet samarbejdet. Efterfølgende har spindemesteren formentlig som modtræk forsøgt at starte sin egen tobaksfabrik i Vejle.

Tobaksspindemester Nicolai Höffner søgte omkring 1. april om tilladelse til at starte en tobaksfabrik. Det var på samme tid, som arbejdet lå stille på P. Gluds fabrik. Hvis Nicolai Höffner er den uheldige mester i Gluds fabrik, så lykkes hans modtræk mod P. Glud ikke. Det lykkes ham i hvert fald ikke at starte en ny fabrik i Vejle. Måske foranlediget af sagen her, henvendte oldermanden for Københavns Tobaksspinderlav, Nicolai Bonnesen, sig i 1837 til Vejle med ønske om at få oplyst antallet af tobaksfabrikanter eller spindemestre i byen. Henvendelsen blev besvaret med, at der var to. Efterfølgende blev en tobaksfabrikør Ibsen i juli afkrævet 16 rdl., svarende til otte kvartaler i resterende tidepenge til Københavns Tobaksspinderlav. Restancen svarede til, at han var kommet til Vejle i forbindelse med krisen i P. Gluds Tobaksfabrik.

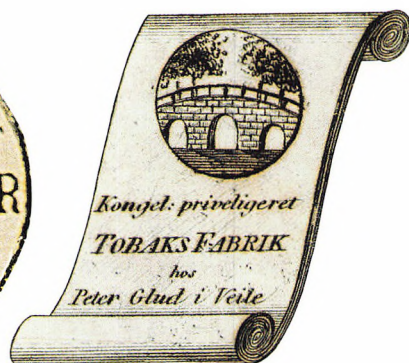
Meget taler for, at Ibsen har overtaget stillingen som spindemester efter Nicolai Höffner, og at det har været på vilkår, hvor han har haft svært ved at få lagt fra til kontingentet. Krisen var i 1837 på sit højeste, men Ibsen fik betalt sin gæld til lavet, og fabrikken klarede sig igennem. Den lille bekendtgørelse i Vejle Amts Avis den 25. maj 1835 kunne være P. Gluds træk for at undgå, at hans gamle spindemester skulle løbe med hans kunder.¹²⁷

Begge fabrikker fremstillede de samme tobakstyper. Det var røg-, skrå- og snustobak. Først skulle råtabakken igennem en vigtig forbehandling, hvor tobaksbladene blev rensset, sorteret og ordnet. Den del af arbejdet var ensformigt og krævede meget håndarbejde, men ikke større muskelkraft, så arbejdet var velegnet til børn.

I begge tobaksfabrikker udgjorde børnene størstedelen af arbejdsstyrken. Anvendelsen af børn var størst hos P. Glud. Her arbejdede almindeligvis mellem fire og seks børn sammen med to til tre voksne arbejdere. Hos Henckel var børnearbejderne sjældent over halv-

Røg-, skrå- og snustobak

Fabriksmærker fra tre af Vejles tobaksfabrikker: Nicolai Höffners fra 1835, P. Gluds fra 1830 og P.G. Henckels fra 1842.

delen af arbejdsstyrken. Derimod havde man her altid en eller flere læredrenge. Netop beskæftigelsen af læredrenge var en af forskellene på Gluds og Henckels tobaksfabrikker i Vejle.

Efter rensning og sortering skete den egentlige forarbejdning af tobaksbladene til de forskellige tobakker. Dette arbejde blev udført af lærlige og svende under opsyn af tobaksspindemesteren. På spindebordene skulle tobakken formes og spindes til en streng og rulles sammen. Herefter blev den sat til gæring og sovsning. Det var gennem disse processer, at fabrikanten gav tobakken sin særlige smag. Gode sovseopskrifter var afgørende for, om man fik succes som tobaksfabrikant. Produktionen foregik hovedsagelig ved håndkraft, men der blev anvendt en række forskellige redskaber og maskiner. De vigtigste var skæremaskinen, valsemaskinen, pressen og møllen.

P.G. Henckels fabrik var startet under den svære tid i 1820'erne, og den havde øjensynlig vanskeligheder i det første ti-år, hvor der kun findes få efterretninger om fabrikken. I tiden omkring 1830 havde forholdene stabiliseret sig, og Henckels virksomhed havde gode år frem mod midten af århundredet. For P. Gluds Tobaksfabrik, der blev startet i 1830, blev det første ti-år noget svingende med krise i årene 1835 til 1837, hvorefter udviklingen også her forløb positivt. Hvorfor Glud blev ramt af krise midt i 1830'erne er svært at sige, for ligesom sin lokale konkurrent valgte han at forar-

bejde tobaksbladene til især røgtobak, men der blev også lavet skrå- og snustobak.

Indtil midten af 1800-årene var tobaksindustrien en af de vigtigste industrielle brancher. Produktionen var endnu ikke mekaniseret. Den krævede derfor endnu et beskedent kapitalapparat. Produktionen var arbejdsintensiv; men man kunne i stor udstrækning anvende billig ufaglært arbejdskraft og børn til arbejdet. Vejles to tobaksfabrikker forblev i første halvdel af århundredet beskedne og uden større betydning. Deres samlede årsproduktion i 1835 svarede kun til lige godt en tredjedel af C.W. Obels produktion samme år i Aalborg. Henckels og P. Gluds tobaksfabrikker lavede mest røgtobak, som især blev afsat til egnens landbobefolkning. At dømme efter toldinspektørens indberetninger i årene indtil 1850 var tobaksvarerne nok yndet af bondestanden, men ikke af nogen fin kvalitet.¹²⁸

Fotografi fra 1916 af den bygning i Møllegade ved Vejle Mølle, som fra 1779 til ca. 1810 husede pudder- og stivelsesfabrik.

Anden industri og Vejle Havn

Pudder- og stivelsesfabrikken

Brugen af parykker var endnu i slutningen af 1700-årene på mode blandt det velhavende borgerskab. Moden blev grundlaget for etablering af den første fabrik inde i Vejle i 1778, en pudder- og stivelsesfabrik. Ophavsmanden til planerne var formentlig Hans Christian Berg. Han havde tre år forinden overtaget Vejle Mølle efter sin svigermoder, Ingeborg Marie Buch, der var enke efter møller Niels Buch. Med i fabriksprojektet havde han den velhavende kammerråd Søren Fogh, og de søgte sammen Danske Kancelli om privilegium til at etablere og drive en pudder- og stivelsesfabrik.¹²⁹

Tilladelsen kom den 26. oktober 1778, hvor der blev udstedt kongeligt privilegium til de to ansøgere om at etablere en sådan fabrik ved Vejle Mølle. I modsætning til de gængse håndværk, der havde byen og det nære opland som aftagere, skulle fabrikken betjene hele Jylland, da der ikke fandtes en eneste pudder- og stivelsesfabrik i landsdelen.¹³⁰ Ved siden af at opfylde behovet for pudder til parykker og lignende hos de mere velstillede borgere i Jylland, skulle fabrikken i Vejle også tjene den fremherskende erhvervs politik. Man mente nemlig, at der var for få fabrikker i Danmark til at klare efterspørgslen på pudder, og at det derfor måtte indføres fra udlandet. Helt i tidens ånd anførtes tillige i ansøgningen, at fabrikkens produktion ville beskæftige mange af byens fattige.

Allerede i den indledende fase kom det klart til udtryk, at der var interessekonflikter mellem byen og de to initiativtagere. Byfogeden og de eligerede borgere gjorde i deres høringsvar til Stiftsbefalingsmand von Levetzau klart, at fabrikken kunne blive et gode for byen; men kun hvis den kom til at høre under Vejle by, så den skulle svare skatter til byen. Da privilegierne ikke afklarede det spørgsmål, var der allerede før fabrikkens start lagt op til problemer mellem byen og fabriksejerne. Først sidst på året 1779 kom afgørelsen, hvor møller Berg fik medhold i, at møllen fortsat skulle høre under Holmans herred og derfor ikke skulle betale skatter til Vejle by. Det samme skulle gælde for pudder- og stivelsesfabrikken.¹³¹

De kommende "fabrikører" lod sig ikke forsinke af uoverensstemmelserne om fabrikkens skattepligt til byen. Kort tid efter, at privilegiet var modtaget, blev opførelsen af fabrikken startet, og da afgørelsen om skatten til byen kom, var fabriksbygningen opført. Heri bestemtes nemlig, at der alligevel skulle svares en afgift på tre rdl. til Vejle, da det meste af fabrikken var bygget på byens grund. Fabrikken blev indrettet i en nyopført to-etages bygning i Møllegade 3-5, lige nord for møllen.

På trods af uoverensstemmelserne kom den hurtigt i gang med at fremstille pudder. Det kunne laves af stivelse, som findes i mange planter; men på fabrikken i Vejle blev det fremstillet af hvede. Først udblødtes den formalede hvede i vand, for herefter at gennemgå en gæringsproces, som var nødvendig for, at stivelsen kunne trækkes ud. Fremstillingen af pudder lignede meget den proces, der skete ved brygning af øl, og der er også fælles træk ved de redskaber, der blev anvendt i produktionen. Omkring 1780 bestod produktionsapparatet foruden bygningerne bl.a. af 15 store og to mindre kar, to mæskekamre og en pudderkværn. Ligheden med ølbrygning var årsagen til, at privilegierne foreskrev, hvordan det formalede hvede skulle forsegles af konsumtionsbetjenten.¹³²

Der er meget sparsomme oplysninger om pudder- og stivelsesfabrikkens virksomhed, men i 1779 beskæftigede fabrikken en mester og tre svende. I 1787 var der så stor en produktion og omsætning, at man kunne beskæftige en fuldmægtig Magnus Bermemann ved fabrikken. De første opgørelser over driften er fra byfoged N.C. Carøes indberetning i december 1791 med "Efterretninger om Fabrikkerens tilstand i Vejle Købstad for Aar 1791". Her fremgår det, at fabrikken beskæftigede fem personer, der alle blev kategoriseret som "andre arbejdere". I 1795 var der stadig ansat fem arbejdere ved fabrikken. To af dem var bødkere og tre andre arbejdere. De fem beskæftigede ved fabrikken forarbejdede 400 á 600 tdr. pudder og stivelse, der blev afsat over hele landet undtagen København. Varerne fra Vejle-fabrikken blev stemplet med FK. Stemplet FK viser, at Fogh havde fået en ny kompagnon, Niels Andreasen Kraft. Hans Christian Berg fik ikke mange års virke med sin fabrik. Han døde allerede i 1784, og hans enke giftede sig med Niels A. Kraft. Han videreførte såvel mølle som fabrik.¹³³

Fabrikkens indtjening var god, og der var ingen vanskeligheder med at få afsat produktionen af pudder. Det positive billede af fabrikkens økonomiske vilkår fastholdtes i 1794, hvor Gaarmann skrev, at fabrikken "har betydelig afsætning, da varerne er gode." Samme billede giver indberetningen om fabrikken fra 1795, dog blev nu kun Horsens, Århus og Randers nævnt som afsætningssteder. I 1795 havde kammerherre Bolvig på Nebbegård afløst Fogh som medejer af fabrikken.¹³⁴

Niels Andersen Kraft solgte i 1799 Vejle Mølle og flyttede med familien til Søndergade. Nicolaij Hansen, der var fuldmægtig "ved et fabrik", var antagelig ansat ved Pudder- og stivelsesfabrikken. Han boede i 1801 lige uden for Nørrebroen.

Fra fabrikkens start har man sikkert selv dyrket en del af den hvede, der blev brugt til pudderfremstillingen. Denne selvforsynings- og genanvendelsestanke har også ligget bag opførelsen af en svinesti i forbindelse med fabriksbygningen. Spildprodukterne fra pud-

Parykmagere i arbejde. De var vigtige aftagere af pudderfabrikens produktion. Fransk stik fra 1700-årene.

derproduktionen kunne bruges til fodring af svinene. Niels A. Kraft blev i folketællingen 1801 tillige anført som avlsbruger.

Kort efter århundredskiftet fik pudder- og stivelsesfabrikken problemer med afsætningen. Der blev stadig produceret pudder i 1805. I 1806 og 1807 var den i perioder lukket. Byfoged Spies forsøgte at udnytte dette til at få bygningen ind under Vejle bys jurisdiktion. Det blev imødegået med, at fabrikken ikke var nedlagt, men kun ophørt en tid. I 1809 blev der gjort et sidste forsøg på at puste nyt liv i pudder- og stivelsesfabrikken. Bag forsøget stod købmand J. Schmidt, sagfører Seest med flere interessenter. Initiativet resulterede ikke i nogen varig drift, og kort tid herefter må man have erkendt, at der ikke længere var et grundlag for den tidligere så blomstrende og givtige fabrik. Parykkerne var ikke længere højeste mode, og i 1814 omtales fabrikken som forlængst nedlagt.¹³⁵

Vejles potaskefabrikker

I sin indberetning om fabrikkernes tilstand i Vejle købstad for året 1787 kunne byfoged N.C. Carøe meddele, at der igen i 1786 var anlagt en potaskefabrik i Vejle. Det var således ikke første gang, man forsøgte at lave en bæredygtig produktion af potaske. Byskriver og kaptajn Andreas Riegelsen og broderen Niels Riegelsen havde allerede i 1779 fået tilladelse til at anlægge en potaskefabrik. Potaske blev fremstillet af planteaske, som blev inddampet og glødet i jerngryder. Potasken blev især anvendt i garverier, sæbesynderier og glasværker.

Brødrene Riegelsen

Det var formentlig på grund af, at de ikke havde den fornødne fagkundskab, at brødrene Riegelsen inddrog potaskekoger Johan Gott-

fried Rehorn i fabriksplanerne. Fabrikken krævede ikke meget indendørs plads, for da den blev anlagt i generalmajorinde Brockdorffs ejendom for enden af Nørregade, blev der anført i brandtaksationen, at der var blevet tilbygget to fag til et sidehus i gården. Produktionsudstyret bestod af to store malmgryder, en mindre malmgryde, 48 baljer, tre kar samt redskaber og render til nedgravede kar i jorden. En del af produktionen foregik ude i gården, og derfor kunne man klare sig med den lille tilbygning. Produktionsudstyret blev tilsammen vurderet til 130 rdl.¹³⁶

J.G. Rehorn

Andreas Riegelsen synes hurtigt at være trådt ud af fabrikken, for allerede i januar 1783 blev der indgået en kontrakt mellem Riegelsen og Rehorn om hjørneejendommen ud mod Grejs Å, Dæmningen 53, som Riegelsen i mellemtiden havde købt.¹³⁷

I tiden omkring 1781 forsøgte Løjtnant Gotfried Hiller for første gang at starte som potaskefabrikant. Det skete i en tilbygning til Torvegade 17 med "potaskefabriksindretning". Hvor længe potaskefabrikationen stod på i denne omgang vides ikke, men i 1787 var løjtnant Gotfried Hiller i gang med at producere potaske igen. Fabrikken, han drev i 1787, var mindre end den potaskefabrik, som Riegelsen og Rehorn tidligere havde drevet. G. Hillers fabrik beskæftigede ingen svende, men to personer, som benævntes "andre". I 1787 kogte de 8.000 pund potaske i tre malmgryder.¹³⁸

G. Hiller

Heller ikke denne gang gik det godt for potaskefabrikken. Den kunne ikke konkurrere med den billige udenlandske potaske, som bl.a. kom fra Polen.¹³⁹ Carøe anførte i indberetningen for 1787, at "Endnu er intet sted opsøgt, hvortil afsætning kunne ske til priser, hvorved ejeren var skadesløs. Forhen modtog Canal Compagniet potaske til glasværkerne i Norge, til fordelagtige priser for sælgeren, men nu forsynes dette compagni som landets garverier og sæbesyderier med udenlandsk potaske".¹⁴¹

For at hjælpe fabrikken skulle der enten gives understøttelse eller lægges told på den udenlandske potaske. Virksomheden fik ikke den ønskede hjælp, og den synes at være forsvundet kort herefter. Indberetningen for 1788 angav, at fabrikken var lukket på grund af manglende afsætning.¹⁴¹

Vejle Havn

Vejles beliggenhed i bunden af ådalen betød, at til- og frakørslen med varer var besværlig. Det var derfor nærliggende at benytte fjorden til at transportere varer til og fra Vejle. Det gjorde man også i den udstrækning, man kunne. Vejles havn lå i Vejle Ås udløb mod fjorden øst for broen ved Søndergade. Her modtog man jern, salt, tjære, trælast, kommen, slibesten mm. fra Norge og stenkul mm. fra England. Til de to lande eksporteredes hovedsageligt korn og

Den gamle havn

Vejles nye havn ved fjordmundingen i 1833, seks år efter indvielsen. Ved havnen hersker livlig aktivitet med lastning og losning af varer i tønder og kasser. Akvarel N. Ericksen.

Den nye havn

N. H. Printz's
skibsbyggeri

andre landbrugsprodukter. En del varer kom med båd fra København, Flensborg og Hamborg. Der var imidlertid et stort problem ved havnen. Kun meget små, fladbundede både kunne gå ind til havnen på grund af den ringe vanddybde. Selv beskedne både måtte ankre op ude i fjorden. Lasten måtte derfra fragtes ind til Vejle i småbåde. Det var en stor hindring for udviklingen af Vejles erhvervsliv, ikke mindst for handelen. Efter flere års forgæves forsøg på at få løst havneproblemerne, lykkedes det i 1824 at komme i gang med at flytte havnen mod øst ud til fjorden. Havnen blev officielt indviet i 1827, men kunne allerede tages i brug i 1826. Med den ny havn havde Vejle løst et af sine sværeste problemer i forbindelse med en større industriel udvikling. Varer til og fra fabrikkerne kunne nu nemt og billigt fragtes med båd. Havnen fik hurtigt en fin besejling med 102 skibe i 1827 og 142 skibe i 1828.

Havnen tjente ikke kun industrien ved at muliggøre let transport af stenkul, jern og andre råstoffer samt bortskaffelsen af færdigvarerne. Den blev hurtigt rammen om nye virksomheder. Således anlagde Niels Hansen Printz det første skibsbyggeri i 1830. Det første nybyggede skib var færdigt i januar 1832. Det var i tiden omkring Frederik den 6.s fødselsdag den 28. januar, og man beslutte-

de derfor at søsætte skibet på selve fødselsdagen. Da det var det første skib, der var bygget ved den nye havn, blev det opkaldt efter amtmand Treschow. "Under kanoners torden, instrumenternes lyd og under vajende vimpler og flag fra de i havnen liggende skibe, udbragtes også ved denne lejlighed skåler for konge og fædreland, for søfartens flor og for landets driftige embedsmænd og borgere."

Skibsbygmester Niels Hansen Printz drev skibsbyggeriet indtil 1837, hvorefter A.Z. Gylding overtog det.¹⁴²

A.Z. Gylding var selv leder af det daglige arbejde, som bestod i såvel nybygning af skibe op til 50 læsters drægtighed samt reparation af ældre skibe. Gyldings skibe var især jagter beregnet for indenlandsk søfart, og de blev betegnet som "velbyggede og velsejlende". Noget overvældende skibsbyggeri var der ikke tale om. Det beskæftigede i 1840'erne mellem otte og 16 arbejdere. I 1848 og dele af 1849 lå arbejdet stille på grund af høje lønninger og priser på materialer, som følge af Treårskrigen. Det var formentlig følgerne af krigen, der førte til beslutningen om at nedlægge skibsbyggeriet i 1850.

Selv om det ikke var et overvældende skibsbyggeri, vejlenserne var vidne til i 1840'erne, beklagedes lukningen meget i toldindberetningen for 1850. Heri anførtes, at A.Z. Gylding i 13 år havde forestået skibsbyggeriet med hæder og ære. Med blot 19 hjemmehørende skibe var det svært at drive skibsbyggeri i Vejle, og der skulle gå en del år før Vejle igen fik et skibsbyggeri.

Vejles første kalkovn blev også placeret ved havnen. Det var igen Henrik Dalgas, der var på spil, og i 1844 blev der brændt kalk 10 til 14 gange i ovnen. Ud over Dalgas' kalkovn var der også en kalkovn ved fjorden syd for byen. Den tilhørte lodsens F. Hansen og hans broder. Begge fik deres kalk fra Faxe og Aabenraa. I 1845 blev der etableret endnu en kalkovn; men byggeaktiviteten var så stor fra midten af 1840'erne, at de tre kalkovne langt fra kunne følge med efterspørgslen, selv om de brændte året rundt.¹⁴³

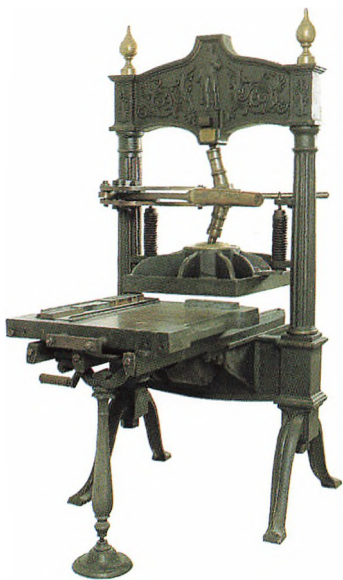
Bogtrykker Hertz

I 1828 kom den unge Sylvester Hertz til Vejle. Han havde en bevilling til at anlægge et trykkeri i København, men etablerede sig i stedet i Vejle, hvor der ikke var noget trykkeri og heller ikke nogen lokal avis. Byens læsende borgerskab fulgte med i begivenhederne i ind- og udland gennem hovedstadsaviserne, Fædrelandet, Flyveposten m.fl., der kom med den daglige diligence.

Den 18. oktober 1828 udkom det første nummer af "Weile Amts kongelige privilegerede Avis og Avertissementstidende" fra trykkeriet i Søndergade 13-15. Avisen udkom til at begynde med tirsdag og torsdag med efterretninger fra hovedstaden, historiske notitser

A.Z. Gyldings
skibsbyggeri

Vejle Amts Avis

Den ny og store håndpresse i støbejern, som Hertz købte i 1843 hos P.F. Lunde i København.

og lignende. Lokalt stof var der ikke behov for, lokale begivenheder var jo kendt i forvejen. Hertz's forudsætninger for at drive trykkeri og udgive avis var, at han forinden havde taget filosofikum og derefter havde virket som huslærer i nogle år. De fire sider krævede ikke noget stort personale. Avisen blev sat og trykt af S. Hertz og en til to typografer.¹⁴⁴

Det var ikke noget stort trykkeri, Hertz etablerede i Søndergade 13-15. Avisen blev trykt på en håndpresse i træ, der kunne trykke 25 ark i timen. I 1840 blev den udskiftet med en ny, der kunne trykke helt op til 400 ark i timen. Den blev allerede i 1843 udskiftet med en endnu større trykmaskine i støbejern fra firmaet P.F. Lundes Etablissement i København.

Et af problemerne for en lille provinsavis som Vejle Amts Avis var, at avisen ikke måtte bringe politiske efterretninger. Det satte snævre grænser for, hvad der kunne skrives i avisen. I august 1829 pålagde kancelliet således byfoged Hersleb, at han med større omhu skulle påse, at bogtrykker Hertz ikke overskred sit privilegium ved at trykke politiske nyheder. Hersleb udførte ordren og censurerede ved flere lejligheder avisen. Hertz udførte derfor lige fra begyndelsen store anstrengelser for at få tilladelse til at bringe politiske efterretninger. Da hans ansøgninger i 1829 og 1830 ikke blev efterkommet, fik han i februar 1831 en række borgere i Vejle, Fredericia og Kolding til at søge om det samme. Heller ikke det hjalp. Først i 1840 fik Hertz den eftertragtede tilladelse.¹⁴⁵

Med tilladelsen til at bringe politiske efterretninger håbede Sylvester Hertz, at han kunne få et større oplag og bedre økonomi. Det fik han imidlertid ikke. I sine minder fra Vejle omkring 1840 beretter L. Kragballe:

“Den sidste tid, jeg var i byen, havde redaktøren af Vejle Avis, Sylvester Hertz, broder til digteren Henrik Hertz, bogtrykkeri her, og herfra udgav han sin avis, der dengang vanskeligt kunne føde en familie.”¹⁴⁶

Da S. Hertz døde i 1854, var avisen i forfald. Hans enke, Cecilie Hertz, ønskede at føre avisen videre. Men først måtte hun låne 5.000 rdl. til en modernisering af trykkeriet.¹⁴⁷

Læderfabrik i Vejle

I 1784 blev der indgivet et andragende fra to udenbys borgere om at oprette garveri- og læderfabrik i Vejle. Det blev forelagt de eligerede borgere til erklæring. Den kom 19. maj og gav udtryk for, at Vejle rigtigt nok lå på et godt sted for den ønskede fabrik, men de var ikke sikre på, at projektet ville få et godt udfald. Vejle havde jo selv gode borgere med den ønskede profession. Både inden for garveri, sadelmageri og skomageri. De ville med største iver gå i

gang med et projekt, endog for mindre støtte fra kongens kasse end det ansøgte. Derfor mente man, at byens egne borgere burde have forret frem for fremmede.

Læderfabrikken blev ikke til noget i denne omgang, og det første større garveri fik Vejle, da købmand Bær Abrahamsen i 1816 søgte og fik tilladelse til at etablere og drive et garveri i sin gård i Søndergade 3. Fra 1817 og indtil 1825 bearbejdede garveriet fra 400 til 1.100 huder, med en arbejdsstyrke på mellem tre og otte ansatte.¹⁴⁸

Vejles industrielle udvikling ca. 1730 - 1850

Industrialiseringen af Danmark fik sin tidlige start i begyndelsen af 1700-årene, men tog dog først for alvor fart i sidste halvdel af 1800-årene. Vejle var med i den tidlige industriepoke. Her var industrien et vigtigt og stærkt støttet element i regeringens merkantilistiske erhvervspolitik, som skulle sikre en positiv handelsbalance ved at opbygge industrielle fabrikker og manufakturer i Danmark. Vejlenkerne blev i 1732 for første gang præsenteret for det nye fænomen, fabrikken, da Gerhard de Lichtenberg byggede sin papirfabrik ved Daldober. Mindre end 10 år senere kom metalindustrien til området, da jern- og kobberværket blev lavet ved Haraldskær i Skibet sogn. Mændene bag begge fabrikker havde deres baggrund i handel.

Vejles industri i to faser

De første 100 års industrielle udvikling kan opdeles i to faser. Indtil Napoleonskrigene udvikledes industrien på grundlag af områdets vandressourcer, og den blev placeret udenfor købstaden. Periodens få forsøg på at drive fabrikker i byen var af mindre betydning end de store mølledrevne fabrikker. Den anden fase var årene fra ca. 1813 til 1850. Her bevægede den industrielle udvikling sig fra oplandet til købstaden. I den periode steg fabriksaktiviteterne, og der kunne efterhånden tales om sektorer eller brancher indenfor de industrielle virksomheder. Udviklingen af den bynære industri betød imidlertid ikke, at de gamle mølleindustriens dominans forsvandt. I første halvdel af 1800-årene vedblev de at være væsentligt større end byens industri.

Industrien og åerne

Den første epoke var kendetegnet ved, at Vejle ikke havde meget, som kunne virke tiltrækkende på industrien. Hverken kapital, billig arbejdskraft eller et stort og købedygtigt befolkningsunderlag. Det blev derfor mulighederne for at udnytte kræfterne i Vejle Å og i Grejs Å, der bragte Vejle med i den tidligste industriepoke.

Endnu omkring 1800 var åens trækraft mere betydningsfuld, end de fordele byen kunne tilbyde i form af billig arbejdskraft, nemmere transport af råvarer til fabrikken og igen afsætning af varerne. Det var også vandkraften, der trak den virksomhed til Vejle, som senere skulle blive dominerende indenfor tekstilbranchen. Det var Det kongelige Dugmanufakturs udbygning af Grejs Møllens valkeværk, som fra 1810 blev til Grejs Mølle Klædefabrik.

De store og dominerende industrielle virksomheder i Vejle-området i årene 1732 og 1850 tilhørte hver sin branche. Man kan næsten sige, at de udgjorde hver sin branche: papir, metal og tekstil. De blev alle anlagt og udviklet i Vejles opland med baggrund i udnyt-

telse af vandkraften. Problemerne med arbejdskraften blev forsøgt løst ved at opbygge små samfund i og omkring fabrikkerne. Her boede arbejderne og stiftede familier. På den måde kunne fabrikkerne efterhånden blive selvforsynende med tilpasset industriel arbejdskraft, der kunne finde sig i det monotone arbejde fra morgen til aften, børnene fik det ind med modermælken. I en tidlig alder kunne børnene tages ind til de "lettere" opgaver for siden at blive lært op i de bestemte funktioner, som de senere skulle passe. På den måde ville fabrikkerne efterhånden slippe for at skulle hente faglært og stabil arbejdskraft fra andre fabrikker.

Der blev gjort forsøg med industriel virksomhed i og ved købstaden før 1800. Det var potaskefabrikkerne, pudder- og stivelsesfabrikken ved Vejle Vandmølle fra 1778, Dugmanufakturets klædefabrik og spindeskole i 1780'erne og 1790'erne. Det var imidlertid først med Morten Nyboe og Henrik Dalgas' klædefabrik i Nørregade i 1812, at man nåede et industriformat, som kunne måle sig med nabokøbstæderne. I modsætning til de store fabrikker, som blev nyopført ved åerne, blev byens industrier med ganske få undtagelser etableret i eksisterende huse. Ligesom købmænd og håndværk var koncentreret om Nørregade, Torvegade, Søndergade og Fiskergade, så blev industrien det også.

Grejs Mølle Klædefabrik sikrede, at tekstilbranchen allerede ved indgangen til anden fase var større end de øvrige brancher. Takket være klædefabrikens udvikling til en af landets største private klædefabrikker og de mange initiativer, som Henrik Dalgas tog alene og sammen med andre, blev denne position udbygget frem mod midten af århundredet. Mere end 208 arbejdere fandt i 1844 beskæftigelse ved tekstilindustrien. Ved siden af de industrielle arbejdere var mere end 100 arbejdere beskæftiget indenfor beklædning og tekstilhåndværk. Endnu omkring 1850 foregik klædefabrikationen ved håndkraft, og de vejleisiske tekstilfabrikker var endnu teknologisk simple. Grejs Mølle Klædefabriks anskaffelse af en dampmaskine fra 1844 førte tekstilbranchen til rollen som den industrigren, der varslede de nye tider indenfor det danske erhvervsliv.

Tobaks- og drikkevarer blev i første halvdel af 1800-tallet grundlag for en række industrielle initiativer. Den erhvervmæssige produktion af øl og brændevin udvikledes voldsomt frem mod 1840'erne. Især brændevinsbrændernes antal blev stærkt forøget fra seks i 1833 til 14 brænderier i 1841, hvor toldinspektøren ikke stod tilbage for at udnævne brænderierne til Vejles vigtigste næringsgren på grund af deres betydning for byens skatteindtægter og kvæghold. De fremtrædende indenfor tobaks- og drikkevarerforsyningen var købmændene A.D. Linnemann, P. Glud, N.J. Prip og N.F. Møhl. Glud og Prip havde flere jern i ilden. Foruden deres købmandshandel drev de begge brændevinsbrænderi. P. Glud var fra

Tekstilindustrien

Næring og nydelse

1830 desuden ejer af den ene af Vejles to tobaksfabrikker. N.J. Prip drev derimod byens eneste cikoriefabrik. Begge tobaksfabrikker samt cikoriefabrikken var storforbrugere af børnearbejdere. Erhvervsområdet beskæftigede ikke nær det antal arbejdere, som tekstilbranchen kunne mønstre, men det repræsenterede et stort antal af periodens virksomheder med stor betydning for byens økonomi.

Metalindustri

Jern- og metalindustrien fik kun en begrænset betydning i Vejles tidlige industriperiode indtil 1850. Lige fra Haraldskær Kobber- og Hølefabriks start i 1741 og de følgende 100 år blev den næsten Vejles eneste repræsentant for branchens industri. Den kunne hverken måle sig i størrelse med Engelsholm Papirfabrik eller Grejs Klædefabrik, og den fik først følgeskab af andre jern- og metalvirksomheder i 1830'erne, hvor der var en kartefabrik i 1833, men da N.J. Prip i 1835 etablerede sin kartefabrik, var den første forsvundet. Prips fabrik fik ligeledes en kort levetid indtil 1842. J.J.K. Madsens Nålefabrik kom til i 1836. Den havde en del vanskeligheder i de første år, men de blev overvundet, og nålefabrikken eksisterede langt ind i anden halvdel af århundredet. Branchen havde kun få levedygtige fabriksvirksomheder, og Vejle måtte vente på sit første jernstøberi indtil 1847.

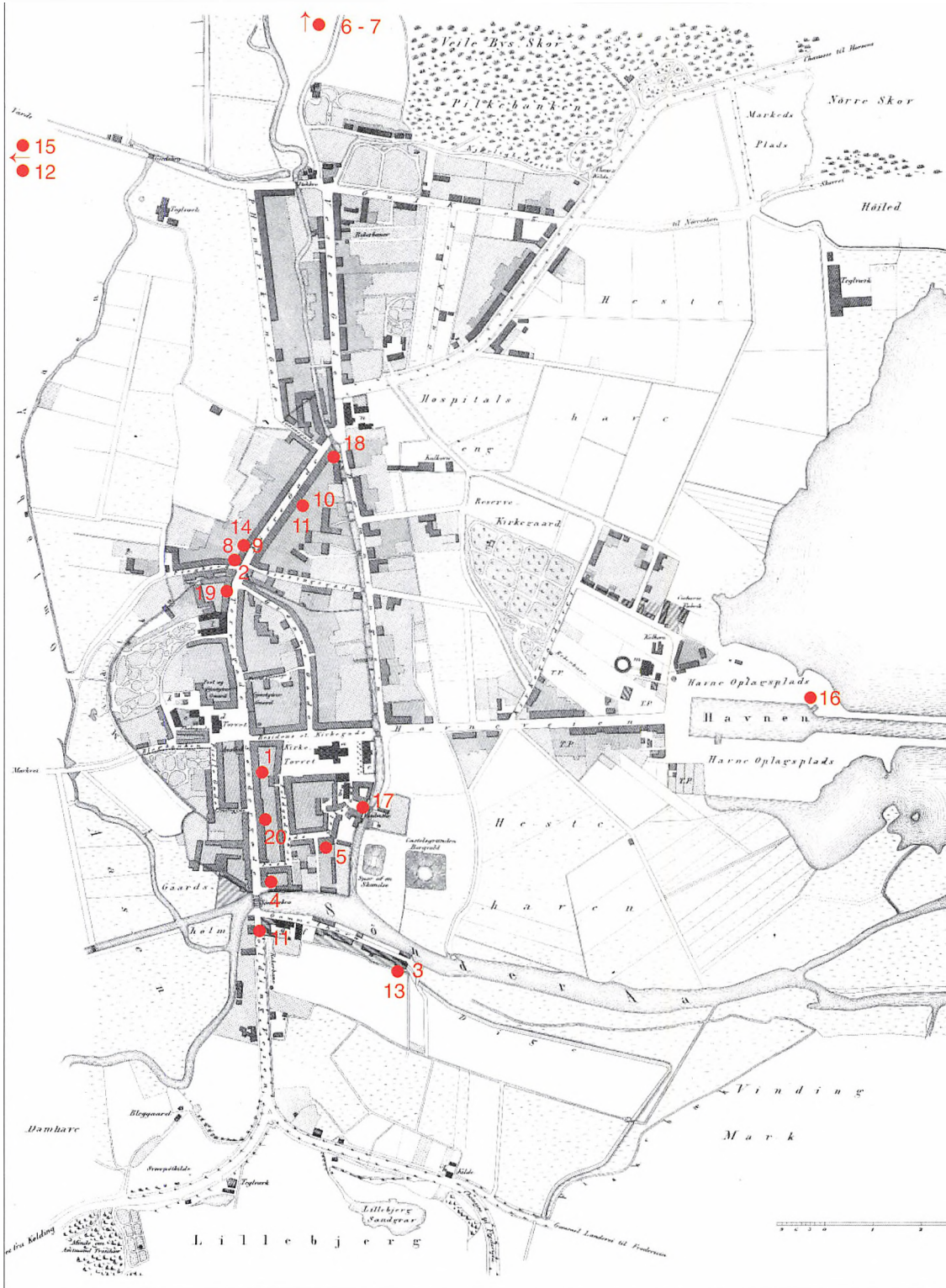
Øvrige brancher

De øvrige branchers industri var så spredt, at den må samles under betegnelsen anden industri. For flere af dem kom den nye havn, der stod færdig i 1827, til at spille en væsentlig rolle. Få år efter havnen ved Holmen var færdig, startede Niels Hansen Printz i 1830 et skibsbyggeri her. Det blev sidst i 1837 overtaget af A.Z. Gylding. Det var også på havnen, at H. Dalgas byggede Vejles første kalkovn.

Med den ny havn var der taget endnu et initiativ, som blev grundlag for industriel virksomhed i Vejle. Men det primære mål med anlæggelsen af havnen havde været at forbedre byens og dermed tillige det voksende oplands forbindelser med omverdenen. Den var indtil da blevet begrænset af det vanskelige terræn med svære veje til Vejle og den lave vandstand ind til den gamle havn. Med den nye havn var en væsentlig hindring for byens udvikling ryddet af vejen.

Vejle vokser

I tiden, da Vejle stiftede bekendtskab med industrien, var den en lille købstad med ca. 800 indbyggere. Byens erhvervsliv var domineret af handelen. Håndværk og landbrug var ligeledes af stor betydning for byens og borgernes økonomiske forhold. Indtil 1787 holdt befolkningstallet sig nogenlunde stabilt, men fra 1787 til 1801 voksede Vejle fra 843 til 1.310 indbyggere. Byens vækst fortsatte frem mod midten af århundredskiftet, og i 1850 boede i Vejle 3.300 mennesker. Årsagen til den stærke vækst var en omfattende indvandring af overskudsarbejdskraft fra oplandet. De søgte lykken i byen som daglejere, tjenestekarle og tyende. Byens fabrikker var med til at skabe beskæftigelsesmuligheder for Vejles voksende befolkning.

Traps kort fra 1859 med angivelse af de vigtigste fabrikker i Vejle i tiden indtil 1850.

Byens indbyggere bestod i 1730'erne af købmænd, embedsmænd og officerer, gæstgivere og håndværksmestre, faglærte svende og tjenestefolk, ufaglærte daglejere, enlige kvinder m.fl. Økonomisk var det købmændene, der stod øverst, men socialt rangerede embedsmændene, akademikerne samt officererne i spidsen. Den stærke befolkningsvækst ændrede ikke væsentligt ved byens sociale struktur. Der var nok kommet nye erhvervsbetegnelser som fabrikanter, industrielle arbejdere og dugmagere m.fl. i 1850. Fabrikanterne blev socialt placeret som købmændene, men industriens ansatte udgjorde en uendelig lille del af byens indbyggere. Vejle var i 1850 stadig domineret af handelen.

Larmen fra bøndernes vogne, der rullede over strøggadernes toppede brosten, var endnu dominerende i Vejles gader, og på samme måde var det gødningen fra byens mange kreaturer, der sammen med affaldet fra brænderierne gav byen sin lugt. Endnu mærkede vejlerne kun lidt til industriens støj samt røgen og lugten fra de store skorstene. Industrien synede lidt i købstaden i hele perioden. De fremmede og lokale fabrikanter havde alligevel stor betydning, idet de synliggjorde de nye tider, og åbnede øjnene hos de skeptiske. Gennem deres mere eller mindre realistiske industriprojekter lærte vejlerne om andre måder at drive virksomhed på. Gennem deres praktiske arbejde skabte de så at sige de mentale forudsætninger, der var nødvendige for den kommende industrielle udvikling af Vejle.

Vejle-egnens vigtigste virksomheder 1732-1850

Næring og nydelse

1. Henckels Tobaksfabrik
2. P. Gluds Tobaksfabrik
3. N.J. Prips Cikoriefabrik
4. Linnemanns Dampbrænderi

Tekstilfabrikker

5. Dugmanufakturets Klædefabrik og spindeskole
6. Dugmanufakturets valkeværk på Grejs Mølle
7. Grejs Mølle Klædefabrik
8. M. Nyboes og H. Dalgas klædefabrik
9. H. Dalgas Hørbrydningsanstalt
10. H. Dalgas Strømpevæveri
11. Mayers Strømpevæveri

Metalindustri

12. Haraldskær Kobber- og Hølefabrik
13. N.J. Prips Kartefabrik
14. J.J.K. Madsens Nålefabrik

Papir- og træ

15. Engelsholm Papirfabrik
16. Printz Skibsbyggeri

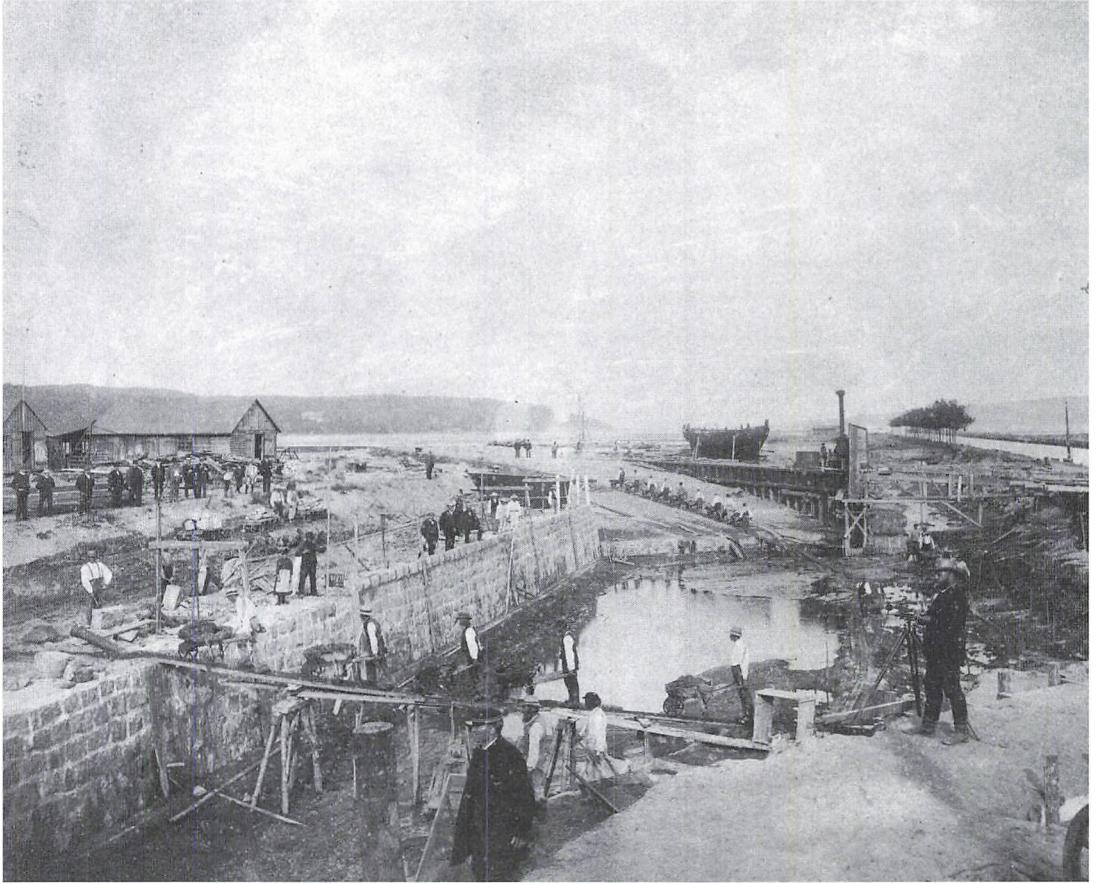
Øvrige

17. Pudder- og Stivelsesfabrikken
18. Rehorn m.fl. Potaskefabrik
19. Hillers Potaskefabrik
20. Hertz Bogtrykkeri (Vejle Amts Avis)

Vejle set fra udkanten af Grundet Skov ca. 1860. Byen er stadig lille og præget af landbruget tæt ved byens grænser. Dog vidner røgen fra skorstenene om de nye tider for Vejle med begyndende industri. Litografi efter maleri af C. Sørensen, Vejle.

I 1887 blev der foretaget en større udvidelse af Vejle Havn. Da havnen blev anlagt i 1824-26 blev der gravet en smal kanal fra fjorden ind til det lille havnebassin. Kanalen, som var kanted med en række træer, ses i billedets højre side.

Ved udvidelsen blev havnestrædets bredde forøget fra ca. 19 meter til det dobbelte. Samtidig byggede man en kajmur af granit. I baggrunden ses en ny ophalingsbedding til Lindtners Skibsværft.

Det var Vejles nye havneingeniør, Emil Petersen, som stod for havneudvidelsen. På billedet ser man Emil Petersen betjene et nivelleringsinstrument på et treben.

Vejles industri 1850-1890

Nye tider på vej

Vejle vokser

Gaderne
Vejle udviklede sig i første halvdel af 1800-årene til at blive centrum for et stort og købedygtigt opland. Det var forudsætningen for den voksende handel i byens købmandsgårde, som lå tæt på byens hovedstrøg. Vejle havde i hele første halvdel af århundredet oplevet en vækst i indbyggertallet. Byens befolkning var vokset med 152% siden 1801 og udgjorde i 1850 3.300 indbyggere. Trods væksten levede befolkningen stadig i en lille købstad med landligt præg.¹

Det var ikke længere nok at bygge tættere. Den gamle bykerne slog ikke til, og husene rykkede ud fra hovedstrøgene og fordelte sig i 1850 på Vejles 22 gader og stræder. I nord var østsiden af Staldgårdsgade, som da hed P. Hendriksens Gade, blevet bebygget. I 1830 var de første huse rykket uden for Nørreport på Nørrebrogade, der da hed Horsensvejen. Allerede inden halvtredserne var til ende, lå ejendommene tæt på vejen. Mellem P. Hendriksens Gade og Horsensvejen lå først Vestergade og derefter to gader begge med navnet Gulkrog. Allerede i begyndelsen af 1850'erne var Vestergade stort set helt bebygget på begge sider af gaden. Opfyldning af grøfter og brolægning kom snart på tale. Også i Gulkrog begyndte man at udbygge. Endnu var bebyggelsen spredt i gaderne, der senere blev til Korsgade og Skovgade.

Ved den ny Havnevejen, i forlængelse af Kirkegade til havnen, blev der snart efter åbningen af den ny havn i 1826/27 bygget huse. På Holmen, som området ved havnen blev kaldt, blev foruden beboeshuse anlagt cikoriefabrikken "Fortuna", og senere blev også gasværket placeret i området. Kirkegaardsvej (den nuværende Langelinie), fra Havnevejen mod nord til kirkegården, havde fået de første huse. I løbet af 1850'erne blev der bygget en del huse på Dæmningens østside.

Mod syd havde byen allerede før 1850 overskredet den gamle grænse, Sønderåen. På den anden side af Sønderbro var Gammelhavn bebygget, og flere huse var rejst på den nuværende Sønderbrogade, der da hed Koldingvejen. I 1880'erne blev området omkring de nuværende gader, Koldingvej og Fredericiagade, bebygget.

I den gamle bykerne måtte grundene udnyttes bedre. På hovedstrøget fra nord til syd, Nørregade, Torvegade og Søndergade, havde huse og gårde altid ligget tæt. Nu var også det øst/vestgående strøg Kirkegade, Residensgade og Blegbanken blevet tættere be-

bygget. Det samme gjaldt Fiskergade, Foldegade, Møllegade, Fjellegade, Flegborg. I årene mellem 1850 og 1890 opstod yderlige gaderne Vissingsgade, Tønnesgyde (Tønnesgade), Holmen, Strandgade, Søgade, Kabbeltøft, Jernbanegade, Kapelgade, Wolmersgade m.fl. Ifølge folketællingen 1890 var der 37 gader og veje i Vejle plus Rådhusstorvet og Kirketorvet, Nørre- og Søndermarken samt Ømkulerne²

Befolkningstallet i Vejle, Kolding, Fredericia, Nørvang hrd., Tørrild hrd. og Vejle Amts landdistrikter 1850-1890

år	Vejle	Kolding	Fredericia	Nørvang herred	Tørrild herred	Vejle amts landdistrikt
1850	3.300	2.865	4.326	13.209	8.317	67.756
1855	4.164	3.476	5.579	14.080	8.781	71.474
1860	4.920	3.978	6.261	15.529	9.638	76.632
1870	6.092	5.400	7.186	16.953	10.358	84.072
1880	7.145	7.141	8.275	18.376	10.813	85.952
1890	9.015	9.658	10.042	18.350	10.491	83.189

Kilde: StM. 4. rk. 37. bd. 1911.

Fra 1850 oplevede Vejle en endnu kraftigere stigning i befolkningstallet. I løbet af de næste 10 år forøgedes befolkningen med godt 1.600 til næsten 5.000 indbyggere. Det svarede til en årlig vækst på 4,9% eller 162 personer pr. år. Selv om byen ikke holdt en konstant høj vækstrate, så fortsatte væksten århundredet ud. I 1870 havde Vejle fået yderligere 1.172 indbyggere. Med en tilvækst på godt 1.000 det næste årti nåede man 7.145 indbyggere i 1880. I 1890 var der 9.015, og Vejle havde dermed en stigning i indbyggertallet på næsten 2.000 i ti-året 1880 til 1890. Vejle var i alle årene fra 1850 til 1890 præget af vækst og dermed aktivitet. En betydelig del af denne fremgang i befolkningstallet kom fra landet, hvor flere og flere søgte mod byens muligheder.

Kendetegnende for perioden var også, at fordelingen land/by begyndte at forandre sig. I 1850 levede endnu 85% af befolkningen på Vejleegnen på landet, mens amtets købstæder, Vejle, Kolding og Fredericia, brødfødte 15% af amtets befolkning. Landbruget var fortsat den dominerende erhvervsgren. Endnu i 1870 udgjorde bybefolkningen kun 22%, men fra 1880 til 1890 skete der radikale ændringer til fordel for de tre byers betydning. Byerne øgede på 10 år deres andel fra 27% til 35% af befolkningen. Væksten skete på direkte bekostning af landdistrikterne, som mistede indbyggere til købstæderne.³

Byernes øgede betydning viste sig også i forholdet mellem Vejle og oplandet i Nørvang og Tørrild herreder. Vejles befolkning ud-

Befolkningen

gjorde i 1850 kun 13% af det samlede indbyggertal for Vejle og Nørvang og Tørrild herreder. I 1890 var forholdet ændret, så byens andel af befolkningen udgjorde 24%. Vejles større befolkningsmæssige vægt viser, at byen kunne optage overskudsarbejdskraften fra landbruget. Vejle udviklede sig efter 1850 til en by med en størrelse, der gav mulighed for udvikling af byens erhvervsliv på egne præmisser.

Konjunkturerne

Forholdene for Vejles erhvervsliv og dermed borgernes hverdag var stadig i høj grad bestemt af forholdene i landbruget. Byens handel, håndværk og de svage industrielle foretagender måtte stadig finde deres plads i samspil med landbruget. Enten som leverandører til landbruget eller som forædlere af landbrugets produkter. Det danske landbrug havde gode konjukturer fra 1830'erne og indtil sidst i 1870'erne. Især korneksporten gav Danmark store indtægter, og de var med til at sikre Danmark en positiv betalingsbalance i årtierne efter 1850 og indtil landbrugskrisen sidst i 1870'erne.¹

Alene befolkningsvæksten i Vejle gav gode tider for byggeriet. I årene mellem 1845 og 1860 skulle der skaffes bolig til næsten 2.000 nye vejlenere. Under Treårskrigen 1848-1850 var der så stor mangel på arbejdskraft, at Gylding måtte lukke sit skibsværft. I modsætning til de tidligere krigssituationer fik Treårskrigen og krigen i 1864 kun kortvarig betydning for byens økonomiske liv. Krigen i 1864 fik endda den virkning, at flere fabrikanter fra Hertugdømmerne valgte at etablere fabrikker i Danmark. Det førte i Vejleområdet til oprettelsen af Engelsholm mekaniske Stoutfabrik og Knabberup Klædefabrik.

Det var endnu omkring 1850 svært at finde risikovillig kapital til fabrikmæssige eller industrielle initiativer. Som tidligere var det som oftest købmændene, der både tog initiativ til de fabrikmæssige virksomheder og skaffede den nødvendige kapital. Nok havde Vejle i 1827 fået sin første sparekasse; men den havde ikke til formål at risikere indskydernes penge på fabriksdrift. Der var derfor vigtigt, at Vejle fik sin første bank med åbningen af Veile Bank i 1854.

Nye anlæg

Endnu i 1850'erne og 60'erne stiftede Vejle bekendtskab med en række nye fænomener, som var afgørende for Vejles udvikling til en industriby. I 1857 blev havnen udvidet og forbedret, og samme år kom telegrafanlægget til byen. Begge dele forbedrede kontakten med omverdenen. Gasværket begyndte at levere gas i 1859, og vandforsyning fra Grejsdalen afløste i 1867 private og offentlige brønde.

En meget stor betydning for Vejle fik åbningen af den østjyske længdebanes strækning mellem Fredericia og Århus den 1. oktober

1868. Det var ikke uden sværdslag, at linieføringen kom til at gå over Vejle. Stærke kredse i Rigsdagen foretrak en vestligere linieføring: Horsens-Jelling-Anst-Kolding-Fredericia. Det lykkedes bl.a. gennem Orla Lehmanns indflydelse at få banen til Vejle. Allerede før jernbanen åbnede, fik den betydning for Vejle. Fra 1865 til 1868 var Vejle hjemsted for byggeaktiviteterne. Det trak mange, der arbejdede med bygningen af banen, til Vejle. Det brogede klientel ved banearbejdet gav liv i byen, men også stigende økonomisk aktivitet.⁵

Havnen beholdt sin førerstilling med hensyn til ind- og udførsel af landbrugsvarer og byggematerialer. Jernbanen overtog imidlertid hurtigt pladsen som vigtigste transportvej for råvarer til og færdigvarer fra Vejles industri. De forhold bekræftes også af, at industrien i det øvrige Danmark ligeledes især blev lokaliseret til havnebyerne ved jernbanens hovedlinier som f.eks. Horsens, Århus, Randers og Aalborg; mens indlandsbyer som Viborg blev hæmmet i deres industrielle udvikling.

I årene frem til 1870'erne havde Vejle gennemgået en række forandringer, som gjorde byen godt forberedt til at deltage i den kommende industrielle udvikling, som først for alvor slog igennem i 1890'ernes Vejle.

Vejle mellem 1859 og 1868. Byen ses fra Møllebakken i syd.

I billedets venstre side ser man op ad Søndergade. Til højre anes Fredericiagade, og der er frit udsyn til Havnegade med træer. Jernbanen gennem Vejle er endnu ikke blevet anlagt. I baggrunden ses hovedbygningen til Lille Grundet.

Metalindustri

Kobber- og høliefabrikken ved Haraldskær

Andreas Holck havde i 1839 solgt den gamle kobberfabrik ved Haraldskær til P.C. Peters fra Kedelførerkompagniet eller Det Brabantske Compagni⁶. Kedelførerkompagniet havde virket i Danmark siden 1600-årene og havde med sin specielle organisation sat sig på markedet.

Kedelførerne Kompagniet havde inddelt landet i distrikter, der hver blev besøgt af kedelføreren og en lærling. Lærlingen skulle komme fra byen Luiksgestel i Brabant. Læretiden var syv år, og først derefter kunne man blive kedelfører og få sit eget distrikt. Kedelførerne handlede ikke for egen regning, men for kompagniet, hvis hovedsæde med lager lå i Horsens. Inden for deres distrikt kunne de opsøge samtlige gårde og huse for at sælge kobbervarer og opkøbe gammelt kobbertøj til omseltning. Ofte indgik opkøb af gammelt kobbertøj i

Kobbersmed i arbejde ca. 1830.

Kobbersmed.

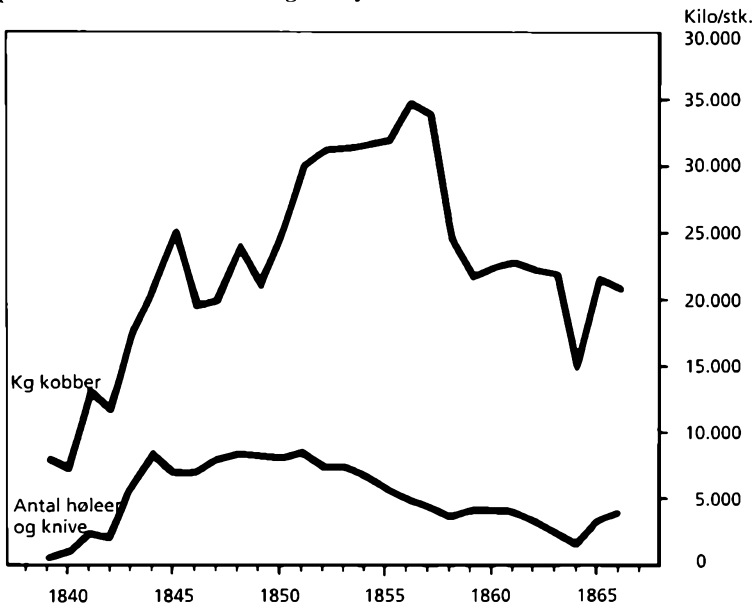
købsprisen for nye kobbervarer. I modsætning til de fleste kobbersmede i købstæderne kunne kedelførerne give lange kreditter, og det stillede dem gunstigt i konkurrencen med kobbersmedene.

Kedelførerne var derfor en torn i øjet på købstædernes kobbersmede, til hvem kedelførerne leverede halvfabrikata og færdigvarer. I Vejle sendte de to kobbersmede, Beerbaum og Steensen, en klage til kongen, hvori de opregnede de mange skadelige virkninger, som kedelførernes virksomhed havde, og de anmodede om eneret for fremstilling af kobbervarer. Det lykkedes dog hverken for dem eller for andre at stikke en kæp i hjulet for kedelførernes virksomhed.⁷

Kedelførerne fik ydermere tilladelse til at medføre isenkramvarer på deres rejser. P.C. Peters havde først fået afslag i 1842 på ansøgningen herom, men et halvt år senere kom den ønskede tilladelse.

I 1842 blev Frederik Brincker fra Westphalen hentet til værket, og han fungerede som leder indtil fabrikkens lukning. Hovedproduktionen på Haraldskær var kobberplader og forskellige former for forarbejdet kobber. Råvaren blev dels importeret, og kom dels fra det omsmeltede kobber, som blev opkøbt rundt omkring i landet. Desuden blev der produceret hølere og skæreknive, hvilket nedenstående graf viser. En mindre produktion af plovskær og spader er ikke medtaget.

Produktion af kobberplader/kobbertøj samt hølere og knive på Haraldskær Kobber- og Hølefabrik 1839-1866.

Kilde: Toldårsberetninger og fabriktabeller se note 8.

Toldinspektøren knyttede næsten hvert år kommentarer til virksomheden på den store fabrik 1 1/2 mil vest for byen. Fabrikken be-

Fabriksstempel Haraldskær Kobberfabrik 1848-1863.

Kobbermål fra Haraldskær Fabrik

tegnedes som særdeles veldrevet med god afsætning. I 1855 meddelte toldinspektøren i sin årsberetning, at Haraldskær "er af alle erkendt for et ypperligt værk, som leverer rundt om i landet fortrinligt arbejde i kaaber, jern og dertil bestyres fortrinligt. Dets virksomhed udvides år for år." Antallet af arbejdere på Haraldskær holdt sig ret jævnt mellem 14 og 20.

Haraldskær kunne fremvise en god produktionsfremgang og tilfredsstillende afsætning frem til næringsloven af 1857. Loven udviklede fabrikkens privilegier, og det blev sværere at få afsat varerne. Produktionen faldt her drastisk med ca. 20.000 pund kobber, mens produktionen af leer og knive allerede havde været på vej ned ad forud herfor.

Efter 1866 er der ikke tal for fabrikkens produktion, og i 1871 blev fabrikken helt afviklet og solgt til grosserer W. Rentzmann i København, som oprettede et træsliberi til papirfremstilling. Det vender vi tilbage til i afsnittet om træ og papir.⁹

Søm og redskaber

Sømfabrikker

Vejle-egnen fik i begyndelsen af perioden nye virksomheder i metalbranchen, idet Monrad og Krøyer i 1853 anlagde sømfabrikker i Grejsdalen og på Engelsholm.¹⁰

Proprietær Krøyer på Engelsholm havde ansat tre voksne arbejdere og producerede i 1853 6.000 pund forskellige slags søm under 4 tommer. Hos Monrad i Grejsdalen var der seks arbejdere, og der blev i 1853 fremstillet 37.000 pund søm. Begge de nye fabrikker/værksteder betegnedes som gode og med godt fabrikat, der fandt god afsætning. I 1854 og 1855 var toldinspektøren dog knap så positiv, idet begge fabrikkerne havde vanskeligheder med at klare sig overfor den udenlandske konkurrence. "Disse to sømfabrikker anlagdes for nogle år siden, på steder hvor der er tilstrækkelig vandfald. Men det viser sig, at omendskøndt varerne (...) ere gode, saa vinder fabrikatet dog ikke tilstrækkelig tiltro, således at de i tide ville kunne beståe."

I Erhvervstællingen 1855 blev fabrikken i Grejsdalen benævnt "Abaria", og der var ansat fire arbejdere og en dreng. To år senere var arbejdstallet seks, men fabrikken havde fortsat svært ved at konkurrere. Sømfabrikken i Engelsholm ejedes i 1856 af Kaalund og Muhle og var først kommet igang i efteråret. Året efter var der syv arbejdere på fabrikken.

Herefter nævnes de to fabrikker stort set ikke mere af toldinspektøren.¹¹

Hammerværket

Hvor sømfabrikken i Grejsdalen havde ligget, dukkede imidlertid en ny virksomhed op. Det var Hammerværket, som langt op i 1900-årene kom til at spille en fremtrædende rolle for Grejsdalen

Greisdal Hammerværk
ved Vejle.

—
Fabrikation
af
Høler, Skjæreknive & Maskinknive.

Spader:
Havespader, Mergespader,
engelske, tyske og Venterboer-Spader,
forskjellige Sorter
Støfte- og Drainspader,

samt
smedede & Pladejerns Skovle
med og uden Hjør
anbefales
Dbr. Handlende og Forbrugere
af

Brødr. Brincker.
Annonce 1869

Den lille fabriksbygning som blev begyndelsen til Grejsdal Hammerværk. Opførelsen blev begyndt af brødrene Brincker den 1. april 1867.

og Vejle. Værket blev oprettet af brødrene Fritz og Carl Brincker, sønner af Frederik Brincker, som drev kobberværket på Haraldskær. Her var brødrene oplært, og med den ballast etablerede de den nye fabrik den 1. april 1867. Drivmiddel for værket var vandkraften i Grejs Å.

Ligesom på Haraldskær Fabrik produceredes leer, spader og andre redskaber på Hammerværket. Varerne måtte transporteres til udførsel i Vejle, men indtil vejen gennem Grejsdalen blev anlagt i 1879, var denne transport et stort problem. Den eneste rute var op over bakkerne gennem Hornstrup og ind ad Viborgvejen. Holms

Mølle, beliggende lidt nord for Hammerværket blev i 1872 købt for at udvide fabrikken. Begge de to værker var forsynet med tre underfaldsvandhjul.¹²

I 1877 beskæftigede fabrikken 16 arbejdere, som producerede 6.000 spader, 5.000 skovle, 2.000 grebe, 4.000 leer, 750 hakkel-sesknive og 2.000 stålplovplader. Fem år senere var 25 arbejdere beskæftiget på fabrikken, heraf 18 smede, der arbejdede ved de 12 ildsteder. Der forarbejdedes i 1882 3-400.000 pund jern og 100.000 pund stål til høstleer, spader, grebe, skovle, økser og plovplader for 50.000 kr. A.H.H. Smith skrev i sin håndbog for rejsende fra 1882:

“Vi høre her, af og til, slaget af et par vældige hamre, der drives ved vandkraft, saa man skulde tro, hovedet maatte briste, og lyden deraf er saa stærk, at den høres 1/2 mil borte, høit over bakkerne og skovens trætoppe, og de forskjellige arbejdere bevæge sig derinde som vældige cykloper, uden at disse voldsomme nerverystende slag og den stærke ild fra esserne anfægte dem en smule.”¹³

Jernstøberier

Rasmussens jernstøberi

Vejle havde i 1850 et enkelt jernstøberi, nemlig Rasmus Rasmussen, der var beliggende i Grønnegade. Rasmussen, der selv var mester, beskæftigede seks arbejdere. Støberiet var oprettet i 1847 og havde de første år fem-otte arbejdere beskæftiget. Det meste af støberiets produktion blev afsat på landet i umiddelbar nærhed af Vejle. Rasmussen lavede mest kakkellovne. Det var måske ikke de allerbedste, i hvert fald betegnede toldinspektøren støberiet som ikke særligt godt. I 1852 fik man dog forbedrede lokaler, hvorfor man håbede, at produktet blev bedre¹⁴. Støberiet fik hvert år tilført støbejern og cinders fra udlandet. Mængden af det producerede, “mest kakkellovne”, lå gennem 1850'erne mellem 100.000 og 150.000 pund.

P. Jensen & Co

I 1860'erne kom endnu et jernstøberi til, nemlig P. Jensen & Co. i Vestergade 38, der første gang nævnes i toldindberetningen 1863. I 1864 var der igen kun et jernstøberi, sandsynligvis en følge af krigstilstanden, men derefter nævnes både Jensens og Rasmussens støberier. I 1866 havde de til sammen 18 arbejdere, og fremstillede 90.000 pund jernstøbegods, især landbrugsredskaber og kakkellovne.

C. M. Hess' Jernstøberi

I 1876 blev den jern- og metalvirksomhed etableret, der kom til at spille den største rolle i Vejle. Det var, da Christian Martin Hess overtog W. Aarups støberi i Grønnegade 20. Aarup havde en årrække haft jernstøberi i Grønnegade, og han reklamerede i avisen med, at her kunne man købe kakkellovne, komfurer, vinduer, pengeskabe og “tillige anbefaler jeg mig for d'hr. landmænd med vandrør samt nedlægning af samme.”¹⁵

De to jernstøberier, der eksisterede i 1877, nemlig Jensens Enkes (P. Jensen & Co.) og Hess', anvendte begge dampkraft og beskæftigede hhv. 18 og 14 arbejdere. Til gengæld var Hess' dampmaskine større end Jensens, nemlig 6 HK mod 4 HK. I 1878 var antallet af arbejdere faldet til 16 hos Jensens Enke og 12 hos Hess. I den indsamling af oplysninger vedr. provinsindustrien, som J. T. Bayer gennemførte i 1881-83, angives 29 arbejdere hos Hess og 20 hos P. Jensen & Co. For begge blev anslået en produktionsværdi på 50.000 kr.¹⁶

I løbet af nogle få år blev Hess' virksomhed arbejdet op til at være en af byens største. Christian Martin Hess var født i Middelfart

Jernstøberiet i Grønnegade, som det så ud i 1876, da C.M. Hess overtog bygningerne.

I 1885, året før C.M. Hess kunne fejre 10 års jubilæum, er C.M. Hess og hele personalet samlet i støberiets gård i Grønnegade. Store tandhjul og andre eksempler på støberiets formåen samt redskaber vises stolt frem af arbejderne. Bemærk arbejdsdrene i forreste række.

1851, og her havde hans far, J.S. Hess, et jernstøberi. C.M. Hess blev oplært hos faderen, og den 1. april 1876 overtog han støberiet i Vejle. Støberiet fik ansat syv arbejdere, og den første støbning fandt sted den 20. juni 1876.

Hess producerede kakkelovne, komfurer og bygningsgods. Komfurerne var i begyndelsen udført efter tegninger, som var lånt i Middelfart, men efterhånden begyndte Vejle-firmaet at udvikle sine egne ovne. Der var mest tale om runde ovne med eller uden kogeindretning samt firkantede kogeovne. Ovnene var indrettet til fyring med brænde og tørv, men efterhånden vandt også de nye fyrings-emner, kul og cinders, frem ved udførelsen af kakkelovnene.

Afsætningen af ovne gik godt for Hess. Den var så god, at det var nødvendigt at udvide produktionslokalerne ved at inddrage naboejendomme i Grønnegade. En af måderne, hvorpå ovnene kunne blive kendt, var i forbindelse med de udstillinger, der i slutningen af forrige århundrede blev moderne. Således deltog Hess i Odense i 1885 og ved "Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling" i København 1888. Hess modtog her medalje af 2. klasse for sine søjleovne. Denne hæder og anerkendelse var med til at åbne øjnene blandt landets forhandlere af ovne for kakkelovnene fra Vejle.¹⁷

Endnu et jernstøberi dukkede op inden 1890. Den 2. juli 1888 meddelte R. Hansen i avisen, at han havde overtaget Jernstøberiet Phønix i Staldgårdsgade. Som i de andre jernstøberier blev også her produceret og forhandlet ovne, vinduer og landbrugs-støbegods.¹⁸

Klædevareproduktion

Grejs Mølle Klædefabrik

“Fabrikken henhører til en af landets fortrinligste, dens varer have rivende afsætning, fordi det er bekendt som fortrinligt fabrikat til billig pris.”¹⁹

Den fabrik, som toldinspektøren benævnte “fortrinlig”, var klædefabrikken i Grejs Mølle. Gennem 1850'erne blev fabrikken rost for sine attraktive varer, som mest blev solgt i København. Der var altså ikke tale om en “gemen” produktion af klæde til bønderne.

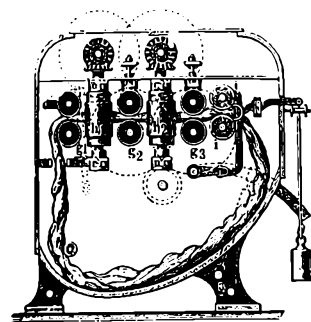
Klædefabrikken blev ledet med initiativ og vilje. I 1855 kæmpede man mod “dyrtidens tryk”, mangel på arbejdskraft og forhøjede materialepriser. Alligevel planlagde man betydelige udvidelser og bestilte nye maskiner. Strategien lykkedes: I 1856 blev der produceret 40.000 alen klæde, næsten dobbelt så meget som i 1833. Der var bl.a. tale om kirsej, duffel og buckskin, som blev solgt godt til en pris mellem 10 og 22 skilling pr. alen. 130 voksne arbejdere og 24 børn vidnede om, at fabrikken i midten af 1850'erne var på sit højeste.

Det ser ikke ud til, at man nogensinde nåede så stor aktivitet igen. Allerede i 1860 var der mindre aktivitet, og i 1864 måtte fabrikken ligge stille i fem-seks måneder som følge af krigen. I det hele taget dalede produktionen stille og roligt gennem de næste små 30 år. I 1876 blev der produceret 21.500 alen klæde af 77 voksne arbejdere og syv børn. Året efter var der kun mellem 59 og 68 arbejdere, som producerede 18.000 alen klæde. Og i 1878 blev der tilsyneladende slet ikke produceret noget.²⁰

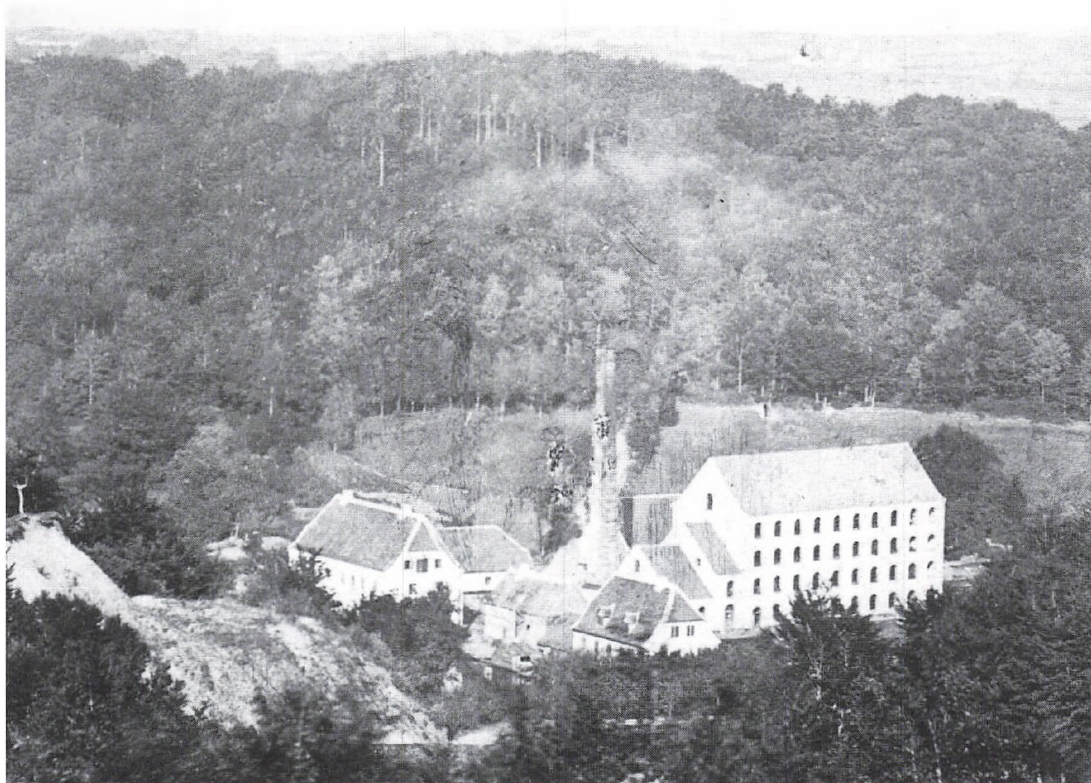
I 1882 var der på hovedfabrikken 12-14 kartemaskiner, fem nye spindemaskiner, fem vævemaskiner, fem kradsemaskiner og 10-12 håndvæve. Med den kapacitet kunne man om ugen forarbejde ca. 320 pund uld af jysk kvalitet. På den mellemste og den nederste fabrik var produktionen knap så stor. Her benyttede man sig af spansk uld.²¹

Livet på klædefabrikken

Jens Christian på elleve og Johannes på ni år kunne man i 1870 finde i arbejde på Grejs Mølle Klædefabrik. De kunne følges til arbejdspladsen med deres forældre Thomas Christian Jensen og Ane Jensen. Lillesøster Johanne på fire måtte vente nogle år endnu. Men snart ville hun være stor nok til at stå for en del af husarbejdet derhjemme.²²

Valkemaskine, hvor tøjet æltes mellem flere valser. Ved at sy enderne sammen kan valkningen foregå kontinuerligt.

Grejs Mølle med den store fabriksbygning, der var hovedbygning i klædefabrikken fra 1843 og indtil produktionen ophørte sidst i 1880'erne.

I disse år var der 92 faste og 17 "løse" arbejdere på fabrikken. De faste var 49 mænd og 28 kvinder. Derudover var der fem unge arbejdere mellem 13 og 18 år og otte drenge og to piger under 13 år.²³

Mange mennesker har gennem tiden tjent til det daglige brød på klædefabrikken i Grejsdalen. Navnlig i de første år kom mange af fabrikkens arbejdere langvejs fra. Hele familier kom vandrende f.eks. fra Fredericia til fabrikken tidligt mandag morgen. I ugens løb overnattede de måske på et "loft" i en af møllebygningerne, og først lørdag eftermiddag kunne de vende tilbage til deres hjem for at få en fortjent søndagshvile.

De besværlige transportmuligheder til Grejs Mølle kunne naturligvis give arbejdsgiveren store problemer med at skaffe arbejdskraft, især indtil landevejen til Vejle blev anlagt i slutningen af 1870'erne. Ganske vist lejede flere af de ugifte arbejdere sig ind hos egnens bønder, og flere af de gifte havde en lille huslod at passe ved siden af fabriksarbejdet. Men det var nødvendigt at knytte arbejderne tættere til arbejdspladsen. Derfor skaffede Grejs Mølle Klædefabrik husly til arbejderne. I en periode kunne de enlige arbejdere overnatte i det gamle farveri og på loftet i kornmøllen. Til de gifte arbejdere og deres familier opførte fabriksejerne små huse med have. Naturligvis skulle der betales en mindre husleje, men der ud-

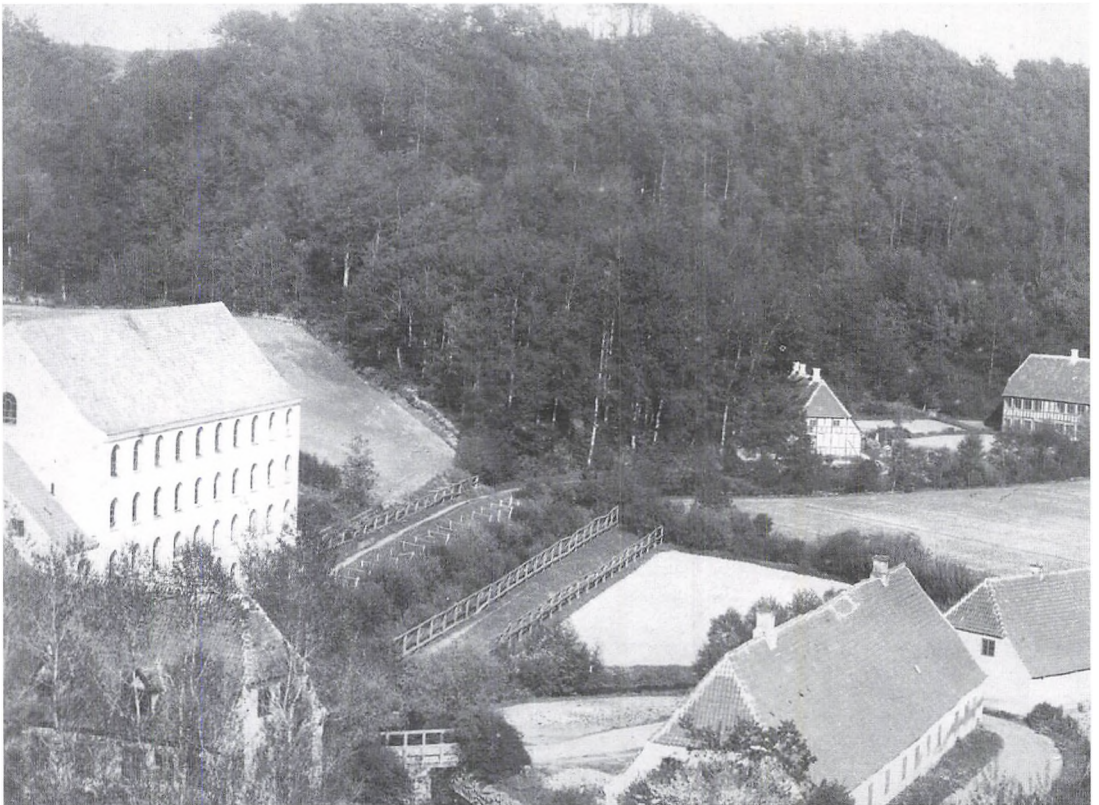
over havde de ikke andre faste udgifter end de almindelige personlige skatteudgifter.²⁴

Der var 24 "våningshuse" i begyndelsen af 1870'erne. Flere lå i Hover sogn, på vestsiden af dalen mod Lerbæk. I sådan et hus boede i 1880'erne den 46-årige Niels Hansen og hans 40-årige kone Jacobine Kirstine Hansen sammen med deres lille Nielsine på tre år. Både Niels og Jacobine var født i den nærmeste omegn, ligesom langt de fleste af fabrikkens arbejdere på den tid.²⁵

Flere udenlandske slægter er knyttet til Grejs Mølle Klædefabrik. Navne som Devantier og Dupont vidner derom. I 1870 boede Abraham Devantier og hans kone Ane Margrethe Laursen tæt ved fabriken. Abraham blev født i 1810 i Fredericia, hvortil slægten var indvandret i slutningen af 1700-tallet, sammen med mange andre huguenotter. Men deres søn på 13, Marius, var ægte "Grejsdal'er". Sådan kunne man møde familier, som blev i Grejsdalen i generationer. Som Abraham Devantier var navnebroderen med efternavnet Dupont også født i Fredericia, som søn af Isak Dupont, der omkring 1788 var indvandret fra Elsass-Lothringen. Senere bosatte Isak sig sammen med sin familie i Grejsdalen for at arbejde på klædefabrikken. Her forblev hans efterkommere i flere generationer som arbej-

Arbejderboliger

Grejs Mølle Klædefabrik ca. 1880. Forrest til venstre ses valkemøllen og i midten huset med farveri. I baggrunden til højre ligger den mellemste mølle, der blev delvist nedrevet i forbindelse med jernbanens anlæggelse.

dere på Grejs Mølle Klædefabrik - og ældste søn skiftevis med navnet Abraham og Isak. Den sidste Dupont på klædefabrikken blev Isak Dupont. Han og hans kone Inger blev boende i Grejs skov med deres syv børn efter fabrikkens lukning.²⁶

Enden på historien

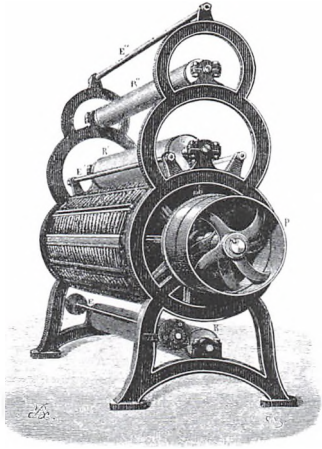
I 1889 var det helt slut med klædeeventyret i Grejsdalen. Klædefabrikken var gået fallit. Tilbage på fabrikken sad som ejere de to Kock-enker: Andrea Severine, enke efter fabriksejer Nicolai Julius Kock, og Nielsine Henriette, enke efter fabriksejer Jens Brandt Kock.

Der kan ikke gives en præcis forklaring på, hvorfor det gik galt for Grejs Mølle Klædefabrik. Men sandsynligvis mærkede fabrikken tidligt den stigende konkurrence fra bomuldsvarerne. Det var allerede før 1870'erne begyndt at gå den forkerte vej for det, der en gang var Danmarks største klædefabrik. Ganske vist hørte klædefabrikken endnu i 1872 til blandt de fem største klædefabrikker, hvis man ser på antallet af arbejdere. Men virksomheder som Modeweg og Skodsborg kunne fremvise et betydeligt større antal arbejdere i 1872 end i 1855, hvorimod Grejs Mølle måtte konstatere et fald fra 150 til 92.²⁷ Det færre antal arbejdere kunne være udtryk for en øget mekanisering. Det var ikke tilfældet for Grejs Møllens vedkommende. Maskinerne var tilsyneladende ikke blevet fornyet de sidste ca. 30 år og kunne slet ikke leve op til nye moderne produktionskrav.

Konkurs Med Jens Kocks død i 1884 var det også slut med Grejs Mølle Klædefabrik. Enkefruene Kock sad tilbage med en både forældet og forgældet virksomhed. 22.000 kr. var lånt i Veile Bank, man skyldte frk. Marie Stephensen 8.000 kr., og hele 80.000 kr. var lånt af cand.theol. Søltoft.

Det ser ud til, at arvingerne efter Søltoft forlangte lånet indfriet ved Kocks død. For at blive i stand til det henvendte Kock-familien sig til Veile Bank for at få hjælp. Der blev bevilget dem et lån på 50.000 kr. Så kunne man i det mindste gøre noget ved gælden til Søltoft. Men det var kun en stakket frist. I 1884 fik Veile Bank pant i hele Grejs Mølle-virksomheden for både de 50.000 kr. og de 22.000 kr. Stadigvæk skyldte man 30.000 til Søltofts arvinger og 8.000 kr. til frk. Stephensen. Men havde man ikke vist sin velvilje over for Søltofts arvinger, er det sandsynligt, at Grejs Mølle Klædefabrik var overgået til dem efter Jens Kocks død.

Det var ikke meget, enkefruene på Grejs Mølle kunne gøre for at redde det hele. Selve klædefabrikationen har sandsynligvis på dette tidspunkt været på et absolut minimum, så man har levet af indtægterne fra de ca. 69 tønder land ager og ca. 8 tønder land skov

Rumaskine fra ca. 1880. Cylindrerens overflade er tæt besat med karteboller. Reningen sker ved, at cylinderen bevæger sig hurtigere end det fugtige stof.

samt fra vandmøllen, som havde en god søgning. Til besiddelserne hørte også 14 lejemål, indgået med arbejdere.

Den 10. april 1888 afholdtes den endelig auktion over "Grejs Mølle og Klædefabrik". Veile Bank blev højstbydende med 53.000 kr., men selv om banken nu var blevet mølleeejer, skete der ikke videre i første omgang. Sandsynligvis forsøgte man alt for at slippe af med møllen igen. Det lykkedes først i februar 1889 med overdragelsen af auktionsskødet til hestehandler Niels Skou Jacobsen.²⁸

Den store møllebygning fra 1843 blev snart efter solgt til A/S Grejs Stole- og Møbelfabrik, som havde fabrikation her til efter anden verdenskrig. Den mellemste mølle fik sit endeligt i 1890, da Give-banen skar sig igennem huset. Nederste mølle blev i første omgang benyttet som hestestald for Niels Skou. Fra midten af 1920'erne var der elektricitetsværk på stedet.

Havde aktiviteten på Grejs Mølle haft en positiv virkning på befolkningstallet i Grejs sogn, så kunne lukningen af fabrikken også mærkes: 837 indbyggere var der i Grejs sogn i 1880. I 1890 var der kun 770. Hover sogn, derimod, mistede ingen indbyggere i den periode. Tværtimod steg indbyggertallet fra 1.165 i 1880 til 1.296 i 1890. Men her havde man jo også med Hammerværket fået en ny og ekspanderende virksomhed.²⁹

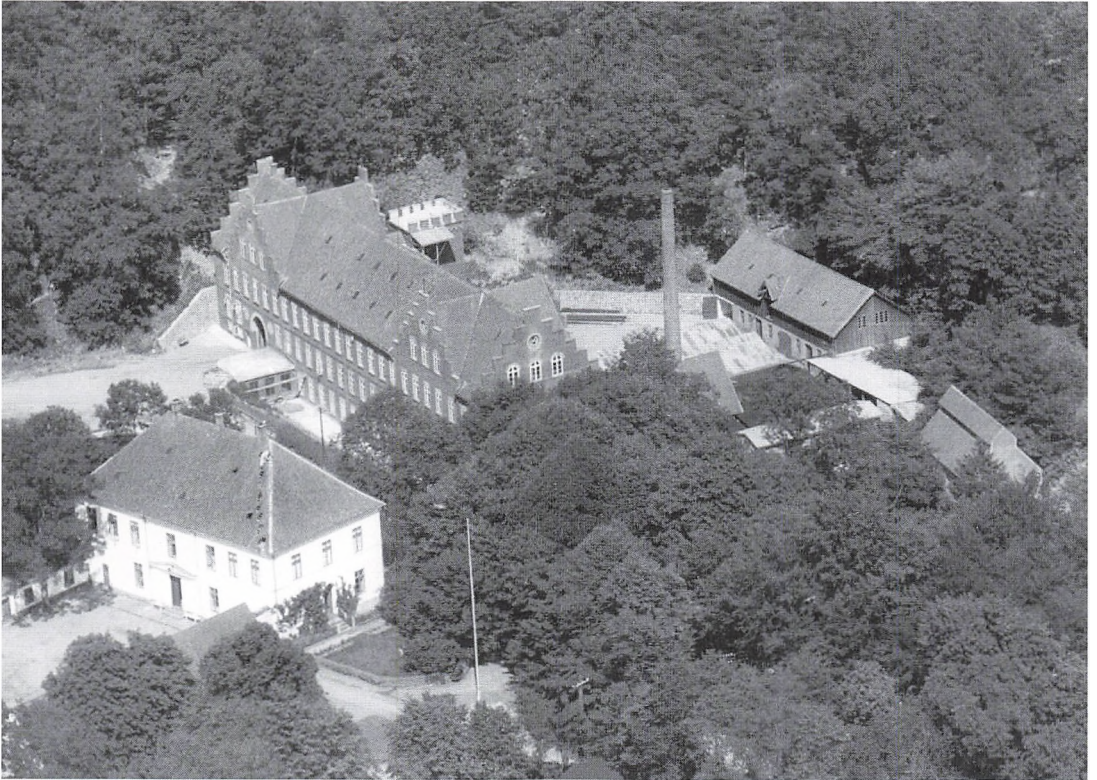
Randbøldal Klædefabrik

Efter at Engelsholm Fabrik var brændt i 1845, blev der i de nye bygninger indrettet bomuldsvæveri. Det fik navnet Engelsholm Mekaniske Stoutfabrik. Fabrikken var den største i provinsen af denne type, som blev drevet ved vandkraft. Det var ejeren P.H.J. Walther, som begyndte at specialisere fabrikkens produktion inden for stout, dvs. grove bomuldsvarer som lærred.

I 1849 blev der installeret 20 maskinvæve, så fabrikken fremover ville kunne arbejde med 58 væve. Med disse kunne man producere 250.000 alen bomulds lærred om året. Og det blev bedre endnu. I 1851 kunne de 36 voksne arbejdere producere 350.000 alen lærred.

Det gik stærkt, endda rigtigt stærkt, her i første halvdel af 1850'erne. I 1854 var produktionen oppe på 495.000 alen og i 1855 på 450.000 alen bomulds lærred. Det gik så godt, at man planlagde en udvidelse, så fabrikken efterhånden ville være oppe på at kunne producere ved 80 vævestole. Efter disse forrygende år blev der ret stille på fabrikken. I 1859 måtte man indskrænke pga. pengekrisen, og i 1861 blev det nødvendigt med en yderligere nedgang i produktionen.

Fabrikkens ejer, P.H.J. Walther, solgte i 1863 til sin bror, R. Walther i Flensborg, som kort tid efter, i 1865, forpagtede den til Theodor Robby fra Neumünster.

Randbøldal Klædefabrik med direktørboligen fra begyndelsen af 1840'erne og fabriksbygningen fra 1873.

Nytænkning måtte der til, og det var sandsynligvis Robby, som efter overtagelsen af fabrikken byggede om og så at sige startede på en frisk med et helt nyt fabriksanlæg til fabrikation af møbelbetræk, gulvtæpper, vadmæl og strømpegarn. Robby havde haft stort held som klædefabrikant i Neumünster, hvor de fleste af varerne var blevet solgt til Danmark. Klædefabrikken i Randbøl kom så småt i gang i løbet af 1866.

Måske havde Robby slået fabrikken for stort op i forhold til det klæde, som kunne afsættes. I hvert fald måtte han opgive i 1871, og R. Walther solgte til grosserer L.J.T. Grøn fra København.

I 1873 blev fabrikken omdøbt til Randbøldal Klædefabrik. På det tidspunkt havde man fået anskaffet en dampkedel. 34 arbejdere var beskæftiget ved fabrikken, de fleste gifte mænd. Desuden var der fire kvinder samt to drenge og tre piger mellem 13 og 18 år. Alle arbejdede 13 timer om dagen.

Produktionen af de grove bomuldsvare blev fortsat i Grøns tid. I 1877 blev der fremstillet "Klædevarer og Hestedækkener". Produktionen foregik endnu i begyndelsen af 1880'erne ved hjælp af vandkraft. Dampkedlen blev benyttet til bl.a. opvarmning, tørring og farvning. I 1876 fremstilledes 39.100 alen klæde til en værdi af 150.000 kr., og der var ansat 56 arbejdere. I begyndelsen af

1880'erne var den årlige produktion steget til 60.000 alen til en værdi af 250.000 kr. Og man beskæftigede nu 63 arbejdere, hvoraf de 24 var kvinder.³⁰

Andre tekstilvirksomheder

“I Melleknabberup, nord for vejen, findes en klædefabrik, anlagt for en del år siden af afdøde fabrikant Johan Jespersen i Vejle. Fabrikens virksomhed fortsættes af enkefru Jespersen, og dens klæde er, da ingen kradsuld benyttes, af udmærket soliditet og velrenommeret.”³¹

En ny klædefabrik kom til Vejle-egnen, da Johan Jespersen i 1864 flyttede sin klædefabrik fra Tønder til Knabberup Mølle. Knabberup Klædefabrik, som A.H.H. Smith har karakteriseret i ovenstående citat, var en mindre klædefabrik med en jævn og solid produktion. I første halvdel af 1870'erne havde man seks-ni arbejdere ansat, foruden et antal løse arbejdere til uldkartning og spinding. I 1874 blev produceret 5.000 alen klæde og buckskin.

I begyndelsen af 1880'erne fremstillede fabrikken klæde, multum og strømpegarn. Maskinparken bestod af en wolf, tre karter, en spinde-, en valke-, en vaske-, en rue-, en overskære- og en børstemaskine samt en presse. Disse maskiner blev drevet ved vandkraft.³²

Tæt på Randbøldal lå Lihme Klædefabrik, der producerede gulvtæpper, strikpegarn mv. Fabrikken forenede farveri, spinderi og uldkartning. Desuden var der klædefabrikation på Holms Mølle i Grejsdalen, og ved Vilstrup Skovmølle finder vi i 1874 en kartefabrik.³³

I perioden 1850-1890 blev der også oprettet en ny tekstilvirksomhed i Vejle. Det var Hansens Mekaniske Væveri, som blev oprettet af manufakturhandler Marius Hansen (senere M. Windfeld-Hansen) i 1883. Hansen havde begyndt sin manufakturhandel i 1875 i Torvegade 5. Snart efter fik han kontakt med to håndvævere, som forsynede forretningen med klæde. Og i 1883 blev virksomheden så udvidet til et egentligt væveri med installering af seks mekaniske væve og en gasmotor.

Hansens Mekaniske Væveri fremstillede hvergarn og bomuldsvarer, og det var af så god en kvalitet, at Marius Hansen fik hædrende omtale for sine “Hvergarns Kjøletøjer” ved den nordiske industriudstilling i København 1888. Væveriets varer blev så stor en salgs-succes, at Marius Hansen i 1890 kunne afhænde manufakturhandelen og koncentrere sig om væveriet. Vi skal i næste kapitel om perioden 1890-1940 høre meget mere om Marius Hansen.³

Knabberup klædefabrik

Knabberup Klædefabrik.

J. Jespersens

Fabrikudsalg

en gros & en detail.

858. Vestergade 858.

Et betydeligt Udvalg

af

**Buckskin i alle moderne Mønstre,
Klæde, Dyffel og Shawler**

... ..

Alt eget Fabrikat.

... ..

til de billigste Priser

af

Joh. Jespersen,

Klædefabrikant,

Vestergade 353.

NB. Vid modtages til Karloing, Spinding og Fabrikation.

Annonce 1869

Hansens Mekaniske Væveri

Trævarer og papir

Skibe

Skibsbyggeriet på Vejle havn havde skrantet i nogle år, da det blev helt nedlagt i 1850. De sidste par år var der ikke bygget noget, og i alt var der blot 19 hjemmehørende skibe i Vejle: en skonnert (45 1/2 læster), 11 jagter (mellem 3 1/2 og 43 1/2 læster), en galease (38 læster) og seks slupper (mellem syv og 22 læster). De to største ejedes af aktieselskaber, men nogle købmænd havde egne skibe. Bl.a. ejede købmændene Glud og Møhl i fællesskab sluppen "Ane og Peter".³⁵

Toldinspektøren beklagede stærkt i sin indberetning for 1850, at der nu ikke længere blev bygget skibe i Vejle. I 1853 kunne han dog vække håb om, at der nu igen kunne komme gang i skibsbyggeriet i Vejle, idet det skibsværft, der var nedlagt i 1850, ville genopstå. Dermed kunne antallet af skibe i Vejle havn måske også forøges. Vejles flåde bestod blot af 22 skibe på tilsammen 394 1/2

Lindtners Skibsværft i begyndelsen af dette århundrede. Værftet på nordkajen var ejet i kompagniskab mellem Simon Lindtner og Sophus Gylding fra 1874 til 1891. Lindtner førte det videre indtil 1920.

kommerce-læster.³⁶ Året efter kunne toldinspektøren så berette, at værftet ganske rigtigt var kommet igang, men desværre allerede var standset igen.

Resten af 1850'erne blev det hvert år beklaget, at skibsværftet lå stille. Og det undrede toldinspektøren, at den vejlensiske handel ikke kunne se sine fordele i at få et skibsbyggeri, der kunne bygge dem gode skibe. Byen og fjorden var jo ganske omkranset af skovområder, så det skulle ikke blive vanskeligt at finde råstoffet til skibene.

Men i midten af 1860'erne gik skibsbygger P. Hansen Illum i gang ved havnens nordkaj. Han byggede en del skibe i årene derefter, nogle af de kendte var skonnerterne "Wedele" (1867) og "Andreas Linnemann" (1868). Den 30. april 1869 løb en skonnert på 70 kommerce-læster af stabelen i Vejle. "Såvidt vi vide, har Hr. Illum nu i de ganske få år, han har boet her i Vejle, foruden de hovedreparationer han har foretaget ved forskellige skibe, bygget 4 skonnerter og 2 jagter."³⁷ Skibsbygger Illum fungerede indtil sin død i sommeren 1877.

Simon Lindtner var udlært skibstømrer hos Illum, og i 1875 oprettede han i kompagniskab med Sophus Gylding sit eget værft. Deres første skib blev skonnerten "Gylding". Efter Illums død overtog Gylding og Lindtner hans værft, og de var i årene herefter de enerådende i skibsbygningen på Vejle havn. Vejles flåde af skibe voksede da også. Flere købmænd indgik i interessentskaber for at få skibe til at bringe varerne til og fra Vejle, og ofte var det Gylding og Lindtner, der stod for bygningen. I 1889 var antallet af hjemmehørende skibe i Vejle nået op på 71 stk. med samlet drægtighed på 1600 tons. Samme år leverede værftet to kvaser til Grenå og en skonnert til Faxe.³⁸

Gylding & Lindtners kompagniskab ophørte i 1891, da Sophus Gylding blev havnemester. Værftet blev ført videre af Lindtner indtil 1920.

Illums Skibsbyggeri

Gylding og Lindtners
Skibsværft

Andre trævarer

En af de mere specielle industrielle virksomheder, der opstod i 1800-årenes Vejle, var Fogtmanns korkproppeskæleri. Fabrikken blev anlagt 1847 med en mester, en svend og to lærlinge. Proppekæleriet var tilsyneladende den eneste af sin art i Danmark, hvorfor der da også var en rivende afsætning af korkpropperne. I 1849 produceredes 1.320.000 korkpropper, hvoraf langt størstedelen blev afsat i provinsen. Og så havde man endda været nødt til at standse produktionen i tre måneder pga. den fjendtlige okkupation. I 1850 var produceret ikke færre end 2.400.000 propper af kork, der blev importeret fra Frankrig.

Korkproppeskæleri

Trods den gode afsætning gav fabrikken ikke et tilfredsstillende udbytte. De 22 arbejdere havde 1851 skåret lidt færre propper end året før, nemlig 3.700.000. Toldinspektøren måtte i 1852 desuden berette, at korkproppefabrikken nu sandsynligvis skulle nedlægges, fordi den trods alt ikke kunne klare sig imod den udenlandske konkurrence. 1853 var antallet af arbejdere nede på ni i alt, men der var trods alt produceret ca. 3 1/2 mill. propper.³⁹ I årsberetningen fra Vejle toldsted 1854 blev det slået fast, at nu var det slut med korkproppekæreriet. I 1855 blev det nedlagt.

Grejsdals Stolefabrik

Endnu en virksomhed i trævareindustrien skal med, idet Grejsdals Stolefabrik, beliggende ved siden af højskolen, nævnes 1882. Fabrikken forarbejdede på det tidspunkt omkring 1.200 stole om året, og alle fabrikens maskiner og save blev drevet ved vandkraft. De "runde og polerede" stole havde fået hæderlig omtale ved en udstilling i Paris.⁴⁰

Vejle Trælasthandel

Endelig var der opstået en væsentlig leverandør af træ i Vejle. Det var Vejle Trælasthandel, hvor tre mand arbejdede ved savværket i 1877-78. En dampmaskine på 12 HK drev værket. I begyndelsen af 1880'erne var antallet af arbejdere vokset til syv.⁴¹

Papirindustri

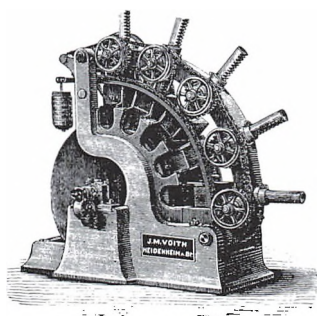
Vingsted Mølle

Vingsted Mølle vest for Vejle blev i 1863 købt af den københavnske grosserer W. Rentzmann. Møllen var en vanddrevet kornmølle, men i løbet af et halvt år var der rejst en fabrik til produktion af træmel til fremstilling af papir.

Tidligere havde papirfabrikkerne især anvendt klude til papirfremstilling - til det såkaldte "bøttepapir" (se foregående kapitel), men i 1840 havde teknikken med at slibe træ på slibesten vundet frem, og senere fandt man også ud af at koge træmassen til cellulose. Selve fremstillingsformen på Rentzmanns fabrik i Vingsted er beskrevet af toldinspektøren: "Træet bliver ikke ligefrem malet, men slebet til en saugspåner lignende masse, som bliver slemmet sammen til firkantede kager..."⁴² Beskrivelsen er fra 1866, hvor 10 arbejdere havde fremstillet 480.000 pund træmel til papirfabrikation.

Vingsted Mølle var fra starten en af de få træmelsfabrikker i landet. Produktionen gik til de store papirfabrikker på Sjælland, Havreholm ved Helsingør og Valdemarshaab ved Køge samt til Strandmøllen ved København. En ikke ubetydelig del blev desuden eksporteret til Frankrig og Rusland.

I 1872 dannede Rentzmann Aktieselskabet Vejle Træmassefabrikker, der overtog Vingsted Mølle og ligeledes den gamle fabrik ved Haraldskær, der tidligere havde været kobber- og hølefabrik. Vejle

En Völterers slibemaskine kunne med en slibesten og stadig tilførsel af vand slibe grantræ og fyrretræ til fibre.

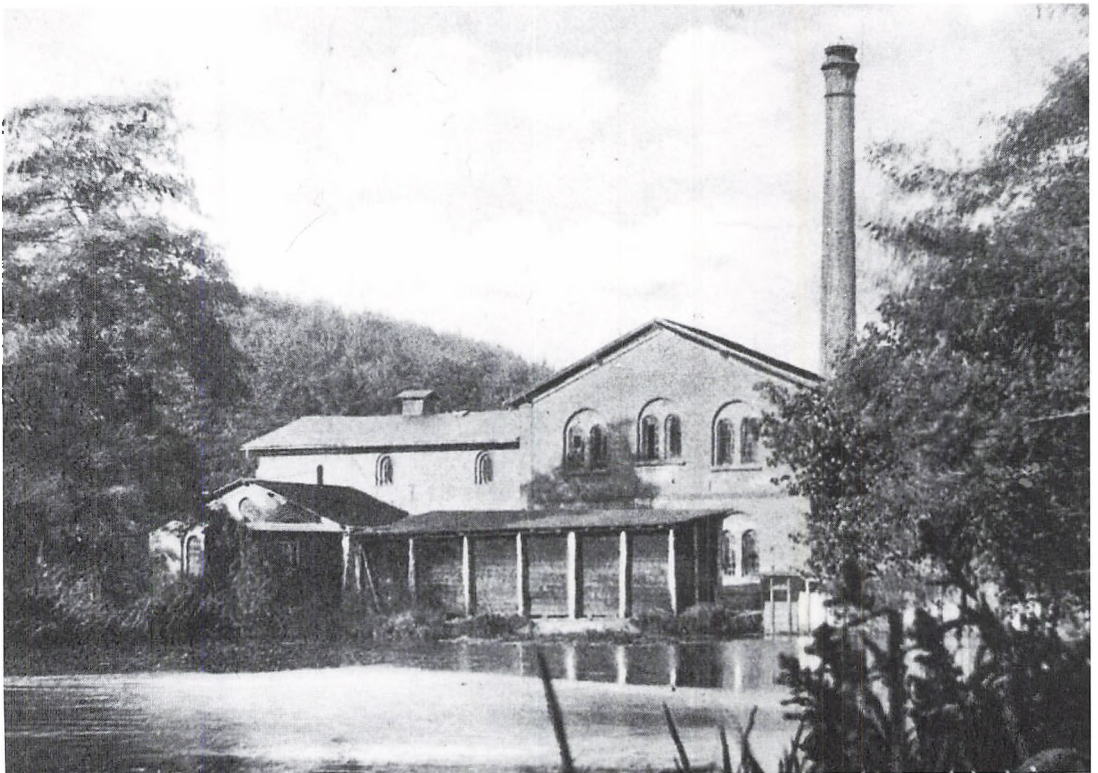
Vejle Træmassefabrikker A/S

Amts Avis gjorde i den forbindelse opmærksom på, at fabrikken med 120 hestes kraft (vandkraft) ville blive en af de betydeligste i landet.⁴³

De to fabrikker, der beskæftigede i alt 15 mandlige og fem kvindelige arbejdere⁴⁴, fremstillede træmasse, men allerede i 1876 begyndte man tillige at fremstille papir på Haraldskær. Omstillingen til papirfremstilling krævede en del ombygninger, hvorfor fabrikken måtte ligge stille 10 måneder af 1876, og den samlede produktion var dette år kun på 482.000 pund mod 1.220.000 pund året før. I 1877 var 46 arbejdere i sving ved de to fabrikker, der nu både benyttede vand- og dampkraft. Dampmaskinerne var på 30 HK, heraf otte HK til drivkraft og 22 HK til tørring af papir og kogning af klude og træ. Produktionen i 1877 nåede 900.000 pund papir og 760.000 pund træmasse. Det papir, der blev fremstillet på Haraldskær var ikke fint skrivepapir, men groft pakpapir.⁴⁵

Efter 1877 er der ikke tal for produktionen, men der har været en ganske betydelig aktivitet, idet Haraldskær i 1879 lejede et pakhús af dampskibsekspeditor Otto Hansen på nordre havneplads ved Vejle havn. For 1881 findes en angivelse af, at produktionen udgjorde 1,5 mill. pund papir til en værdi af 240.000 kr. Den samlede danske produktion af al slags papir var på samme tidspunkt beregnet

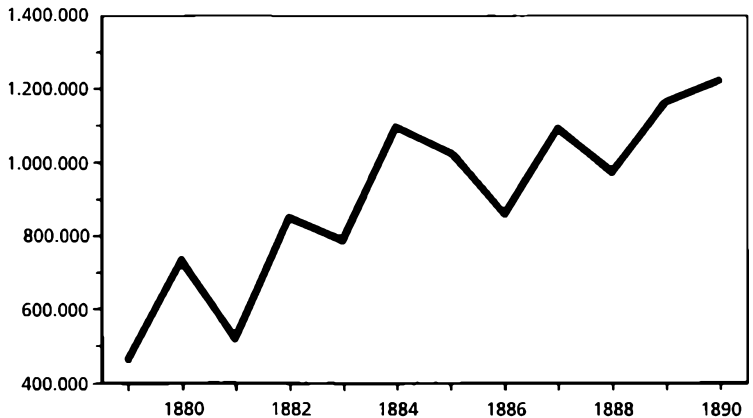
Haraldskær Fabrik, hvor Vejle Træmassefabrikker fremstillede papir 1876-1908.

til ca. 14 mill. pund, hvoraf Haraldskær altså stod for ca. 10%. Men værdiangivelsen af papiret viser, at der ikke var tale om den fineste og dyreste kvalitet. Her var Haraldskær-fabrikkenes andel nemlig kun 6% (ud af en samlet værdi på ca. 4 mill. kr.). Antallet af ansatte blev på omtrent samme tidspunkt angivet til 35 mænd og seks kvinder. Desuden angives maskinparken til en papirmaskine med tilhørende hollændere, koge- og dampkedler, fem træslibemaskiner med sigteværk mv.⁴⁶

Udførslen af pakpapir fra papirfabrikken i Haraldskær til "indenlandske steder udenfor provinsen" via Vejle havn giver et vist indblik i fabrikkenes ydeevne. Tallene gengives i nedenstående tabel, der viser en pæn stigning i udførslen næsten hvert år i 1880'erne. Toldinspektøren gjorde desuden opmærksom på: "Det ifølge tabellen søværts udførte papir er nærmest bestemt for det indenlandske forbrug, men fabrikken exporterer til udlandet pr. bane ca. 1/2 million pd. årligt." Der var en ganske god afsætning af det brune pakpapir.

Pund pakpapir til indenlandsk forbrug fra Haraldskær.

Kilde: Toldårsberetninger.

I 1889 var Vejle Træmassefabrikker blevet del af De forenede Papirfabrikker A/S,⁴⁷ og inden for denne fusion af de store papirfabrikker i Danmark fungerede Haraldskær og Vingsted, indtil produktionen blev standset i august 1908, sandsynligvis som følge af for dårlig rentabilitet. Fabrikkerne fungerede dog som træsliberier indtil en brand i 1922 helt satte en stopper for denne produktion.⁴⁸

Nærings- og nydelsesmidler

Det daglige brød mm.

Fra gammel tid havde Vejle Vandmølle været en vigtig virksomhed for vejleenserne. Det var den fortsat, og i denne periode blev møllen et industrielt foretagende med damp i stedet for åens vand som drivmiddel. At mølleriet blev industrialiseret fra midten af 1800-årene var en generel tendens. Frigivelsen af møllerierhvervet efter 1862 betød, at der blev oprettet mange møller, og erhvervet begyndte at gå voldsomt frem, og der blev opbygget en ikke ubetydelig eksport.⁴⁹ Der skulle dog gå nogle år, inden Vejle Mølle kom med i den moderne udvikling. I 1850 var møllens virksomhed endnu "af indskrænket Natur".⁵⁰

Den 1. maj 1876 blev møllen overtaget af H. Hansen-Møller, der var kommet fra Als. I annoncer anbefalede han sig med "forholdsvis billige priser" på flormel, hvedemel, rug- og bygsigtemel, perlegryn, boghvedegryn mv.⁵¹ Hansen ombyggede møllen, men det var først med indførelsen af dampkraft i 1883, at der for alvor skete forandringer. Møllens produktion og afsætning gik så meget frem, at der 1889 blev bygget en ny dampmølle lige på den anden side af åen ved siden af teatret. Den nye mølle arbejdede med automatisk formaling af 300 tdr. hvede i døgnet. Den gamle vandmølle vedblev at formale rug.⁵²

I den følgende tidsperiode skulle man komme til at høre meget mere om Vejle Dampmølle.

Vejle Mølle

Dampkraft

Mølleåen mod syd fra broen ved Kirkegade/Havnegade. I midten af billedet ses Vejle Dampmøllens skorsten.

Veile Svineslagteri.

J undertegnede Steen Hasselbalch's Eiendom ved Vardeveien modtage vi Sviin første Gang Onsdagen den 24. Marts og fremdeles hver Søndags Formiddag.

For lange halvfede Slagterisviin fra 140 til 200 Pd. betales særlig høie Priser.

C. A. C. Peschardt. Steen Hasselbalch.

Arbejdernes Bageri

Der forhandlede dog også mel o. lign. fra andre møller i omegnen. F.eks. gjorde købmand Wulff i Søndergade 82 i 1876 opmærksom på, at han havde Leerbæk Møllens "superfine flormel" på lager.⁵³

Også på bageriområdet begyndte der så småt at komme en industriel produktion i gang. Arbejdernes Bageri var byens første forsøg med et kooperativt foretagende, oprettet 1886 i Strandgade 19. Noget større foretagende var det dog ikke, og 1901 blev det overhalet af endnu et kooperativt bageri.

Vejle Svineslagteri

Industrielle svineslagterier så man ikke noget til i Vejle i denne periode. Hvorvidt Vejle Svineslagteri, som C.A.C. Peschardt og Steen Hasselbalch åbnede den 24. marts 1886 ved Vardevejen, kan kaldes et industrielt foretagende, er tvivlsomt. Der findes ikke oplysninger om antallet af ansatte o. lign., men Vejle Amts Avis, der varmt støttede oprettelsen af et svineslagteri, måtte indrømme, at "det er ikke noget overvættets stort etablissement, således som det begynder, men det kan udvides, såmeget det skal være."⁵⁴

Udviklingen mod de store centrale slagterier var ellers startet i 1880'erne, men det var kun få steder i landet, ligesom eksporten til England endnu var i sin vorden. Svinene - der var meget store og fede - blev eksporteret levende især til Tyskland. Den kommende periode skulle bringe dels en voldsom fokusering på eksporten til England, og dermed på den mere kødfulde og magre gris, og dels opkomsten af andelssvineslagterierne. Der gik imidlertid en del år, inden Vejle fik et sådant.⁵⁵

Købmand N.J. Prip havde standset sin produktion af cikorie i 1844, da han ikke kunne klare sig i konkurrencen med udenland-

ske producenter. Men der gik ikke lang tid, inden Vejle igen havde en cikoriefabrik. Købmand P. Glud og fabrikant Dalgas havde i 1841 købt grund (mat. 195) på Holmen, tæt på havnen, og her var bygget et hus i syv fag. I 1849 var et interessentskab klar til at indlede cikorieproduktionen. Det omfattede foruden de to nævnte købmænd S.C. Wulff, particulier Monrad, vinhandler Kjer og købmand Fogtmann. Hermed var samlet en kreds af byens betydende handelsfolk, og de byggede 1848-49 på grunden en 20 fags bygning i to etager, der skulle rumme byens nye og moderne cikoriefabrik med hestegang og cikoriemølle og det håbefulde navn "Fortuna". Med en arbejdsstyrke på en mester, en møllesvend, en bødker, fire arbejdere, 14 daglejere og 10-20 børn blev produktionen det første år på 216.000 pund cikorie. Råvaren, rødderne, kom fra Holland og Magdeburg. Lidt over halvdelen af produktionen blev afsat i provinsen, resten i København. Fabrikken importerede grønt glanspapir til at pakke produktet ind i.⁵⁶

De følgende år producerede "Fortuna" godt 400.000 pund cikorie om året, og afsætningen var hele tiden god, både til København, Slesvig og resten af landet. Arbejdsstyrken bestod af otte-ni voksne og 10-20 drenge. Men afsætningen af cikorien var sandsynligvis vige. I 1852 betegnes afsætningen som "rivende", i 1853 som "god", i 1854 blev afsætningen ikke nævnt, og i 1855 skrev toldinspektøren: "Fabrikken har for tiden standset sin virksomhed. Interessentskabet er hævet, Hr. Wulff er bleven ejer alene. Det er fornemmelig en vanskelighed i at konkurrere med andre fabrikker, som har bevirket standsningen." Herefter nævnes cikoriefabrikken på Holmen ikke mere. Også den måtte sande, at konkurrencen i cikoriebranchen var hård og efter kun seks års virksomhed indstille produktionen.⁵⁷

Øl og sprit

Periodens vejlensere havde gode muligheder for at købe øl. Byens store købmænd havde udskænkning for kunderne, og rundt omkring i byen lå der en del større og især mindre bryggerier, der leverede det overgærede hvidtøl eller skibsøl, især i begyndelsen af perioden. Fra 1847 lancerede Carlsberg nemlig det nye undergærede, bayerske øl. Øllet, der blev fremstillet efter den nye bayerske metode, var mere holdbart, men stillede til gengæld også større krav til bl.a. afkølingskapacitet og oplagringskældre, idet det skulle igennem flere måneders lagringsproces med en eftergæring ved omkring 0-1 grads varme. Det var kun få af de vejlensiske bryggerier, der havde mulighed for denne industrielle produktion.⁵⁸

I 1850 var der igangsat et nyt bryggeri og maltgøreri i Vejle. Toldinspektøren hilste det velkommen og mente, at det måtte betyde,

Cikoriefabrikken "Fortuna"

Cikoriefabrikken "Fortuna" eksisterede kun i seks år, men bygningen på Holmen forblev en karakteristisk del af bybilledet indtil 1950'erne.

at den betydelige indførsel af øl fra andre byer nu ville formindskes. Året efter var yderligere et nyindrettet bryggeri med til at tage konkurrencen op med de udefra kommende produkter.⁵⁹

I en oversigt over samtlige danske bryggerier fra midten af forrige århundrede opregnes blot 5-6 bayerskøl-bryggerier i Vejle i perioden 1850-1890⁶⁰. Og disse var alle på nær ét oprettet i 1860'erne. Det tog nogle år, inden den nye øl vandt indpas, og bryggerierne kunne begynde at omstille sig til den produktion. Men ud over bayerskøl-bryggerier kan desuden nævnes 11 mindre bryggerier, som formodentlig ikke kan kaldes industrielle virksomheder, men som bestod af en brygmester, der bryggede overgæret øl bestemt for en snæver lokal kundekreds i den nærmeste omegn. Af disse overlevede Vejle ny Hvidtølsbryggeri på Sønderbro et stykke ind i dette århundrede, mens resten kun kan påvises i en ret kort årrække.⁶¹

Et af bryggerierne kom imidlertid til at spille en væsentlig rolle for byen i mere end 100 år.

En muremester bliver brygmester

Bryggeriet "Vejle"

Den 6. juli 1858 blev I.W. Niensens bryggeri sat i gang. Nielsen var en lokal muremester, der havde tjent godt bl.a. ved opførelsen af Hotel Royal og sygehuset, og som havde oparbejdet en pæn kapital. Den ønskede han at sætte i noget nyt. Det nye blev et bryggeri

beliggende langt uden for byen, helt ude i kanten af Nørreskoven, hvor det kom til at ligge i ophøjet ensomhed.

Nielsen havde ikke megen forstand på brygning af øl, så den store succes blev bryggeriet ikke umiddelbart. Det hjalp lidt, at der blev åbnet en ølhalle i skovkanten. Men bryggeriet skrantede, og i 1870 gik det konkurs. På den efterfølgende tvangsauktion blev det solgt til købmand W. Flach, der beholdt Nielsen som brygmester, og så var man lige langt. Øllet var ikke godt, og Flach måtte også se i øjnene, at han ikke kunne beholde bryggeriet. Derfor blev der i 1874 indkaldt til dannelse af et aktieselskab, som skulle drive bryggeriet. Indbyderne til aktietegningen fremhævede, at det kneb med at lave godt øl bl.a. pga. manglende lagringsmuligheder, hvorfor der blev udbudt 200 aktier á 100 Rd., for at få de nødvendige forbedringer udført. Vejle Amts Avis støttede aktieselskabet:

“Bliver det fabrikat, der vil blive brygget, godt - og dertil er udsigterne gunstige - da vil, efter kyndiges dom, foretagendet blive særdeles rentabelt, ligesom tanken i det hele taget er sund og god.”⁶²

Avisen kunne desuden betegne initiativtagerne, købmand N.Fr. Petersen, kaptajn S. Nichum, brandinspektør C. Thisted og købmand H.C. Thorkildsen som værende blandt byens mest solide borgere, så der var ingen grund til at holde sig tilbage.⁶³ Og det virkede. Den 16. april kunne avisen meddele, at aktierne var overtagne.

Den 30. april 1874 blev Vejle Baiersk-Ølbryggeri dannet. Administrerende direktør blev købmand N.H. Hermansen, og som brygmester blev O.B. Nielsen ansat. Og bryggeriet kunne vakle videre. For der var ikke sikret stabilitet med aktieselskabets overtagelse. Allerede i 1878 måtte selskabet sælge til tyskeren Emil Alexander Grothe. Heller ikke han holdt længe, men gik konkurs 1881.

Herefter kom der dog mere ordnede forhold på bryggeriet i Nørreskoven. For nu blev bryggeriet overtaget af Fæstningsbryggeriet i Fredericia. Formodentlig har det været gavnligt, at ejere med forstand på ølbrygning kom til på Veile Baiersk & Hvidtølsbryggeri, som det nu hed. Der skete en modernisering under ledelse af brygmester P. Madsen, og bryggeriet var bl.a. et af de første provinsbryggerier, der begyndte at aftappe eget øl i 1885. Det blev kundgjort for vejlerne i Vejle Amts Avis:

“Veile Baiersk- & Hvidtøl-Bryggeris nye baierske Lagerøl af ganske fortrinlig Kvalitet, bedre end noget andet Øl her paa Pladsen, anbefales i Bryggeriets originale Aftapning. Vort Formaal ved i Lighed med mange andre Bryggerier selv at aftappe vort Øl paa Flasker, er væsentlig at sikre det en omhyggelig og god Behandling, men desuden er det en Selvfølge, at vi ved selv at bouteillere vort Øl

Bryggeriet i Nørreskoven blev anlagt langt uden for byen i 1858.

rationelt i større Maalestok og ved Hjælp af de nyeste og bedste Maskiner se os istand til at levere dette ikke alene bedre men ogsaa billigere end andet Øl..."⁶⁴

Wulffs mineralvandsfabrik

Bryggeriet i Nørreskoven var nu kommet i en mere stabil drift, og i perioden efter 1890 skulle det komme til at spille en større rolle.⁶⁵

Vejle fik også en mineralvandsfabrikation. Det var Peter B. Wulff, der i Søndergade 3 oprettede en mineralvandsfabrik i 1866. Fabrikken producerede seltersvand, sodavand og "mousserende Lemonader"⁶⁶. I 1876 og 1877 var der beskæftiget fire arbejdere på mineralvandsfabrikken, mens tre mænd og en dreng i 1882 havde produceret 10.600 flasker og 700 siphon'er til en værdi af 7.750 kr.⁶⁷

Brændevin

Alle de store købmænd i Vejle havde brænderi - det var nødvendigt at kunne skænke op for kunderne, der skulle styrke sig efter en lang tur til byen. Gode vejlensiske købmandsnavne genkendes på listen over brændere i 1850, f.eks. Møhl, Steensen, Prip, Gylding, Glud, Linnemann, P. Hendrichsen og apoteker Friis.⁶⁸ 1. udgave af Trap

fra 1859 opregner ni brændevinsbrænderier i Vejle, der tilsammen beskæftigede 47 arbejdere og årligt producerede 360.000 potter brændevin. Da næste udgave af Traps Danmarks-beskrivelse udkom i 1879, var der blot tre brændevinsbrænderier tilbage, der producerede 249.307 potter brændevin og godt 90.000 pund gær.⁶⁹

Perioden her er karakteriseret ved, at de mange almindelige brænderier efterhånden forsvinder, og to dampbrænderier bliver i sidste del af dette kapitels periode ene på markedet i Vejle. At bare to brænderier bliver dominerende, er typisk for udviklingen indenfor brændevinsbrændingen, idet man med den industrielle produktion ved hjælp af dampkraft var nødt til at have større og mere rationelle brænderier. Dampbrænderierne, der begyndte at dukke op i 1840'erne, var desuden langt mere effektive i deres udnyttelse af råstofferne korn, kartofler og majs. Et udtryk for koncentrationen på området ses af, at der i 1860 var 460 brænderier i Danmark, hvilket 16 år senere var reduceret til 254. Under halvdelen, nemlig 116, var dampbrænderier, men de tog sig til gengæld af 75% af produktionen.⁷⁰

Den samlede produktion af brændevin på landsplan ændrede sig dog ikke væsentligt gennem perioden, men lå omkring 35 mill. potter (1 pot=0,966 l).⁷²

Den industrielle fremstilling af spritten var en følge af en række tekniske forbedringer af produktionsprocessen, som først blev indført af Isidor Henius i Aalborg fra begyndelsen af 1840'erne. Med dampen kunne man undgå, at kartoflerne brændte på, og dampkraften kunne bruges til at omrøre den stive masse. Desuden kunne man med et "pistorisk apparat" lave en fortløbende rensning af spritten. Den industrielle produktion af sprit var en kontinuerlig og effektiv proces, som på een gang gav et bedre og et billigere produkt.⁷¹

Endnu omkring 1850 var der meget sandhed i toldinspektør A.D. Schultz' vurdering af brænderiernes betydning fra 1841. Brændevinsfremstillingen hørte stadig til byens vigtigste erhvervs- og næringsgrene, som bragte byen skatter, gav brænderiejerne gode indtægter og gav et vigtigt fodertilskud til de mange kreaturer og grise, som stadig stod opstaldet inde i byen. I 1850 var der endnu 16 brænderier, hvoraf de to var dampbrænderier. I gennemsnit havde de en kapacitet på 48 tdr. udnyttet mæskekar.

Året efter var to af de almindelige brænderier borte. Toldinspektør Schultz var ikke i tvivl om, at det skyldtes den industrielle udvikling inden for faget, hvilket betød, at brændevin fremstillet efter de traditionelle principper og med begrænsede hjælpemidler blev alt for dyr.

I 1853 var endnu et brænderi forsvundet fra toldinspektørens indberetning, og det så ikke for godt ud med de resterende:

Dampbrænderier

*Møbels gård i Søndergade 18
o. 1864. Her blev der i en ca. 40
års periode produceret store mæng-
der sprit og gær.*

“Med undtagelse af det ene dampbrænderi - Smiths - som vel er af nogenlunde størrelse men dog af forældet construction, er alle andre herværende brænderier af ældre construction, for det meste uden hjælperedskaber og dernæst samtlige af mindre omfang. Som følge heraf og fordi productionen overhovedet taget indskrænkes og vedkommende ikkun benytter middelmaadige kornsorter, saa staa productionen saavel med hensyn til kvalitet som quantitet kun lav.”⁷³

Vejle mistede yderligere to brænderier i 1854, hvoraf det ene var et dampbrænderi, og i 1855 var der et dampbrænderi og ni almindelige brænderier tilbage i byen. Heraf var det kun Smiths dampbrænderi, der producerede ordentlig brændevin. Købmand Steensen havde forsøgt med produktion af gær, men det var opgivet igen. Resten af 1850'erne var der stagnation, og ved udgangen af årtiet var der et dampbrænderi og otte almindelige brænderier i Vejle.

Dampbrænderiet manglede desuden driftsmidler og havde været nødt til at indskrænke. Udviklingen var uafvendelig. Koncentrationstendensen fortsatte, så der gennem 1870'erne blot var fire dampbrænderier i byen. Går vi til 1880'erne var der kun to dampbrænderier i Vejle, N.F. Møhls og M. Christiansens brænderi.

Peter Møhl var søn af købmand N.F. Møhl i Søndergade. Han opnåede borgerskab som brændevinsbrænder i 1860, og to år senere overtog han, 26 år gammel, købmandsforretningen og brænderiet. Købmandshandelen blev hurtigt nedlagt. I 1868 ønskede Peter Møhl at satse udelukkende på sprit- og gærfabrikation, hvorfor brænderiet blev udbygget.

Det blev en succes, specielt med spritten. Den såkaldte pressegær, et biprodukt til brændevinsbrændingen, var det derimod sværere at skabe et marked for. Her måtte Møhl eksportere en del til England, inden der blev opbygget et hjemmemarked.⁷¹ I Møhls forretningskorrespondance ses flere gange, hvilke vanskeligheder det kunne give. Mawson Swann & Co. i Newcastle-on-Tyne klagede i 1878 gang på gang over, at gæren var dårlig, når den nåede frem. Og forsøg på fra Møhls side at forklare miséren med, at gæren skulle være blevet beskadiget på damperen, blev også afvist fra den engelske gærimportør. De modtog nemlig også gær med damper fra andre leverandører, og der var sjældent noget galt. I Newcastle mente man helt klart, at det var gammelt, dårligt gær, der var pakket ned og sendt til England!

1878 blev dog året, hvor også en dansk kunde begyndte at aftage en mindre leverance, nemlig Jacob Berg i Aalborg, der den 21. juli forespurgte, om han kunne få prøver og prisliste tilsendt. Og blot to dage senere afgav han den første ordre. Det lykkedes at skabe et dansk marked for gæren. I 1886 blev den overvejende del af den producerede gær afsat i indlandet.

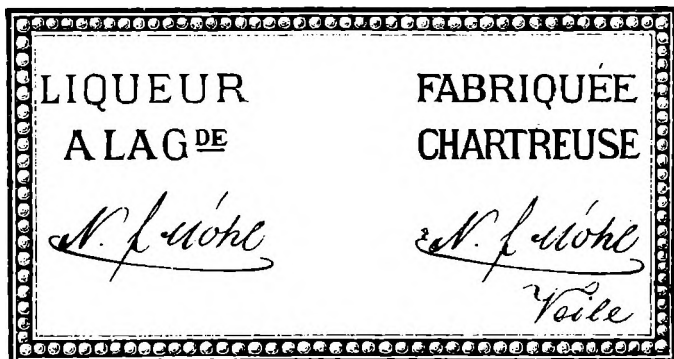
I 1878 var der otte mand og ca. 10 år senere ti mand i arbejde på Møhls dampbrænderi, der havde dampkraft på 12 HK. Dampma-

Brænderiejer Peter Møhl (1836-1903). Brænderiet overgik ved hans død til sønnen, N.F. Møhl.

N. F. MØHL, VEILE.

Etiketter fra N.F. Møhls brænderi

skinen var fra 1866, og det var Horsens-firmaet Møller & Jochumsen, der havde lavet den.

M. Christiansens Dampbrænderi

I 1872 overtog brødrene I.C., Frederik og Mads Christiansen et brændevinsbrænderi i Søndergade 17. Det var dog for småt for dem, så to år senere købte brødrene Søndergade 29 med købmandsgård og brænderi. Gården havde tidligere tilhørt købmand og brændevinshandler L. N. Riis, men i nogle år havde der været stilstand. Nu kom der gang i produktionen, og virksomheden voksede. I 1878 var der seks mand ansat, og brænderiet, der stod i Mads Christiansens navn, havde dampkraft på 8 HK.⁷⁵ I 1885 overtog I.C. Christiansen brænderiet alene.⁷⁶

Ser man på den samlede vejlelsiske brændevinsproduktion, blev der i 1850 leveret 510.413 pletter brændevin. I takt med at brænderier blev nedlagt, faldt produktionen, således at der i 1878 kun produceredes 380.352 pletter. De effektive dampbrænderier fik dog produktionen i vejret igen, således at den i 1889 var på 587.639 pletter, altså en del mere end 1850-niveauet.⁷⁷

Det gik ganske godt med brændevins- og gærproduktionen, der i perioden her fortsat hørte til de væsentligste produktionsgrene i Vejle. Men samtidig var brændevinsbrændingen - på trods af industrialiseringen - ved at synge på sidste vers. Både Møhls og Christiansens brænderier eksisterede lidt ind i vort århundrede, men den danske spritproduktion blev voldsomt centraliseret med De Danske Sprit Fabrikker, der var oprettet 1881, og som overtog de to Vejle-virksomheder. Desuden betød skattelovgivningen, der fjernede den fattige mands snaps, at denne produktionsgren forsvandt som en fast del af købstædernes erhvervsliv.

Tobaksvarer

"Samme dag, jeg fyldte 10 år, fulgte jeg Hans til fabrikken, Madsen & Sørensen på Nørregade og blev antaget.

Hos Madsen & Sørensen fik vi den svimlende løn af 3 1/2 øre i timen. På de to andre tobaksfabrikker i byen, Henckels og Hasselbalcks, fik drengene kun 3 øre i timen. Vi hos Madsen & Sørensen var altså i alle måder begunstiget og misundt for vor højere sociale standard."⁷⁸

Tobaksindustrien var et af forrige århundredes vigtigste erhverv, et erhverv i rivende udvikling, navnlig fra århundredets midte til 1870'erne. En af virkningerne af krigen 1864 var en svækket konkurrence fra de tidligere så stærke slesvig-holstenske tobaksfabrikanter. Sammen med højkonjunktoren i begyndelsen af 1870'erne gav det muligheder for dem, der turde. Det var der flere i Vejle, der gjorde. Fremgangen inden for tobaksindustrien skyldtes ikke alene

forbedrede konkurrencevilkår. Medvirkende var i høj grad ændrede forbrugsvaner. I 1871-73 var forbruget af tobaksvarer i Danmark 3,32 pund om året pr. indbygger. Det svarede til en stigning på ca. 50% i forhold til 1849/50.⁷⁹

Det var endnu forholdsvis billigt at starte en fabrikation af tobaksvarer. Der var ikke de helt store krav til maskiner, i virkeligheden kunne man rulle cigarer derhjemme. Til en større produktion var det arbejdskraften, der var det fordyrende led. Det klarede man ved i vid udstrækning at benytte sig af den billige arbejdskraft, som børn var. I 1872/73 var ca. halvdelen af de arbejdende børn mellem 10 og 14 år at finde i cigar- og tobaksindustrien. Rundt regnet en trediedel af arbejdsstyrken i disse fabrikker var børn, hovedsageligt drenge.⁸⁰

Produktionen af tobaksvarer var endnu i 1870'erne mest af håndværksmæssig karakter. Langt op i tiden blev produktionen baseret på muskelkraft. Det var ikke aktuelt at tale mekanisering, så længe man havde billig arbejdskraft til rådighed, nemlig de mindreårige børn, som ikke blev skånet:

“Men der var et arbejde, som jeg var frygtelig ked af, navnlig om vinteraftner. Det var at trække snusmøllen. Det var en bandsat tung kværn at trække, selv om vi var to drenge om det. Det tog på kræfterne og drev sveden frem på kroppen. Vi kunne næppe dreje mere end en halv snes minutter ad gangen, så var vi så forpustede, at vi måtte hvile. Hvilede vi for længe, dunkede svenden i loftet for at få os til at kile på igen. Han kunne jo høre, når møllen stod stille. Det var virkelig et strengt arbejde, egentlig mandsarbejde, og alt for svært for to drenge.”⁸¹

Vejles tobaksproduktion hørte ikke til de største i landet. Mellem 1850 og 1890 finder vi flere tobaksfabrikker, de fleste sandsynligvis forholdsvis små. Flere forsøgte sig med tobaksspinding: Graae i Torvegade samt cigarmager Stein, og en kort periode lavede Destrup cigarer. Også i omegnen kunne man møde små tobaksvirksomheder. I Grejs finder vi i 1880 en cigarmager, Jørgen Hansen, som havde to svende i sit brød.

Omkring 1870 begyndte der at ske noget for tobaksproduktionen i Vejle. I 1872 var der to fabrikker med i alt 50 arbejdere, heraf 33 børn under 13 år. Men herefter fik Vejle en række nye tobaksfabrikker. Det var Madsen & Sørensen i Nørregade 31, 1871, J.P. Jørgensen i Nørregade, 1872, A. Andersen samt Nielsen, 1879, som både var cigar- og tobaksfabrikant. I 1879 etablerede G. Hasselbalch sin tobaksfabrik i Nørregade 15, og i 1883 blev Vejle Cigarfabrik oprettet i Nørregade 29.

Indtil 1870'erne var det stort set kun Glud og Henckel, som pro-

Børnearbejde

G. Hasselbalch grundlagde sin tobaksfabrik i Nørregade 15 i 1880. Den blev senere overtaget af Asmus Thaysen.

Gluds og Henckels tobaksfabrikker

ducerede tobaksvarer i en vis mængde. Men trods alt var det beskedne virksomheder med til sammen seks arbejdere og to drenge.

Den ældste var P. Glud i Nørregade 40 fra 1830. I 1848 fik Glud konkurrence, da P.G. Henckel fik privilegium til at nedsætte sig som tobaksfabrikant. I Søndergade fik Peter Gottfred Henckel indtil sin død i 1871 en god produktion i gang. I 1851 var der en arbejdsstyrke på to svende, en lærling, to daglejere samt seks børn. De fremstillede det år i alt 31.000 pund tobaksvarer, næsten udelukkende af udenlandske råvarer. Til sammenligning kan nævnes, at Glud kun kunne beskæftige en til to mand og fremstillede 7.500 pund. Midt i 1850'erne ophørte Glud helt for senere at gøre Møller til sin kompagnon. Det var stadig ikke specielt gode tobaksvarer, der blev lavet i Vejle på det tidspunkt, og afsætningen foregik til egens bønder.⁸²

På Madsen og Sørensens tobaksfabrik blev der lavet skrå- og røg-tobak samt snus. Tidligere var der også blevet lavet cigarer, men det ophørte, da Sørensen døde. Tobakken kom til fabrikken i store baller med fast sammenpressede tobaksblade. De skulle som det første "gøres løs", pilles fra hinanden. Det var et arbejde, som krævede stor forsigtighed, for bladene var knastørre og kunne let smuldre. Men efter at være blevet fugtet blev de bløde og bøjelige, og de kunne "strippes", dvs. stilken kunne fjernes.

Når der skulle laves skrå, måtte tobakken bejdses, dvs. dyppes i "sovs", en blanding af bl.a. vand, lakrids, laurbær, tomarinder m.v. Der skulle dyppes ad flere gange, i stadig stærkere "sovs".

“Det var et meget ubehageligt arbejde at “dyppe skrå”. De små afvejede ruller eller bundter blev puttet ned i en stor ballie, vel en meter i diameter og 3/4 meter høj, halvt fyldt med den stærke sovs. Man måtte med forsigtighed styrte dem ned, for at det ikke skulle stænke med sovs op i øjnene. Det hændte dog, at man fik et stænk i øjet, det sved og brændte som flammende ild, så man dansede rundt, vild af smerte. Efter nogle minutters forløb fortog smerten sig dog, og det syntes ikke at skade øjet.”

Denne tyktflydende væske skulle holdes kold. Derfor stod sovsekarrerne i et meget koldt værelse. Om vinteren kunne det derfor ske, at sovsen frøs til grødis.

“Og selv om sovsen ikke var frossen, kunne den godt holde indtil 6-7 graders kulde. Ingen tænkte på, at man kunde have en stor hul-ske eller ketscher at fiske skråen op med - nej, ned med de bare næver, det kostede ikke noget - i det højeste et par små drenge næver med forfrysninger. Og vi var kun 10-12 år gamle! Det *var* frygteligt!”⁸³

Anden industri

Garverier

“Eieren er polyteknisk kandidat, har rejst på professionen, er yderst indsigtfuld og stræbsom, men mangler den nødvendige driftskapital til at give værket fornøden udvidelse.”⁸⁴

Seligmanns garveri

Vejles toldinspektør i 1851 var absolut begejstret for denne cand. polyt., som i 1850 havde oprettet virksomhed i Vejle. Den “indsigtfulde og stræbsomme” var Ludvig Seligmann. Han opnåede 1850 borgerskab som garvermester og begyndte det garveri, der senere blev Vejle Saalelæderfabrik ved Sønderbro. Trods begejstringen for Seligmanns evner var toldinspektøren ganske klar over det store problem i projektet, nemlig den manglende kapital for at produktionen kunne hæve sig over håndværksniveauet.

For det var ren håndværks-virksomhed, der var tale om de første mange år. Garveriet havde seks til ni ansatte, og skilte sig ikke ud fra de andre garverier, men efter alt at dømme var garveriets produkter af fin kvalitet. Man fremstillede som de fleste andre garverier forskellige lædervarer. Huderne hertil kom hovedsageligt fra Sydamerika, og de blev indkøbt i Hamborg.

Huderne skulle igennem flere forskellige processer, før de blev til læder. Først skulle den behårede overhud samt underhuden fjernes. Det gjordes efter en blødgøring i vand og ved påstrygning af bl.a. kalkmælk, hvorefter huden skulle svitses. Gennem opvarmning i stor luftfugtighed skete en forrådnelse, som fik overhuden til at løfte sig. Hos Seligmann skete svitsningen på een nat. Huderne blev taget ud efterhånden, som de var klar til at blive afhåret og rensat på kødsiden.

Påvirkningen af kalk modvirkede garvestoffernes virkning på huden. For at fjerne kalken opsvelledes (skylledes) huden i en “svelfarve” tilsat svovlsyre. Og atter skulle huden i vand, så syren blev fjernet. Endelig var huden klar til selve garvningen.

Garvematerialet var dengang mest egebark, et meget garvestofholdigt materiale. Det blev indkøbt fra omegnens bønder i frisk tilstand om foråret.

Huderne blev lagt ned i store nedgravede kar, strøet lagvis med egebarken. Tre gange blev huden trukket op af karrene - og ned igen med en ny omgang egebark. Hvor længe huden skulle ligge i garvematerialet afhang af tykkelsen. Oksehuder krævede garvning i omkring et års tid, før de færdige lædervarer blev solgt direkte til lokale forbrugere, sadelmagere og skomagere.⁸⁵

Seligmanns garveri var længe et rent håndværksforetagende. Og det var et godt produkt, man fremstillede. Det vidner en sølvmedalje ved Jysk Industriudstilling i 1876 om. Det samme gør prædikaten "udmærket godt fabrikat" på Garverforeningens udstilling i 1881. I 1888 ved den nordiske industriudstilling i København fik Vejle Saalelæderfabrik medalje af 2. klasse for sine underlæderarbejder.

I 1884 forsvandt håndværkspræget med dannelsen af A/S Vejle Saalelæderfabrik. Aktiekapitalen var på 50.000 kr. Allerede i 1880 havde man fået indlagt dampkraft. Med omdannelsen til aktieselskab skete der udvidelser og specialisering. Fremover skulle der fremstilles sålelæder, hovedsagelig af sydamerikanske vildthuder. Efterhånden kom også de kraftige Schweitzer-huder ind i produktionen.

Da Ludvig Seligmann døde blot 51 år gammel i 1874, gik nevøen, Alfred Seligmann ind som bestyrer af garveriet for enken. I ti år fungerede det således, indtil det blev nødvendigt at specialisere og udvide virksomheden i 1884.⁸⁶

På Sønderbrogade, tæt ved Seligmanns garveri, lå Carl Christian Christensens garveri. Christensen var flyttet fra Bogense til Vejle,

Vejle Saalelæderfabrik

C. Christensens garveri

Arbejderne ved Vejle Saalelæderfabrik fotograferet i gården ved fabrikken i Sønderbrogade ca. 1870.

Kgl. agent, garvermester, C.J. Bjerregaard (1830-1908) havde sæde i byrådet i 30 år og deltog aktivt i Vejles foreningsliv, f.eks. Håndværkerforeningen og Skyttelavet.

Ringovn

Produktion af mursten

og her etablerede han 1883 sit garveri. Det var også et håndværksforetagende, som fik sine råvarer til garvningen fra oplandet.

Af mere betydeligt omfang på dette tidspunkt var Bjerregaards garveri. Garveriet var anlagt af den 28-årige C.J. Bjerregaard i 1858, og det fik først til huse på hjørnet af Vestergade og Nørregade, fra 1866 i Vestergade 20. Bjerregaard var noget af en foregangsmand inden for sit fag. I 1871 anskaffede han, som den første her i landet, en hånddrevet maskine til spaltning af huder. Og Bjerregaard var først i hele Norden, da han i 1879 indrettede et lakერი. I begyndelsen af 1880'erne havde firmaet en arbejdsstyrke på ti mænd og to kvinder. Produktet var foruden garvet og lakeret læder endvidere nålede skafter. Ved den tidligere omtalte nordiske industriudstilling i 1888 opnåede Bjerregaard hædrende omtale for sine arbejder af huder, skind m.m.⁸⁷

Teglværksproduktion

Teglbrænding var endnu i midten af 1800-tallet nærmest at betragte som et bierhverv. Selv hvor der var tale om hovederhverv, var det ofte forholdsvis små virksomheder. Efterhånden holdt tekniske fremskridt også deres indtog her. Den vigtigste opfindelse var ringovnen, som gav en mere sikker og frem for alt større produktion. For i ringovnen kunne brændslet udnyttes langt bedre end i de gamle periodiske ovne. Men ringovnen var dyr at anskaffe, så det var først fra 1870'erne, at den vandt indpas. Med ringovnen forsvandt teglværkernes karakter af hjemmeindustri.

Den almindeligste måde at fremstille mursten på i datiden var ved håndstrygning. I fyrretræsrammer til en, to eller tre sten blev leret ved håndkraft med stor kraft - og et specielt håndslag - "klasket". Leret skulle have en speciel, meget blød konsistens for at formen kunne fyldes helt ud. Herefter blev stenene vendt ud på et bræt og sattes på højkant for at tørre. Lufttørring af sådanne sten varede en til fire uger, afhængig af vejret. Tørringen foregik dengang i tørrelader, hvor man ved hjælp af måtter kunne beskytte stenene mod for kraftig vind. Denne tørremetode betød, at der ikke kunne produceres teglvarer om vinteren.

Især de små teglværker, hvor det meste arbejde foregik udendørs, var meget følsomme over for det danske vejrsluner. Frost uden for "sæsonen" eller regnvejr med vådt brændsel til følge kunne give meget usikre og skiftende produktionstal. Selv med maskiner, overdækning mv. blev teglproduktion ved at være sæsonarbejde. Om vinteren måtte man ligge stille, til gengæld var arbejdstiden om sommeren meget lang, i 1874 arbejdede man 13 timer eller mere.

I begyndelsen af 1850'erne begyndte en stor aktivitet i byggeriet. Befolkningstilvæksten betød boligmangel på landet og i byen. Og

i mange tilfælde blev de gamle lerklinede bindingsværkshuse erstattet af mere solide murstenshuse. Det var også i denne periode, at mange landmænd erstattede de åbne grøfter med drænrør. En mængde kalk- og teglværker blev anlagt. Tidligere var kalk- og mursten blevet sendt til Vejle-området fra Slesvig, men det var ikke nødvendigt længere, for de nye værker blev godt indrettet og kunne derfor levere et virkelig godt produkt.

Teglværker i Vejle og omegn

I 1859 var der fire kalk- og teglværker i Vejle by. Der har været tale om forholdsvis små værker, for tilsammen havde de 17 arbejdere. Dette antal skal dog tages med et vist forbehold, for det var almindeligt, at arbejdernes familier deltog i arbejdet i perioder.

I omegnen var der en lang række teglværker, de fleste ganske små. Dog var der til Tirsbæk gods tilknyttet et stort teglværk, som blev nedlagt i 1880. Og ved Daugård Strand lå et teglværk, i en periode med en forholdsvis stor produktion. I 1861, da proprietær Ernst overtog værket, blev der produceret ca. 1 1/2 million sten om året.

Blandt de lidt større teglværker var også Lerbæk Teglværk. Det blev nedlagt 1881, men havde forinden leveret mange sten til bygninger i Vejle, bl.a. til hospitalet.⁸⁸ I begyndelsen af 1870'erne var der fem faste og to løse arbejdere tilknyttet værket. I samme periode var der på Hover Teglværk beskæftiget 16 voksne og to børn. De arbejdede alle på akkord. Teglværket var i gang fra 1. maj til midten af november.⁸⁹

I Vinding-området var der også to teglværker her i midten af 1870'erne. Vinding Teglværksfabrik var i 1872-73 ejet af Bertel Møller Nielsen. I fem måneder om året havde han tre arbejdere samt en dreng under 13 år i sit brød. Drengen arbejdede 11 timer om dagen, de voksne 15 timer.

Omkring 1860 havde Herman Lycke overtaget Teglværket "Vindingland", som var placeret på engen op mod Stampe skov. Der var seks arbejdere i 1872-73, som arbejdede 13 timer om dagen i sommerperioden, medens arbejdsdagen resten af året kun var mellem seks og otte timer. Også her blev der arbejdet fra 1. maj til 1. november. I 1880'erne var det M. Schmidt, som ejede stedet. Hans Sørensen blev den sidste ejer af teglværket, som blev nedlagt i 1902.

I 1874 finder vi desuden en række mindre teglværker omkring Vejle: Grejs (ved Højgård), Højen og Skærup sogne havde hver et, medens der i Smidstrup var hele fem.

Også Vejle var "med". I slutningen af 1850'erne fremstillede Brochdorff drænrør, på Vejle Mark var der et teglværk, og til Møhlholm mølle var også tilknyttet et værk. I midten af 1870'erne var der hele fem værker, som brændte kalk- og teglsten.⁹⁰

Blandt de mange teglværker, der blev etableret i sidste halvdel af 1800-tallet var Teglværket Vindingland, her fotograferet o. 1900.

Paraffinfabrik

Ud over de fire hovedområder, som til en vis grad oplevede en industriel udvikling i perioden 1850-1890: klædefabrikation, jern- og metalindustri, fødevarerindustri og trævarerindustri, findes desuden et par mindre foretagender af stærkt begrænset rækkevidde, som skal nævnes.

På gården Frederiksberg på Søndersthoved Mark i Give sogn vest for Vejle, oprettede Dr. Meyer 1866 en paraffinfabrik. Fabrikken beskæftigede 3-12 arbejdere, og fremstillede paraffintjære, som derefter sendtes til Holsten. Her havde ejeren nemlig en fabrik, der var i stand til at forarbejde paraffintjæren til paraffin. Det var altså kun halvfabrikata, der produceredes i Give.

Benmelsfabrik

Den fabrik hører man ikke mere til, og det samme er tilfældet med en benmelsfabrik, som blev oprettet af mølleren på Aarup Mølle og Jægermester Krøyer på Engelsholm. Der var beskæftiget 31 arbejdere, og i 1866 blev produceret 71.947 pund benmel.⁹¹

I avisernes annoncespalter fremstår fra tid til anden foretagender, der betegner sig selv som fabrikker, men som dog nok er ganske små håndværksvirksomheder med begrænset bemanning, produktion og afsætning. Skønt vi ikke har yderligere oplysninger om disse virksomheder fra 1880'erne, skal de sluttelig nævnes.

"Veile Sæbe- og Parfume-fabrik" lå i Vestergade 27 og anbefalede sig med Normal Mandelsæbe til 25 øre stykket og "Veile Kjerne-sæbe" til 35 øre pr. pund. Måtte det være mindre fint, kunne tilbydes affaldssæbe, hvor man kunne få seks store stykker for 50 øre.

D. C. Petersen,

Vestergade 480,

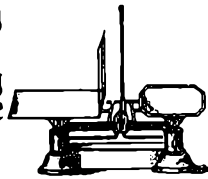
anbefaler det største og billigste Udsalg her paa Pladsen af:

**Decimal-, Disk- og
Søilevægte**

med Glas-, Messing- og
Jernstaalet, galvaniserede
Decimalvægte

og alle andre for Eiden brugelige
Mejerivægte.

3 Aars Garanti.

NB. Gamle Vægte tages i Bytte. Reparationer udføres med Omhyggelighed, Endvidere anbefales Brødstjæremaskiner i alle Størrelse billigt og imod Garanti.
Et Parti brand- og dirlesfri Jernpængeskabe sælges bedst realiseret og sælges betydelig under Priser.

D.C. Petersens Fabrik og Udsalg af Decimal-, Disk- og Mejerivægte lå ikke langt fra sæbefabrikken, i Vestergade 39, men der var nu nok snarere tale om udsalg med reparationsværksted. En egentlig produktion af vægte - for slet ikke at tale om brødstjæremaskiner og jernpængeskabe - var der nok ikke tale om.

Malermester Søren Olsen i Torvegade kaldte sin forretning for "Veile Skilte og Rullegardinsfabrik", og her forhandlede malede rullegardiner, broderigardiner, skilte og dørplader mv., alt til fabrikspris.⁹²

Vejle fik også et par paraplyfabrikker, nemlig Joh. Anchersens Vejle Paraplyfabrik og N.T. Nielsen, der både var kunstdrejer og paraplyfabrikant. Ud over sine egne paraplyer førte Nielsen også varer fra Københavns Paraplyfabrik. Anchersens paraplyer var angiveligt også af eget fabrikat.⁹³

I Vestergade 34 havde Fr. Madsen en barnevognfabrik, hvorfra han forhandlede "særdeles elegant udstyrede, såvel som simple" barnevogne, og legevogne, der passede til børn i forskellige aldre.⁹⁴

Gasværket

"Nu er da Vejle optaget i de byers tal, der kan glæde sig ved at være belyst med gas og ikke med - det electricke lys, hvorved Præstø med det første agter at gøre sig verdensberømt. Vi ere nu overdreven godt fornøjede med gassen, der igår for første gang i vore gader bestod en meget hæderlig prøve."

Sådan skrev Vejle Amts Avis den 8. januar 1858 om gassens indtog i Vejle. Starten var dog beskednen, idet det kun var de større gader, der fik erstattet de gamle tranlygter med de nye gaslygter. Til gengæld var gassen lagt ind i ca. 60 boliger, dog kun til belysning. Først i 1868 blev det muligt at levere gas til husholdningerne. Da var gasapparaterne opfundet, og gassen kunne anvendes til kogebrug.

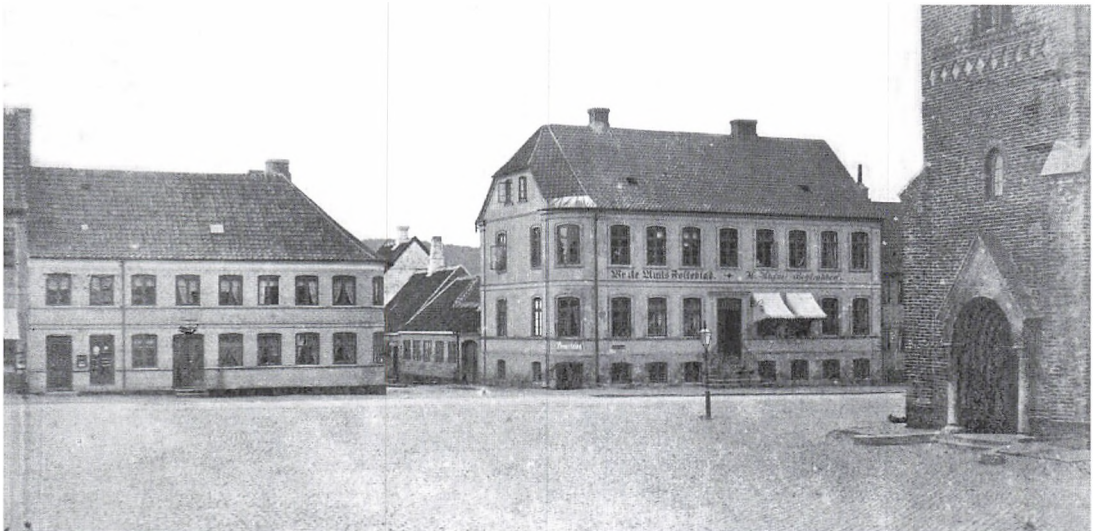
Det danske Gaskompagni drev gasværket for egen regning og fik ifølge kontrakten betaling for den gas, der blev leveret til gadebelysningen. 1 kr. for hver time, hver enkelt lygte brændte.

Så længe der kun blev produceret gas til belysning, var der ikke det store behov for arbejdskraft. Da kunne man for det meste nøjes med et par fyrbødere på fuld tid, og en mand på akkord til at stå for at tænde og i det hele taget passe gadelygterne. Desuden skulle han holde øje med Syfon-pumpningen. Den 1. januar 1899 blev gasværket overtaget af Vejle kommune.⁹⁵

Vejle Amts Folkeblad

Vejle Amts Avis fik den 20. oktober 1865 en konkurrent i Vejle Amts Folkeblad. Til at lede den nye avis blev en ung energisk skolelærer fra Birk ved Herning hentet til byen. Det var Thomas Nielsen, den senere folketings- og landstingsmand. Han kunne agitere for Venstres politik i både skrift og tale. Desuden havde han aviserfaring fra en periode som redaktør af "Silkeborg Avis". Selv om Thomas Nielsens tid som redaktør af Vejle Amts Folkeblad var kort, satte han indtil sin død i 1895 sit præg på avisen, som medredaktør, som medudgiver og til sidst som ejer.

Vejle Amts Folkeblads første domicil på hjørnet af Kirkegade og Grønnegade 1866.

Vejle Amts Folkeblad flyttede adresse flere gange i de første år. Efter begyndelsen i ejendommen på hjørnet af Grønnegade og Kirkegade flyttede trykkeri og redaktion til Kirketorvet, derefter til hjørnet af Nørrebrogade og Gulkrog/Korsgade og i 1869 til en bagbygning i Grønnegade. Med hver flytning fik man mere plads, og det gav mulighed for køb af stadigt større og bedre maskiner. Og netop den tekniske side af bladudgivelsen var det helt store problem i de første år. De år blev avisen trykt på en håndpresse, og da Thomas Nielsen efter sigende overhovedet ikke havde forstand på teknikken, var det ofte et held, at avisen i det hele taget kom ud. Det var i Grønnegade-tiden, at avisen for alvor udvidede og fik nye og tidssvarende maskiner.⁹⁶

Den 1. oktober 1878 blev den unge Mads Frederiksen ansat som typograf-lærling ved Vejle Amts Folkeblad. Her blev han indtil 1. januar 1943. Om sit møde med det pioneragtige avistrykkeri har han fortalt i sine erindringer:

“Trykkeriet var den gang i en lille sidebygning ud til Gulkrog. Forhuset, hvor redaktøren boede, var en hjørnebygning til Gulkrog og Nørrebrogade, den gang kaldt Horsensvej. Alt var samlet i ét eneste lille lokale med vinduer kun til den ene side, hvor sættekasserne var grupperet, midt i stuen stod en lille flad kakkellovn og i den mørke side en lille hurtigpresse, der afløste den tidligere benyttede håndpresse. Selvom hurtigpressen ikke var stor, var den dog et betydeligt fremskridt. I et hjørne af lokalet var papirlageret, i et andet hjørne havde redaktøren sit private kartoffellager.”⁹⁷

Børnearbejde

Langt op i tiden blev børn betragtet som en uundværlig arbejdskraft. Uundværlige var de især for de første industrivirksomheder.

I 1854 arbejdede 37 børn på Grejs Mølle Klædefabrik. Det var knap en trediedel af den samlede arbejdsstyrke. Flere af børnene kom hver mandag morgen sammen med familien gående langvejs fra for at arbejde på fabrikken. Efter arbejdstids ophør lørdag eftermiddag drog de med familien afsted igen for at holde hviledag hjemme.

Børnene arbejdede på stort set de samme vilkår som de voksne, men de skulle også undervises. Det sagde Skoleloven fra 1814. Derfor blev der på Grejs Mølle indrettet en skolestue, så børnene i nogle få timer sidst på eftermiddagen kunne få lært at læse, skrive og regne.

Mange af disse unge arbejdere bukkede under; deres små kroppe kunne ganske enkelt ikke klare ti timers hårdt og ofte støvet arbejde, samtidig med at de passede skolen. For at beskytte arbejderbør-

Announce 1869

nene blev der i 1873 indført en lov, der forbød børn under 10 år at arbejde i fabrikker. Når man fyldte 10, måtte man, indtil man fyldte 14, arbejde 6 1/2 time dagligt med 1/2 times hvil. Arbejdsgiveren skulle lægge børnenes arbejdstid sådan, at skolen ikke blev forsumt. I virkelighedens verden betød det, at børnene blev skifteholdsarbejdere. Laurits Jessen fortæller i sine erindringer:

“ Vi måtte skynde os fra skolen og til fabrikken, i regelen i løb, og var så på fabrikken fra 10-12 eller fra 11-12 og om eftermiddagen fra 3-7 eller 4-7. De dage, vi kom fra skole kl 10 og kl. 3 kunne vi få seks timer på fabrikken, de dage vi først kom kl. 11 eller kl. 4, fik vi kun fire à fem timer. I ferierne fik vi altid seks timer ud af det. Ferierne var kun skoleferier, fra arbejdet var der ingen ferier.”⁹⁸

Det var børn fra familier med små indtægter, der tidligt kom ud at arbejde. Med et par arbejdsduelige børn i familien, kunne den ugentlige indtægt fordobles.

For de første fabrikker var børnene billig og derfor velegnet arbejdskraft. De erstattede maskiner, som var dyre at anskaffe, eller som endnu ikke eksisterede. Efterhånden som stadig flere funktioner blev overtaget af maskiner, blev efterspørgslen efter børnene mindre. Og lovgiverne kunne med sindsro hæve aldersgrænsen for børn i fabrikker til 12 år i 1901. Fra 1913 skulle børnene være udskrevet af skolen for at opnå ansættelse.⁹⁹

1850-1890 - perioden mellem det gamle og det nye samfund

Perioden 1850-1890 blev ikke gennembrudsperioden for den industrielle produktion i Vejle og omegn. Det var en periode, der endnu var præget af det gamle og med nogle få punkter, der pegede mod noget moderne. Først efter 1890, og dermed i denne bogs næste kapitel), bliver Vejle en industriby.

Det, som peger bagud i perioden, er fabrikker opbygget efter gamle standarder, lokaliseret efter vandkraften og med meget håndværksmæssigt præg. De store fabrikker, der havde fungeret således i mange år - og som havde levet en beskyttet tilværelse under privilegier - gik ned i denne periode. Det gælder Haraldskær Kobber- og Hølefabrik, der i stedet blev træsliberi og papirværk, og Grejs Mølle Klædefabrik, der gik fallit og senere blev til Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik. Disse to meget store fabrikker, der havde domineret Vejle-egnens industri i mange år, ja, på mange måder næsten havde været de eneste store virksomheder på egnen, måtte

nu bukke under. Kobberproduktionen var ikke længere rentabel, efter at de privilegier, som kedelførerne havde haft, blev annulleret. Privilegierne passede ikke med den nye tid, hvor markedskræfterne regulerede, hvad der var rentabelt, og hvad der ikke var. Det passede heller ikke ind i en demokratisk tidsperiode, at nogle kunne sætte sig med eneret på en bestemt produktion. Ironisk nok varede det ikke mange år, før den produktion, der afløste kobberet på Haraldskær, papirproduktionen, blev centraliseret, da en række papirfabrikker sluttede sig sammen i De forenede Papirfabrikker, og dermed fik en monopolstilling på det danske marked.

Ud over disse store foretagender fandtes en del mindre virksomheder, der kom og gik, ikke mindst som følge af, at de ikke var stærke nok overfor udenlandsk konkurrence mht. kapital og maskiner. Cikoriefabrikken "Fortuna" var et ambitiøst projekt med solide Vejle-folk i ryggen, der skulle sikre byen en industri. Den udenlandske konkurrence ødelagde imidlertid forhåbningerne, og fabrikken måtte stoppe efter få års virke. Et par sømfabrikker, dels ved Engelsholm i Nørup sogn, dels i Grejsdalen, fungerede nogle år, men mærkede også den udenlandske konkurrence. En fabrik, som indførte kork fra Frankrig og derefter forarbejdede korken ved hjælp af håndkraft til propper, fik også kun få år i begyndelsen af 1850'erne. Hertil skal lægges tobaksspinderierne, som der havde været mange af i Vejle, men som efterhånden fik en ret tilbagetrukket betydning. Ligesom det var tilfældet med brændevinsbrænderierne, skete der her en voldsom koncentration i det moderne industrisamfund.

De store købmænds dominans i købstadens erhvervsliv blev opretholdt igennem det meste af denne periode. Mange af de initiativer, der blev taget mellem 1850 og 1890, stod der en eller flere købmænd bag. De store købmænds tid var dog ved at være forbi, ikke mindst som en følge af det danske landbrugs omlægning fra kornproduktion til animalsk produktion. Den store købmandsgård på hovedgaden, der kunne aftrage og eksportere kornet, og hvor bønderne kunne købe de fornødne varer, havde en vigende betydning. For landmændene begyndte snart at danne andelsforeninger, der både tog sig af afsætning og handel - og meget mere. Det kommende tiårs foretagere var ikke købmænd.

Der er dog også en række forhold, der peger mod den nye tid. Først og fremmest blev produktionen effektiviseret gennem indførelsen af dampkraften. Samtidig gjorde fabrikkerne sig uafhængige af vandløb med stærkt fald, og man kunne begynde at placere fabrikkerne der, hvor arbejdskraften var, nemlig i byerne. Den første dampmaskine til industribrug blev taget i anvendelse på Grejs Mølle Klædefabrik, men det var åbenbart for tidligt til, at fabrikken af den grund ændrede produktionen væsentligt. Teknologien

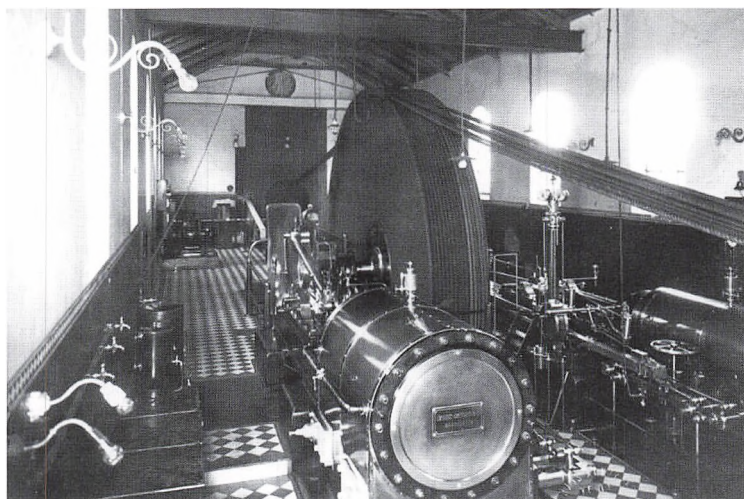
var ikke i sig selv nok til at ændre forholdene på den gamle virksomhed. Indenfor brænderierhvervet betød industrialiseringen ved hjælp af dampkraften en voldsom koncentration. Antallet af produktionssteder i Vejle blev voldsomt beskåret, fra 16 i 1850 til bare to i 1890. De to dampbrænderier i 1890 producerede imidlertid mere end Vejle-brænderiernes samlede produktion i 1850, og brænderierne producerede nu for et langt større marked, både uden- og indenlands.

Jernstøberierne brugte også dampkraften, og med C.M. Hess' jernstøberi i Grønnegade havde Vejle i 1870'erne fået en virksomhed, der stod klar til at bryde frem som den efterfølgende periodes helt store virksomhed. I Vejle havde den unge manufakturhandler Marius Hansen i 1880'erne indledt produktion af klæde på sit væveri. Han blev en af de helt afgørende personer i Vejles industrialisering, og han er sammen med C.M. Hess et godt eksempel på en ny tids mænd med iværksættertrang og energi.

Man ser også i tiden, at der skabtes et kapitalmarked via bankdannelser, og aktieselskaberne vandt frem. De gode tider i begyndelsen af perioden havde givet mulighed for overskud og dermed interesse i at sætte gang i vigtige initiativer. Det gjaldt ikke mindst inden for områdets infrastruktur. Transportforholdene blev bedret væsentligt i perioden inden 1890. Vejene blev forbedret, Vejle havn var i god virksomhed og opnåede endda udvidelser i 1880'erne. Længdebanen gennem Vejle var åbnet, og jernbanen blev en vigtig faktor i industrialiseringsprocessen. Ligeledes blev forsyningsvirksomheden sat i system med oprettelsen af gasværk og vandværk.

Som det vil være fremgået, så udgør de 40 år, som her er behandlet, en overgangsperiode. Det nye var knap nok kommet igang endnu, men der var i hvert fald skabt en række forudsætninger, der

A/S Vejle Bomuldsspinderis maskinbal med den første store dampmaskine. Drivremmen til det store hjul var leveret af Vejle Saalelæderfabrik.

gjorde, at industriudviklingen i Vejle kunne tage et vældigt spring i vejret efter 1890. En del af de gamle forhold - privilegierne f.eks. - var blevet afviklet, og de gamle virksomheder, der ikke i tide havde været i stand til at omstille sig, måtte bukke under. Det var også en del af de forudsætninger, der måtte skabes for den efterfølgende periodes voldsomme industrielle udvikling i Vejle.

Ved slutningen af denne periode fandtes der personer, som ønskede at sætte industrivirksomhed i gang i Vejle. Vi kender desværre ikke navnet på indrykkeren af annoncen fra Vejle Amts Avis, den 21. december 1889, men virksomheden skulle være rentabel og risikoen ikke-eksisterende. Og det var vel ikke så tosset:

“Compagnon.

Som passiv Deltager i en Fabriksvirksomhed til Fremstilling af en meget kurant Artikel søges en Mand med nogen Kapital. Det bemærkes, at Forretningen bevislig vil være meget rentabel, og ikke være forbunden med nogensomhelst Risiko. Billet mrk. “Fabriksvirksomhed” indlægges paa Adressekontoret i Løbet af 4 Dage”

De følgende år skulle vise, at klimaet for industriproduktion var gunstigt i Vejle, og initiativet til virksomhedsoprettelser var stort.

C.M. Hess' Jernstøberi i Grønnegade. Her etablerede Hess sig i 1876, og litografiet er fra 40 års jubilæet i 1916.

Vejles industrialisering 1890-1940

Vejle bliver industriby

Vejle 1890

Hverken i bøger, artikler eller erindringer omhandlende Vejle by fremstår året 1890 som skelsættende. Året bragte ikke afgørende begivenheder, der entydigt pegede fremad eller markerede afslutningen på noget, som havde været. Alligevel er det et afgørende tidspunkt. Den lille købstad i bunden af fjorden stod foran en voldsom udvikling, der i løbet af de næste par årtier - bredt sagt op til 1. verdenskrig - forandrede byen til ukendelighed.

Vejle stod foran sit industrielle gennembrud. Det var der måske ikke så mange, der vidste i 1890, men der har været nogle, som anede det. For rundt omkring brød industriel produktion frem, f.eks. i nabobyen Horsens, og Vejle havde også fået nogle enkelte industrielle virksomheder.

I Grønnegade var Hess' Jernstøberi i god gænge og havde allerede været det mere end et tiår. Steensen havde netop etableret sin margarinefabrik ved Horsensvejen, og lidt uden for byen kendte man Hammerværket i Grejsdalen og det skrantende bryggeri i Nørreskoven. Men småt var det med industri. Der var en del håndværksvirksomheder, et par større brænderier og tre garverier, og med basis i detailhandel havde den unge Marius Hansen startet et væveri i Torvegade. Desuden var en række af de købmænd, der i mange år havde domineret byen, begyndt at specialisere sig i trælast, foderstoffer og brændsel.

Der var en række nationale og internationale konjunkturer, der skulle komme til at arte sig ret for at få den vejlensiske industri i omdrejninger, men Vejle havde en del af rammerne for udviklingen i orden.

Vejnettet var forbedret, jernbanen sydpå og nordpå etableret, og i løbet af 90'erne skulle det vestlige opland blive knyttet tættere til amtsbyen Vejle, idet jernbanestrækningerne til Give og Vandel blev åbnet. Den første store havneudvidelse var netop overstået her ved begyndelsen af 1890'erne, og der blev bragt et stigende antal varer til Vejle. Et andet vigtigt middel til kommunikation med omverdenen, telefonen, var også kommet til byen. Vejle Telefonsel-

Vejle Hovedbanegård i 1930'erne. Etableringen af jernbanen var med til at gøre Vejle til industriby, og med mindre lokalbaner til Give og Vandel blev det vestlige opland desuden knyttet nærmere til fjordbyen.

skab var blevet oprettet med 50 abonnenter i oktober 1885. I 1910 var antallet af abonnenter forøget til 790 i Vejle og 622 på landet. De finansielle institutioner var ligeledes på plads, hvilket naturligvis også havde stor betydning. Her kom specielt Veile Bank (fra 1854) og Landbo Spare- og Laanekassen (fra 1863) til at spille en rolle.

Af mere indirekte art var byens aviser. Forretningslivet og industrien har naturligvis brug for at få nyheder og oplysninger hurtigt, og Vejle Amts Avis (fra 1828) og Vejle Amts Folkeblad (fra 1865) virkede som formidlere af såvel verdens nyheder som de mere lokale tildragelser. Fra 1898 forøgedes Vejles bladskov med Vejle Social-Demokrat, og i en kort periode virkede desuden fireblads-systemet i byen, idet det radikale Vejle Amts Dagblad forsøgte at klare sig.

To væsentlige arbejdspladser blev kommunale omkring århundredskiftet, nemlig gasværket og elektricitetsværket. Det private gasværk (begyndt 1858) blev overtaget af Vejle kommune 1898, og elektricitetsværket, der var anlagt for private midler i 1895, blev overtaget af kommunen i 1910. Specielt elektriciteten fik efterhånden stor betydning i industrien som en af afløserne for de dampmaskiner, der blev helt udskiftet i perioden. Elektriciteten var desuden en af forudsætningerne for at indføre natholdsskift. Endelig var det første kommunale vandværk etableret i Grejsdalen i 1867.¹

Befolkningen og byen

Alle disse forhold var medvirkende til, at der kunne opstå en industriel udvikling i Vejle. Men uden mennesker gik det naturligvis ikke. Dem blev der flere og flere af. Afvandringen fra landbruget medførte, at arbejdskraften bl.a. vandrede til købstæderne, og efterhånden som mulighederne for at få arbejde i Vejle forbedredes, flyttede flere og flere mennesker hertil. I 1900 havde indbyggertallet passeret 14.000, og det var en forøgelse på 5.000 på 10 år. Væksten fortsatte: I 1910 boede der næsten 17.000 i Vejle og i 1920 næsten 22.000. De følgende to tiår så befolkningsforøgelsen således ud: 1925: 22.341; 1930: 22.943; 1935: 24.215 og 1940: 25.174.²

Befolkningstallet voksede, og byens areal blev udvidet flere gange i perioden. I første omgang mod vest, idet en del af Skibet sogn indlemmedes i Vejle købstad den 1. oktober 1903. 1909 og 1914 tilføjedes yderligere dele af Hornstrup og Hover sogne, og i 1920 bredte Vejle sig sydpå, idet Petersholm og Kongenskjær blev indlemmet.

Den vigtigste del af byens vokseværk var dog, at man med indlemmelsen af dele af Skibet og Hover fik Vestbyen under Vejle. Bebyggelsen ud ad Vardevej var vokset frem sammen med bl.a. Dampværeriet og Spinderiet (i Spinderigade). En undersøgelse af seks udvalgte gader i Vestbyen 1900-1940 har godtgjort, at der i høj grad var tale om et arbejderkvarter. Et eksempel på det er Valdemarsgade, hvor der i 1906 boede 333 og i 1925 494 personer. Langt de fleste af de erhvervsaktive var ufaglærte arbejdere: i 1906 60 og i 1925 135. Tekstilindustrien spillede en stor rolle: I 1906 var der 17 mandlige og kvindelige tekstilarbejdere, i 1925 tjente 65 af beboerne i Valdemarsgade til det daglige brød i tekstilvirksomhederne, heraf 55 kvinder. Der var naturligvis også en del arbejdsmænd i gaden, et antal håndværkere, seks-syv handlende og personer på understøttelse.³

En anden gade, der ligeledes må betegnes som en decideret arbejdergade, var Vardevej. Her boede der 1906 311 personer, og i 1925 var tallet vokset helt op til 1104 indbyggere. De ufaglærte arbejdere dominerede også her, dem var der næsten 27% af i 1906. I 1925 var der 121 ufaglærte (33% af de erhvervsaktive). De oftest nævnte arbejdspladser var De Danske Bomuldsspinderier, Vejle Dampværeri, Boltefabrikken og Steensens Margarinefabrik.

Kvarteret var som nævnt vokset frem sammen med industrien fra slutningen af 1890'erne. Her blev der bygget voldsomt i Vejle, og det gav arbejde til en del bygningshåndværkere og afsætningsmuligheder for f.eks. teglværkerne. Det gav også aktivitet på Vejle havn, hvor den mest hyppige last-art i 1890'erne, når bortses fra landbrugsvarer, var byggematerialer: teglsten fra teglværkerne ved Egernsund, kalk fra Faxø, cement fra Mariager, tømmer fra Sverige osv.⁴

Arbejderkvarterer

Men det var svært at følge med. Der blev ved med at mangle boliger, og ikke mindst under 1. verdenskrig fjedes bolignød til de mange andre negative ting, som krigen forårsagede. Kommunen begyndte her at opføre ejendomme til beboelse (bl.a. på Enghavevej), ligesom enkelte arbejdsgivere opførte boliger til deres medarbejdere (Hess og De Danske Bomuldsspinderier). Problemet fortsatte med at eksistere til langt op i 1950'erne, men i 1932 indledte Arbejdernes Andels Boligforening, der skulle blive en af de virkelig store bygherrer i Vejle, sin virksomhed. Den 15. april 1933 kunne de første beboere flytte ind i afdeling I ved Vardevej.⁵

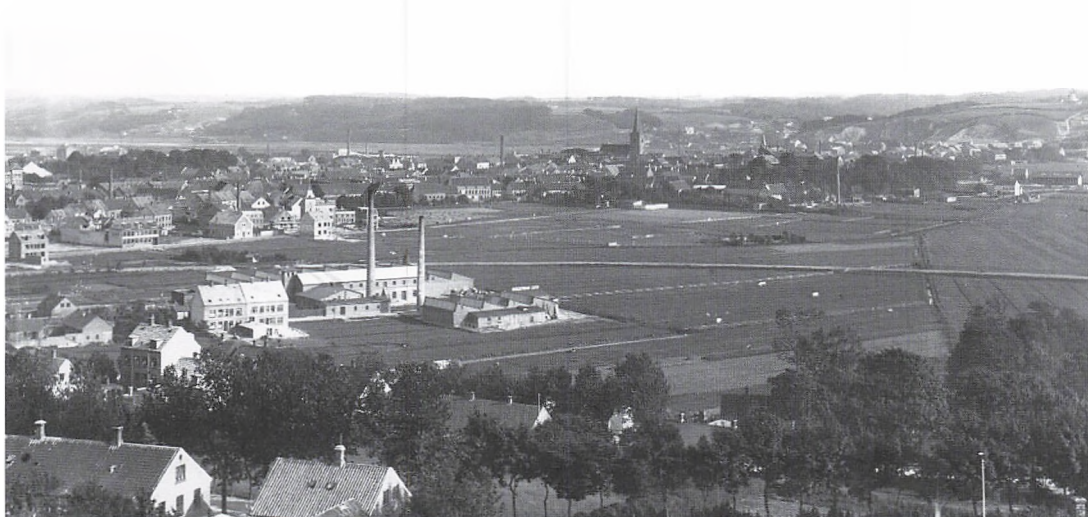
Handelsbyen Vejle

Ikke blot befolknings- og boligforholdene ændrede sig i den periode, vi her beskæftiger os med. Også handelslivet tog et voldsomt opsving som følge af byens stigende befolkningstal og den velstand, som industrialiseringen medførte.

Købmandsgårdene i Søndergade, Torvegade og Nørregade havde domineret Vejle i forrige århundrede, men deres betydning svandt med industrialiseringen, og i løbet af denne periode ophørte en del med at eksistere som købmandsgårde.

Vejle var ikke nogen voldsomt stor handelsby i forhold til indbyggertallet. I 1925 nåede Vejle ikke op til f.eks. Kolding og Horsens med hensyn til handelsvirksomheder. Dem var der 830 af i 1925. De beskæftigede 1.975 personer og omsatte for ca. 85 mill. kr. På samme tidspunkt var der i Horsens 967 handelsvirksomheder med 2.210 ansatte og en omsætning på næsten 142 mill. I Kolding var der knapt så mange handelsvirksomheder og ansatte, nemlig hhv. 625 og 1.765, men omsætningen var på godt 104 mill.

Vejle enge, vest for byen. På billedet, der er taget mod sydøst, ses bl.a. bomuldsspinderiet og Vejle Dampvæveri. Endnu er det kun ud ad Vardevej, at beboelseshuse er skudt op.

Vejles handelsliv havde i 1925 sin største omsætning i detailhandelen, i alt ca. 41,5 mill. kr., mens engroshandel stod for godt 35 mill. Den største enkeltgren var købmandshandel og brugsforeninger.

I 1935 havde situationen jævnet sig mere i de tre byer. Horsens og Vejles omsætning lå på hhv. 84 og 83 mill., mens Koldings var faldet til ca. 75 mill. I Vejle var det nu engroshandelen, der vejede tungest med små 47 mill. kr. Detailhandel ca. 31 mill. kr.⁶

Det voksende antal industriarbejdere i Vejle betød, at arbejderbevægelsen, kooperationen og Socialdemokratiet kom til at spille en væsentlig rolle. Den første egentlige fagforening var typografernes i 1875, men den helt store periode for fagforeningsgrundlæggelser var 1890'erne.

I 1890'erne begyndte også arbejdernes samvirksomhed. Fællesorganisationen blev dannet i januar 1892; der blev købt forsamlingsbygning, Nørrebrogade 5, i 1897 - i 1919 afløst af den nyopførte forsamlingsbygning, Ved Anlægget - og i 1898 begyndte Vejle Social-Demokrat sin virksomhed. Den kooperative virksomhed blev indledt med oprettelsen af Arbejdernes Fællesbageri i 1901. Senere fulgte brugsforening og forskellige håndværks-andelselskaber efter. Også mht. arbejderundervisning kom man i gang i denne periode. I første omgang i form af foredrag og aftenundervisning for arbejdere fra 1895/96, men i 1904 blev Arbejdernes Aftenskole oprettet. I august 1924 indgik den som en afdeling under det nyoprettede Arbejdernes Oplysnings Forbund, AOF.

Socialdemokratisk Forbund, der blev dannet i 1891, spillede sammen med arbejderbevægelsen. Partiet øgede sin stemmeandel ved valgene og fik repræsentanter valgt i byrådet. Et af de socialdemokratiske byrådsmedlemmer blev redaktør Chr. Jacobsen, som i 1919 både blev den første socialdemokratiske og den første folkevalgte borgmester i Vejle.

De mange fagforeningers opdukken på scenen fik naturligvis indflydelse på industriens udvikling. Konflikter af forskellig art påvirkede virksomhederne på forskellige tidspunkter, og det er vigtigt her at nævne den store lock-out i 1899, hvor arbejderne i flere måneder var uden mulighed for at tjene penge. Konflikten resulterede i det berømte september-forlig, der indeholdt anerkendelse af organisationsretten for arbejderne samt sikrede arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet. Af mindst lige så stor betydning for Vejle var den store tekstilarbejderstrejke i 1905, der strakte sig over i alt 23 uger. I den periode måtte arbejderne kæmpe mod sult og nød samt skruebrækkere, der ønskede at overtage det konfliktramte arbejde. Strejken gav dog resultat, idet arbejderne fik pæne lønforhøjelser.

Der var naturligvis en række andre konflikter indenfor de enkelte

Industriarbejderne

Konflikter

Mølleåen ved gaden Dæmningen. I 1930'erne blev åen lagt i rør, så Dæmningen kunne blive bredere. På billedet er beskæftigelsesarbejdet med rørlægning af Mølleåen netop begyndt med fældning af vejtræerne.

fag, som vil blive omtalt i branchegennemgangen. Men også i Vejle var der som alle andre steder i landet specielt stor strejkeaktivitet omkring 1920, og 1922 eskalerede begivenhederne til veritable gadekampe mellem arbejdere og politi ved Steensens Margarinefabrik. Det var både første og eneste gang, der var så voldsomme konfrontationer, skønt der gennem denne periode var adskillige strejker og lockouter.⁷

Når man taler konflikter, er det imidlertid også vigtigt at få med, at konjunkturerne, der muliggjorde en aktiv arbejdskamp for bedre løn- og arbejdsforhold, var yderst forskellige i den 50-årige periode, der her er tale om.

Mht. arbejdslønnen ses en jævnt stigende linie fra 1890 til 1. verdenskrig. I 1890 var den gennemsnitlige timeløn 27 øre, i 1913 53 øre. Efter 1. verdenskrig eksploderede timelønnen nærmest, således at den nåede højdepunktet på 188 øre i 1920. Gennem 20'erne faldt lønnen til kun 128 øre i 1929, mens 30'erne blev bedre. I 1939 var den gennemsnitlige timeløn nået op på 147 øre.⁸

Arbejdsløsheden var et af tidens vigtige spørgsmål, ikke mindst efter 1. verdenskrig. I perioden 1903-1917 svingede landets samlede arbejdsløshedsprocent mellem 5 og 13%, med 1916 som det bedste år, hvor kun 5,1% var uden arbejde. I årene 1903, 1905 og 1909 var tallet 13%.

Efter verdenskrigen startede man med en meget høj procent, nemlig 18,1% i 1918, men 1920 var den røget helt ned på 6,4%. Derefter svingede arbejdsløshedsprocenten gennem 20'erne mellem 10 og 22% - værst i 1927 med 22,5%. I 30'erne var arbejdsløshedsprocenten konstant høj, i 1932 nåede man op på næsten 32% arbejdsløse og i 1933 næsten 29%.⁹

Arbejds løn og
arbejds løshed

Fra flere sider søgte man at afhjælpe den nød, som mangelen på indtjening gav i mange arbejderhjem. I forbindelse med første verdenskrig blev der oprettet folkekøkken, og sådanne foranstaltninger var der også i 30'erne, f.eks. vinterhjælpen i 1933, hvor der blev uddelt et rugbrød, et sigtebrød og et franskrød hver 14. dag fra januar til april til en pris af 25 øre, ligesom man med rigsdagens lovgivning kunne sikre, at flæsket kunne sælges til de fattige for 15 øre pr. kg. Der var på det tidspunkt ca. 2.000 arbejdsløse i Vejle.¹⁰

En anden del af hjælpeforanstaltningerne under arbejdsløshedsperioderne var beskæftigelsesarbejderne. I 1920'erne og 1930'erne blev der sat en lang række anlægsarbejder i gang med statstilskud til afhjælpning af arbejdsløsheden. F.eks. overdækningen af åen ved Dæmningen fra 1932 til 1938 og opfyldningen af Vejle Enge og anlæggelsen af Boulevarden fra 1935.¹¹

Vejles industri

“Medens det tidligere var de store Købmandsgaarde, der var Byens Stolthed og Styrke, er det nu høje Dampskorstene og mægtige Fabriksanlæg, som sætter Præg paa Byen, og som bringer den Virksomhed og Velstand. Vejle er nu en udpræget Industriby, og der er vel næppe nogen anden dansk Provinsby, der saa fuldstændigt som Vejle har “skiftet Ham” i Løbet af en forholdsvis kort Aarrække.”¹²

Således skrev C.V. Petersen i byhistorien i 1927, og skønt det lyder som en kærlig overdrivelse med lokalpatriotiske briller, så må man medgive, at Vejle var forandret totalt i løbet af perioden fra 1890. Industrialiseringen var gået hurtigt, så hurtigt, at man allerede kort efter århundredskiftet med nogen ret kan kalde byen for den mest udprægede industriby uden for København.

Perioden fra midten af 1890'erne og frem til første verdenskrig havde været en periode, hvor der for alvor kom gang i den danske - og Vejles - industri. Ud over de rammebetingelser, der er påpeget ovenfor, var der naturligvis nogle konjunkturer og generelle tendenser, som industrien var afhængig af.

Omkring 1890 befandt man sig midt i en økonomisk depression, der havde varet siden midten af 1870'erne. Det var perioden, hvor landbruget efter kornsalgperiodens afslutning begyndte at omlægge til animalsk produktion: smør, flæsk osv. Og fra midten af 1890'erne begyndte det så at gå fremad igen: priserne begyndte at stige, og en højkonjunktur af verdensomspændende dimensioner blev også det danske samfunds mulighed frem til første verdenskrig.

Landbruget lå forrest i udviklingen. Erhvervets behov for råstoffer, investeringer og transport fremmede f.eks. jernbaneudbygning, dampskibe, kreditinstitutioner og mekanisering.

1890'erne - første verdenskrig

Frem til midten af 1890'erne var der en relativt lav mekaniseringsgrad i dansk industri. Men de 20 år frem til verdenskrigens stopklods betød øget mekanisering, bl.a. øget overgang fra damp til elektrisk kraft i mange virksomheder. Virksomhederne voksede, der blev flere af dem, og i 1914 var industriens andel af bruttonationalproduktet steget til 10%. Det skal påpeges, at ekspansionen især skete på hjemmemarkedet, hvorimod der ikke blev erobret væsentlige udenlandske markeder.¹³

I 1900 foretog Vejle Amts Avis en sammenligning mellem industriarbejdere 1897 og januar 1900. Industri var her defineret som virksomheder med mekanisk drivkraft, og dem var der 43 af i 1897 - men 73 i 1900. Industrivirksomhedernes størrelse mht. arbejderantallet havde også udviklet sig: I 1897 var der blot en enkelt virksomhed med mere end 200 arbejdere og blot to med mere end 100 arbejdere. Resten havde færre, og ikke mindre end 15 ud af de 43 virksomheder havde færre end fem arbejdere.

Tre år senere, ved indgangen til det nye århundrede, viste avisens opgørelse, at der var én industriel virksomhed med mere end 250 arbejdere, og tre havde mellem 100 og 150. Ud af de 73 virksomheder havde godt 1/3, nemlig 26 stk., mindre end fem arbejdere. Stigningen i det samlede arbejdstal var på næsten 50 % mellem 1897 og 1900 - nemlig fra 908 til 1345 arbejdere, og dette "vil i løbet af et par måneder blive stærkt forøget ved tilkomst og udvidelse af flere virksomheder".¹⁴

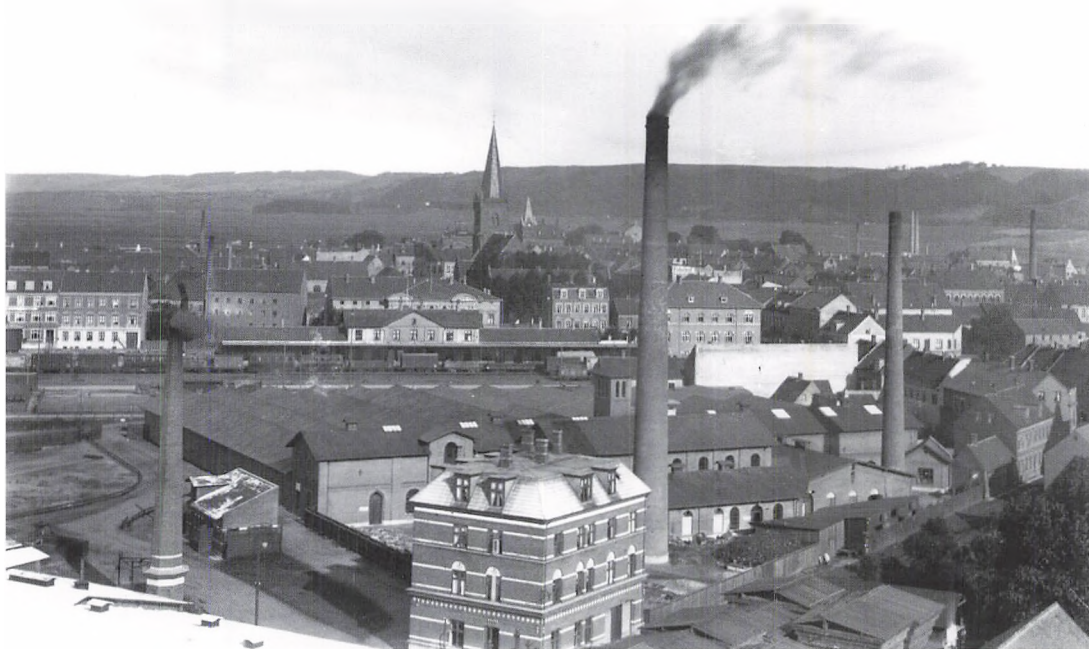
Dette bekræftes i den officielle håndværks- og industritælling, der blev foretaget den 12. juni 1906. Vejle er noteret som landets syvendestørste by med 16.300 indbyggere. Byen havde 714 industrielle virksomheder. 4.170 mennesker var beskæftiget indenfor industri og håndværk - heraf 3.167 egentligt industrielle arbejdere. Analysen kommer derefter frem til, at der er 256 industrielle arbejdere i Vejle pr. 1000 indbyggere, og det er landets højeste tal. På anden- og tredjepladsen lå Horsens og Odense med hhv. 237 og 225 industrielle arbejdere pr. 1000 indbyggere.

Tekstilindustrien, hvis udvikling vi skal vende tilbage til senere i dette kapitel, havde størst betydning. 57 ud af 1000 indbyggere i Vejle arbejdede indenfor denne branche i 1906.¹⁵

Første verdenskrig

Første verdenskrig 1914-18 medførte ikke i første omgang afsætningsvanskeligheder for dansk industri, men derimod kneb det med forsyningerne, efter at den uindskrænkede ubådskrig var erklæret. Dette fik industrien at mærke især i 1917 og 1918, hvor produktionen blev vanskeliggjort, netop fordi det var svært at få råvarer og kul frem.

Hvor industrien havde vanskeligheder under første verdenskrig først og fremmest mht. transport og energi, led en stor del af Vejles befolkning under krigstidens restriktioner. Byrådet måtte sikre

indkøb af brændsel til byens fattige og ligeledes sikre, at der blev indkøbt mel til brug i bagerierne. Mangelsituationen havde i høj grad fået priserne til at stige, og byrådets indgriben var nødvendig for at sikre, at der var brød til den almindelige befolkning.

Efter krigen var der et voldsomt opsving i produktion og afsætning. Priserne steg, men bl.a. med den galopperende inflation i Tyskland indtraf en kortvarig krise i begyndelsen af 1920'erne. Igen i 1925 indtraf der krise i den danske økonomi, mens den verdensomspændende krise, startet med bankkrakket i Wall Street 1929, først for alvor nåede Danmark et par år senere.

Arbejdskraften var fortsat med at vandre til byerne, og skønt antallet af industriarbejdspladser forøgedes, så opstod der gennem 20'erne periodevis meget høje arbejdsløshedstal, ligesom den politiske kamp mellem arbejdsgiverne og arbejdernes organisationer var skarp i disse år.

Mekaniseringen fortsatte efter første verdenskrig, især med udgangspunkt i elektriciteten og eksplosionsmotoren. Hermed kunne maskinkraften i Danmark mere end fordobles frem til begyndelsen af 1930'erne, ligesom maskinkraften pr. arbejder var vokset betydeligt.

1930'erne var som bekendt præget af den verdensomspændende krise, der også ramte Danmark hårdt med udbredt arbejdsløshed og nød, og for industrien desuden med valuta- og andre restriktioner.

De høje skorstene dominerede byen. Billedet, der er fra omkring 1900, viser forrest Vejle Amts Svineslagteri, og bagved det ligger Vejle Bomuldsspinderier og banegården. Længere i baggrunden til venstre ses Vejle Dampmølle.

1920'erne og 1930'erne

Men krisen var væsentligst landbrugets, og for industrien kan man konstatere, at den økonomiske aktivitet forholdsvis hurtigt kom i gang igen efter de dårlige år i begyndelsen af 1930'erne. Årtiet ud kunne en vis vækst fortsættes, ikke mindst som følge af en aktiv erhvervs politik, hvor man gennem Valutacentralen fik hold på importen. Et sådant skridt forbedrede naturligt nok industriens vilkår på hjemmemarkedet.¹⁶

I 1914, 1925 og 1935 er der officielle erhvervstællinger, der kan fortælle os om Vejles industrialiseringsgrad. Generelt må man sige, at Vejle fortsat lå meget højt blandt industribyerne. I 1914 var der 226 industrielle arbejdere pr. 1000 indbyggere i Vejle. Dette tal faldt en smule til 206 i 1925, men steg igen til 238 i 1935.

Nedenstående skema illustrerer nogle af de konjunkturer, der gjorde sig gældende. Det er f.eks. tydeligt, at 1914-tællingen - specielt set i sammenhæng med 1925-tællingen - er foretaget på et tidspunkt, hvor det fortsat gik godt. Der har været en god periode med grundlæggelse af mange virksomheder og dermed arbejdspladser i byen; 24% af det samlede indbyggertal på små 19.000 arbejdede inden for håndværk og industri (18% egentlige industriarbejdere).

Erhvervstællingen i 1925 er derimod foretaget på et svært tidspunkt for industrien. Andelen af arbejdere indenfor håndværk og industri var faldet til godt 20% (15% egentligt industrielle arbejdere).

Endelig er forholdene efter den store krise i begyndelsen af 1930'erne ved at blive langsomt forbedret i 1935. Antallet af virksomheder var steget stærkt siden 1925, og det samme var antallet af arbejdere i håndværk og industri. Næsten 24% af byens befolkning var beskæftiget her, og tallet for egentlige industrielle arbejdere lå nu på 17,6%. Det er tydeligt at se, at tekstilindustrien spillede en afgørende rolle i Vejles industri. I 1914 var ca. en fjerdedel af de industrielle arbejdere beskæftiget her, i 1925 var andelen faldet til godt en femtedel og i 1935 steget til mere end en fjerdedel. Tekstilindustriens mekaniske kraft blev også væsentligt forøget mellem 1925 og 1935, nemlig med ca. 1500 HK, og hvor tekstilindustrien i 1925 anvendte ca. en femtedel af byens samlede HK, var andelen i 1935 steget til næsten en trediedel.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien beskæftigede ligeledes en stor del af byens industrielle arbejdere - et tal, der steg jævnt mellem 1914 og 1935. I 1925 havde branchens andel af HK været byens største, den var stadigvæk høj i 1935, men tekstilindustrien havde passeret nærings- og nydelsesmiddelindustrien på dette punkt. Endelig er det værd at bemærke metalindustrien, som også gik frem med hensyn til arbejdspladser og mekanisk kraft i perioden. De tre nævnte brancher, som klart er de dominerende i Vejles

Virksomheder, personel og mekanisk kraft, håndværk og industri i Vejle¹⁷

Branche år	Antal virksomheder	Samlet personel	heraf industri- arbejdere	Mek. kraft HK*
Nærings- og nydelsesmiddel				
1914	122	686	417	
1925	114	831	525	1750
1935	141	802	580	2.255
Tekstilindustri				
1914	11	900	842	
1925	9	770	704	1.095
1935	11	1.273	1.171	2.613
Beklædnings- industri				
1914	256	938	617	
1925	105	417	290	6
1935	160	534	344	23
Jordarbejder og byggningsindustri				
1914	146	644	477	
1925	85	465	360	159
1935	114	604	456	222
Trævareindustri				
1914	33	123	83	
1925	104	325	217	468
1935	107	326	206	759
Læder- og lædervareindustri				
1914	6	103	85	
1925	76	304	218	409
1935	87	243	143	476
Sten-, ler og glasindustri				
1914	13	57	45	
1925	11	73	58	72
1935	17	95	73	221
Metalindustri				
1914	84	720	574	
1925	108	838	651	882
1935	142	895	711	1.213
Kemisk industri				
1914	11	193	147	
1925	18	260	129	441
1935	29	403	208	1.005
Papirindustri				
1914	2	63	56	
1925	3	78	69	43
1935	5	164	105	109
Fremstilling af bøger, billeder, blade				
1914	26	117	72	
1925	28	123	91	78
1935	30	140	104	241
Soigneringsindustri**				
1925	60	147	74	18
1935	141	319	156	81
Håndværk og industri i alt				
1914	710	4.544	3.415	
1925	721	4.631	3.386	5.421
1935	984	5.798	4.257	9.218

Kilde: Stat. Tabelværk, Femte række, Litra A, nr. 12, 18, 21

* Ved 1914-tællingen er kun angivet antallet af virksomheder med mek. kraft. De er derfor ikke med i tabellen her.

** Der er ingen gruppe kaldet Soigneringsindustri i 1914.

industri, beskæftigede tilsammen mere end halvdelen af Vejles industrielle arbejdere alle tre år (hhv. 1.836, 1.880 og 2.462).

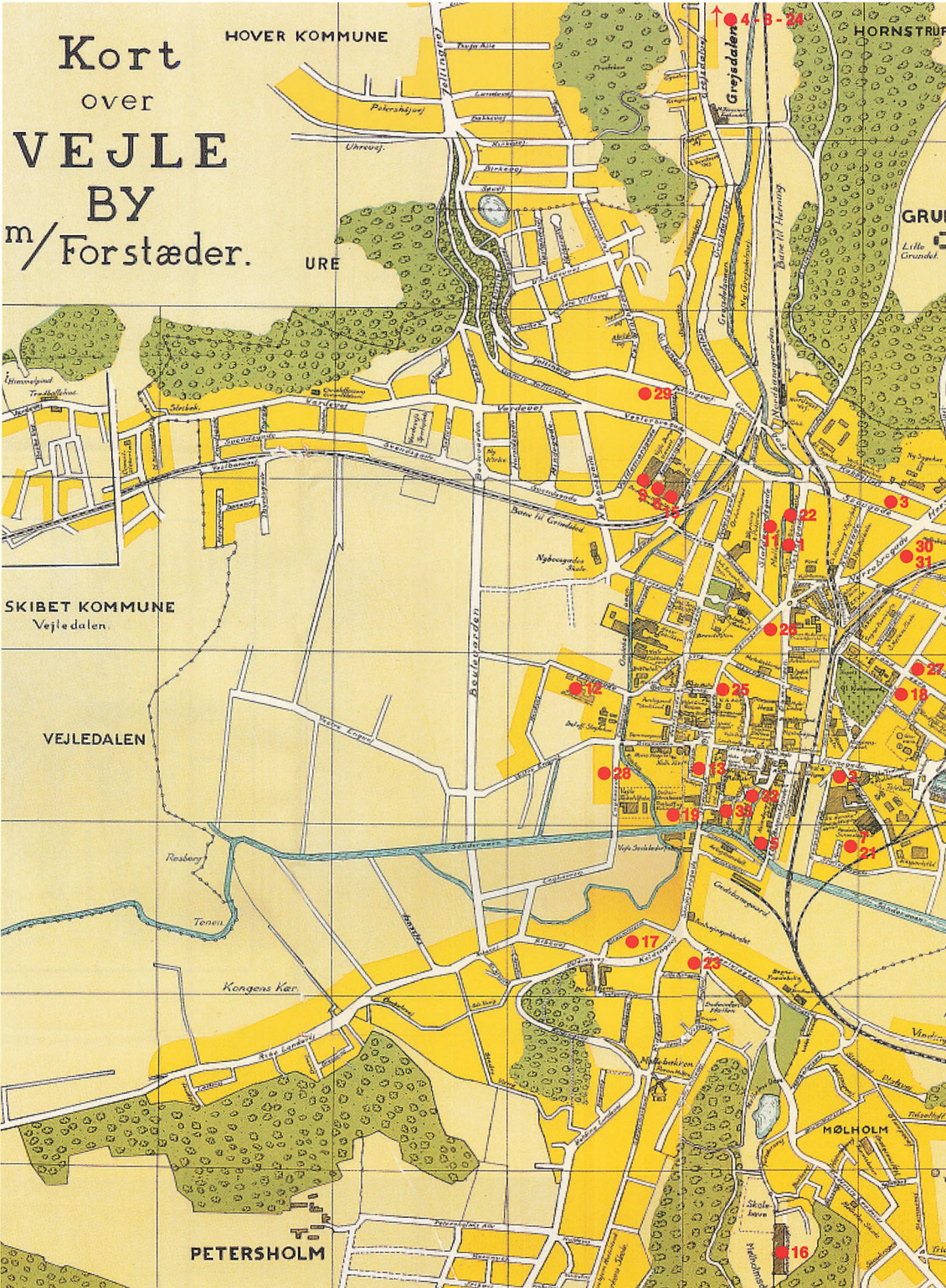
Nogle brancher var i tilbagegang, således læder- og lædervareindustrien og trævareindustrien. Begge brancher modregnede dog nedgangen i antal beskæftigede med en forøget mekanisk kraft. Det er iøvrigt værd at bemærke den kraftige vækst i den kemiske industri. Det skyldes bl.a., at både el-værket, gasværket og to sæbefabrikker regnedes med til denne gruppe.

Ikke alle de virksomheder, der behandles i branchegennemgangen nedenfor, er med i opgørelserne. Enkelte af dem lå nemlig lige udenfor bygrænsen, f.eks. Funders Rebslageri og Børstefabrik, der lå i Vinding sognekommune.

Vejles industristruktur var lagt nogenlunde fast allerede inden første verdenskrig. Dannelsen af de vigtige industriforetagender var sket med undtagelse af Vejle Caramel- og Tabletfabrik (det senere Dandy), grundlagt 1915 og Vejle Margarinefabrik (senere VM Margarine) fra 1923. På næste side bringes et kort med en liste over virksomhedsdannelse i Vejle. Den viser tydeligt, at tiden omkring århundredskiftet var Vejles egentlige "gründer-periode", hvor en lang række virksomheder så dagens lys.

Kortet over Vejle viser lokaliseringen af industrivirksomhederne. Byen og omegnens geografi giver nogle rammer, som man ikke kunne sætte sig ud over. Industrien var koncentreret i bymidten og engarealerne vest for byen. I perioden her var der endnu ikke virksomheder, der var flyttet oven for bakkerne. De eneste virksomheder, som var placeret en smule længere væk var Funders Rebslageri i Mølholmsdalen, bryggeriet i Nørreskoven og virksomhederne i Grejsdalen.

Vi har i det foregående vist en købstad, der blev industriby frem til første verdenskrig, og som med nedgang og krise udviklede sig videre i 1920'erne og 30'erne. Det har samtidigt været muligt at pege på de vigtigste brancher i Vejles industrialisering. Først og fremmest tekstilindustrien, men også metalindustri og nærings- og nydelsesmiddelindustri spillede en stor rolle. Under tal og generelle udviklinger findes jo imidlertid den historiske udvikling på "gulvniveau": virksomheder, der opstår og udvikler sig, arbejdskampe, brande og andre ulykker, konkurrencer, erobring af nye markeder, udvikling af nye produkter osv. Det er denne historie, der vil blive åbenbaret i den følgende branchegennemgang.¹⁸

De vigtigste virksomheder
grundlagt mellem 1890 og
1930

1890-1900

- 1. D. Friis
- 2. Vejle Bomuldsspinderi
(senere De Danske
Bomuldsspindrier)
- 3. Vejle Motorfabrik
- 4. Bøgeager Teglværk
- 5. Hans Jessens
Maskinfabrik
- 6. Vejle Bomuldsvare-
fabrikker
- 7. Vejle Amts Svineslagteri
- 8. Grejsdalens Stole- og
Møbelfabrik
- 9. Vejle Dampvæveri
- 10. Bundgaard Andersens
Papvarefabrik
- 11. Dansk Garvekompani
- 12. Vejle Bolte- og
Møtrikfabrik
- 13. Møller & Jochumsens
Filial
- 14. De Danske
Blodfoder-Fabriker

1906-1910

- 21. Vejle og Omegns
Andels-Svineslagteri
- 22. Vejle Trikotagefabrik
- 23. F. Th. Hansens Bord- og
Møbelfabrik
- 24. Th. Wittrup Uldvare- og
Tæppefabrik
- 25. V. Wegeners
konfektionsfabrik A/S
- 26. Vejle Caramel- og
Tabletfabrik

1916-1930

- 27. Vejle Stole- og
Møbelfabrik
- 28. Vejle Tubefabrik
- 29. Brdr. Abrahamsens
Konfekturfabrik
- 30. Æskefabrikken Dan
- 31. Larsen & Knudsen
- 32. Vejle Margarinefabrik
- 33. Elektro-Isola

1901-1915

- 15. A/S Vejle
Bomuldsspindrier
(senere: De Danske
Bomuldsspindrier)
- 16. Funders Rebslageri
- 17. Arbejdernes Fællesbageri
- 18. Nielsen & Sørensens
Møbelfabrik
- 19. Becker-Christensen
- 20. Windfeld-Hansens
Bomuldsspindri

Tråd og klæder

En gennemgang af Vejles industrialisering i etablerings- og udviklingsfasen 1890-1940 må naturligt tage sit udgangspunkt i tekstilindustrien. Som vi skal se i det følgende, udviklede tekstilindustrien sig med stort effekt i Vejle. Der er ikke noget specielt i, at tekstilindustrien er blandt de første grene i det industrielle gennembrud. Det ser man mange steder. Men at Vejle fandt sig en specialproduktion i spinding af bomuld, er naturligvis et særkende for byen. På det område blev Vejle helt dominerende i Danmark, og byens bomuldsspindereier kom, både udadtil som repræsentanter for byens erhvervsliv og indadtil som store arbejdspladser, til at sætte sig tydelige spor i byens historie.

Bomuldsspindereierne var dog ikke den eneste gren inden for branchen, som fik vægtige repræsentanter i byen. Også væverier og andre tekstilvirksomheder fandt plads i Vejle.

Det første bomuldsspinderi i Danmark

“Torsdagen den 9 October afholdtes det første Møde i det under 30te September stiftede Aktieselskab til Oprettelse af et Bomuldsspinderi i Veile. Generalforsamlingen var beslutningsdygtig idet der var repræsenteret Niti Stemmer.

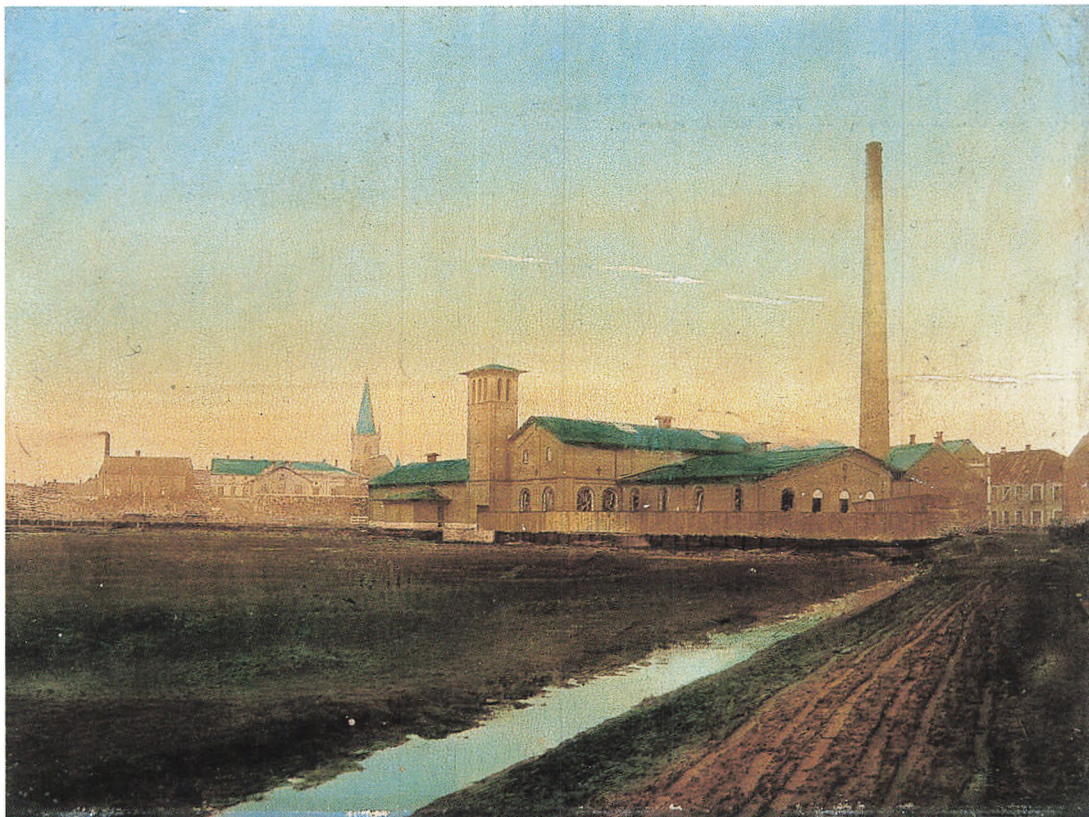
Det vedtoges

1) Selskabets Navn skal være Veile Bomuldsspinderi”.¹⁹

Denne indførsel i forhandlingsprotokollen for Vejle Bomuldsspinderi er underskrevet af aktieholderne, J. Thisted, J.C. Christiansen, Nicolai Harder, H.P. Rosenvinge og M. Hansen. Den er det første vidnesbyrd om, at noget ganske nyt var sat i gang i Danmark. Virksomheden var nemlig det første danske bomuldsspinderi.

Hovedmanden var den initiativrige Marius Hansen (senere M. Windfeld-Hansen), der allerede i 1875 havde etableret sig med manufakturforretning i Vejle. 1882 oprettede han desuden et væveri i forbindelse med sin forretning, men det skulle først og fremmest blive som foregangsmand inden for bomuldsspinding, at Windfeld-Hansen gjorde sig bekendt.

Spindriet var klar til at begynde produktionen den 1. oktober 1892 - og naturligt nok sendte Vejle Amts Avis en medarbejder i marken for at studere den nye fabrik. Referenten slog fast, at “med det smukke og efter danske forhold storartede anlæg er byen yderligere kommen ind i fabriktædernes række.” De fire bygninger, der tilsammen havde et areal af 4000 Kv.-Alen, blev nøje gennemgået,

*Landets første bomuldsspinderi.
Vejle Bomuldsspinderi. begyndte
produktionen 1892.*

og det bemærkedes, at alle maskinerne var af det bedste engelske fabrikat. Man regnede med at fremstille 3000 pund garn om dagen, når alt var helt færdigmonteret, men der var stadig plads til udvidelse. Ifølge sammenligninger, som fabrikken arrangerede for de tilkaldte journalister, var det producerede garn på højde med det engelske og bedre end det svenske - "og der turde vel ingen tvivl være om, at fabrikatet vil finde indgang hos de handlende og derfra ud til det store publikum, saa meget mere som ogsaa fabrikatet, hvad prisen angaar, fuldtud kan konkurrere med udlandet."²⁰

Spinderiet i Vejle var altså kommet i gang, men nemt var det nu ikke at overbevise om, at fabrikatet var lige så godt som det engelske. I firmaets egen historieskrivning fremhæves det, at der var betydelig skepsis overfor det danske produkt, som i første omgang blot var pakgarn og fiskegarn. Ikke desto mindre blev det dog allerede 1894 vedtaget at fordoble fabrikkens kapacitet. Igen i 1897 skete der udvidelser, således at nu 12.000 spindler var i gang dagligt til spinding af væve- og trikotagegarn, hvor man i 1892 havde startet produktionen med blot 1000 spindler. 1900 blev selskabets sidste år. På generalforsamlingen den 10. november 1900 blev vedtaget en sammenslutning med Vejle Bomuldsvarefabrikker og Mo-

gensens spinderi i Odense. Det nye selskab skulle hedde Veile Bomuldsspindrier A/S.²¹

Vejles tekstilindustri tager form

Det var Marius Hansen (1850-1937), der fik gang i bomuldsspindingen i Vejle. Hans succes virkede også på andre. Vejle Bomuldsspindri blev ikke det eneste tekstilforetagende, der så dagens lys i 1890'erne. Ved Vardevej blev der i 1896 oprettet endnu en bomuldsvirksomhed, nemlig Vejle Bomuldsvarefabrikker, hvor initiativtagerne, P. Løfberg og N. Houmann, havde en idé om at forarbejde bomulden fra det rå materiale til færdigt tekstil.

Dette foretagende holdt kun et års tid. Allerede 1897 blev væveriet solgt fra til købmændene Jacob Bundegaard og Th. Eldrup. Den nye fabriks navn blev Vejle Dampvæveri, og sammen med væve, som købmand Bundegaard i forvejen havde i et lille væveri i forbindelse med sin manufakturforretning, kom antallet op på 62 vævestole ved starten i 1897. Det tilbageværende spinderi ved Vardevej indgik få år senere i sammenslutningen Vejle Bomuldsspindrier.

Som tidligere nævnt havde M. Hansen startet et væveri i 1882.

Vejle Dampvæveri

Personalet på Hansens mekaniske Væveri 1910. Til højre i forreste række med den lyse kasket sidder pioneren Marius Hansen.

Hansens Mekaniske Væveri

Marius Windfeld-Hansen (1850-1937). Begyndte med manufakturhandel og væveri i Torvegade 1888. Windfeld-Hansen oprettede landets første bomuldsspinderi i 1892 . og i 1904 begyndte han endnu en virksomhed, Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi.

Windfeld-Hansens
Bomuldsspinderi

Det fortsatte med god succes og blev 1897 omdannet til et aktieselskab. M. Hansen havde imidlertid nok at gøre med bomuldsspindriet og ønskede ikke at videreføre Hansens Mekaniske Væveri. Væveriet fortsatte dog sin virksomhed med Carl Vilhelm Müller som direktør. Det voksede efterhånden ud af sine bygninger i Torvegade og flyttede til Enghavevej under første verdenskrig. Müller overtog virksomheden helt og holdent i 1919, og navnet blev ændret til "Vejle Textilfabrik, C. Müller". Fabrikkenes speciale blev efterhånden frottévarer, især håndklæder med mærket "Vejtex".²²

Windfeld-Hansen

Den store spindrifusion, A/S Vejle Bomuldsspindrier, trådte i kraft den 1. januar 1901. Det var meningen, at triumviratet Løfberg, Houmann og M. Hansen i fællesskab skulle lede firmaet med sidstnævnte som administrerende direktør og de to andre som direktører for hhv. Vardevej- og Odense-spindriet. Konstruktionen viste sig næsten med det samme at være en misforståelse. Samarbejdet virkede ikke - måske fordi Hansen ikke var vant til at dele lederrollen, og sikkert også fordi Løfberg og Houmann ønskede at profilere sig selv og de spindrier, de havde ansvaret for. I hvert fald måtte samarbejdet afbrydes, og Marius Hansen trak sig allerede 1902 tilbage fra sin stilling som administrerende direktør. Et drastisk skridt for en mand, der trods alt kun lige havde rundet 50 år, og som havde været hovedkraften bag opbygningen af bomuldsspindriindustrien. Det skulle da heller ikke vare mange år, før man igen hørte nyt fra den initiativrige (nederlandske) konsul. 1904 grundlagde han en konkurrent til sit gamle firma, nemlig Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi.

Den nye fabrik var som den første i landet udelukkende baseret på elkraft, og til at levere strømmen var indkøbt en af de første dieselmotorer over 100 HK, som Buurmeister & Wain havde bygget. Elkraften betød bl.a., at man kunne køre i døgndrift.²³

Der var visse startvanskeligheder, men i gang kom man da, blot for i 1905 at blive ramt af den store tekstilarbejderstrejke, og i den tid kunne det nye spinderi naturligvis ikke producere noget. Derfor blev produktionstallene på spindriet det første år relativt små. Men tallene røg hurtigt over den hele million pund (lbs.). Produktionstallene nåede i 1920'erne og 30'erne konstant et pænt stykke over to mill. lbs., og Windfeld-Hansens andel af den danske produktion af bomuldsgarn lå i denne periode fra 17 til 27%.²⁴

I 1929 indtrådte sønnen Harald Windfeld-Hansen som administrerende direktør, og i 1937 døde den gamle konsul.

Et meget stort antal vejlensiske arbejdere har i tidens løb arbejdet på spindrierne, De Danske Bomuldsspindrier på Vardevej eller i

Havnegade og hos Windfeld-Hansen. De kan fortælle om et til tider hårdt arbejde i de varme spindesale med masser af bomuldsfnug i luften. En af disse kvindelige arbejdere var Maria Thomsen, der oven i købet prøvede alle tre spindier. Hun startede i Havnegade 1916, hvor hun blev lært op. Senere kom hun på Windfeld-Hansen, men blev ret hurtigt fyret igen, på grund af lockout i 1921 eller 1922. Et kort ophold på Vardevejs spindier blev det også til, men hun ville nu helst være "hos konsulen".

Konsul Windfeld-Hansen var den patriarkalske leder af den gamle skole, der holdt øje med, at alt gik, som det skulle. Engang havde Maria Thomsen fået en maskine, som hele tiden fik tråden til at springe, så den var umulig at tjene noget ved for arbejderen. Formanden ville ikke høre på klager, og Maria kunne så kun håbe på, at "den gamle" selv kom forbi. Og det skete da også.

"...han kom forbi og stod og kiggede sammen med formanden. Og så var jeg så heldig, at der gik en hele masse tråde i stykker. Så kom han selv ind til mig, konsulen, mellem maskinerne og spurgte, hvordan det kunne være. "Fordi det her er noget skidt. Hvorfor skal vi have sådan noget, der slet ikke kan gå?", sagde jeg. "Jaa, men det siger Jensen". "Jensen", sagde jeg så, "han skulle prøve selv at køre med den, så blev han klogere".

Men så vendte han sig lige rundt, den gamle, og så sagde han til formanden: "Vi skal lige have de valser skiftet ud. Alle valser på den maskine der." Og spindemesteren var bare så gal på mig, så rasende.²⁵

Windfeld-Hansen blev regnet for at være en rimelig og retfærdig leder og omtales altid godt af sine gamle arbejdere.

De Danske Bomuldsspindier

Vejle Bomuldsspindier bestod af spindierne på Vardevej og Havnegade i Vejle samt spindieret i Odense. Dette sidste blev imidlertid nedlagt i 1907, og i stedet opførte man et nyt moderne spindier i Valby. Allerede året før, i 1906, havde foretagendet ændret navn til De Danske Bomuldsspindier A/S (DDB).

Den store tekstilarbejderstrejke (1. juli - 8. december) påvirkede naturligvis produktionen negativt i 1905, men ellers var perioden frem til første verdenskrig en jævn stigning for DDB. I 1902 havde virksomheden produceret ca. fem mill. lbs og i 1913 ca. otte mill. I 1914 måtte man se en vis tilbagegang i øjnene, først pga. bomuldsangel som følge af dårligt vejr på de amerikanske bomuldsmarker, dernæst pga. første verdenskrig begyndelse 1. august 1914:

"Krigen udbrød saa pludselig, at der ikke blev nogen mulighed for at faa købt bomuld hjem. I Vejle havde vi tilfældig et temmelig

stort lager af indisk og levantisk bomuld, men i Valby, hvor vi kun fabrikerede prima garn, havde vi kun et mindre lager. I tidsrummet fra 22. juli til medio november fik vi ikke udefra nogen tilførsel af bomuld til Vejle.”²⁶

Derefter var der fortsat problemer med leveringen, og den 2. januar 1915 stødte en damper med 1400 baller bomuld i lasten på en mine i Nordsøen. Alt i alt mente man dog i Vejle Amts Avis den 2. januar, at det ikke ville give de store vanskeligheder, da en anden damper var nået frem, men helt undgå tab kunne man ikke.

Året efter var situationen da også straks meget bedre, og både 1915 og 1916 blev der sat ny produktions- og salgsrekord. Det blev imidlertid mere og mere vanskeligt at få bomulden frem fra Amerika, især efter at England havde erklæret bomuld for krigskontrabande i april 1916. Skibe med bomuld blev tilbageholdt i England, fordi englænderne åbenbart nærede en vis mistænksomhed overfor De Danske Bomuldsspindierier:

“Øjensynlig var englænderne mere mistænksomme overfor os end overfor vor herværende konkurrent. (...) først efter, at vi ved en kritisk revision af vore bøger havde dokumenteret, at vi ikke havde solgt bomuld til Tyskland, syntes mistænksomheden overfor os at være bleven hævet...”²⁷

Problemet var imidlertid ikke blot leverance af bomuld. Også priserne for kul gik i vejret, hvorfor DDB i 1917 købte en gård med tørvemose for til en vis grad at være selvforsynende med brændsel. Produktionen i 1917 blev kun det halve af resultatet i 1916 pga. bomulds-mangel. Damperen “O.B. Suhr”, der havde bomuld med til De Danske Bomuldsspindierier, blev torpederet af tyskerne. Det var en fejltagelse, som tyskerne beklagede, men kort tid efter blev der erklæret den uindskrænkede u-båds-krig, og så blev det for alvor vanskeligt at få damperne frem til Vejle. I 1918 sluttede endelig den første verdenskrig, men da var der heller ikke kommet ladninger med bomuld igennem længe, så spindierierne lå helt stille.

Den 22. januar 1919 var en stor dag. Her kom nemlig endelig en bomuldsdamper, “Aggersborg”, til Vejle havn, iflg. Vejle Amts Avis efter at være sluppet helskindet forbi 11 miner. Så nu kunne der igen komme gang i spindingen.

Lige efter krigen var der ganske god efterspørgsel, men hurtigt fik produktionen en vigende tendens, der holdt sig indtil 1922. Dette år var produktionen blevet fordoblet i forhold til 1921, således at man nu var nået op på ca. seks mill. lbs. garn. Tallet kunne holdes nogenlunde, også i 1924, hvor spindieriet på Vardevej brændte en julaften.

Branden, der var den største, man endnu havde set indenfor industrien i Danmark (en skade for ca. to mill. kr.), åd den store spindesal på over 14.000 kv. alen samt lagerbygninger. Ilden var opstået

ved en overophedning af en løs remskive på en af selfactormaskinerne. Fabrikken havde været noget af en brandfælde. Ikke alene var der massevis af bomuldsfnug over det hele, men bygningens tag var af træ, og til sammen gav det branden gode vækstbetingelser. Ved genopførelsen af fabrikken byggede man derfor i jernbeton. Selve produktionen led selvfølgelig ved, at der ikke kunne produceres på Vardevej, før fabrikken var genopbygget, og nye moderne maskiner var installeret, men den samlede produktion faldt nu kun lidt i forhold til 1923.

Det var ikke blot virksomheden, der led under eftervirkningerne af branden. Det gjorde arbejderne i endnu højere grad, idet omkring 200 kvindelige spindesarbejdere med ét slag blev arbejdsløse. De ca. 20 mandlige arbejdere kunne bruges ved oprydningssarbejdet.²⁸

Gennem 20'erne lå produktionen ellers på fem-seks mill. lbs, og det svarede til ca. 2/3 af den danske produktion af bomuldsgarn.²⁹ Slutningen af årtiet blev besværlig pga. øget udenlandsk konkurrence, og i 1929 måtte aktiekapitalen halveres til 2 mill. kr. I 1931 begyndte man dog at se lyst på tingene, idet inflationen gav stor aktivitet, en række udenlandske konkurrenter var faldet væk, og der indførtes valutarestriktioner, der gavnede den indenlandske produktion. Nu begyndte man da også at sætte produktions- og salgsrekord næsten hvert år. I 1937 udvidedes De Danske Bomuldsspinn-

Aagade den 11. juli 1924. Tilskuere betragter det brændende spinderi.

deriers aktiekapital igen fra to mill. til fire mill. kr., og årtiet må betegnes som en god periode for de tre sammensluttede bomulds-spinderier.³⁰

I en stort opsat artikel i et særnummer af Vejle Amts Folkeblad 30. december 1933 om dansk erhvervsliv beskrives de to spinderier. Havnegades spinderi var det ældste i landet. Vardevej var som følge af opbygningen efter branden i 1924 landets mest moderne og praktisk indrettede. Virksomheden beskæftigede på det tidspunkt 1.350 personer - 370 i Havnegade, 430 på Vardevej og 550 i Valby. Dertil kom kontorpersonale.³¹

Vejles øvrige tekstilindustri

Tekstilindustrien i Vejle bestod imidlertid ikke blot af bomulds-spinderier, skønt disse spillede den største rolle for byen. Der var også et antal virksomheder, der producerede tøj af noget af det garn, som bl.a. spinderierne leverede.

Vejle Dampvæveri

Vi har allerede nævnt Hansens mekaniske Væveri, senere Vejle Tekstilfabrik, men endnu større betydning fik Vejle Dampvæveri, der blev et selvstændigt foretagende i 1897, efter at være blevet etableret som en del af Vejle Bomuldsvarefabriker. Jacob Bundegaard var oprindeligt ejer i kompagniskab med Thorald Eldrup, men i 1899 blev væveriet et aktieselskab med Eldrup og Bundegaard som administrerende direktører. Aktiekapitalen var 150.000 kr.

De oprindelige 64 vævestole blev hurtigt forøget, ligesom det blev nødvendigt at udvide bygningerne ad flere gange. Dette skete bl.a. i 1923, hvor man også udskiftede den veltjente dampmaskine med en 120 HK Dieselmotor. Jacob Bundegaard døde 1926, hvorefter der den 19. september 1927 blev oprettet et nyt aktieselskab med en aktiekapital på 300.000 kr. Direktører for selskabet blev Aug. la Cour og Th. Thomsen. Iflg. lønstatistikken 1926 var der på det tidspunkt ansat 58 i væveriet. Dette tal var 1934 fordoblet. I alt 89 mænd og 25 kvinder arbejdede på Vejle Dampvæveri.³²

Med hensyn til væveriets produktion, der var støt stigende op gennem 1930'erne, så bestod den af to dele: vævning og farvning. Der blev vævet både hvidevarer - f.eks. blelærred, duggedrejl, håndklædedrejl, ubleget flonel, markisedug, lagenstout, servietdrejl, ubleget tånæsefoer - og kulørte varer, f.eks. bomuldstøj, kadetsatin, kjolestof, khaki, livfoer, nankin, skjorteflonel, ærmefoer m.v.³³

I farveriet behandlede man dels eget kædegarn, pakkegarn samt stykfarvning - dels arbejder fra andre, f.eks. Wittrup, Grøn & Søn - og ikke mindst Straffeanstalten (Statsfængslet) i Horsens. Straffeanstalten fik foretaget farvning af f.eks. pakkegarn og servietter. Det bemærkes, at farvning for andre virksomheder havde en vigende be-

tydning for Vejle Dampvæveri. I 1930 og 1931 var over en trediedel af det farvede bestilt udefra, men gennem 1930'erne faldt procentsatsen noget. Dette skyldtes dog først og fremmest, at Dampvæveriets farvning af egne kæder mv. blev forøget væsentligt.

Th. Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik i Grejsdalen blev oprettet 1914. Her købte ejeren, Th. Wittrup, den gamle havregrynsmølle og indrettede den til tæppeproduktion. Der var dog ikke tale om et nyt firma, idet virksomheden, der var grundlagt i Horsens i 1898, blot blev flyttet til Grejsdalen. I 1917 var ca. 25 mand beskæftiget på fabrikken. Det ved vi, fordi Vejle Social-Demokrat skriver om fabrikken, da der var konflikt i forbindelse med fyringen af en tidligere tillidsmand. Tekstilarbejdernes fagforening havde fået overenskomst med Wittrup i 1916.³⁴

1918 blev fabrikken sammensluttet med "Frølund & Wittrup" i Horsens, og nogenlunde samtidig blev der installeret en ny 100 HK dieselmotor og opført en ny bygning til spinding og kartning. Men denne nye bygning i tre etager fik ikke lov til at stå ret længe, idet den fuldstændig nedbrændte i 1923.³⁵

Vejle Dampvæveris personale opstillet mellem maskinerne. Bemærk virvaret af drivhjul og remme, der trak vævene. 1920-30'erne.

Wittrups Tæppefabrik

Fabrikkens dieselmotor var ikke blevet ødelagt ved branden, og det var resten af produktionsapparatet heller ikke. Men eftersom fabrikationens første proces foregik i spinde- og kartehuset, så måtte resten af produktionen stoppes også. Derved blev 70-80 arbejdere arbejdsløse.

En stigende produktion af gulvtæpper betød i 1933 udvidelser, bl.a. med installation af en endnu større dampkedel. Udvidelsen medførte da også forøget beskæftigelse, og i midten af 30'erne blev det endog muligt at få suppleret maskinparken.

Fabrikken fremstillede plaids, jacquardtæpper, dækkener, gulvtæpper mv. til en værdi, der i 1922 lå på godt 17.000 kr. om ugen og i 1933 på godt 15.000 kr. om ugen. Arbejdsstyrken var de to år hhv. 69 og 73 ansatte.³⁶

I 1937 gik det imidlertid galt igen. Væveriet og tørrestuen samt et par mindre bygninger nedbrændte, og hele brandskaden blev anslået til 3/4 mill. kr. Fabrikken blev genopbygget igen, og i 1939 kunne man berette om et tilfredsstillende resultat, maskinelle forbedringer og opførelse af en ny jernbetonbuebygning til Axminstervæveri.

Vejle Trikotagefabrik

Aktieselskabet Vejle Trikotagefabrik afholdt sin konstituerende generalforsamling den 11. marts 1911. Her besluttedes det at oprette fabrikken, og købmand Carl Rasmussen, Vejle, og Peder Chr. Laursen, Kongsvang, blev direktører. Herefter må man have brugt tid på at få fabrikken i gang, for Dansk Industrieretning for 1911 kan berette, at fabrikken først begyndte i oktober. Anlægsomkostningerne havde været 35.000 kr., og aktieselskabet havde en kapital på 60.000 kr. Ca. 30 arbejdere var beskæftiget i trikotagefabrikken.³⁷

I 1912 havde overskuddet blot været på lidt over 2000 kr., men årene derefter udviste en jævn stigning, således at overskuddet i 1917 oversteg 25.000 kr.

Hermed var aktieselskabets dage ved at være talte. På generalforsamlingen den 7. januar 1919 blev det vedtaget at ophæve aktieselskabet og overdrage alle aktiver og passiver til fabrikant C. Rasmussen, der herefter ville drive forretningen videre i eget navn. Fabrikant Rasmussen døde 1927, hvorefter sønnen, Otto Rasmussen, overtog ledelsen. Fra at være startet med håndmaskiner havde man efterhånden fået anskaffet en del moderne maskiner til fabrication af pullovere, slipovere, veste, sweaters, strømper, sokker osv.³⁸

Konfektionsfabrikker og systuer

Vi har desværre ikke så mange oplysninger om firmaet V. Wegeners Konfektionsfabrik. Dansk Industrieretning 1915-1918 nævner, at firmaet er stiftet som aktieselskab 1915, og at dets aktiekapital er 200.000 kr. Og i Firmaregisteret fremgår det, at aktieselskabet er fra 18. maj 1915 og fabrikkerer forklæder, kraver, bomuldskjoler, skørter og andre konfektionsartikler samt handlerl med de samme varer.³⁹

Men firmaet er nu ældre end som så, for i industritællingen fra 1914 nævnes Wegener under landets største industrielle foretagender, men ikke som aktieselskab. Wegener bestod i 1914 af to virksomheder med et samlet personale på 227. De 205 af disse var egentlige industriarbejdere - og igen 140 af det samlede tal var hjemmearbejdere.

Det var et problem for fagbevægelsen, at der var så mange hjemmearbejdende. Det er sværere at holde solidariteten, når man ikke står skulder ved skulder, men sidder i hver sin stue. Dette fremgår af en konflikt i 1917. Den 30. juni skrev forretningsføreren for Dansk Skrædderforbund i Vejle Social-Demokrat, at Wegener havde afskediget sine syersker, fordi de var blevet organiseret og ønskede at forbedre forholdene. Forholdene var heller ikke for gode:

“En af hans bedste syersker, der har arbejdet der i flere år, kan højst nå en ugefortjeneste af 15 kr. - femten kroner - for en 16 - seksten - timers arbejdsdag. Når de sysager, hun selv skal lægge til, der under de nuværende forhold er steget med 100 á 150 pct., og som derved andrager ca. 2 kr., fradrages, så har hun tilbage 13 kr., hvoraf slitage på maskine o.s.v. også må afholdes, eller med andre ord godt 13 øre i timen”.

Skrædderforbundet havde derfor erklæret blokade mod Wegener, og kort tid derefter blev også en anden fabrikant, M.J. Madsen, Dæmningen 21, blokeret af samme grund. Konflikten forløb så de næste måneder, og med jævne mellemrum kunne man i Vejle Social-Demokrat se syerskerne i byen blive advaret mod at tage arbejde hos Wegener og Madsen. Enkelte, der alligevel gjorde det, blev hængt ud med navn og adresse i avisen.

Endelig den 24. september ses det, at fabrikant Madsen havde indgået overenskomst, der betød lønforhøjelser på 25-45%. Wegener holdt lidt længere, nemlig til 8. oktober 1917, hvor avisen kunne meddele, at der nu var indgået overenskomst, der anerkendte organisationsretten og rummede lønforhøjelser. Det lykkedes altså for syerskerne, trods den fysiske adskillelse, at holde sammen og kæmpe kampen til ende. Arbejdet hos Wegener gik i gang samme dag.

Tilsyneladende ophørte Wegeners systue i midten af 1930'erne.⁴⁰ I hvert fald kan Ella Egeskov fortælle, at hun startede på Wegeners

V. Wegener

Gorissens Kittelfabrik. De mange syersker i fuld gang på systuen i Nørrebrogade 24 omkring 1940.

systue i Torvegade i sidste halvdel af 1920'erne. Senere flyttede hun så til Gorissen i Nørrebrogade:

“Det var sådan, at Gorissen købte både maskiner og personale oppe fra Wegener. Han overtog det efterhånden, som det blev færdigt, ude på Nørrebrogade. Så kom vi derud efterhånden.”⁴¹

Gorissens Kittelfabrik var en af de mange systuer i byen, hvor kvinder fandt beskæftigelse - også i mange tilfælde som hjemmearbejdende. Trods det, at konfektionsindustrien aldrig fik afgørende betydning for Vejle, så var der mange af den slags arbejdspladser. I 1935 var der 39 dameskrædderier, 42 skrædderier og tre forklædefabrikker i Vejle.⁴²

Randbøldal Klædefabrik

Industrialiseringen af Vejle og omegn var startet udenfor købstaden, som det er påvist i tidligere kapitler. Fabrikkerne i Vejle Ådal og Grejsdalen, hvor der var vandkraft, var langt forud for Vejle bys industrialisering. I perioden 1890-1940 var der fortsat en tekstilfabrik ude vestpå, Randbøldal Klædefabrik.

Randbøldal Klædefabrik var blevet overtaget af grosserer Grøn fra København i 1871. Han drev den videre som væveri og overtog desuden 7. juni 1910 den nærliggende Lihme Fabrik, der også forar-

bejdede klæde. Ved J.L. Grøns død 1911 overgik firmaet til et aktieselskab med en aktiekapital på 200.000 kr. Selskabet sørgede for at etablere de nødvendige udvidelser, bl.a. blev der installeret elektrisk anlæg på fabrikken i 1917. Elektriciteten skulle dels bruges til lys, dels som bidrag til drivkraften. Vandkraften blev stadigvæk udnyttet gennem to turbiner på tilsammen 100 HK.

I 1919 opførtes en ny væveribygning, som dog først blev taget i brug i 1925. Forinden røg fabrikken nemlig ind i en alvorlig kriseperiode. Der var tekniske problemer og afsætningsvanskeligheder, og derfor lå fabrikken faktisk stille fra januar 1921 til oktober 1925. Her satte man så alle sejl til igen, udvidede aktiekapitalen til 911.000 kr., og Grøns væveri i København blev overflyttet til den hidtil ubrugte væveribygning.

Fra 1925 og nogle år frem kørte fabrikken, specielt det nye væveri, godt, og i det sidste år, 1929, hvor der endnu var fortjeneste at hente, blev der tjent 380.000 kr. på væveriet. Men herefter gik det ned ad bakke. I Dansk Industrieretning opføres en aktienedskrivning til 10.000 kr., og fra marts 1932 var alt arbejde indstillet. Fabrikken lå ubrugt gennem 1930'erne, indtil tekstilfabrikant Chresten Petersen, Viborg, overtog den i november 1940.¹³

Vejles tekstilindustri 1890-1940

I det indledende afsnit slog vi fast, at tekstilindustrien havde en afgørende rolle i Vejles industrialisering. Også i national forstand havde nogle af fabrikkerne, specielt bomuldsspinderierne og efterhånden også dampvæveriet, betydning.

Det var iværksætteren Marius Windfeld-Hansen, der fik gang i bomuldsindustrien og var ophavsmand til, at man yndede at kalde Vejle for "Danmarks Manchester". Vejle var også meget dominerende i bomuldsspindingen i Danmark. Tre af landets fem bomuldsspinderier lå i Vejle, og et fjerde i Valby var knyttet til De Danske Bomuldsspinderier i Vejle. Det femte bomuldsspinderi lå i Aalborg. Vejle-spinderiernes andel af det producerede bomuldsgarn lå mellem 80 og 90% i denne periode.

Råbomulden kom i starten til Vejle med jernbanen. F.eks. i 1898, hvor der var kommet flere spinderier i gang, blev der pr. jernbane indført 123 vognladninger bomuld (2.841.098 pund). I 1902, hvor indførsel pr. bane toppede, ankom 189 vognladninger, eller 4.366.274 pund til banegården i Vejle. Senere kom råbomulden med damper til Vejle havn, som omtalt i afsnittet om De Danske Bomuldsspinderier.¹⁴

Bomuldsindustrien havde stor betydning for udvikling af byen Vejle. Dette bliver endnu mere tydeligt, når man ser på mængden af arbejdere, der var ansat i Vejles tekstilindustri. Tallene i er-

Losning af bomuld fra "Brasilien" til et af byens tre spinderier.

hvervstællingerne 1914, 1925 og 1935 viser tekstilindustriens store betydning. Branchen stod i 1914 for næsten 25% af byens industrielle arbejdsstyrke, i 1925 var andelen faldet til ca. 21%, men i 1935 udgjorde tekstilarbejderne 27,5% af Vejles industrielle arbejdskraft. Det er desuden klart, at tekstilindustrien "spillede" godt sammen med jern- og metalindustrien - byens anden store industri - idet tekstilindustrien i høj grad beskæftigede kvinder - kvinderne til bl.a. de mange smede og metalarbejdere. Det må bemærkes, at kvindearbejdet næsten udelukkende var det ufaglærte, mens det faglærte - vævningen f.eks. - var mændenes område. Tallene i hvervstællingerne viser, at f.eks. bomuldsspinding, der ikke krævede lang oplæringstid, var et kvindeområde. Af de 1086 arbejdere i seks spinderier, som var registreret i Danmark i 1925, var de 933 kvinder (86%), og i 1935 var der 1465 kvinder ud af det samlede tal på 1802 arbejdere i fem danske bomuldsspinderier (81%).

Spinding af bomuld var ikke den eneste form for tekstilproduktion, der kunne foregå i Vejle. Vejle Dampvæveri udviklede sig til en væsentlig arbejdsplads med en stor produktion. Også Marius Hansens oprindelige væveri, fra 1919 med navnet Vejle Tekstilfabrik, gik frem med produktionen af bl.a. håndklæder. For Wittrup i Grejsdalen var fabrikation af forskellige slags tæpper det afgørende. Disse beklædningsvirksomheder blev i 20'erne og 30'erne me-

kaniseret i høj grad. Det var en udvikling, som var helt generel i branchen, hvad end der var tale om større automatiske væve, strikmaskiner mv. Brugen af hjemmearbejdende - syersker o.lign. - faldt drastisk i perioden. I Vejle forsvandt f.eks. den store konfektionsfabrik, som V. Wegener havde drevet med en betydelig styrke af hjemmearbejdende kvinder.

Læder og reb

Garverier

Der er ingen sikker viden om, hvor mange garverier, der var i Vejle i forrige århundrede. Nogle taler om 10-12 stykker, især fordi vandet skulle være godt til netop garveribrug.

Carl Christensens
Skindgarveri

Men der findes dog vejleenske garverier, som vi har kendskab til. På Sønderbrogade lå Carl Christensens Skindgarveri. Der, hvor nu Damhaven går mod vest, lå tidligere den tre-etages bygning, hvor garver Carl Christian Christensen etablerede sin virksomhed i 1883. Han var flyttet til Vejle fra Bogense og var håndværksgarver - det var før den egentlige industrielle udvikling kom igang inden for garveriet. Råvarerne kom fra det nærmeste opland. Egebarken til garveprocessen blev kørt til garveriet af landmænd i omegnen. En meget stor del af det, der blev garvet, var fårehuder.

Efter at sønnen Carl Emil Christensen i 1910 havde overtaget garveriet, blev der dog indført maskinkraft. "For eksempel blev "skavning" udført af maskiner, og barkgarvningen kom til at foregå i store tromler, såkaldte valkefade, der fyldtes med garvestof og rå skind og ved rotering frembragte den samme virkning som henlæggelse i barkgruber, blot langt, langt hurtigere. Drivkraften var efter tidens mode en gasmotor, og kraftoverføring skete med drivremme."¹⁵

C. J. Bjerregaards Garveri

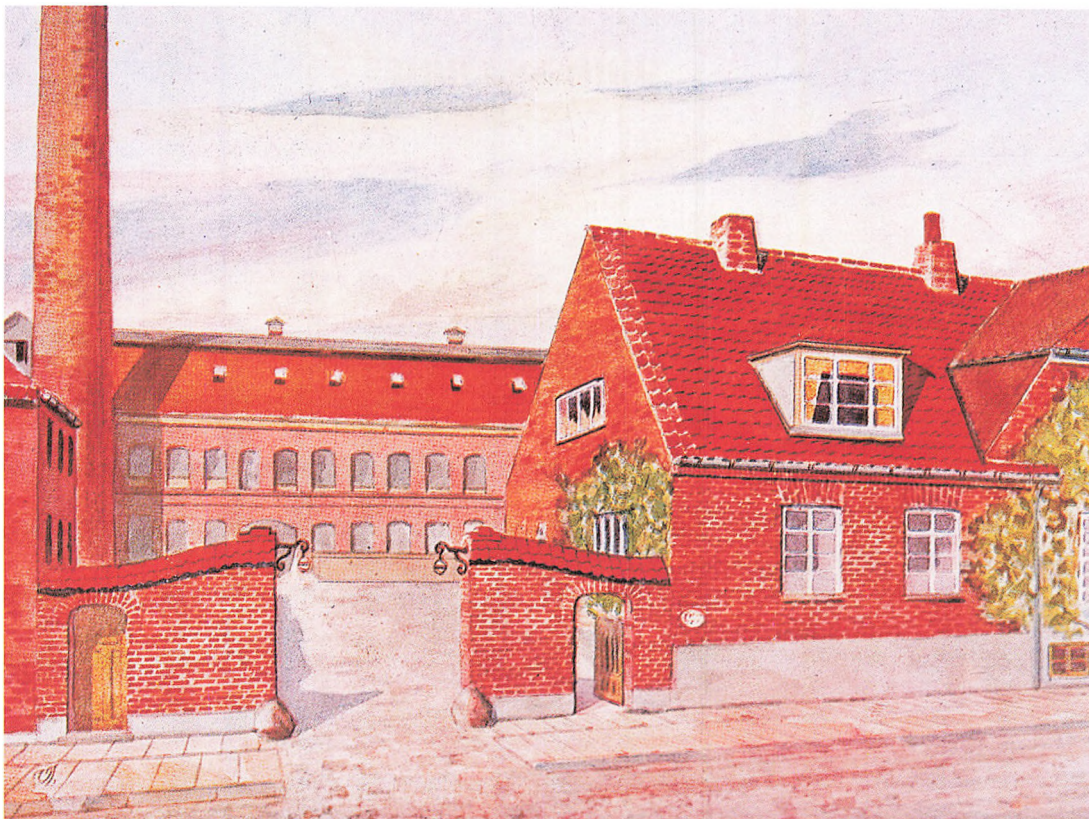
Endnu ældre var C.J. Bjerregaards garveri. Garveriet var etableret 1858 på hjørnet af Vestergade og Nørregade. I 1866 flyttede garveriet til Vestergade 20. Bjerregaard tilføjede desuden et lakereri i 1879 - det første i Norden. Det lakerede læder var åbenbart af en god kvalitet, i hvert fald blev garver Bjerregaard tildelt sølvmedalje på verdensudstillingen i Paris 1900 for lakeret læder.

Bjerregaards Garveri, der i 1902 var blevet overtaget af Jørgen og William Bjerregaard, ophørte med sin produktion 1920.¹⁶

Dansk Garvekompani

I ejendommen Vestergade 13 og Staldgårdsgade 7, 9 og 10 var der også garveri. Det var garver Lasson, der i 1898 afhændede til det nydannede aktieselskab "Dansk Garvekompani". Kompagniet var støttet af det belgiske foretagende "La Velocitan", efter hvis patent, Durio, Dansk Garvekompani havde eneret på at tilvirke læder i Danmark. Aktiekapitalen var på 200.000 kr.

Garvekompaniet havde ikke meget held med sig. Allerede 1906 var foretagendet overtaget af det københavnske firma A/S M.J. Ballins Sønner. Ballin, der formodentlig var landets største på området med afdelinger i flere byer og fabrikker i Sverige og Nordtyskland, havde allerede et par år tidligere etableret sig med forretning i Nørregade. Vejle Bys Historie fortæller, at der i midten af 1920'erne

ne blev tilvirket ca. 25.000 kvæghuder hos Ballin i Vejle, især fra Sydamerika og Australien. Ligeledes blev der drevet læderhandel med hele Jylland og Fyn.⁴⁷

Ved 75-års jubilæet i 1925 fik Vejle Saalelæderfabrik fremstillet denne tegning til at pryde forsiden af det lille jubilæumsskrift.

Vejle Saalelæderfabrik A/S

Familiodynamstiet Seligmans garveri på Sønderbrogade var begyndt helt tilbage i 1850. I 1884 stiftedes aktieselskabet med en kapital på 50.000 kr. Virksomheden var stadig et håndværksfirma, hvor man i vid udstrækning anvendte indenlandske huder og garvede med egebark. En langsommelig proces, der efterhånden blev utidsvarende. Garveriets aftagere - skotøjsfabrikkerne - mekaniseredes mere og mere, og det blev svært at følge med for håndværksgarvningen.

Man besluttede derfor i 1902 at gå over til mere industrielle fabriktionsmetoder. Man valgte ved den lejlighed at specialisere sig i underlæder efter fadgarvningsmetoden:

“...hvorved læderet garves i roterende tromler i koncentreret garveekstrakt, desværre ikke mere fremstillet af danske vegetabilier, men derimod af udenlandske garvestoffer, først kastanie- og egeeks-

trakt fra Frankrig, Slavonien o.s.v., senere desuden i stor udstrækning Quebracho-Ekstrakt fra Sydamerika."¹⁸

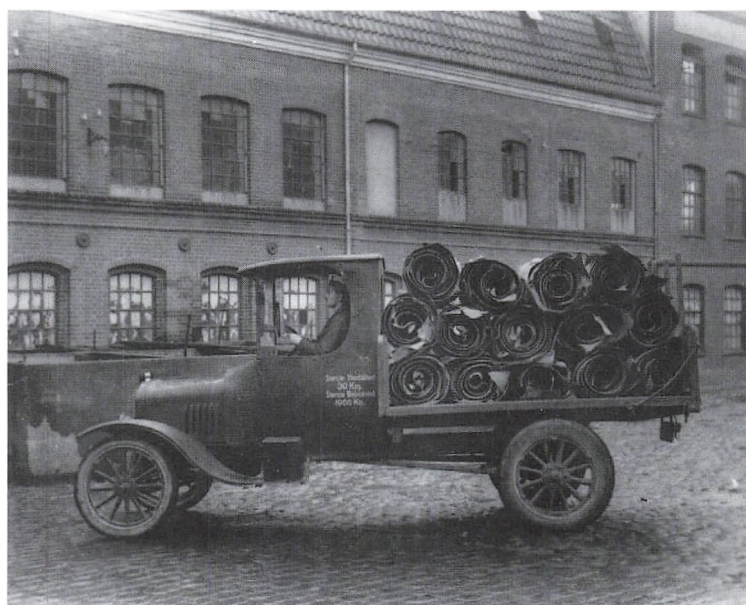
Samtidig blev aktiekapitalen udvidet til 150.000 kr., og der blev opført nye fabriksbygninger med dampanlæg og maskiner. Der blev i årene herefter foretaget flere udvidelser af produktionsanlæg og bygninger.

Sålelæderfabrikkens produktion var som nævnt stigende. I 1911 var omsætningen på 659.000 kr. - i 1913 på 899.180 kr. En af de personer, der sørgede for at holde omsætningen oppe, var direktørens søn, Olaf Seligmann. Han var i 1902 som 22-årig blevet kaldt tilbage til firmaet, efter en læretid både i Danmark og udlandet. Han blev værkfører og i 1914 direktør, da Alfred Seligmann trak sig tilbage.

Første verdenskrig satte efterhånden en stopper for indførslen af de udenlandske huder og garvestoffer. Men priserne gik i vejret, og fabrikkens omsætning steg voldsomt. Således kunne i 1916 meldes om en omsætning på næsten to mill. kr. Imidlertid blev fabrikkens lager tømt, og det var ikke til at få nye ladninger frem, så man begyndte at garve danske huder igen. Det var ganske vist ikke særlig rentabelt, men man ønskede at holde driften igang.

Efterkrigstiden blev en god periode. I 1919 kunne Seligmann meddele sin bestyrelse, at den ladning huder, der i over to år havde ligget på lager i Buenos Aires, var undervejs til Vejle, og man havde yderligere indkøbt huder meget fordelagtigt, inden prisen begyndte at stige. Arbejdstiden blev nedsat fra 9½ til 8½ time, men det gjorde ikke noget: ved hjælp af en produktionsbonus til arbej-

Vejle Sålelæderfabriks varevogn, 1920'erne.

Aktieselskabet
Dansk Garvekompani.

Vejle.

Første og største Special-Fabrik i Danmark af rationel garvet

Saalelæder.

Hele Sider — Croupous — Affald.

Anerkendt Fabrikat. Billigste Notering.

De garverier, som henvendte sig til det nationale marked, annoncerede i "Nordisk Garvertidende".

Dansk Garvekompanis annonce er fra 1904, Vejle Saalelæderfabriks (på den følgende side) er fra 1914.

derne produceredes nu mere end nogensinde. Atter blev der sat gang i udvidelser af fabrikken.

Opsvinget varede ikke længe. Allerede i direktørens beretning for 1920 tales om "Forretningsløshed og Depression", idet kunderne holdt sig tilbage i håb om, at priserne ville falde. I virkeligheden vilde man allerhelst stoppe produktionen helt, men direktøren fremhævede, at virksomheden havde en pligt over for både samfundet og arbejderne til at holde gang i hjulene.

Det var indtjeningen, det var galt med, og efterhånden også omsætningen især pga. en ødelæggende konkurrence fra Tyskland. I 1923 kom der imidlertid gang i efterspørgslen igen. Der blev sat yderligere fart i produktionen, og omsætningen kom igen over tre mill. kr. Det gik godt de næste par år, men i 1925, jubilæumsåret, indtrådte en ny depression.

Således gik det op og ned i 1920'erne, men Vejle Saalelæderfabrik klarede sig dog takket være en stor kapitalreserve, der i 1926 bl.a. blev investeret i obligationer. Men det var galt, at omsætningen faldt hvert år frem til 1930, hvor det laveste tal nåedes, nemlig 1.3 mill. kr.⁴⁹

Det var fortsat underlæderet, der var fabrikkens vare - men fra 1928 forsøgte man sig også med en produktion af overlæder, bl.a. til "...Fabrikation af Møbel- og Kuffertlæder samt eventuelt andet Overlæder."⁵⁰ Det var der nu ikke meget held med, og man måtte konstatere, at underlæder gav overskud, og overlæder gav underskud. Afdelingen for overlæder holdt sig kun til 1932, hvor den blev afviklet.

Igennem 1930'erne gik det i øvrigt bedre med omsætningen. Den steg jævnt, således at der i 1940 kunne meldes om en omsætning på lidt over tre mill. kr.

Saalelæderfabrikken blev regnet for at være et godt sted at arbejde. Seligmann var den type arbejdsgeber, der kendte de ansatte ved fornavn og hilste på konerne på gaden. Arne Hede, der kom på fabrikken i 1932, fortæller, at lønnen tillige var god:

Telegram-Adresse: Saalelæderfabrik.

Telefon Nr. 22

Aktieselskabet Vejle Saalelæderfabrik, Vejle.

Fabrikation af
Fad- og barkgarvet Underlæder,
hele Sider — Kærnestykker — Affald.

Indregistrerede Varemærker:

Lager i København: **Silkegade 13.**

“Vi kom jo ind i alle processer. Sådan lidt efter lidt eftersom vi var store og stærke til. For det var jo noget beskidt arbejde. Da kendte vi jo ikke sådan noget til det her med miljø og alt det. Vi kørte jo bare på. Det var svinsk arbejde dernede. Men vi fik mere i løn, end de fik andre steder. På Boltefabrikken fik de 48 kr. om ugen. Det lå der omkring. Og vi fik 52 som fuldvoksne.” Garderobe- og badefaciliteter var ikke noget, man kendte til: “Vi havde sådan et rum, og der op mod muren, der hang sækkelærred. Og så hang de her søm, hvor vi kunne hænge vores tøj. Og så kunne vi trække et andet stykke sækkelærred om. Vi havde en lille frokoststue ud mod Søndergade. Men det var også noget gammelt beskidt noget. Det blev aldrig gjort rent, og det støvede. De fleste spiste sådan rundt bag ved maskinerne. Badeforholdene var to små rum..”, og ingen var fristet til at tage en dukkert i Sønderåen, for “den var jo så fuld af hår og gift og toilet og det hele. Det løb jo direkte ud.”⁵¹

Ved udgangen af perioden spillede garverierne stadig en rolle i Vejle. Vejle Saalelæderfabrik var en fabrik med national betydning, idet den dominerede på sit specielle område. Christensens garveri nogle huse længere sydpå ad Sønderbro var ikke så stort, og det var rettet mod et mere lokalt marked. Perioden fra 1890'ernes garverier, der endnu mest må betegnes som håndværksforetagender, til 1930'erne, hvor der var sket en koncentration af virksomhederne og en stor grad af mekanisering, var en omtumlet tid for garveriindustrien. Stærkt påvirket som man var af oversøiske tilførsler - bl.a. huder fra Argentina - fik man problemer i forbindelse med første verdenskrig. Sålelæderfabrikken havde store problemer i 20'erne, bl.a. pga. konkurrence - men virksomheden klarede sig igennem og fremstod ved udgangen af perioden som en af byens store og vigtige virksomheder.

Garveriernes hovedaftagere var skomagerne og skotøjsfabrikkerne. Der har naturligvis været en del håndværks-skomagere i Vejle, men skotøjsfabrikkerne er det lidt sværere at få øje på. "Dansk Handel & Industri" opregnede i 1934 tre fabrikker af skotøj, som kan kaldes industrielle, nemlig Vejle Skotøjsfabrik og Vejle Træskofabrik hver med 12 arbejdere og Vilh. Papes fabrik for morgensko mv., der beskæftigede omkring 30 personer i 1934.⁵²

Rebslageri

"Reberbaner krævede plads for at lave en kabellængde (en ottendedel sømil eller 120 favne plus tolerancen, der udgjorde godt og vel 30%). Derudover skulle der være adgang til rent vand, f.eks. en bæk. Plads og rent vand var der rigeligt af i Vejle, så af den grund etablerede en del rebslagere sig her."⁵³

Rebslageriet er et gammelt håndværk, som også havde sin faste plads i Vejle. Som fhv. rebslager Eigil Mårtens nævner i ovennævnte citat, var der slet ikke så få reberbaner i Vejle. Ser vi i Vejviseren for 1891 opregnes otte rebslagere. Det er dog usikkert, om de alle havde selvstændig virksomhed. I 1901 nævnes blot fire rebslagere, nemlig M. Hartz i Staldgårdsgade 29, A. Petersen, Søndergade 6, J.P. Petersen, Tønnesgade 1 og Chr. V. Piccardi, Dæmningen 34. Dette år blev rebslagernes antal desuden forøget med den virksomhed, som skulle udvikle sig til et industrielt foretagende, nemlig G. Funder i Mølholmsdalen.⁵⁴

G. Funders Rebslageri og Børstefabrik

Funders Rebslageri er startet i 1901. Det fortælles om grundlæggeren, G. Funder, at han var mere eller mindre nødt til at starte egen virksomhed for at kunne eksistere. På grund af sit engagement i fagforeningsarbejde havde han været sortlistet af Vejle-mestrene, og han havde da også været rejst bort fra byen et stykke tid for at arbejde. Men han kom tilbage igen, og da han skulle giftes, gav svigerfaderen ham tilbuddet om en bryllupsfest eller penge til at etablere sin egen virksomhed. Han valgte det sidste, købte et engstykke i Mølholmsdalen og begyndte så at slå reb især til brug for fiskerne langs fjorden.⁵⁵

"Der arbejdedes først på åben bane. Et lille hus var rejst ved banens ende, hvori spindemaskinen, der drejedes ved håndkraft, fandtes. Efterhånden som virksomheden udvidedes, gik man over til at arbejde i en lukket bane. Drivkraften var hestekraft, senere petroleumsmotor, og i 1915 gik man over til elektrisk kraft."⁵⁶

Reberbanen var altså i starten i fri luft. Så det har ind imellem

været en blandet fornøjelse at gå frem og tilbage her i såvel sommerens værste hede som på vinterens koldeste dage. Asger Funder, søn af grundlæggeren G. Funder, husker fra sin drengetid, at når vinterkulden var rigtig slem, gennede faderen rebslagerne ind i køkkenet, og der blev lavet kaffe til de stivfrosne arbejdere. En stor del af håndværket lå jo i fingrene, og en rebslager med stivfrosne fingre var ikke meget bevendt. Ude på banen hjalp man sig med en pægl brændevin, der stod på en bjælke i den ene ende.⁵⁷

I starten bestod arbejdsstyrken i rebslageriet blot af Funder selv, hans kone, en mædhjælper og en dreng. Funder kørte også selv rundt til aftagerne med varerne. Men det blev hurtigt nødvendigt at udvide rebslageriet. I 1905 blev der således bygget en ny reberbane på 76 favnes længde og tre favnes bredde. Efterhånden som produktionen blev udvidet, blev der bygget yderligere baner og værksteder, således at banerne i Funders rebslageri var flere hundrede meter lange.

G. Funder nøjedes ikke med at fremstille reb. Under første verdenskrig oprettede han desuden børstefabrik. Alt arbejdet foregik indtil 1920'erne ved håndkraft. Herefter begyndte man at indføre maskiner til at hegle hampen og slå reb i forskellige tykkelser samt spindemaskiner. Firmaet var i øvrigt aktieselskab fra 1917 til 1932. Aktiekapitalen i 1932 var på 250.000 kr., men her opløste man selskabet, og G. Funder blev igen enejer af virksomheden.

I 1938 kom rebslageriet i Mølholmsdalen ud for en stor brand⁵⁸, og efter genopbygningen stod man med en moderne tovfabrik. Kri-gen - og de dermed forbundne svigtende leverancer af importerede råvarer såsom sisal, manila, hamp og kokos - forhindrede dog, at fabrikken kom til at fungere fuldt ud.

Funders Rebslageri i Mølholmsdalen i begyndelsen af århundredet. Rebslagerne er opstillet ved gavlen af den lange reberbane. G. Funder står yderst til højre.

Jern og metal

Vejles industrielle udvikling op til anden verdenskrig har to hovedfaktorer, eller to lokomotiver, om man vil: tekstilindustrien og jernindustrien. Forenklet siger man fra tid til anden om de to industrigrene i Vejle, at de supplerede hinanden på den måde, at i byens mange arbejderfamilier arbejdede konerne på bomuldsspinderierne og mændene på Hess' Jernstøberi.

Jern- og metalindustrien i Vejle bestod af en række foretagender fra de mindre reparationsværksteder i den ene ende til C.M. Hess' Jernstøberi i den anden. Hess var en dominerende virksomhed i byen: Her beskæftigedes allerede omkring århundredskiftet ca. 300 arbejdere, fabrikken gav aktivitet f.eks. i havnen, ældre vejlenere kan fortælle om, at byens liv i høj grad var struktureret omkring Hess' karakteristiske fabriksfløjte ved arbejdstids begyndelse og op-hør, og Hess' arbejdere spillede en væsentlig rolle i fagforeningen og i byens arbejderbevægelse generelt. Christian Martin Hess var desuden Vejles største skatteyder. F.eks. var han nr. et på listen over de største skatteydere i 1912. Beløbet ud for Hess var på 21.825 kr., mens nr. to på listen, fabrikant Steensen, kunne nøjes med at betale 7.624 kr.⁵⁹ Netop i perioden fra 1890 til 1940 voksede Hess til en meget betydelig virksomhed, men også en lang række andre firmaer indenfor denne branche blev oprettet og udviklede sig.

Nogle personsammensætninger er væsentlige i udviklingen. Det drejer sig specielt om C.M. Hess og familien Brincker. De binder nemlig Hess' Jernstøberi, Hammerværket i Grejsdalen og Vejle Bolte- og Møtrikfabrik sammen.

Brødrene Carl og Fritz Brincker grundlagde Hammerværket i 1867. Værkets hovedproduktion var leer, spader, grebe og lignende, og det fortsatte med at være en familievirksomhed, idet Fritz Brinckers søn, Arthur Brincker, i 1890 begyndte at tage del i virksomheden. Carl Brincker, der havde isenkramforretning i Nørregade, var i 1899 sammen med C.M. Hess med til at grundlægge Vejle Bolte- og Møtrikfabrik. Formålet var at "anlægge og drive en fabrik for tilvirkning af skruebolte, møtriker og dermed beslægtede artikler", og aktiekapitalen var på 60.000 kr. Arthur Brincker blev administrerende direktør for både Hammerværket og Boltefabrikken i 1902. C.M. Hess' søn, Harald Hess, kom også i Hammerværkets bestyrelse, og iøvrigt var C.M. Hess' kone en Brincker, nemlig Emma Brincker.⁶⁰

I det følgende vil vi beskrive disse tre tæt forbundne virksomheder med hovedvægten på C.M. Hess. Jern- og metalindustrien er

imidlertid også andet end disse tre virksomheder, og dem vil vi slutte kapitlet med kort at berøre.

C.M. Hess' Fabrikker

“For 15 Aar siden købte Hr. Hess Kammerraad A. Rasmussens Jernstøberi og har efter Haanden købt af Jernstøber Aarup, Ølhandler P.M. Petersen, Kammerraad Rasmussen og nu sidst af Skomager Schmidt, hvis Eiendom saaledes bliver den 5te, der skal benyttes til Udvidelse af Hr. Hess' store fabriksvirksomhed. (...) Naar denne Udvidelse er foretaget, vil Hr. Hess have 7000 Kv. Alen Værkstedsplass foruden Lager og Kontorer. Arbejdsstyrken paa Fabriken, der for Tiden er 150, vil herefter blive forøget med 50 Mand. For Øjeblikket støbes der daglig i een Oven; efter Udvidelsen vil der blive støbt i 2 Ovne.

Som bekendt omfatter Fabrikationen navnlig Kakkellovne og Komfurer, og som Leverandør heraf staar Hr. Hess vistnok som Nr. 1 heri Landet.”⁶¹

Hess' jernstøberi i Grønnegade havde vokset sig stort siden den beskedne begyndelse i 1876. Antallet af arbejdere var mangedoblet, og produktionen forøget væsentligt. Som det fremgår af ovenstående citat fra Vejle Amts Avis 1892, var der nu to støberier i det efterhånden ret store fabrikskompleks mellem Grønnegade og Dæmningen.

Fabrikken var placeret midt i den ældste bydel, og muligheden for udvidelser havde sine grænser. Hess kunne ikke fortsat købe nabobygninger og bygge nyt til, efterhånden som produktionsmængden steg. Men der var ikke grænser i engene vest for byen. Hess købte derfor i 1897 konsul Møllers købmandsgård med grund i engene ved Flegborg, og her blev en nye fabrik opført og taget i brug året efter. Arbejdsdelingen mellem de to afdelinger blev herefter, at den nye fabrik i Flegborg producerede de firkantede ovne, kaminer og komfurer samt bygningsgods, mens Grønnegade-afdelingen tog sig af støbning, slibning, polering og fornikling af de runde ovne. Ved 25 års jubilæet i 1901 producerede 300 arbejdere årligt ca. 25.000 kakkellovne og komfurer samt bygningsgods. Overskuddet år 1900 var på næsten to mill. kr., og virksomheden udbetalte arbejdsløninger på ialt 288.006 kr.

Det var ikke slut med udvidelserne. Hidtil var der kun bygget på den østlige side af Omløbsåen, men med store nybyggerier 1912-1914 overskred Hess også denne grænse. Samtidig omlagde man til elektrisk drift, og ved afslutningen af første verdenskrig opførtes et stort emaljeverk til emaljering af ovne og komfurer. Arbejdsstyrken var nu nået op på mere end 400 mand. En del beskæftigede sig

Christian Martin Hess (1851-1929) var fra Middelfart, hvor hans far J.S. Hess havde jernstøberi. Hess indledte sin virksomhed i Vejle i 1876, hvor han overtog støberiet i Grønnegade. Hess fik held med sit foretagende og blev snart byens største skatteyder.

med produktion af centralvarmeanlæg, et af de områder, der udviklede sig voldsomt i perioden. Hess installerede utallige anlæg i mange nybyggerier, f.eks. Vejle Amts og Bys Sygehus.

Hess' Jernstøberi havde fra starten været et enkeltmandsfirma. Men i 1919 blev der dannet et aktieselskab til at drive C.M. Hess' Fabrikker, som firmaets officielle navn var. Formand for bestyrelsen blev den da 67-årige C.M. Hess, mens sønnen, ingeniør H.E. Hess, og prokurist Martin Sørensen blev ansat som administrerende direktører. Aktiekapitalen i det nye selskab blev på 2 mill. kr. I følge forhandlingsprotokollen udviste status den 1.1.1919 et overskud på små tre millioner kroner. Status for Matthiessen & Dittmann i København, der havde forhandlet Hess-ovne siden 1899, viste et overskud på godt 42.000 kr. Den 3. juli 1919 blev bestyrelsen desuden enig om at købe Bredgade 20 i København, hvor fabrikkens udsalg var placeret. Vigtigere var dog nok, at det var nødvendigt at udvide emaljeverkstedet. Produktionen måtte presses i vejret, for der indkom dagligt flere ordrer, end fabrikken kunne nå at producere.

Udvidelserne af fabrikken fortsatte gennem hele perioden. Naturligvis fordi der var god afsætning på fabrikkens varer, både hjemme og ude, f.eks. i England, hvortil ovntypen "The Cosy Stove" blev produceret og forhandlet af "The Cosy Stove Co."

I 1926 var der tale om at starte en radiatorfabrikation, men hård konkurrence fra udlandet fik dog bestyrelsen til at udsætte forslaget en tid. I 1928 blev virksomheden slået sammen med J.S. Hess' Jernstøberi i Middelfart, idet C.M. Hess overtog aktiemajoriteten i virksomheden.⁶²

1930'erne var præget af en del konflikter med strejker og lockout, men som det kan ses på oversigten over firmaets overskud, så havde C.M. Hess det fortsat godt. Firmaets afdeling i Flensborg, "Nordische Ofen und Gieserei", kom ud i store vanskeligheder. Forholdene i Tyskland var ikke gode, og fabrikkens indtjening og beskæftigelse faldt og faldt. I 1933 tiltrådte bestyrelsen en likvidation af Flensborg-fabrikken.

Samme år optoges produktion af emaljerede badekar, ligesom man producerede stålvinduer. Retten til fabrikation af stålvinduer havde Hess overtaget i 1931 fra to københavnske firmaer, og der blev hurtigt indrettet plads til rationel produktion af de forskellige vinduer, døre og rammer.⁶³

I begyndelsen af 30'erne var der ansat ca. 850 arbejdere i de mange forskellige afdelinger hos Hess. Aage Fabricius, senere formand for Fabrik- og Lagerarbejdernes Fagforening, arbejdede på emaljeværkstedet. Først i en periode i 1927 og dernæst fra 1933 til i midten af 1940'erne. Fabricius fortæller om emaljeringen, som den foregik i 1920'erne og 30'erne:

C.M. Hess' nye værksted i Flegborg, ca. 1940

“Emaljering var jo forskellige former. Det var badekar og emaljerede håndvaske, hvide og grønne og blå, men det meste var hvidt. Det var et fint pulver, og det blev fyldt i en lille beholder med trådvæv i bunden siddende yderst på en stang, der vibrerede. Mens badekarret eller håndvasken var rødgloende, blev det drysset ind over der og derefter sendt ind i ovnen for at smelte. Sådan fik badekarrene to-tre-fire gange, indtil det dækkede”.⁶⁴

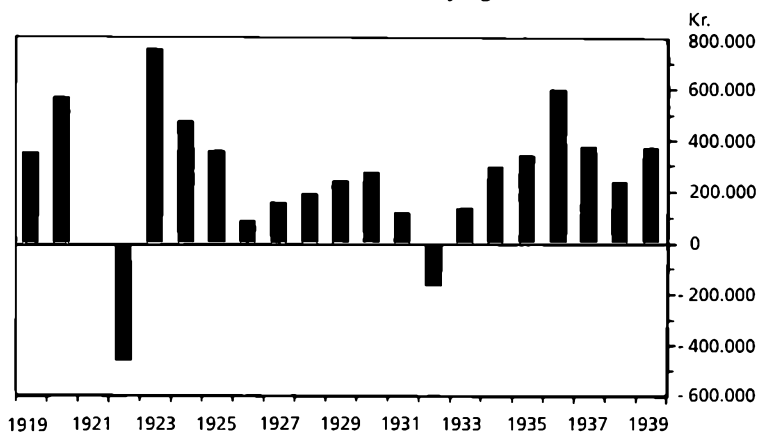
I 1939 besluttedes det at udvide yderligere med en stor værkstedshal i Flegborg til produktion af stålvinduer og med indretning af folkelokaler. Hess-arbejderne skulle have ordentlige bade- og omklædningsforhold, ligesom der blev plads til spiserum for ca. 400 mand ad gangen. Bygningen stod færdig i december 1940, og noget af det, der blev bemærket, var, udover de gode sanitære forhold for arbejderne, belysningen i værkstederne: “...ved mørkets frembrud tændes 72 store kviksølvlamper, der næsten gør overgangen fra dag til nat umærkelig.”⁶⁵

Før opførelsen af den nye værkstedshal havde der ikke været badeforhold på fabrikken, med undtagelse af emaljeværkstedet: “Vi blev jo ironisk kaldt den fine afdeling, for vi gik jo i vores pæne tøj på

arbejde og i det pæne tøj, når vi gik derfra. Vi havde oven over emaljeverkstedet lager til alle kemikalier til emaljen, og deroppe fik vi en garderobe. Vi havde vand, og der var endda stablet et stort badekar op, og vi havde jo varme nok på værkstedet, så vi kunne varme vandet op i spande, så vi kunne både vaske os og barbere os og alt muligt. Så vi lignede jo kontorfolk..."⁶⁶

Nedenfor er opført Hess overskud gennem 20'erne og 30'erne. Udsvingene er som det ses ind imellem ret store. Det stod ikke for godt til i de to kriseperioder i starten og midten af 20'erne. Heller ikke begyndelsen af 30'erne, hvor den verdensomspændende krise ramte hårdt, undgik at påvirke Hess. Her har problemerne for den tyske fabrik sikkert haft stor indflydelse.⁶⁷

C.M. Hess' Fabrikker A/S. Overskud ifølge status

Kilde: ERH. C.M. Hess' Fabrikker. Forhandlingsprotokoller.

Smedekunst og kakkelovnsarkitektur

En af de ting, som C.M. Hess stadig huskes for, er den kunstneriske udsmykning af kakkelovnene. Kakkelovnen skulle ikke blot være en brugsgenstand, men et stykke kunst, der føjede sig smukt ind i stuens helhed.

Hess udskrev i 1901 - 25-års jubilæumsåret - en konkurrence om udførelse af tegninger til ovne i tre stilarter: empire, renæssance og "moderne" eller fri stil. De indbudte deltagere var arkitekterne V. Koch, Magdahl-Nielsen, Mørk-Hansen, S. Lemcke og Thorvald Jørgensen, og i maj 1901 var tegningerne til bedømmelse hos en nedsat komité. Flere af tegningerne blev senere udstillet på Charlottenborg.

Dermed var der sat en udvikling i gang, som skulle blive af stor betydning for Hess i årene fremover. Den kunstneriske udformning var nemlig med til at udkonkurrere de tyske ovne på det danske marked, og dermed sikre Hess et stort salg i alle kategorierne. En

lang række kunstnere blev efterhånden tilknyttet fabrikken, men mest fremtrædende var dog nok Eduard Eggeling, der tegnede en lang række ovne.⁶⁸

Der blev føjet flere numre til fabrikkens omfattende katalog, og utallige steder kan man finde rosende omtaler af Hess' ovne. Fabrikken var selv meget opmærksom på reklamens magt, men uden kvalitet havde det nok ikke været muligt f.eks. at få meget begejstrede "anmeldelser" i Dansk Skovforenings Tidsskrift 1932. Det var brændeovnen nr. 421 B - den kendte firkantede, aflange ovn, smykket med en medaljon af Pan (tegnet af Eggeling) - der rostes for enkel konstruktion, prisbillighed, tiltalende udseende og økonomi. Det var også 421 B, der i Hedeselskabets Tidsskrift 1932 blev tildelt samme rolle blandt kakkelovne som Fordvognens blandt automobiler! Det var ros, der kunne forstås!⁶⁹

Spader og møtrikker

To virksomheder i Vejle var meget tæt knyttet til Hess' Fabrikker. Men hvor den ene, Bolte- og Møtrikfabrikken, leverede emner til Hess' produktion, så var Hammerværket ikke direkte underleverandør.

Grejsdal Hammerværk

På Hammerværket fabrikeredes fortsat leer, spader, skovle, grebe, økser, hamre og maskinknive - men sortimentet blev med tiden udvidet med stegepander, haveredskaber og nu også støbestålsleer. En

mindre fabrik for vognaksler, der var blevet etableret i den gamle Holms mølle, blev flyttet til Hammerværket 1895, og denne produktion, der skulle blive ret væsentlig de næste år, kom rigtigt i gang. Drivkraften kom fra vandet i Grejs Å. Der var tre vandhjul ved den øverste og tre ved den nederste fabrik, men i 1902 og 1904 blev der i stedet etableret to vandturbiner på hver 40 HK. Desuden blev der investeret i dieselmotorer. Udvidelsen af produktionen gjorde dette nødvendigt, og samtidig kunne man yderligere udvide fremstillingen af grebe og vognaksler. Lefabrikationen blev opgivet i 1908 pga. høstmaskinernes sejrsgang. I stedet blev produktionen af vognaksler udvidet, "og der arbejdedes på denne artikel med 4 schwanzhamre, 2 faldhamre og 18-20 drejebænke."⁷⁰

Aktieselskabet Vejle Bolte- og Møtrikfabrik stiftedes 1899, og året efter kom produktionen i gang. Fra starten så det godt ud, men allerede 1901 meldes om hård konkurrence fra udenlandske producenter, ligesom priserne på jern og andre råvarer var steget, så fabrikken var lige ved at gå på gulvet i sin startfase. I 1902 fik man imidlertid rekonstrueret selskabet, og aktiekapitalen blev udvidet til 110.000 kr. Vi skal dog frem til 1907, før der blev tale om et overskud, men herefter gik det også jævnt fremad. Overskuddet kulminerede i 1918, og året efter blev en ny fabrik, som R.E. Brincker havde etableret i Vejle, Dansk Skrue- og Nittefabrik, tilsluttet Boltefabrikken.⁷¹

Hvor Boltefabrikken klarede sig godt under verdenskrigen, så det anderledes ud med Hammerværket. Man måtte gribe tilbage til de gamle dyder og udvide smederiet og træbearbejdningsafdelingen. Det gik nu ikke godt med fabrikationen af vognaksler, idet aksler fra Tyskland udkonkurrerede Hammerværkets produkter, og i 1921 kunne man meddele, at denne produktion nu havde ligget stille i 2½ år.⁷² Biltrafikkens tiltagende popularitet gjorde selvfølgelig heller ikke udsigterne for vognakslerne bedre, og i 1924 fandt man ud af at starte le-produktionen igen. Ikke mindst oprettelsen af mange husmandsbrug havde givet efterspørgsel efter leer. Man antog en tysk mester og forandrede halvdelen af akselfabrikken, "således at der nu arbejder tre hamre på aksler og tre på høstleer mod tidligere seks hamre på aksler."⁷³

Hammerværket, der bl.a. leverede mange redskaber til landbruget, kunne naturligvis mærke krisen i 1930'erne. Man begyndte at melde om vanskeligheder allerede i 1930, og de næste par år bragte faldende produktion og beskæftigelse.

I 1933 blev firmaet omdannet til et aktieselskab med en kapital på 175.000 kr. Bestyrelsen bestod af proprietær Aage Johnsen, Ildved, konsul P.M. Warrer, Vejle og direktør Harald Hess, Vejle. Direktøren var fortsat Arthur Brincker. Samme år var der desuden optimisme at spore i fabrikkens indberetning til Dansk Industrieret-

Vejle Bolte- og
Møtrikfabrik

ning, for ordrebogen fyldtes, og der kunne ansættes flere mand til arbejdet med at producere landbrugsredskaber m.m. Importen af lignende artikler fra udlandet havde været ganske minimal, men den indenlandske konkurrence var til gengæld hård, hvorfor man ikke altid kunne få den pris for varerne, man kunne ønske. Resten af 1930'erne var produktion og beskæftigelse tilfredsstillende.⁷⁴

Den tidligere omtalte sammenhæng mellem Hammerværket og Boltefabrikken blev yderligere cementeret i 1927, hvor administrationen af de to foretagender blev lagt sammen. Boltefabrikkens bogholderi, kasseregnskab og korrespondance blev ført på Hammerværket, mens lønningsregnskab, fakturering og debetbøger forblev på fabrikken i Flegmade.⁷⁵

1920'erne blev en svær periode for Boltefabrikken. Allerede i 1919 klagedes over vanskeligheder, dels pga. en lav markkurs, dels pga. arbejdsuro. I 1921 måtte man finde sig i 13 ugers driftsstandsning som følge af strejker, lockout og maskinuheld, "desuden har fabriken kun kørt med ca. 30-40% arbejdsstyrke, væsentligt på ordrer til statsbanerne og "Scandia."⁷⁶ Man begyndte at få underskud år efter år, bl.a. pga. dumpingpriser fra Tyskland på handelsvarerne. Kun specialvarerne, bl.a. til statsbanerne, kunne produceres, mens handelslageret lå helt stille. En rekonstruktion var igen nødvendig, og denne blev gennemført 1924. En samtidig rationalisering fik produktiviteten i vejret, men det var svært at komme ind på markedet igen. Handelsvarelageret måtte sælges med et tab på over 58.000 kr., og det samlede underskud i 1925 blev på 400.000 kr.

I sidste halvdel af 20'erne var produktionen af handelsvarer indstillet, og først i begyndelsen af 1930'erne kom den i gang igen. I

Vejle Bolte- og Møtrikfabrik 1907.

1931 kom der nemlig ny kapital til, så aktiekapitalen nu var på 160.000 kr. Dette medførte en stabil periode gennem 1930'erne, hvor fabrikkens overskud blev øget til næsten 300.000 i 1940.

Perioden frem til 1940 betegnes altså både af op- og nedadgående tendenser. Specialmaskinerne til produktion af de forskellige emner var dyre og krævede omhyggelige arbejdere, og det var svært at hamle op med den udenlandske konkurrence, ikke mindst den tyske i 1920'erne. Arbejdertallet i 1920'erne og 30'erne anføres flere steder til ca. 100, bortset fra perioden hvor der ikke blev produceret handelsvarer. Her var arbejdsstyrken ca. halveret.

Ovenstående oplysninger er bl.a. hentet i selskabets forhandlingsprotokol, men her fortælleres ikke noget om, at det var en farlig arbejdsplads og et hårdt arbejdsmiljø. Det gør derimod Elias Iversen, der startede som læredreng i 1940, altså ved slutningen af dette kapitels tidsperiode, men der er ikke noget, der tyder på, at forholdene havde forbedret sig siden 1920'erne og 30'erne.

“Der var en, der fik revet en finger af, fordi han havde en klud på. Det var i skæremaskinen, hvor der var fire takker, og der skulle en møtrik på. Han havde en klud om fingrene, fordi han sled hul på dem. Den tog fat i skæretappen, og så fik han en finger revet af. Vi havde også løst remtøj, og hvis der var sprunget en rem af, så satte man den på i farten, og jeg kan da huske een, der fik en arm revet af ved det. Det var faktisk farligt.

Der var mere manuelt arbejde. Vi havde f.eks. ikke en kran. Vi havde små kasser, der skulle løftes op ved ovnene. Stangjernet læsede vi af med hænderne ude på pladsen.”⁷⁷

Den øvrige jern- og metalindustri

De tre ovenfor nævnte metalvirksomheder må betegnes som de væsentligste inden for branchen med hensyn til arbejdspladser, produktion og indtjening. Men der fandtes også andre metalvirksomheder af forskellig størrelse i Vejle. En virksomhed, der voksede frem i denne periode, og som også i høj grad var orienteret mod et større marked end lige det vejlensiske, var Hans Jessens Maskinbyggeri.

Den 20. september 1895 løste Hans Jessen borgerbrev i Vejle som mekaniker. Han ønskede at specialisere sig i projektering og bygning af silopakhuse. Jessen startede sit firma i lejede lokaler Dæmningen 8, og ret hurtigt fik han gang i produktion af transportbånd og elevatorer til bestående kornpakhuse.

I 1899 købte Hans Jessen Dæmningen 16, hvor der blev opført et tre-etages hus mod gaden og to etager i gården. Her blev der indrettet værksteder, og i 1900 flyttede produktionen hertil.

Årene efter århundredskiftet var meget travle, og Hans Jessen

Hans Jessens
Maskinbyggeri

Sønderåen med fattiggården til højre og Hans Jessens Maskinbyggeri til venstre.

kunne reklamere med et bredt spektrum af specialiteter: hånd- eller maskindrevne elevatorer og hejseapparater, transmissioner, olie-kagebrækkere, elektriske lys- og kraftoverføringsanlæg. Dertil kom reparationer. I februar 1905 søgte Jessen om optagelse i Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien og oplyste i den forbindelse, at han som regel beskæftigede otte svende og fire-fem lærlinge.

Jessen købte en del af "Mølleengen" af Vejle Dampmølle. Her blev opført større og bedre produktionsbygninger sammen med privat beboelse. Hans Jessen drev den succesfulde virksomhed videre indtil sin død i 1920, hvor enken, Anne Marie Jessen, førte firmaet videre. Sønnen Hans Valdemar Jessen blev kaldt hjem for at lede maskinbyggeriet og overtog nogle år senere ejerskabet.

Kigger man i Hans Jessens Maskinbyggeris protokol over udført arbejde i perioden 1928-1932, ses en stor variation af opgaver for kunder over hele landet. Fortsat var der især tale om transportbånd og -snegle, forskelligt elevatortilbehør, kagebrækkere, spil, slidsker osv. Men elevatorerne dominerede dog stadigvæk. I 1930 blev der f.eks. opstillet 11 træelevatorer, 16 jernelevatorer, fire skibselevatorer og en opsænkningselevator. Kunderne var andelsfoderstofforeninger i Sæby, Nykøbing Mors, Rønne, Randers og Vejle samt Aarhus Oliefabrik, Svendborg Boghvede- og Havremølle, Fyns Glasværk i Odense, Dampmøllen i Nykøbing Falster, Aalborg Foderstof-Import, Dansk Soyakagefabrik mv. Virksomheden havde opbygget et godt og vidtforgrent kundenet.⁷⁸

En del virksomheder indenfor denne branche havde karakter af reparationsværksteder, og nogle kan vi ikke finde spor af, selvom vej-

viseren fortæller, at de har eksisteret. Men nogle virksomheder kan dog dokumenteres. F.eks. Vejle Motorfabrik, påbegyndt i 1892 af P. Matthiessen og beliggende Skovgade 10. Her fremstilledes ifølge bladet "Hver 8. Dag" 1915 Danmarks bedste og billigste motor. Den motor, der drejede sig om, var Matthiessens *Patent 2-Takts Raaolie-Motor*. Grunden til, at den kunne kaldes landets bedste, var, at den sammen med en række andre danske motorer havde været underkastet en test på Teknologisk Institut i 1910, og her blev Matthiessens motor udvalgt som den bedste, mest driftsikre og mest økonomiske motor. 2-takts motoren blev anvendt som bådmotor og som lokomobil med 2 til 50 HK., og der blev ifølge bladet leveret både til industri, landbrug, fiskeri og lystsejlad.

Vejle Motorfabrik

Til Matthiessens virksomhed var også knyttet værksted for reparation af biler og maskiner. "Fabrikant Matthiesen har nemlig generalrepræsentationen for Skandinavien af de verdenskendte, selvstartende "King" Automobiles, der fremstilles i 4 og 8 Cylindre af det store amerikanske firma "The King Motor Car Co." i Detroit." Ligeledes solgte og reparerede Matthiessen cykler.⁷⁹

Også T. H. Mahlers Maskinfabrik er det muligt at skelne i kilde-materialet. Ingeniør Mahler konstruerede især vandturbiner på adressen Vedelsgade 117, og firmaet eksisterede i hvert fald indtil 1. april 1925, hvor produktionen ifølge Dansk Industriberetning blev overtaget af Horsensfirmaet Møller & Jochumsen. Ingeniør Mahler blev herefter leder af turbineafdelingen.

T. H. Mahlers
Maskinfabrik

Møller & Jochumsens filial, eller Maskinfabrikken i Fjellegade, som den benævnes i Vejviseren, leverede dampmaskiner og kedler mv., reparerede rør, ventiler osv. og havde naturligvis også udsalg af rør, haner, ventiler, reservedele til centrifuger og meget mere. I fabrikkens kassejournaler kan man se, at det først og fremmest var byens virksomheder, der var kunder hos Møller & Jochumsen i Fjellegade.⁸⁰

Møller & Jochumsen

Vejles jern- og metalindustri 1890 - 1940

Metalindustrien havde en dominerende stilling i Vejle med Hess' Fabrikker i spidsen. Hess var byens førende virksomhed langt op i dette århundrede, både med hensyn til arbejdspladser, indtjening og brug af fabriksarealer.

C.M. Hess var desuden iværksætter på andre måder end i forhold til sin egen fabrik. Han var med til at starte Boltefabrikken, og relationerne til Hammerværket var gode. Hess var en helt igennem betydningsfuld mand i Vejle, og han var samtidig en vellidt arbejdsgiver, der fulgte godt med i produktionen og hver dag gik sin runde i de mange værksteder. Anden generation, Harald Hess, overtog i nogen grad den position, som faderen havde haft.

Hess' Fabrikker producerede en lang række emner, først og fremmest kakkelovne, men også vinduer, badekar mv. Disse produkter gjorde Hess til et landskendt varemærke, og de klassiske, smukt dekorerede kakkelovne er i dag samlereobjekter.

Et endnu ældre foretagende var Hammerværket, der producerede landbrugsredskaber og vognaksler. Produktionen gik noget op og ned, som det gik med landbruget, virksomhedens hovedaftager. Beliggende ved Grejs Å udgjorde Hammerværket en af de klassiske Vejle-virksomheder, der havde mulighed for at udnytte kraften i den strømrige å, og gennem mange år kunne den klare sig udelukkende med det. På en måde lidt altmodisch, som om virksomheden en gang imellem havde svært ved at være i pagt med tiden og måske klarede sig bedst, når der var bud efter de gammeldags landbrugsredskaber, som f.eks. leen, dvs. i krigs- og krisetider.

Boltefabrikken var en noget yngre specialvirksomhed, der blev skabt, fordi Hess ønskede en sådan produktion startet i Vejle. Leverancerne til Statsbanerne var en god fast indtjeningskilde, men naturligvis fyldte også produktion af bolte og skruer til den øvrige industri, heriblandt Hess' Fabrikker, en god del. Fabrikken lever endnu under navnet Uni-Bolt A/S.

Hans Jessens Maskinbyggeri eksisterer også stadigværk. Navnet er nu Sprout-Matador, efter at fabrikken i en årrække hed Jesma og Jesma-Matador. Fabrikken har bygget sin position på en specialisering, nemlig i forskellige former for elevator teknik, hvor der ikke var så megen indenlandsk konkurrence. Man kan fortsat finde Hans Jessen elevatorer over hele landet.

Ser man samlet på Vejles jern- og metalindustri for perioden 1890-1940 fremkommer et billede, der passer ganske nøjagtigt sammen med den nationale udvikling i branchen.

Perioden fra 1890'erne og frem til første verdenskrig var nationalt præget af en kraftig vækst i branchen. Men hvor de dominerende hidtil havde været de bredt anlagte jernstøberier og maskinfabrikker, voksede der nu en række mindre virksomheder frem, som var kraftigere specialiseret. Boltefabrikken og Hans Jessens Maskinbyggeri er gode eksempler på specialvirksomheder, der blev grundlagt i perioden.

Fra første verdenskrig og frem til 1930'erne oplevede branchen en vis stagnation, og samlet benævnes de mest kriseprægede år som 1921-22, 1926-27 og 1932. Det samme er tilfældet i Vejle, og tabellen over Hess' overskud udpeger præcis de samme problematiske år, ligesom Boltefabrikkens problemer er et led i de samme konjunktursvingninger i 20'erne.

Resten af 30'erne er en bedre periode for branchen, hvilket dels kan læses ud af tallene for Hess' overskud og dels af den generelle udvikling, hvor der ses en mindre vækst.⁸¹

Mad og drikke

Omkring 1890 fandtes der kun lidt industriel produktion af mad og drikke i Vejle. Der var en del håndværksslagtere, bagere osv., der producerede madvarer i forskellig forarbejdningsgrad til et begrænset kundeunderlag. Næsten hver gade havde slagter, bager og købmand, og i baghaverne havde mange vejlensere fremdeles en smule husdyrhold: svin, fjerkræ og køer. Desuden kunne man forsyne sig med mange landbrugsvarer på markederne på Kirketorvet. Behovet for industriel produktion af fødevarer var endnu knap nok eksisterende.

Disse forhold blev dog hurtigt ændret. Stigende befolkningstal og fler-etages boligbyggeri besværliggjorde eget husdyrhold; mænd og kvinder fik arbejde i den fremvoksende industri, og en efterhånden mere udtalt fokusering på eksport skabte grundlaget for en dansk fødevarerindustri.

Helt uden industrielle virksomheder på området var Vejle dog ikke i 1890. Ude på Horsensvej havde Steensen året før oprettet sin margarinefabrik, og bryggeriets virksomhed må også betegnes som industriel produktion - på dette tidspunkt drevet af Fæstningsbryggeriet i Fredericia. Vejle Dampmølle var ligeledes begyndt at udvikle sig med dampkraft og automatisk formaling.

Gården ved Fabrikant Møhls brænderi, 1906.

Perioden indledtes med, at en stor virksomhed indenfor branchen brændte. Den 9. september 1890 nedbrændte Møhls Dampbrænderi i Fjellegade. Vejle Amts Avis skrev bl.a.:

“Kl. 8 1/4 imorges allarmedes man af brandtrommens uhyggelige lyd, og hele byen blev hurtigt sat i kundskab om, at der var ild i Fabrikant Møhls Dampbrænderi (...) Det er sikkert den største brand, der i mands minde har været her i byen. Et held var det, at det var stille veir. I modsat fald var sikkert hele Fjellegade gået i løbet.”

Brænderierne havde stadig på dette tidspunkt et vis rolle at spille, som oftest i samspil med købmandsvirksomhed, men det var ved at være slut. Både Møhls og Christiansens brænderier fungerede et stykke ind i dette århundrede, således opregner håndværks- og industritællingen i 1914 to brændevinsbrænderier med 28 ansatte. Ved 1925-tællingen var kategorien imidlertid forsvundet fra Vejle, idet der skete en centralisering efter første verdenskrig.

Erhvervstællingerne 1914, 1925 og 1935 fortæller, hvilke typer inden for denne branche, der pegede fremad:⁸²

år	antal virksomheder			samlet personale			heraf industrielle		
	1914	1925	1935	1914	1925	1935	1914	1925	1935
Møller	2	4	5	38	72	105	26	55	89
Sukkervarer	6	10	10	33	69	99	17	45	75
Margarinefab.	1	2	2	115	188	19	79	95	7
Øl og vand	12	3	4	78	50	52	50	50	30
Slagterier mv.	34			143			86		
Eksportslagteri		1	1		93	190		74	173

Kilde: Stat. Tabelværk. Femte række, Litra A nr. 12, 18, 21

Møllerne og sukkervarefabrikkerne havde entydig fremgang, mens margarinefremstillingen gik voldsomt tilbage mellem 1925 og 1935. Fremstillingen af øl og vand havde også en tilbagegang. Vigtigst her er dog slagteri-virksomhed. I 1914 var der hele 34 af den slags virksomheder, men de var små, og kun en af dem havde et arbejdsantal mellem 21 og 100. I 1925 og 1935 er eksportslagteriet opført for sig selv, og antallet af arbejdere var i kraftig stigning mellem 1925 og 1935, og ved begge tællinger var slagteriets antal af industrielle arbejdere meget højt. Der er derfor god grund til at kalde slagteriet for branchens vigtigste gren.

Mælk og brød

Perioden i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette var en tid, hvor de kooperative virksomheder blomstrede. Dels i form af andelsbevægelsen, hvor landmænd organiserede sig i pro-

duktions- og forbrugsvirksomheder, dels i arbejderbevægelsens lignende virksomheder, herunder flere kooperative håndværksvirksomheder.

I Vejle var der flere mejerier, der arbejdede hver for sig, og som knap nok kan kaldes for industrielle virksomheder. I 1939 danndes imidlertid Vejle Mælkekompani ved en sammenslutning af Andelsmejeriet "Ficaria", Vejle Andelsmejeri, Vejle Mælkeforsyning og Centralmejeriet. Desuden blev mejeriet Vesterbro købt helt ud. Efter rationaliseringen beskæftigede Mælkekompaniet 20 mejerister, og virksomhedens produkter blev forhandlet af 32 salgskuske og fra 40 udsalg. Ved siden af denne sammenslutning eksisterede det private "Mælkeriet Christianshaab", beliggende ved Horsensvej. Dette mejeri var i 1927 blevet ombygget og nye, moderne maskiner taget i brug til produktion af børnemælk på flasker.⁸³

Arbejdernes Fællesbageri i Bleggaardsgade var arbejderbevægelsens kooperative flagskib. Beslutningen om at oprette bageriet blev taget af Arbejdernes Fællesorganisation i 1900, efter en voldsom strid inden for "Arbejdernes Bageri" (oprettet 1886), som efter arbejderbevægelsens mening ikke længere tjente arbejdernes interesser. I 1901 kom det nye fællesbageri i sving, og det blev en god virksomhed for byens arbejdere. Her kunne man sikre det daglige brød - også i konfliktsituationer, som f.eks. i begyndelsen af 1920'erne, hvor arbejdsløshedsunderstøttelsen i nogle tilfælde udbetaltes som en anvisning på tre brød pr. uge fra Fællesbageriet. Bageriet fungerede godt, og der blev f.eks. mulighed for at skyde penge i oprettelsen af Arbejdernes Forbrugsforening i 1910. Også Vejles bagermestre havde en fælles virksomhed indenfor branchen, idet De Forenede Bagermestres Rugbrødsfabrik var etableret på Langelinie 1899.⁸⁴

Vejle Amts Svineslagteri

Hvor andelsmejerierne blev opført i utallige små byer og landsbyer over hele landet, stillede forholdene sig anderledes for andelsslagterierne. Her kunne man bygge store rationelle slagterier, der kunne behandle tusindvis af svin om året. De kom så også til at ligge i byerne, f.eks. blev det første andelsslagteri i Danmark oprettet i Horsens i 1887.

Svinene var både til hjemmemarkedet og til eksport. En del svin blev sendt sydpå - i levende live - men efterhånden blev eksporten af bacon og skinke til England det altoverskyggende marked for de danske slagterier. Det medførte, at man måtte ændre produktionen, for hvor det danske hjemmemarked og Tyskland ønskede godt med fedt på grisene, forlangte de engelske forbrugere magre svin. Alle

disse forhold måtte de danske andelsslagterier arbejde med i konkurrence med privatslagterierne.⁸⁵

I Vejle var der ikke noget andelsslagteri i forrige århundrede. Der var almindelige håndværksslagtere, og det gælder formodentlig også "Vejle Svineslagteri", der i en annonce i Vejle Amts Avis den 13. januar 1890 priser sine varer. Ejeren, Steen Hasselbach, reklamerede med gode varer af eget fabrikat, eksempelvis "Udmærket fed grøn-saltet Spæk" for indtil 48 øre pr. pund.⁸⁶

Men i 1896 begyndte der at ske noget mht. et industrielt slagteri i Vejle: "Ude ved siden af bomuldsspinderiet vil der jo i de kommende måneder reise sig en flot bygning, centrum for en stor, og lad os håbe - for Vejle by velsignelsesrig virksomhed, nemlig det nye svineslagteri."⁸⁷

Vejle Amts Avis var begejstret for det nye private slagteri ved Havnegade. Jordarbejderne var gået igang - og vigtigst af alt - aktietegningen blev afsluttet på tilfredstillende måde. Hele den udbudte kapital på 100.000 kr. blev tegnet, så interessen for et slagteri i Vejle var der ikke noget i vejen med. Ved generalforsamlingen i slutningen af januar blev mejeriejer P. Sørensen valgt som formand.⁸⁸

Vejle Amts Avis fortæller med mellemrum om, hvordan arbejdet

Slagtesvin på havnebanesporet ca. 1910. Sporet, der var anlagt i årene 1894-95, førte direkte hen til slagteriet, idet havnebanen skar Danmarksgade mellem bomuldsspinderiet og slagteriet. I baggrunden stationsbygningen og posthuset.

skrider frem, og herigennem får vi et godt indtryk af den projekterede virksomhed. Den 22. februar berettede avisen, at der ville blive plads til mere end 1000 svin i stalden mod vest. I hovedslagtehallen, der lå mod nord, skulle processen med selve slagtingen og bearbejdningen foregå. I tilknytning hertil lå rum til opbevaring af fedt, til pølseproduktion samt maskinrummet, der rummede to store gasmaskiner og to kølemaskiner. Den tredje fløj - mod øst - indeholdt kølerum og et emballeringsrum, hvortil der førte et jernbanespor fra stationen, så man umiddelbart kunne få fragtet flæsket afsted. Overalt kunne man imponeres over elektrisk lys.

Den 18. maj 1896 var der kranshejsning på det nye byggeri. Vejle Amts Avis gav udtryk for, at slagteriet tegnede til at blive et mønsterslagteri og mente også, det måtte blive det største i landet. Og ikke nok med det: "ligeftrem nydeligt" var det også: "væggene er beklædte med porcellænsfliser i forskellige mønstre, og i gulvet er et slags mosaik, "Terrasso", der lægges af italienske arbejdere."⁸⁹

Den 15. juli 1896 indledte Vejle Amts Svineslagteri sin virksomhed. Bivånet af driftsbestyrer, landboforeningens formand, entreprenørerne samt den lokale presse, slagtedes i løbet af en time 60 svin. Slagtingen gik godt, bl.a. pga. et godt maskinanlæg, der langt overgik andre maskinanlæg på slagterier i Danmark. Vejle Amts Avis kunne desuden tilføje, at Varde Svineslagteri ved Heymann og Nathansen skulle forestå driften de første syv år. I 1900 blev slagteriet helt overtaget af Aage P. Heymann og J. Nathansen, og leveringsforpligtelsen blev ophævet for de landmænd, der ellers havde været tilknyttet siden 1896.⁹⁰

Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri

Som alle andre steder i landet var der også i Vejle-området interesse for at få oprettet et andelsslagteri. Og efterhånden fik interessen så konkrete udtryk, at en gruppe af producenter i 1909 foranstaltede køb af svineslagteriet ved Havnegade for 300.000 kr. Slagteriet blev overtaget den 1. januar 1910, og der var tegnet 2.251 andelshavere, der var forpligtede til at levere deres produktion til det nye andelsslagteri. Det første år nåede antallet af slagtede svin op på 35.543.⁹¹

Den første generalforsamling blev noget af et tilløbsstykke. Teatersalen med balkon, scene og tilstødende lokaler blev hurtigt fyldt, og da der stadig strømmede andelshavere til for at overvære generalforsamlingen, måtte man flytte til ridehuset. "I en stor procesion, der tog sig imponerende ud, bevægede to tusinde andelshavere sig op ad Kirkegade, omkring ved Rådhuset og ned ad Blegbanen til ridehuset. I løbet af en halv snes minutter var det store rum fyldt."

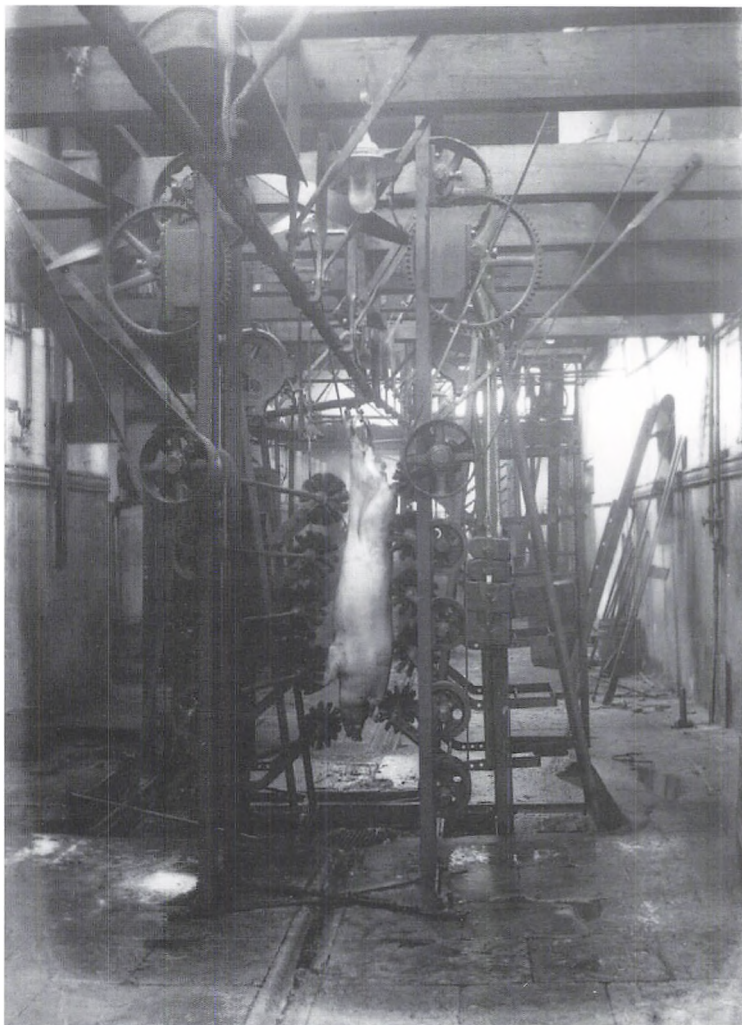
Det overskud, der var oparbejdet det første år, skulle udbetales - den såkaldte efterbetaling. I alt var der tale om 170.000 kr., og det var formodentlig også det, der havde lokket så mange andelshavere til byen, for efter generalforsamlingen dannede svineproducenterne kø ved Veile Bank, hvor udbetalingen foregik. "Om aftenen var en stor del af andelshaverne i teatret, der var fyldt til sidste plads, og mange var i koncertsalen. Sikkert var det en god dag for Vejle, og vore handlende havde vist kun grund til tilfredshed med det forøgede salg, som slagteri-dagen bragte dem."⁹²

Begyndervanskeligheder

Men det var bestemt ikke så let at få andelsslagteriet til at fungere tilfredsstillende i de første år. Allerede ved generalforsamlingen i februar 1912 blev der valgt ny formand, Jens Petersen, Bredstengaarde. Men der var nu heller ikke den store tilfredshed med den nyvalgte bestyrelse. Blot tre måneder senere havde 161 andelshavere indkaldt til et møde for at drøfte slagteriets forhold. Der var stærk kritik af, at svindet på slagteriet var for stort. Eftersom andelshaverne blev betalt efter slagtet vægt, kunne de ikke acceptere, at alt for meget af grisen forsvandt inden vejningen. En vis mistilid blev udtalt mod bestyrelse og direktør, idet man ønskede mere detaljerede regnskaber, og man ønskede oplyst, hvor meget direktør Aistrup fik i løn.⁹³

Mødet i maj gav ikke noget konkret resultat, men der kom yderligere gang i utilfredsheden hen på året. I september måned var Vejle Social-Demokrat fyldt med læserbreve, der igen kritiserede svindet på slagteriet. En andelshaver i Grejsdalen spurgte, om det kunne være rigtigt, at en gris på 202 pund kunne svinde 64 pund ved slagtingen. Der kom flere eksempler frem, og en slagteriarbejder, Gustav Busch, kunne i et læserbrev bekræfte, at halvdelen af "Flommefedtet" blev skåret væk inden vejningen. Ved grisesøer skar man for- og bagben samt patteflæsket væk inden vejningen. Dette skete på slagtemesterens befaling "som vel til ham er givet af direktøren" - "...og den nævnte fremgangsmåde bruges altid med undtagelse af de dage, da bestyrelsen eller andelshaverne overværer slagtingen." Ser man desuden i slagteriarbejdernes fagforenings protokol, er det tydeligt, at forholdene mellem ledere og arbejdere på slagteriet slet ikke var godt.⁹⁴

Slagteriets bestyrelse reagerede på utilfredsheden med direktøren. På bestyrelsesmødet den 10. oktober blev det vedtaget at opfordre direktøren til at træde tilbage for at få ro på slagteriet. Men blot en måned senere blev denne beslutning trukket tilbage af et flertal i bestyrelsen. Så ved generalforsamlingen den 22. februar 1913 var det fortsat Robert Aistrup, der sad som direktør. Straks derefter meddelte Aistrup dog, at han ønskede at træde tilbage pr. 1. juni, og bestyrelsen måtte derfor i gang med at finde en ny direktør. Ham fandt de i Silkeborg, og hans navn var S. Møller.

*Børstemaskine på Vejle Amts
Svineslagteri.*

Første verdenskrig gav problemer med de vigtige transporter til hovedmarkedet England. Sørejsen måtte forlænges, og det betød bl.a., at ikke alt flæsket var godt, når det nåede frem. Man holdt dog fast i et stigende antal slagtninger i krigens første to år, men derefter faldt de. Krigssituationen - hvor nu den uindskrænkede ubåds-krig gjorde transporten over vand endnu farligere - betød problemer med levering af ordentligt flæsk, men det betød også, at udenlandske foderleverancer til det danske landbrug kom til at mangle. Det absolutte lavpunkt kom i 1918, hvor kun godt 5.000 svin blev slagtet.

Som nævnt havde aktiviteten i krigens første år været høj, og de gamle gasmotorer var ved at være for små og utilstrækkelige. Ved generalforsamlingen i 1916 kunne det berettes, at man var ved at indlægge nye dieselmotorer fra Buurmeister & Wain til en pris af

Fra første verdenskrig til
30'ernes krise

100.000 kr. Men ikke nok med det: der var også bygget en etage på svinstalden og indført elektrisk drivkraft i pølseageriet.

Efter krigen kom man langsomt i gang igen, og efter et par vanskelige år i begyndelsen af 1920'erne med svære markedsforhold, hvor priserne svingede hid og did, kunne slagteriet gå frem i resten af 20'erne. Første højdepunkt var 1924, hvor der på landsplan havde været en 15% fremgang i slagtninger af svin, og Vejle og Omegns Andelssvineslagteri var endda gået frem med mere end 20%.

1927 begyndte en nødvendig udvidelse af slagteriet, så der kunne slagtes 3.500 svin ugentligt. Tallet på slagtninger satte rekord i 1927, og også 1928 var et godt år, idet stigningen i slagtninger blev på godt 10%, og noteringen havde stigende tendens gennem året. Direktør Meinertz kom med omfattende planer for udvidelse af slagteriet i 1929. Maximum-kapaciteten lå nemlig på 150.000 slagtninger, og man måtte forvente en stadig stigning. Tanken var derfor at bygge en ny etage ovenpå slagteribygningen ud mod Jyllandsgade til nyindrettede svalerum og fedtsmelteri, og byggeplanerne, som man mente kunne gennemføres uden gene for det daglige arbejde, blev vedtaget af generalforsamlingen.

Og tendensen holdt. I 1930 blev der slagtet næsten 170.000 svin, men det var ikke noget problem nu, hvor der kunne slagtes op til 225.000 svin på årsbasis. Man var dog udmærket klar over, at der var krise på vej. Formanden gjorde opmærksom herpå og fastslog, at det ville ramme eksporten. Og ganske rigtigt. Året efter var der ganske vist en stigning i slagtningerne på 25.000 svin, men disse havde indbragt tre en halv million kr. mindre end i 1930. Prisfaldet var sat ind, krisen i fulde omdrejninger, og organisationen "Landbrugernes Sammenslutning" (LS) begyndte nu at gøre sig gældende.⁹⁵

Landbrugerens Sammen-
slutning og slagteriet i
1930'erne

Forud for generalforsamlingen 1932 afholdt landbrugets nye protestorganisation et møde, hvor trådene blev samlet og kandidater opstillet til det efterfølgende bestyrelsesvalg. Man blev enige om to nyvalg: Husmand Chr. Rahbeck, Uhe, og gårdejer Peter Sørensen, V.Smidstrup. LS ønskede desuden husmand Anton Nielsen, som allerede var medlem af bestyrelsen, genvalgt. Generalforsamlingen forløb roligt. LS fik valgt de bestyrelsesmedlemmer, der var opstillet, og organisationen stillede ikke yderligere krav.⁹⁶ Andre steder gik det knap så fredeligt - f.eks. erobrede LS magten i bestyrelsen i svineslagteriet i Kolding, og dette slagteri blev et af de mere rabiante i 30'ernes krise.

LS argumenterede for en dansk devaluering, omkostningssænkning osv., der skulle gøre landbrugets rentabilitet bedre. En masse landbrug var ramt af krisen, og regeringen fremkom da også med hjælpeforanstaltninger, som imidlertid skulle betales ved skatteforhøjelser, så det brød LS sig heller ikke om. I foråret 1932 lockoute-

de slagterierne for at få tvunget en lønedsættelse på 20% igennem, men resultatet blev et mægtingsforslag, hvor slagteriarbejderne kunne nøjes med at miste 3½% i lønningsposen. Landets slagterier var herefter delt imellem dem, der havde sagt ja til mægtingsforslaget, og heriblandt var Vejle, og nej-slagterierne, hvor LS var dominerende. LS var ikke tilfreds med forliget, og ligesom mange andre steder i landet måtte man afholde ekstraordinær generalforsamling i Vejle den 23. juli 1932, idet et stort antal andelshavere under indflydelse af LS havde krævet det. Det blev et hedt møde, på mere end en måde:

“Der var næsten ulideligt varmt i det store lokale. Solen varmede stærkt på den lave bygning, og det skulde jo ikke blive bedre ved at saa mange mennesker var kommet sammen. Sveden drev ned ad panden på talerne, og en stor del af forsamlingen optrådte i skjortærmer.”⁹⁷

En af dem, der svedte mest, var Anton Nielsen, som LS havde anbefalet til genvalg ved bestyrelsesvalget. LS regnede nemlig med, at Anton Nielsen sympatiserede med bevægelsen, men det gjorde han ikke længere. Han blev derfor betragtet som noget af en forræder, og han blev den vigtigste skydeskive for LS'ernes kritik ved mødet, eller “Rabaldergeneralforsamlingen”, som Vejle Social-Demokrat benævnte den. Der var en voldsom hujen og piften, især når Anton Nielsen tog ordet, men udgangen på den lange debat blev, at forsamlingen underkendte bestyrelsens handlemåde i slagterikonflikten og opfordrede bestyrelsen til at stille sine mandater til rådighed. Dette fik dog ikke nogen direkte konsekvens. Efter et senere møde mellem LS og bestyrelsen blev det officielt meddelt, at bestyrelsen ville fortsætte. Der er dog ingen grund til at tvivle på, at LS ved at lægge pres på bestyrelsen fik en del indirekte indflydelse.

Krisen medførte, at der i 1932 kom indførselsregulering på det engelske marked, og året efter produktionsrationering på svin (svinekortene).

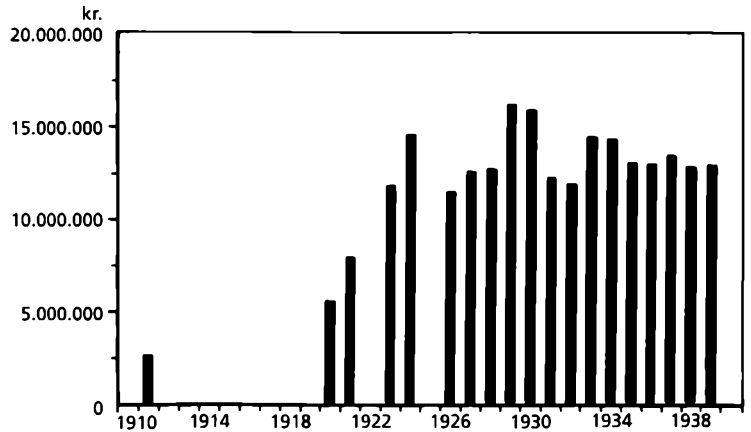
I 1933 kom der så endelig igen lidt stigning i noteringen, således at en produktionsnedgang faktisk blev modsvaret af et større overskud. Men slagtingerne var reduceret som følge af svinekortene, og det betød også, at man måtte afskedige 35 arbejdere. Til gengæld var kreaturslagteriet på vej frem, fremgangen havde her været 50% i 1933.

Et andet vigtigt emne i 30'erne var destruktionsanstalten. Allerede i 1922 havde man været nødt til at flytte anstalten væk fra slagteriets område inde i byen, fordi der blev klaget over lugten. I første omgang blev den flyttet ud i engene. Men byen bredte sig jo også herud, og i 1933 klagede beboerne i den vestlige bydel over lugtgenerne.⁹⁸ Man måtte se i øjnene, at det var nødvendigt med en flytning af anstalten, og derfor blev der i 1933 indkaldt til ekstraordi-

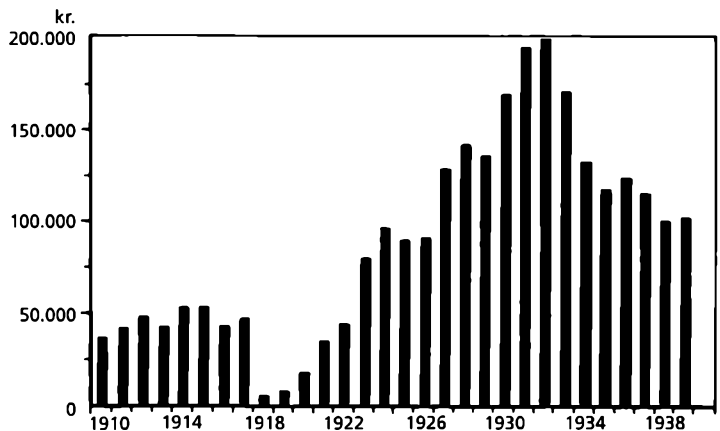
nær generalforsamling. I Løsning var der en mindre destruktionsanstalt, som man kunne overtage, og generalforsamlingen i Vejle vedtog da også at bygge den nye anstalt, der ville koste 330.000 kr. "Vi har i løbet af 1934 taget vor nye destruktionsanstalt i brug. Anstalten er beliggende i Løsning og er baseret på det danske tørdestruktionsprincip (Atlassystemet), der fremstiller højprocentlige kødkager og teknisk fedt. Hele produktionen er hidtil eksporteret."⁹⁹

Kreaturslagteriet var igen gået frem i 1934, og omsætningen på denne del af slagteriets aktivitet fortsatte med at stige i 1935. Den nåede nu op på næsten to mill., og i alt 29.128 stk. kvæg og kalve var blevet slagtet i Vejle. Der havde været en del skuffelse med kødfoderkagerne fra destruktionsanstalten, idet eksporten til Tyskland

Andels-Svineslagteriet 1910-1939. Omsætning.

Andels-Svineslagteriet 1910-1939. Antal svineslagtninger.

Kilde: VBA. Forhandlingsprotokoller. Vejle og Omegns Andels-Svineslagteris arkiv.

var blevet standset i februar 1935. Arbejdsstyrken lå på 173, og lønningerne var steget til 59 kr. ugentligt.

Perioden fra starten i 1910 til generalforsamlingen i foråret 1940 blev præget af en del svingninger. Efter at slagteriet var kommet sig oven på første verdenskrigs vanskeligheder, fik slagteriet en rigtig god fremgangsperiode i 1920'erne. Omsætningen steg, og antallet af slagtninger røg så meget i vejret, at det var nødvendigt med udvidelser. Denne tendens er helt generel, idet forholdene naturligvis var ens for alle de danske slagterier i krigssituationen. Først fra ca. 1922 var forholdene normaliserede, og de danske slagterier kunne gå voldsomt frem indtil 30'ernes krise.¹⁰⁰

I 1930'erne led slagteriet naturligvis stærkt under indtryk af krisen. Afsætningspriserne faldt, der var importrestriktioner på hovedmarkedet England, og i Danmark var der produktionsregulering ved hjælp af svinekortene. Som det ses faldt antallet af slagtninger gennem årtiet, mens omsætningstilbagegangen egentlig ikke var tilsvarende stor. Det skyldes, at priserne begyndte at blive bedre igen, og at slagtningen af kreaturer gik en del i vejret i dette årti.

Margarine og mel

Dansk slagteriindustri spillede en stor rolle i perioden - ikke mindst i forhold til at hente indtægter til Danmark fra det baconhungrende engelske marked. Næringsmiddelindustrien er da også domineret af slagterierne, men en række andre fødemidler blev underkastet industriel produktion i denne periode - og Vejle fik også sin del af foretagender, som på forskellig vis bearbejdede fødevarer.

To af disse virksomheder fik oven i købet en vis national betydning - og begge kom i alvorlige vanskeligheder i 1920'erne: Vejle Dampmølle og Steensens Margarinefabrik.

Steensens storhed og fald

H. Steensen havde allerede 1880 etableret en forretning med korn og foderstoffer i Vejle, men i 1889 blev margarinefabrikken anlagt ved Horsensvejen, og den blev Steensens hovedværk. Steensens Margarinefabrik startede med blot fire-fem arbejdere og en produktion på 1000 pund om dagen, men fabrikken voksede hurtigt, ikke mindst efter at Steensen som den første indførte plantemargarine i Danmark. Mærket "Vegetaria" blev indregistreret i 1901, og plantemargarinen, der var baseret på neutralt kokosfedt, blev hurtigt en så stor succes, at det blev hovedproduktionen på Steensens fabrik. I hvert fald 60% af produktionen var "Vegetaria", senere AGA Plantemargarine. Resten var almindeligt margarine, der var

Steensens Margarinefabrik

Fabrikant H. Steensen (1853-1919) begyndte købmandsvirksomhed i Vejle i 1880. I 1889 blev så margarinfabrikken etableret.

Steensens Margarinefabrik på Horsensvej 1917.

baseret på fedtstoffet "oleomargarin", udpresset af stearinfri oksetalg i en bestemt blanding med bl.a. mælk.

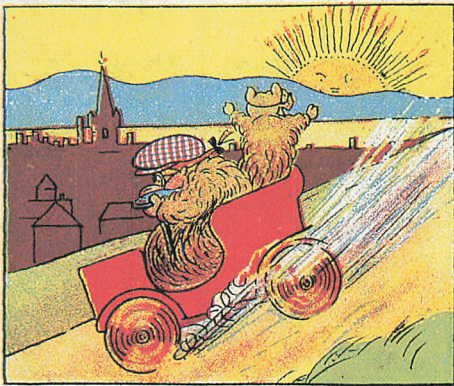
Steensens Margarinefabrik blev aktieselskab 1903 med en aktiekapital på 600.000 kr., og ved fabrikkens jubilæum den 28. november 1914 var der ansat 130 arbejdere og funktionærer i Vejle. Der var afdelinger i København, Aarhus og Odense og talrige agenter rundt omkring i landet. I 1916 blev aktiekapitalen udvidet til 1,2 mill. kr.¹⁰¹

Fabrikken stod her på et højdepunkt, men med første verdenskrig begyndte problemerne at komme. De manglende leverancer betød standsning af produktionen, og den kom først i gang igen ved krigens slutning. Nu skulle der ekspanderes. Dels var der snart et helt nyt sønderjysk marked at satse på, dels ønskede Steensen at komme ind på det amerikanske marked. Aktiekapitalen blev da også udvidet til 3 mill. kr.

Konkurrencesituationen blev skærpet, og handelsrestriktioner og afsætningsvanskeligheder gjorde starten af 1920'erne til en meget svær tid for næsten alle virksomheder. Det medførte konflikter med arbejderne. Netop Steensens Margarinefabrik var indblandet i den mest dramatiske arbejdskonflikt, som Vejle har set.

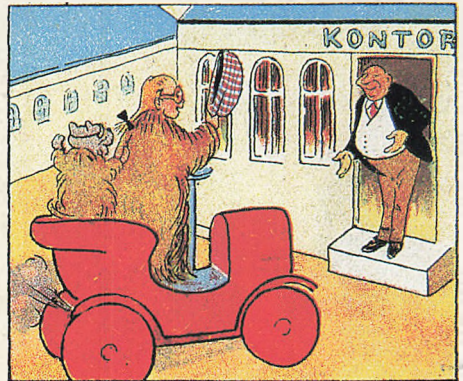
Baggrunden var overenskomstforhandlingerne i 1922, som resulterede i både strejker og lockout som følge af arbejdsgivernes krav om løntilbagegang. Arbejderne på margarinfabrikken strejkede, og en hel del samlede sig hver dag ved fabrikkens port for at protestere mod de skruebrækkere, der arbejdede på fabrikken under kon-

Alt ved det første Morgengry
jeg ser - det kan ej fejle -
at jeg er kommet til den By,
hvorhen jeg skal - til Vejle.

ER ALTID DEN BEDSTE

Saa kø'r jeg til Fabrikens Dør
med min Tøf=Tøf=Maskine.
- „De ønsker, Frøken . . .?“
- „Ja, jeg gør . . .
jeg ønsker Steensens fine!“

ER ALTID DEN BEDSTE

flikten. Den 28. og 29. marts gik det galt. Nogle arbejdere kom i klammeri med en mælkekusk, og politiet rykkede ud for med stor voldsomhed at splitte forsamlingen. Det lykkedes også - med en række brådne pander til resultat. Dagen efter var der også opløb og knippelsuppe til arbejdere, der havde begivet sig op til fabrikken. Situationen var så spændt, at politimesteren i Vejle dekretede undtagelsestilstand i Vejles gader.

Men roen blev genoprettet. Uromagerne blev idømt bødestrafte - og i øvrigt måtte arbejderne også finde sig i, at arbejdslønnen røg en tak nedad igen. Imidlertid gik det ikke godt for Steensens Margarinefabrik. Margarinemarkedet var ganske vist stort, men der var alt for mange producenter; ud over de førende: Mønsted, Steensen, Korsør og Alfa i Vejen, var der op imod 140 margarinefabrikker i Danmark. Det var klart, at det var en uholdbar situation.

En af dem, der blev ofret på det behårde margarinemarked, var Steensen. Det amerikanske eventyr, hvor firmaet troede, det kunne lære amerikanerne at spise margarine, blev en fiasko. Firmaet mistede en masse penge, og i 1928 måtte Steensens Margarinefabrik likvidere. Den hollandske koncern N.V. Margarine-Unie, Rotterdam, overtog Steensens Margarinefabrik den 15. juli 1928. Året efter blev fabrikken lukket, og hele produktionen flyttet til Solo i Sønderborg.¹⁰²

Steensen var dog ikke ene om at producere margarine i Vejle. I 1923 oprettedes Vejle Margarinefabrik af fabrikanterne Olsen og

Steensens Margarinefabrik var yderst opmærksom på reklamens magt. Både i form af klistermærker, skilte og små tegneseriehæfter. Illustrationen her er fra hæftet "Rejsen til Vejle" om den lille pige, som må rejse til Vejle for at bente margarine til sin familie, der er ved at gå til af "Kneb og Mavepine", fordi forretningen har udsolgt af AGA margarine.

Jensen. Virksomheden begyndte på Ribevej, men blev flyttet til Møllegade i 1929, efter at Thomas Kristensen havde overtaget i 1925. Margarinefabrikken blev indrettet i Vejle Dampmøllens tidligere lokaler, som Thomas Christensen havde erhvervet for 90.000 kr. Salget af margarine, der hidtil havde været direkte til forbrugerne, blev lavet om til engros handel med købmænd. Fabrikken havde sit hovedmarked i byen og omegnen, både mht. vegetabilsk og animalsk margarine, men fabrikken leverede desuden en del margarine i dåser til skibsproviantering. Vejle Margarinefabriks vigtigste mærkevare hed "Victoria" Margarine. Fabrikken eksisterer endnu på Nørremarken. Navnet er nu VM-Margarine.¹⁰³

"Safir" og "Davre"

Vejle Dampmølle

Ejeren af vandmøllen ved Mølleåen, H. Hansen-Møller, havde i 1889 bygget en ny dampmølle, der automatisk kunne formale 300 tønner hvede i døgnet. Så ved indgangen til denne periode stod dampmøllen allerede som en ekspanderende virksomhed.

Tilførslen af korn var afgørende for møllen, hvad enten det var fra udlandet eller Danmark. Havnen var derfor af stor betydning for virksomheden, og allerede i 1894 opførte Dampmøllen et silopakhus på sydsiden af havnen. Som nævnt var firmaet ejet af H. Hansen-Møller, men i 1903 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab, og sønnerne H. junior og Erik blev direkte inddraget i virksomheden.

Der skete fortsat større og mindre udvidelser, således opførtes 1906 et nyt silopakhus ud mod jernbanen. Den 23. november 1907 nedbrændte den tre-etages bygning imidlertid fuldstændigt. Vejle Social-Demokrat kan berette, at ilden udviklede sig forbavsende hurtigt, og gnister regnede ned over store dele af byen. Skaden blev opgjort til 150.000 kr., hvoraf det meste dog blev dækket af assurance. Skaden var alvorlig, men på den anden side gav den mulighed for opførelsen af en helt ny mølle med alle moderne indretninger. Illustreret Tidende beretter begejstret om den nye mølle - en mønsterindustri, hvor råvaren blev bearbejdet uden at blive berørt af menneskehånd: "Dette sindrige og komplicerede maskineri henter kornet fra siloen, renser og behandler det, blander det og afleverer prompt og nøjagtigt mel af de forskellige finheder og kvaliteter, gryn og klid..." Dampen var afløst af diesel som energi til kraft og til dynamoen, der sørgede for strøm.¹⁰⁴

Den omtalte dieselmotor ydede 180 HK, og i 1914 øgedes kraftanlægget med 100 HK til fremstilling af elkraft. I mellemtiden var der også installeret et rugsigtningensanlæg, og Dansk Industrieretning kunne i 1913 meddele, at Vejle Dampmølle havde den største formaling af korn i provinserne, nemlig 600 tønner hvede i døgnet.

Produkterne, som forbrugerne stødte på i forretningerne, hed "Opal", "Safir", "Granat" bagerimel og "Husholdningsmel Flormel I".

Den 10. maj 1918 brændte møllen igen, hvorefter man måtte bygge virksomheden op påny. Dampmøllen blev nu flyttet fra Borgvold til Vejle havn, og aktiekapitalen fordoblet til 600.000 kr.

Nu fulgte en række nogenlunde stabile år igennem 1920'erne. Der blev hvert år udbetalt 6-8 procent i udbytte til aktionærerne, og overskuddet nåede i 1924 op på 635.000 kr. Det var dog også højdepunktet. I årene derefter faldt overskuddet, og 1928 og 1929 måtte man finde sig i store underskud. En af grundene var, at en masse udenlandsk mel kom på markedet, og i Jyllands-Posten udspandt der sig en hidsig læserbrevsdebat om indførsel af korn og mel til landet.¹⁰⁵ Debatten illustrerede først og fremmest, at der skulle gøres noget særligt for at sælge dansk produceret mel. Vejle Dampmølle forsøgte således at lancere en ny pakning. Hidtil havde man leveret mel i sække, som så blev hældt i skuffer hos købmændene, hvorfra det blev skovlet i papirposer til kunderne. For at styrke hygiejnen introducerede Vejle Dampmølle nu en pakning for "Safir"-melet. Det var kartonemballager på ½ og 1 kg, og man kunne nu sige, at melet overhovedet ikke var berørt af menneskehænder, fra det kom i siloen, til forbrugeren åbnede pakken. Men der var altså stadig underskud ikke mindst som følge af verdenskrisen, som nu satte ind.

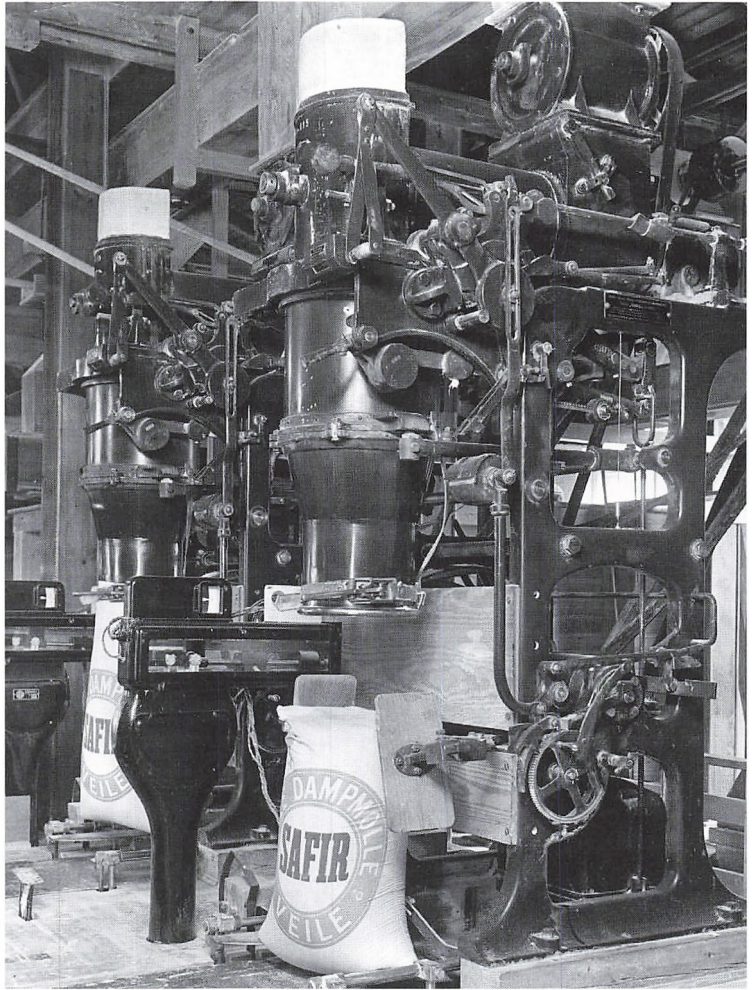
Dampmøllens bankforbindelse, Veile Bank, kunne ikke fortsætte med at støtte den skrantende virksomhed. Den sagde stop for flere lån, og den 3. december 1930 gik en ekstraordinær generalforsamling derfor med til selskabets likvidation. Hele likvidationsprocessen varede frem til den afsluttende generalforsamling, den 11. august 1932, men i mellemtiden var en ny æra begyndt for Vejle Dampmølle.

Den 14. januar 1931 indledte Fællesforeningen af Danmarks Brugsforeninger (FDB) nemlig en ny industriel produktion, da foreningen for 400.000 kr. overtog Vejle Dampmølle. Møllens kapacitet var på dette tidspunkt på 600 tønner hvede og 300 tønner rug i døgnet. Selve produktionen kunne klares af blot fire mand, og med lagerarbejderne var der i alt ansat 20 på Vejle Dampmølle. Dampmøllens direktør var fortsat O.W. Sørensen, der var blevet ansat i det gamle selskab i 1920'erne.

FDB havde et stort ønske om at forbedre kvaliteten af det mel, der forhandlede i landets brugser, og man mente, at den pris, man måtte betale for især pakke-havregryn, var alt for høj. I 1932 blev kapaciteten for hvede udvidet, således at der kunne formales 1300 hkg hvede på 24 timer. Andelskapitalen blev samme år udvidet til to mill. kr.

FDB overtager
Dampmøllen

Opfyldning af søkke med Safir mel på Vejle Dampmølle.

Et af de største nye byggerier var grynmøllen til fremstilling af "Davre"-havregryn. Den nye møllebygning, hvis største højde blev 30 meter, og som kostede ca. 1 mill. kr. at opføre, stod færdig i begyndelsen af 1935.¹⁰⁶

Direktør Sørensen beskrev i 1939 dampmøllens udvikling siden FDB's overtagelse i 1931. Ved overtagelsen var møllens kapacitet blevet udvidet fra 65 til 130 tons hvede i døgnet, og med hensyn til siloanlæg fik man også hurtigt bygget til, således at kapaciteten i siloerne i 1938 var på ca. 13.000 tons hvede. Grynmøllen, der i 1937 producerede ca. 1/3 af landets forbrug, havde på de to første år forøget forbruget af råhavre fra 5400 tons til 7710 tons, og forbruget af råbyg fra 2800 til 3050 tons.¹⁰⁷ Ser man på regnskabet i 1930'erne, så ligger balancen mellem 2,4 mill. i 1932 og 6,2 mill. i 1939. Overskuddet lå på årsbasis omkring 200 - 300.000 kr. Arbejdsstyrken var i midten af 1930'erne nået op på ca. 90.

Bryggeriet "Vejle" er beliggende på skrænten lige i skovkanten ved Skyttebusvejen. På billedet er kun den øverste etage synlig, i virkeligheden er der flere "kælderetager".

Vejle Dampmølle var en ekspanderende virksomhed, efter at FDB havde overtaget den. Med landets mange brugere som sikre aftagere - og efterhånden også en del reklamebestræbelser især for hovedprodukterne Safir mel og Davre havregryn - stod Vejle Dampmølle stærkt placeret på det danske marked, og i Vejle tegnede dampmøllen sig fortsat stærkt med de store og meget tydelige siloanlæg ved havnen.¹⁰⁸

Til tørstige vejlensere

I 1891 blev der for første gang indført ølskat i Danmark, nemlig 7 kr. pr. tønne bayersk øl, og det gjorde selvfølgelig ikke forholdene for det vejlensiske bryggeri ude i Nørreskoven bedre. Siden etableringen i 1859 havde der været problemer med øllet, hvorfor det også var svært at få foretagendet til at hænge sammen økonomisk.

Bryggeriet "Vejle"

Sammenslutningen med "Fæstningsbryggeriet" i Fredericia i 1881 havde hjulpet en del, og nu var man også gået over til at tappe flasker selv, men vi skal frem til slutningen af 1890'erne, før der for alvor blev fremgang for Vejle-øllet.

I april 1898 blev Ceres bryggeriet i Aarhus og Horsens Baiersk- og Hvidtølbryggeri sluttet sammen i selskabet Østjyske Bryggerier A/S. Dette selskab købte den 5. juni 1898 bryggeriet i Nørreskoven for 75.000 kr. Navnet på foretagendet blev nu Bryggeriet "Veje". Fabrikant J.C. Christiansen, Vejle, kom med i bestyrelsen for det store selskab, og umiddelbart efter købet begyndte man at modernisere "Veje" til det, der ved indvielsen blev kaldt en mønsterindustri inden for bryggerierhvervet. Det meste var blevet fornyet: bryghuset, kedelhuset, bryggeriapparatet og køleanlægget, og der var indlagt elektrisk lys overalt.¹⁰⁹

Den store lock-out i 1899 forsinkede produktionsstarten for bryggeriet, men den 1. november kom anlægget endelig i gang. Og i februar 1900 blev Vejle Amts Avis' udsendte vist rundt af bryggeriselskabets direktør, Oscar Møller, og Vejle-afdelingens bestyrer, løjtnant Juhl. Amtsavisen beretter imponeret om det fuldstændigt moderniserede bryggeri. Ikke mindst den store elevator gjorde indtryk: "...den går fra bunden af kældrene op igennem 3 kældere, stueetagen og op til loftet; den er så stor, at de største fade kunne føres igennem den. Til stueetagen bringer elevatoren alt det øl, der udleveres, saa bryggeriet herefter er fri for at få de tunge læs trukne op ad den stejle opkørsel."¹¹⁰

Bryggeriet kom herefter ind i en meget stabil periode. Produktionsapparatet var i orden, og dermed kunne man også levere den ensartede vare, som blev forlangt. Stabiliteten kan aflæses indirekte i Østjyske Bryggeriers forhandlingsprotokoller. Her er det nemlig meget sjældent, at lillebror i Vejle bliver nævnt. Først i 1921 var det nødvendigt at investere i en fornyelse af aftapperiet, og i 1923 moderniserede man sit salgsapparat, så bryggeriets egne salgsvogne nu kunne forsyne byen og oplandet. Grunden til denne omlægning var utilfredshed med ølhandlerne i Vejle, og selskabet forventede også en rationaliseringsgevinst på lidt længere sigt ved selv at stå for salg og distribution. Året efter besluttede bestyrelsen, at det direkte salg af bryggerisammenslutningens produkter også skulle indføres i Aarhus og Horsens. I Østjyske Bryggeriers beretning 1925 kan man læse, at bryggeriet i Vejle stadig gik fremad, "dels på grund af, at beboerne i by og opland mere og mere erkender produktets udmærkede kvalitet, og dels på grund af den i forfjor der stedfundne omlægning af salget...". Arbejdsstyrken på bryggeriet bestod i begyndelsen af 30'erne af ca. 40 arbejdere.¹¹¹

Men bryggeriet i Nørreskoven var ikke det eneste sted i byen, hvor der blev fremstillet drikkevarer til tørstige vejlensere. P.C. Nielsens

Mineralvandsfabrik i Vissingsgade var også et kendt foretagende. Vejle ny Mineralvandsfabrik var etableret 6. februar 1893 på Nørretorv. 1902 blev virksomheden flyttet til Vissingsgade 28, og fabrikken blev i samme omgang udvidet væsentligt. I 1918 købte P.C. Nielsen A/S Vejle Mineralvandsfabrik (grundlagt 1866), og i 1926 overtog sønnerne Erik og Sofus Kjær Nielsen virksomheden. P.C. Niensens sodavand blev solgt vidt omkring, især firmaets apollinaris var efterspurgt. I 1933 kunne man i avisen læse, at der blev produceret ca. 1½ million sodavand om året i Vissingsgade.¹¹²

Der findes flere mindre bryggerier i Vejle, som næppe kan betegnes som industrielle foretagender. Men nævnes bør Grejsdalens Bryggeri, etableret 1880 af brygger Chr. Anthonsen. Bryggeriet, der startede som et maltgøreri, flyttede i nye bygninger i 1898. Bryggeriet fremstillede hvidtøl til især Grejsdalen, Hornstrup og Grejs, og rutebilerne gennem Grejsdalen gjorde holdt ved bryggeriet for at medtage øl til f.eks. Kollemorten og Vesterlund. Chr. Anthonsen ledede bryggeriet indtil sin død i 1935, hvorefter hans datter Christine Anthonsen overtog bryggeriet. Ved siden af hvidtølsbryggeriet blev Grejsdalens Bryggeri depot for P.C. Nielsen i Vejle og for Carlsberg.¹¹³

I 1898 oprettedes Vesterbros Maltfabrik, og i 1902 tilføjedes bryggeri for især hvidtøl på anker. Senere kom man dog også i gang med aftapning, og Vesterbros Bryggeri og Maltfabrik blev depot for "Thor" fra Randers. Arbejdsstyrken var i begyndelsen af 1930'erne på fire mand.¹¹⁴

Fornyerne

I nærings- og nydelsesmiddelbranchen har vi været inde på en række traditionelle industrier, som ligger i umiddelbar forlængelse af de gamle håndværksfag: bageriet, slagteriet, bryggeriet samt en fremvoksende industrigren, margarinefremstillingen, der netop i denne periode ekspanderede stærkt. Men der findes også nogle virksomheder i Vejle, som udviklede nye produktionsformer og produkter, og som derfor også bliver karakteristiske virksomheder for byen. Nærmere bestemt drejer det sig om fremstilling af blodfoder, om konfekturindustrien og om teknisk-kemiske virksomheder inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Ved den stiftende generalforsamling i Vejle Amts Svineslagteri i 1896 blev mejeriejer P. Sørensen valgt som formand. Sørensen arbejdede på det tidspunkt på at finde frem til et dyrefoder, fremstillet af blod, i sit svineblodstørreri i Fredericiagade. Det gik ikke for sig på en ganske lugtfri facon, for beboerne i Fredericiagade klagede gentagne gange til Sundhedskommissionen over lugtgenerne.¹¹⁵

Hvorom alting er, så lykkedes det Sørensen at fremstille et foder-

P. C. Niensens
Mineralvandsfabrik

Grejsdalens Bryggeri

De danske
Blodfoder-Fabriker

stof. Vejle Amts Avis kunne den 5. maj 1897 fortælle, at der nu vil blive søgt patent på det nye foderstof. Stoffet var fremkommet ved at udskille blodets æggehvide-stoffer og blande det med melasse og formalet korn. Ved at bruge dette foderstof sammen med majs sparede man penge, og "flæsket bliver ualmindeligt smukt, fast og velsmagende."

Produktionen kom i gang, og året efter kunne Blodfoderfabrikken flytte til Nørrebrogade. I 1900 blev firmaet aktieselskab med en aktiekapital, der i 1909 blev fordoblet til 200.000 kr. 1905 flyttedes til nye lokaler ved Vejle havn. Ikke blot måtte denne fabrik udvides flere gange, Blodfoderfabrikken købte også en blodmelassefabrik i Hamborg, der kunne aftage blod fra de store hamburgske slagtehusse. Omkring 1915 blev der i Danmark tilvirket 27-30 millioner pund om året, og der var også blevet anlagt fabrikker i Haderslev og Magdeburg.

Under første verdenskrig fik blodfoderfabrikken problemer med importforbuddet, hvorfor man i 1917 måtte anlægge en lyngmelsfabrik i Grejsdalen for at opsamle den flydende melasse, som levedes fra sukkerfabrikkerne. Men året efter blev det så ikke længere muligt at modtage melasse, hvorfor man kom til at ligge inde med et stort parti lyngmel til ingen verdens nytte. Selskabet havde dog dette år, 1918, udvidet aktiekapitalen til 450.000 kr.¹¹⁶

Fabrikken voksede sig stor i Vejle. Indtjeningen steg, men der var dog også nogle tilbageskridt, bl.a. i forbindelse med krisen i midten af 20'erne, hvor regnskabet 1925/26 viste et underskud på godt

Blodfoderfabrikken ved sydkajen 1917. Til venstre anes Dampmøllen.

300.000 kr. Krisen i begyndelsen af 30'erne kunne også mærkes, men fabrikken var dog i stand til at arbejde sig op i løbet af årtiet. Fra et underskud i 1930/31 på ca. 170.000 kr. til et overskud på næsten 200.000 kr. i 1936/37. I 1934 beskæftigede Blodfoderfabrikken 25 arbejdere.¹¹⁷

Der har siden 1800-årene været fremstillet slik af forskellig slags på flere virksomheder i Vejle, og en af disse begyndte i denne periode at udvikle sig til en eksportvirksomhed.

Vejle Caramel- og Tabletfabrik blev etableret 1915 af Holger Sørensen, en bror til Chr. Sørensen, som også havde en virksomhed, der fremstillede karameller og marmelade i Vejle. Holger Sørensens virksomhed, der var beliggende i gården mellem Nørregade 16 og Dæmningen, begyndte at specialisere sig i dragéerede varer i 20'erne.¹¹⁸ I 1923 flyttedes produktionen til Strandgade 27, mens pakkeriet stadig var i Nørregade. Men det var dog først i slutningen af 20'erne, at det, som skulle gøre fabrikken kendt, begyndte at tage form, nemlig det dragéerede tyggegummi. Fabrikant Sørensen havde på en udstilling i England gjort sig bekendt med den gummisort, der anvendtes til tyggegummi, og han bestemte sig for slå ind på dette produkt, der på det tidspunkt importeredes fra Amerika. Holger Sørensen måtte selv eksperimenterer med at finde den rigtige blanding, og det foregik ved hjælp af en gryde i familien Sørensens køkken. Eksperimenterne gik godt, og det lykkedes også at få fremstillet maskiner til fremstillingen. Holger Sørensens søn, den senere direktør Erik Bagger-Sørensen, startede i sin fars virksomhed i 1930:

“Nu må De huske, at min fars firma dengang bestod af min far, en kontordame og en bydreng, som næsten var den vigtigste person,

Vejle Caramel- og
Tabletfabrik

Personalet på Vejle Caramel- og Tabletfabrik (det senere Dandy) samlet til fotografering. Yderst til højre Holger Sørensen, der etablerede fabrikken og sandt ud af teknikken med at fremstille tyggegummi.

idet hele "Vejle Caramel- og Tabletfabrik"s produktion blev kørt på trehjulet cykle fra Strandgade til Nørregade. Desuden var der to meget dygtige mestre samt fru Tekla Nielsen og en halv snes unge piger. Vi fremstillede "Dragévarer", altså franske mandler, Bridgeblandinger, "forvandlingskugler" og så videre. I mellemtiden havde far fundet ud af, hvordan tyggegummi skulle fremstilles. I begyndelsen solgte vi tyggegummi i løs vægt, men i 1939 købte vi den første pakkemaskine, og de første pakker "Dandy" blev fremstillet."¹¹⁹

Ved Holger Sørensens 25 års forretningsjubilæum i 1940 producerede fabrikken 250.000 stykker tyggegummi om dagen. Der var to mærker, nemlig det billige "Record-tyggegummi" og "Dandy", der på dette tidspunkt allerede var kendt som eksportvare til mange forskellige lande. En jubilæumsartikel i avisen beskriver fremstillingsprocessen:

"Det specielle gummi bliver først æltet i en stor maskine, hvorefter det rulles ud og køres gennem forskellige apparater, så de store plader deles i små firkanter. Disse tørres i en varmerestue og bliver sluttelig sukret og glasseret i store roterende kedler. Herfra føres de færdige produkter til pakkeriet, hvor en snild pakkemaskine samler stykkerne fem og fem og pakker dem automatisk ind. Maskinen spyer én pakke ud hvert sekund."¹²⁰

D. Friis A/S

I 1880'erne begyndte provisor ved Løveapoteket, Axel Ditlev Friis, at eksperimentere med fremstilling af bagepulver, essenser og forskellige krydderier. Det viste sig, at hans produkter kunne sælges, og i 1889-90 oprettede han egen virksomhed. De følgende år oplevede fabrikken en stor fremgang. Omsætningen, der i 1890 havde været på blot 17.000 kr., var i 1915 forøget til 1,75 mill. kr. Friis døde i 1917, hvor enken videreførte firmaet. I 1920 omdannedes virksomheden til et aktieselskab med sønnen Axel Friis og prokurist Niels Nielsen som direktører. Vejle Bys Historie fra 1927 betegner virksomheden som den største i landet inden for teknisk-kemiske artikler til næringsmiddelbranchen. I 1926 var der beskæftiget ca. 26 personer hos D. Friis.¹²¹

Både på sukkervare- og det teknisk-kemiske område var der andre virksomheder i Vejle, der imidlertid ikke fik den samme betydning, som de ovenfor nævnte. Indenfor sukkervarebranchen er allerede nævnt Brødrene Sørensens Drops- og Konfekturfabrik (grundlagt 1898), og videre var der Brødrene Abrahamsen Konfekturfabrik, etableret på Jellingvej i 1921 og Sukkervarefabrikken "Orion" fra 1930. Endelig Vejle Sukkervarefabrik, der 1922 blev overtaget af Gustav Hede.¹²²

En pendant til D. Friis var N.P. Clausen & Co. N.P. Clausen var startet med at udvikle søsterkage-bagepulver i 1918, og hurtigt udvidede han produktionen til også at omfatte buddingepulver mv. I

1925 blev M. Lauritsen optaget som kompagnon, og han overtog firmaet alene i 1928. Ud over bagepulver og krydderi-pakker havde firmaet desuden en produktion af kunsthonning. Særligt stor blev virksomheden dog ikke: i 1934 var seks-otte personer beskæftiget.¹²³

Vejles nærings- og nydelsesmiddelindustri 1890-1940

Det foregående afsnit har vist, at der var en mængde vejlelsiske virksomheder indenfor produktionen af mad og drikke. Store virksomheder som Vejle Dampmølle, Bryggeriet "Vejle" og Steensens Margarinefabrik er firmaer med en højst forskellig udvikling. Bryggeriet havde naturligvis specielle forhold, idet det hørte ind under en større koncern og derfor havde nogle ressourcer og muligheder, der gjorde det muligt at udvikle sig i et roligt tempo. Før "Østjyske Bryggeriers" overtagelse af "Vejle" havde det været en virksomhed, som gik fra den ene krise til den næste - for slet ikke at tale om, at fabrikkens produkt øjensynligt ikke blev regnet særligt højt kvalitetsmæssigt. Men sammenslutningen i den store østjyske bryggerikoncern betød bl.a. mulighed for at sikre et ensartet produkt. Det var en vigtig forudsætning for, at bryggeriets produkter efterhånden blev en stor succes i hjemegnen. Perioden her udgør derfor en stadig fremgang for "Vejle" med de nødvendige udvidelser og forbedringer af produktionsapparatet.

Helt anderledes tumultarisk forløb perioden for to andre store næringsmiddelvirksomheder. Både Dampmøllen og Margarinefabrikken havde god fremgang i perioden frem til 20'erne. Margarinefabrikken især pga. sin plantemargarine, der placerede firmaet i den absolutte top inden for branchen. Denne succes fik Steensen til at satse stort - og tabe. Den indenlandske konkurrence var benhård, og da Steensen ikke var i stand til at lære amerikanerne at spise margarine, blev det fabrikkens endeligt. En stor virksomhed med mange ansatte måtte dreje nøglen om. Også Dampmøllen havde store problemer efter midten af 1920'erne. Møllen var ellers en af de mest moderne i landet, men konkurrence fra især amerikanske møller fik Dampmøllens overskud til at vige. Verdenskrisen fra 1929 kunne dermed hurtigt mærkes her - og da Veile Bank ikke havde lyst til at støtte et firma med underskud ret længe, måtte man likvidere. I modsætning til margarinefabrikken blev det dog ikke til en egentlig katastrofe. FDB stod klar til at overtage og udvide produktionen på Vejle havn, så Vejle kunne bevare denne virksomhed, der med hensyn til synlighed snart udviklede sig til et slags vartegn for Vejle havn, men som arbejdsplads betragtet ikke havde så stor betydning. Hele produktionsprocessen var allerede tidligt mekaniseret, og antallet af arbejdere nåede aldrig højt.

I ekspeditionslokalet hos D. Friis i Vestergade. Fra venstre: Johanne Rasmussen, Gudrun Jensen, Lagerforvalter Olsen, Prokurist Lund, Victor Nielsen og Inger Olsen.

Anderledes med den store andelsvirksomhed, svineslagteriet. Her var der mange arbejdspladser, stor omsætning, og virksomheden gav megen aktivitet i Vejle. Slagteriet udgjorde sammen med jernstøberiet og bomuldsspinderierne den vigtigste virksomhed i byen. Slagteriet begyndte som et privatslagteri, men det var især efter overgangen til ejerskab på andelsbasis, at slagteriet fik sin store fremgang. Andelstanken var nu engang en vigtig ideologisk ballast for mange landmænd, der vægrede sig ved at levere til et privat slagteri. I forbindelse med første verdenskrig og krisen i 30'erne ses naturligvis nogle svingninger i nedadgående retning, men det var kriser, der blev overvundet. Ligeledes må man sige, at LS-perioden i 30'erne, hvor mange slagterier havde store politiske problemer med protestbevægelsen, forløb nogenlunde roligt i Vejle. Skærmydsler og konflikter var der naturligvis, men det kom ikke til opgør af ødelæggende styrke.

Ved siden af disse større virksomheder indenfor mad og drikke er desuden nævnt en række mindre. Vigtigst er Vejle Caramel- og Tabletfabrik (senere Dansk Tyggegummifabrik, "Dandy") og D. Friis. De to virksomheder når at markere sig som potentielle storvirksomheder allerede før anden verdenskrig, en udvikling, som fortsætter i perioden efter 1945. Det er begge virksomheder, der er innovative, altså investerer i ny produktion, der kan erobre et marked, som måske var domineret af importvarer, eller måske fylder en niche ud, som knap nok fandtes tidligere. Det samme må i øvrigt

siges om De danske Blodfoder-Fabriker. De øvrige mindre virksomheder, der er nævnt, havde især deres marked i Vejle og omegn. På den måde var de dog stadigvæk med til at give indtrykket af en aktiv industriby med mange små og større virksomheder, der kunne levere snart sagt alt. Mejerierne og Fællesbageriet var desuden arbejdspladser af en vis størrelse, og Fællesbageriet var et afgørende led i den vejlensiske Kooperation. Her havde arbejderbevægelsen en god forretning, og man havde en producent, der kunne levere det daglige brød under alle forhold, uden at profitten kom i første række.

Der er ikke noget mærkeligt i, at virksomheder indenfor fremstilling af nærings- og nydelsesmidler kom til at spille en stor rolle i Vejles industrialisering. Det ses også i andre byer, og eftersom produktionen ligger i direkte forlængelse af håndværk og hjemmeproduktion af helt basale fødemidler, falder den så at sige naturlig. Med udviklingen af den øvrige industri og dermed forøget arbejde uden for hjemmet for mænd og kvinder måtte produktionen af billige industrifødevarer få et spark fremad.

Samtidig må det bemærkes, at den vejlensiske nærings- og nydelsesmiddelindustri følger den nationale udvikling ganske nøje. Ekspansion frem til første verdenskrig, nedgang i slutningen af krigen, efter 1922 ekspansion igen og store problemer i 30'ernes krise. Typisk for 30'erne var det tillige, at der blev taget nye initiativer, både på slagteriet, hvor det var en generel tendens, at der kom mere fokus på kreaturslagtning, pølser og pålæg, og f.eks. i produktionen af en ny vare som tyggegummi.

Anden industri

I det foregående har vi gennemgået Vejles industri fra 1890 til 1940, struktureret efter de tre vigtigste brancher: tekstil, jern- og metal og nærings- og nydelsesmidler. Dermed er billedet dog ikke komplet. En række enkeltvirksomheder må med i beskrivelsen af Vejles industrialisering, eftersom der er tale om blivende virksomheder med betydning ud over perioden. Det drejer sig dels om forretninger, der fremstillede sæbe, elektrisk isolering, tuber og teglsten, dels om mere eller mindre industrielle virksomheder inden for træ, papir og grafisk fremstilling.

Xeroform og anden sæbe

“Worning & Petersens Sæbefabrik - en af Byens landskendte Virksomheder - er en meget moderne Fabrik, vidt forskellig fra de gamle “Sæbesyderier”, hvor alt muligt Fedtaffald - som oftest harskt og ildelugtende - “kogtes” til Sæbe.

Alle Steder i den store Virksomhed hersker der en Orden og en Renlighed, saa det ofte virker overraskende. Overalt - maaske lige undtagen i Smelteriet - kunde man uden at ængstes for at faa Pletter paa Tøjet eller Smuds paa Skoene færdes i Selskabsdragt.”¹²⁴

Worning & Petersen
VEJLE SÆBEFABRIK A/S

Sæbefabrikken var blevet grundlagt af I.P. Worning i 1888 i en bagbygning i Vestergade. I 1891 var A.Chr. Petersen kommet med, og i 1895 var produktionen blevet så stor, at det var nødvendigt at få opført en ny fabriksbygning. En to-etages bygning i Tønnesgade 18 så dette år dagens lys, og heri blev adskillige nye maskiner, drevet af damp, installeret. Her var det også, at fabrikkens største succes, Xeroform-sæben, blev fremstillet og sendt på markedet i 1897. Xeroform-sæben var maskinlavet og kunne derfor holdes i en billig pris i forhold til kvaliteten. 1897 begyndte virksomheden også at fremstille parfume.

Worning & Petersen voksede hurtigt ud af bygningen i Tønnesgade, så der måtte udvides. Det skete ved køb af Staldgårdsgade 15 - og senere også nr. 13 - beliggende lige bag fabrikken i Tønnesgade. 1910 blev virksomheden aktieselskab med en aktiekapital på 300.000 kr., og under første verdenskrig, hvor Illustreret Tidende rapporterede fra virksomheden, var der ansat ca. 65 mennesker på sæbefabrikken. Hovedprodukterne var Xeroform-sæben, der var fremstillet på basis af oksetalg og kokosolie, men også varemærker som “We-Pe” ludpulver og “Colbar” barbersæbe var kendte.

Sæbefabriken Worning & Petersen fotografert i 1906. Indgangen ligger ud til Tønnesgade, og også bygninger bagved, ud til Staldgaardsgade, blev sæbefabrik i begyndelsen af århundredet.

1918 indgik Worning & Petersen i den store sæbefusion "Dansk Sæbeindustri A/S" sammen med Bruun & Andersen, København, Holtén & Lindemann, København og C. Rafns Fabriker. Samtidig begyndte man en betydelig udvidelse af fabrikken i Vejle. Fusionen holdt kun i 10 år. Den 19. december 1929 blev Worning & Petersen igen et selvstændigt aktieselskab med en kapital på 200.000 kr., fem år senere udvidet til 270.000 kr.

Worning & Petersen var ikke byens eneste i branchen. Der har i hvert fald været endnu en industriel virksomhed på området, nemlig Thorvald Jensens Sæbefabrik, der var begyndt 1895 i Fiskergade. Året efter flyttede virksomheden til Vestergade og 1904 til Nørrebrogade 35. Det vides ikke, hvor stor mekaniseringsgraden i produktionen var, men fra 1928 skete der en mekanisering og modernisering, og i 1934 beskæftigede virksomheden 34 arbejdere.¹²⁵

Etronit og Mikanit

Elektro-Isola A/S En af de virksomheder i Vejle, der begyndte at vokse sig stor i den sidste halvdel af denne periode, var Elektro-Isola A/S. Virksomheden producerede, som navnet antyder, isolationsmaterialer til elektronikindustrien.

Virksomhedens grundlægger, Valdemar Leth Christiansen, var på vej til en karriere inden for ØK, da han i 1920 besluttede sig til at vende tilbage til Danmark efter fem år i London. Han ville forsøge at få en produktionsvirksomhed i gang. Det pudsige er, at Christiansen ikke havde nogen anelse om, hvad han egentlig skulle give sig til. Men han havde de fysiske rammer for at sætte en produktion i gang. Hans far, Frederik Christiansen, og dennes bror, J.C. Christiansen, havde nemlig drevet købmandsforretning og sprit- og gærfabrikation i Søndergade 29. Men efter første verdenskrig havde De danske Spritfabrikker overtaget hele denne produktion, og fabrikslokalerne i Søndergade stod ubrugte.

Fagmand med Idé

til solid Fabriksvirksomhed søges til Start og senere teknisk Ledelse af samme i østjysk Købstad. Lokaler forefindes. Forslag og fyldige Oplysninger i Billet, mrk. 76534, modtager B.T.-Centralen Raadhuspladsen.

Valdemar Leth Christiansen greb derfor til at sætte en annonce i Berlingske Tidende, hvori han søgte en fagmand med en idé, der kunne realiseres i Vejle. Annoncen gav kontakt til Charles Dalgaard i Søborg, der havde været ansat ved store fabrikker i Tyskland. Han mente, at der ville være et godt marked for at fremstille isolationsmaterialer til den elektriske industri. En sådan produktion fandtes nemlig ikke i Danmark, hvorfor der hurtigt kunne opnås resultater ved hjemmemarkedsproduktion samt salg til resten af Skandinavien.

Christiansen og Dalgaard blev enige om betingelserne, indkøbte en lang række maskiner på en længere tur gennem Tyskland, og den 22. februar 1921 blev aktieselskabet stiftet. Købmand Frederik Christiansen blev formand for bestyrelsen. Indretningen af den gamle brænderibygning tog nogen tid, men produktionen af Etronit og Mikanit kom igang. Produktionen bestod af to dele:

1. Laminater, dvs. plader og rør på basis af papir og phenolharpiks (bakelit). Til disse produkter valgtes betegnelsen Etronitplader og Etronitrør, en betegnelse som senere blev indregistreret.

2. Glimmerproduktet Mikanit. Det fremstilles i form af plader (Mikanitplader) og rør (Mikanitrør) samt i form af kraver, sædvanligvis kaldet ringe (Mikanitringe til jævnstrømsmotorer). Endvidere produktet Mikafolium. Det er papir i rulleform, på hvilket der

med Shellac som bindemiddel er påklæbet et tyndt lag glimmer (Mika)."¹²⁶

I begyndelsen holdt forventningerne til produktionen ikke helt mål med det lovede. Det gik trægt med afsætningen, og de første ca. otte år gav underskud. Men herefter begyndte det at gå fremad, og virksomheden blev ændret fra aktieselskab til privatejet. Økonomien blev gennem 1930'erne så god, at man kunne udvide virksomheden, og i 1939 blev der indkøbt en ny imprægnermaskine til en ny bygning i Foldegade.¹²⁷

Tuber og dåser

Den 18. december 1918 var der en stor annonce i Vejle Amts Avis. Anledningen var, at tre af byens ledende mænd, bankdirektør Jacob Petersen, ingeniør Harald Hess og direktør Hans Steensen sammen med fabrikkerne C. Andersen og O. Bruun udbød aktierne i et helt nyt selskab, som skulle fortsætte den produktion, Andersen & Bruun allerede havde begyndt: "Fremstilling af tuber efter særlig patenteret fremgangsmåde, fabrication af staniol og specielle dåser, æsker, flaskekapsler m.v. samt fremstilling af værktøj og maskiner i disse brancher." Selskabets aktiekapital skulle være på 200.000 kr.¹²⁸

Sønderåen med Frederik Christiansens købmandsgård og Elektro-Isola.ø.

Vejle Tubefabrik

Der var stor optimisme her lige efter krigen, og aktieudbuddet gik da også så godt, at man allerede fem dage efter kunne meddele, at beløbet var blevet overtegnet, hvorfor der ville finde en reduktion sted af hver enkelt aktionærs beløb.

Aktieselskabet fik dermed en flyvende start, men blot et lille halvt år senere lå hele virksomheden i ruiner. Fabrikken på Enghavevej brændte ned den 22. maj 1919. Med råbet "Tubefabrikken brænder" strømmede folk ned ad Blegbanken lige over middag, men de kunne hurtigt konstatere, at ilden havde så godt fat, at det var umuligt at redde fabrikken. Man koncentrerede sig derfor om at redde Hansens mekaniske Væveri, hvis nye fabrik lå lige overfor Tubefabrikken.

Vejle Amts Avis beklagede i sin reportage, at byen nu havde endnu en industri, som måtte ligge stille - året før var Dampmøllen brændt - og det blev fremhævet, at fabrikken havde været helt ny og moderne indrettet med en række maskiner, der dels var fremstillet herhjemme og dels i Tyskland, og som det ville blive vanskeligt at erstatte. "Tubefabrikken i Vejle var den første i Norden. Der blev oprettet en tubefabrik i Sverige, men den er nu solgt. Københavns Kapselabrik er købt af Andersen og Bruuns Fabriker, der hertil har henlagt hele fabrikationen af kapsler. Tubefabrikken i Vejle er fremdeles den eneste af den art i Danmark(...). Fabrikken beskæftigede 125 personer, hvoraf godt halvdelen kvinder."¹²⁹ Et par dage efter kunne avisen meddele, at brandskaden ville løbe op i 600.000-700.000 kr.

Hvis arbejdetallet på 125 personer står til troende, så var branden af ødelæggende betydning for fabrikken. I en artikel i "Tidsskrift for Industri" 1933 fortælles nemlig om firmaet, at der havde været store vanskeligheder gennem 20'erne med at få afsat varerne, bl.a. pga. udenlandsk dumping, og at man omkring 1930 kun var nået op på ca. 80 arbejdere i de forskellige afdelinger. En del produceredes naturligvis efter ordre, men for at kunne få en rationel produktion, måtte man opnå forskellige standarder, der anvendtes til tuber, kapsler osv. Men det var en produktion, der havde tiden med sig. Mere og mere blev pakket ind i forskellige former for tillokkende emballage, og i begyndelsen af 1930'erne betød desuden toldforhøjelser, at det blev nemmere og mere lønsomt at producere til det danske marked. Derfor var der også i 1933 beskæftiget 150 mennesker i Tubefabrikken. På dette tidspunkt var firmaet dog forlængst flyttet til Peter Bangsvej i København.¹³⁰

Teglværker

I Vejles udkant lå der gennem mange år flere teglværker, men de to, som havde gavn af byens vækst i 1890'erne og lige efter århundred-

skiftet, var nok først og fremmest de to teglværker, der også overlevede langt ind i dette århundrede: Bøgeager Teglværk i Grejsdalen (Hover sogn) og Nørremarkens Teglværk.

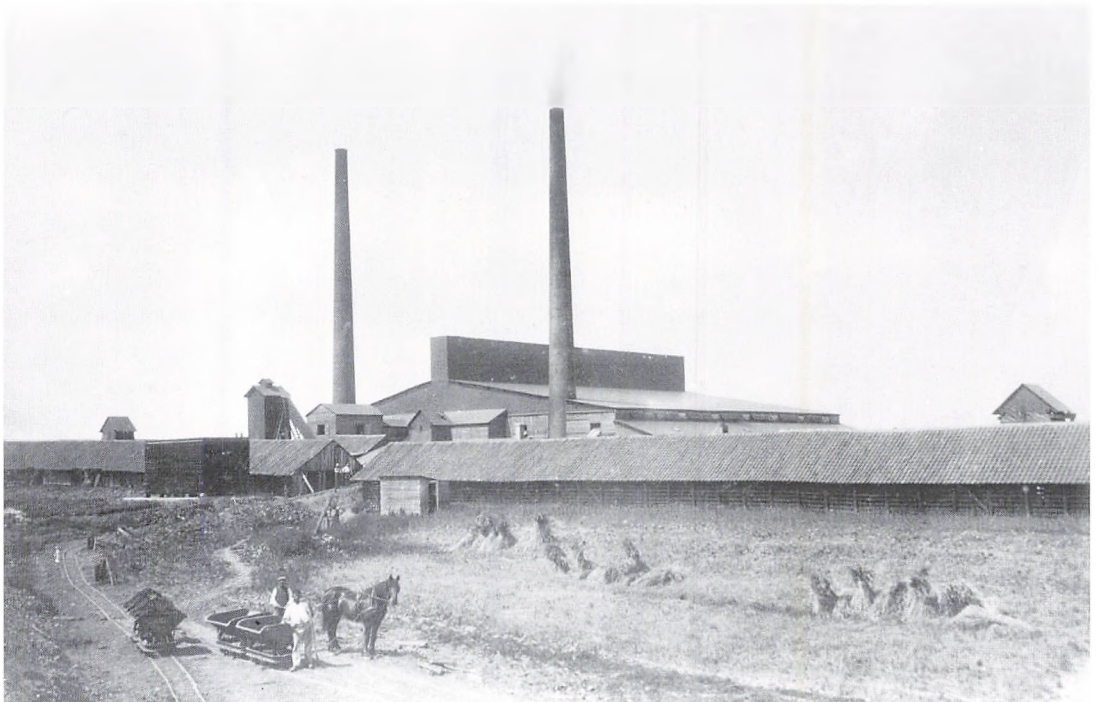
Den 24. november 1892 blev Selskabet Bøgeager Teglværk Limited registreret med en kapital på 50.000 kr. Direktør var grosserer H.C. Thorkildsen. Teglværket var specialiseret i munkesten og håndstrøgne sten og nød godt af det fem meter tykke lag af stenfrit rødler, der kunne graves på Bøgeagers grund i et areal af 40 tdr. land. 1898 blev aktiekapitalen udvidet til 128.500 kr.

Der findes ikke så mange oplysninger om Bøgeager Teglværk, men i oktober 1901 træder værket frem i Vejle Social-Demokrat, fordi der var en konflikt i gang mellem ejeren og teglværksarbejderne. Problemet var værkets forvalter, der tilsyneladende havde opført sig urimeligt overfor arbejderne.¹³¹

Under strejken arbejdede der skruibrækkere på værket. Gennem Kristelig Fællesforbund var anskaffet nogle arbejdere, som udførte det konfliktramte arbejde. Og det var da også først og fremmest det "kristelige Skrabsammen", der blev angrebet i avisens spalter. Med stor selvbevidsthed hånedes teglværksarbejderne skruibrækkerne og lod forstå, at de sten, som de kunne frembringe, ikke var værd at bygge med. Der var megen faglig stolthed blandet sammen med forargelsen over, at Thorkildsen ikke ville efterkomme de organiserede arbejderes klager over forvalteren.

Bøgeager og
Nørremarkens Teglværker

*Bøgeager Teglværk i Grejsdalen i
begyndelsen af århundredet.*

Vi har ikke fundet nogen egentlig slutning på sagen, men formodentlig er værket kommet i rolig gænge igen efter vinterperioden, hvor der alligevel ikke blev brændt sten.

Thorkildsen havde værket indtil 1903, hvor hans søn med samme navn overtog. Ingeniør E. Lund købte værket i 1912, og fra 1923 overgik ejerskabet til fabrikant Jens Grand.¹³²

I 1934 var teglværket helt nymoderniseret efter en brand. "Dansk Handel og Industri" nævner, at der de sidste ca. 20 år årligt var produceret 5-6 mio. sten årligt.

"Der rådes over mekanisk afskæring, elevatorer, mekanisk fyring osv. Produktionen sælges væsentligst direkte til forbrugerne, og værket beskæftiger op til tresindstyve mand."

I 1935 blev der dannet et aktieselskab med H.N. Beck som direktør.

Nørreremarkens Teglværk ejedes en tid sammen med Bøgeager. I 1914 blev det overtaget af fabrikant Johan Andersen, Vejle. Specialet var mursten og drænrør. Erhvervstællingerne 1925 og 1935 melder om hhv. 15 og 11 teglværksarbejdere i Vejle. Bøgeager i Hover sogn er ikke medregnet, så tallet omfatter altså alene Nørreremarkens Teglværk.

Aktiebrev Nr. **41**.....

Kupon Nr. 1.

Aktieselskabet

Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik af 1931

Mod Aflevering af denne Kupon udbetales Udbytte af en Aktie stor Kr. 500.00 for 1. Regnskabsaar, som gaar fra **1. September 1931 til 31. December 1932.**

Denne Kupon er kun gyldig i 5 Aar fra Forfaldsdagen at regne.

Voult J. Thomsen

Træ og papir

Med møbelbranchen bevæger vi os ind på et område, som kan være svært at definere som industrielt. Møbel fremstillingen starter typisk som håndværksarbejde på snedkerværkstedet. Gradvis føjes så maskiner til, og enkelte værksteder får organiseret arbejdet industrielt, altså med udbredt specialisering og mekanisering.

Grejsdalens Stole- og
Møbelfabrik

En af virksomhederne må dog betegnes som industriel, nemlig Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik. Virksomheden blev grundlagt i 1896 af et par af byens matadorer, fabrikant Hess og hestehandler Skou. Mht. bygningerne, hvor de såkaldte svenske stole skulle produceres, så havde man dem i rigt mål: virksomheden blev nemlig indrettet i den likviderede Grejs Mølle Klædefabrik. Ud over de svenske stole blev også produktion af "Wienerstole" en succes. Des-

uden fremstillede hele dagligstuer mv. I 1920'erne fik Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik imidlertid problemer og måtte likvidere. Men der blev dannet et nyt selskab, hvori fabrikkens arbejdere havde aktierne: Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik af 1931. Det nye selskabs aktiekapital blev på 25.000 kr. Ifølge "Dansk Handel og Industri" fra 1934 beskæftigede fabrikken på dette tidspunkt 30 arbejdere og producerede ca. 300 stuer samt ca. 20.000 stole årligt.¹³³

Andre møbelfabriker har vi kun få oplysninger om. Det gælder f.eks. Nielsen og Sørensens Møbelfabrik, der var etableret omkring 1902 på Langelinie 33. I 1917 beskæftigede denne møbelfabrik 12-14, og i 20'erne nåede man op på ca. 30, men i 1933 var antallet igen omkring 13 arbejdere. På samme adresse har der ligeledes været F.Th. Hansens Bord- og Møbelfabrik. Fabrikken var oprettet 1912 i Enggade, men året efter flyttedes til Langelinie 33. Det ser dog ud til, at det, der kunne kaldes mere industriel produktion, først tog fart med den næste flytning, nemlig i 1916, hvor man flyttede til Fredericiagade 3 og fik installeret maskiner. I 1934 var de 12 personer, som fabrikken havde ansat, beskæftiget med fremstilling af først og fremmest spiseborde og skriveborde samt hele stuer.

Også Vejle Stole- og Møbelfabrik holdt til på Langelinie, nærmere bestemt i nr. 26, hvor virksomheden var grundlagt 1916 af snedkermester N.J. Nielsen. I 1927 blev værkstedet moderniseret og specialiserede sig i polstrede møbler. I midten af 30'erne var her beskæftiget 24 arbejdere. P. Christiansens Møbelfabrik begyndte under små forhold på Koldingvej 1 i 1918, flyttede 1922 til Vesterbrogade 27 og igen 1927 til Nyboesgade 84. Her fremhæves især produktion af spisestuer og herreværelser, og der var 10 i arbejde i 1934.

Piskefabrikken "Scandia" er en mere specialiseret virksomhed, som også har haft til huse i Langelinie 33. Her var fabrikken, der producerede køre- og ridepiske, grundlagt af C.O. Hansen. 1912 flyttedes til Grejsdalsvej. Virksomheden gennemgik en omfattende ombygning i 1920 og optog samtidig produktion af billard- og bobkøer. I 1934 beskæftigedes 15-20 med fremstilling af piske og køer mv.¹³⁴

"Firma Charles Hindborgs speciale er alle slags papirposer, alle slags tryksager, margarinepapir med flerfarvet tryk, hyldepapir, krydderikapsler, alle papirsorter, kartoner, bindegarn, syltepergament, kontorartikler, protokoller og bøger."¹³⁵

Hindborgs fabrik havde en vidtspændende produktion af forskellige papirvarer, som det fremgår af ovenstående citat. Fabrikken i Nørrebrogade producerede pakkematerialer til udenbys og indenbys virksomheder, poser til købmænd og lignende. Trykkeri var der også, så man kunne få sat sit firmanavn på poserne eller protokol-

Andre møbelfabriker

Piskefabrikken

Ch. Hindborg

Charles Hindborgs Papirfabrik i Nørrebrogade 7, hvor firmaet forblev indtil udflytning i begyndelsen af 1990'erne.

**Bundgaard Andersen
Papvarefabrik**

lerne. Hindborg etablerede sin virksomhed allerede i 1887 i Vestergade 19, flyttede 1890 til Vestergade 7 og igen til den vedvarende adresse, Nørrebrogade 7, hvor der blev opført bygning med trykkerimaskiner, papirposemaskiner og lager. I 1934 var 49 personer beskæftiget her.¹³⁶

Bundgaard Andersens Papvarefabrik var endnu mere specialiseret i emballage, æsker mv., f.eks. til konfekt, krydderier og æg. Virksomheden lagde ud med hjemmefabrikation af mærkesedler og papæsker i 1895, men udviklede sig hurtigt til en større produktion. Fabrikken, der lå i Ørstedsgade, blev 1. august 1924 overtaget af N.P. Pedersen og Helge Andersen. Lige efter dette tidspunkt var der beskæftiget ca. 45 i papvarefabrikken, men 1934 var antallet af arbejdere nået helt op på 90.

Æskefabrikken "Dan"

Endelig må også nævnes Æskefabrikken "Dan", der påbegyndte sin produktion af emballageæsker 1924 i Vedelsgade 117. Ejeren hed N. Jensen Dahl. Efterhånden blev også produktion af finere kartonager optaget, virksomheden blev aktieselskab og flyttede 1931 til ny adresse i Nørrebrogade 24, hvor der også blev plads til eget trykkeri. I 1934 var der beskæftiget 13 i "Dan".

Schweitzers Bogtrykkeri

Som nævnt havde disse papvareforetagender ofte trykkeri tilknyttet, og det er her på sin plads at nævne et egentligt trykkeri som Schweitzers Bogtrykkeri. Byens fine gamle trykkeri - helt fra 1828 - udgav Vejle Amts Avis, Vejle Vejviser, "Jul i Vejle" fra 1936 samt en mængde andre udgivelser og trykkeopgaver for byens erhvervs-

drivende: reklamemateriale, påtrykning af emballage osv. Firmaet var startet af Sylvester Hertz og forblev et familiefirma, indtil Ditlev Schweitzer overtog i 1905. I 1928 angives der at være 27 ansatte i virksomheden.¹³⁷

Larsen & Knudsen, Vejle litografiske Anstalt A/S blev stiftet 1923 af Aksel Larsen og Marius Knudsen i Staldgårdsgade 33. Man begyndte med en enkelt stentrykspresse, men relativt hurtigt blev det nødvendigt at investere i en større presse og en bronzeremaskine. Dermed steg antallet af ansatte også, og det blev nødvendigt at flytte til Nørrebrogade 24. Dermed fik man altså adresse sammen med Æskefabrikken "Dan" og et godt samarbejde, i hvert fald i følge en omtale af den litografiske virksomhed i Vejle Amts Avis:

"Inde ved siden af hører man støjen fra Æskefabrikken "Dan". De to anstalter supplerer hinanden fortrinligt, og mange af de smukke kartoner, vi ser om vejleenske og andre jyske produkter stammer fra et fortrinligt samarbejde mellem de to naboer."¹³⁸

Forholdene blev imidlertid også hurtigt for små på denne adresse, og i 1938 blev ejendommen Vestre Engvej 21, hvor Larsen & Knudsen fortsat hører til, opført.¹³⁹

De firmaer, der er omtalt ovenfor vedr. trævarer, papir og grafisk virksomhed, er næsten alle mindre foretagender på mellemstadiet mellem håndværksvirksomhed og industriel produktion. Mange træk fra håndværket går igen, bl.a. udførelsen af specialopgaver til en ganske bestemt kunde, mens der ikke er tale om samlebåndproduktion til lager. Virksomhederne her var først og fremmest vigtige underleverandører til byens industri - og naturligvis til byens borgere i øvrigt - og udgør som sådan en væsentlig del af Vejles erhvervsliv.

Den gruppe af virksomheder, som er samlet som "øvrige", er meget spredt mht. det produkt, der udgik herfra. På den ene side er de håndværksprægede træ-, papir- og grafiske virksomheder med til at præge underskoven af virksomheder i Vejle, ligesom teglværkerne naturligvis har været virksomheder, som var væsentlige i Vejles udbygning, netop i den her periode. Fortsat blev der dog fragtet en hel del mursten og tagsten til Vejle havn. På den anden side har vi tre specialvirksomheder, som har fundet en niche. Specialvirksomhederne har vi været inde på før, og deres fremgang i 30'erne skyldtes især importreguleringerne til beskyttelse af den danske produktion.

Larsen & Knudsen

Vejles industrielle udvikling 1890-1940

Vejle-industriens betydningsfulde personer

I de enkelte afsnit har vi omtalt pionerer og igangsættere indenfor industrien i Vejle. Vi har hørt om C.M. Hess, Windfeld-Hansen og Hans Steensen, som skabte store foretagender i Vejle. De er selvfølgelig vigtige personer, - men der er også en række andre personer, som træder frem, når man ser på byens aktieselskabsbestyrelser. Nogle går igen flere gange og er således forbindelsesled i det vejle-lensiske erhvervsliv.¹⁴⁰

I begyndelsen af århundredet - lige efter den store grundlæggelsesperiode - er de betydningsfulde personer Chr. M. Hansen (Windfeld-Hansen), der ses i bestyrelsen for Hansens mekaniske Væveri, hans eget bomuldsspinderi og Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik. I sidstnævnte bestyrelse kunne han mødes med C.M. Hess, som havde været en af hovedmændene bag opbygningen af denne virksomhed. Hess var også med til at starte Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, hvor andre kendte bestyrelsesmedlemmer var A. Schiøth og C.F. Brincker. Sagfører Johs. Schiødt var også med både i Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik, Vejle Bomuldsspinderier og fra 1908 i Østjyske Bryggerier. Købmand Mads Christiansen sad i bestyrelsen i Vejle Saalelæderfabrik og De danske Blodfoder-Fabriker. Men den altdominerende personlighed, den person, man åbenbart fandt det ekstremt vigtigt at få med, var en anden i Christiansen-familien: J.C. Christiansen. Han var bestyrelsesmedlem i: Vejle Saalelæderfabrik, Vejle Elektricitetsværk, Vejle Telefonselskab, Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, Vejle Bomuldsspinderier og den første Vejle-repræsentant i Østjyske Bryggeriers bestyrelse.

J.C. Christiansen købte ejendommen Søndergade 29 i 1877. I tiden forinden havde han drevet købmandshandel ved Nørretorv sammen med broderen M. Christiansen. Bag Søndergade 29 var der opført brænderi, og det fortsatte J.C. Christiansen med at drive, efter at han havde afstået købmandshandelen til en tredje bror, Frederik Christiansen, i 1885. J.C. Christiansen døde 1910. Året efter nedbrændte brænderiet, men det blev genopført, og det var i disse bygninger, Elektro-Isola begyndte.¹⁴¹

Efter første verdenskrig var Christiansen-familien stadig central. Nu var det Fr. Christiansen, der var med i forskellige foretagender som Vejle Saalelæderfabrik, De danske Blodfoder-Fabriker og Vejle Trælast og Kulkompagni, hvor han bl.a. mødtes med købmand N.F. Petersen, der så i Vejle Bolte- og Møtrikfabriks bestyrelse mødtes med A. Brincker, der iøvrigt også var bestyrelsesmedlem hos De danske Blodfoder-Fabriker. Købmand N.F. Møhl var også aktiv i

Frederik Christiansen
(1853-1931)

Tre Vejle-købmænd med indflydelse på byens liv. Siddende til venstre J.C. Christiansen, der sad i bryggeriets bestyrelse indtil sin død i 1908 og til højre Andreas Schjøth (1855-1921). Stående købmand Fr. Poulsen, der havde sin forretning Søndergade 14.

bestyrelserne hos Vejle Dampmølle, T.H. Mahler og Vejle Sodafabrik, men den vigtigste i denne periode var dog bankdirektør Jacob Petersen, der var bestyrelsesmedlem i: Hansens mek. Væveri, Steensens Margarinefabrik, V. Wegener, Andersen & Bruuns Fabriker, G. Funders Rebslageri, T.H. Mahler og D. Friis. Igen en imponerende række bestyrelser for én person at skulle deltage aktivt i.

Jacob Petersen var direktør for Veile Bank og var også uddannet indenfor bankens vægge på Kirketorvet. Jacob Petersen var født 1858, begyndte som assistent i banken i 1873 og avancerede til kasserer 1886. 1900 blev han, som den første professionelt uddannede, direktør for Veile Bank. Han forblev i banken indtil 1931.¹⁴²

Bevæger vi os frem til 1930'erne, finder vi ikke disse helt dominerende personer. Nu var det bare et par bestyrelser, man kunne klare. Eneste undtagelse er A. Brincker, der sidder i bestyrelsen hos De danske Blodfoder-Fabriker, Vejle Bolte- og Møtrikfabrik og D. Friis. Personer med to bestyrelsesposter var N.F. Petersen i Bolte- og Møtrikfabrikken og Vejle Trælast og Kulkompagni. A. Schjøth sad de samme steder, og Olaf Seligmann i Saalelæderfabrikkens og

Boltefabrikkens bestyrelse. Fr. Christiansen havde stadig sin bestyrelsespost i Vejle Trælast og Kulkompagni og var desuden kommet med i De Danske Bomuldsspinderiers bestyrelse og i Veile Banks repræsentantskab. Hans søn, V. Leth Christiansen, var bestyrelsesmedlem i Sålelæderfabrikken. Her sad også fra midten af 30'erne murermester Aa. Christoffersen. Christoffersen-navnet støder man på en del steder. Dels som her, hvor det er bestyrelsesposter, der tæles, men også som entreprenør/bygmester for den vejlesiske industri.

Murermesterfirmaet Christoffersen var grundlagt 1882 af C. Christoffersen i Worsaaesgade. Der blev også efterhånden føjet fremstillingsvirksomhed til, nemlig cementtagstensfabrik i 1892 på havnepladsen, 1896 cementvarefabrik i Strandgade, og i 1905 overtog Christoffersen cementvarefabrikken "Svanholm". Christoffersen var en af de absolutte pionerer indenfor bygning i jernbeton. Det blev til utallige industribygninger: margarinefabrikken, sålelæderfabrikken, blodfoderfabrikken, boltefabrikken, gasværket, sæbefabrikken m.fl. Sønnerne Aage og Arne Christoffersen overtog murermesterfirmaet ved faderens død i 1922.¹⁴³

Navnene Schjøth og Schiødt gør sig også bemærket, når man laver en opgørelse over, hvilke personer, der spillede en rolle i byens erhvervsliv. Johs. Schiødt begyndte som sagfører i Vejle 1887. Han fik mange tillidshverv, men vigtigst var naturligvis, at han var direktør for Vejle Bys og Amts Sparekasse og i mange år formand for bestyrelsen i De Danske Bomuldsspinderier. Schjøth-familien havde også stor betydning. Hans Chr. Schjøth begyndte sin købmandsforretning i Nørregade 18 1853. Ved hans død i 1881 overtog sønnen Andreas, og få år senere skilte han korn, foderstof og kul fra for udelukkende at koncentrere sig om jern. Andreas Schjøth var en af initiativtagerne til Vejle Bolte- og Møtrikfabrik i 1899. Hans søn, Aage Schjøth, førte forretningen videre efter faderens død i 1921.¹⁴⁴

Sagfører Johannes Schiødt blev administrerende direktør for Vejle Bys og Amts Sparekasse 1899.

Perioder i Vejles industrialiseringsproces

Ved gennemgangen af Vejles industri får man et tydeligt indtryk af, at udviklingen var inddelt i perioder. Udefra kommende forhold påvirkede industriproduktionen i op- og nedadgående retning til forskellige tider, og vi skal slutte dette kapitel med at karakterisere de tre perioder: 1890'erne til et par år ind i første verdenskrig - de sidste krigsår og 20'erne - og 1930'erne fra ca. 1932 til 1940, hvor de udefra kommende betingelser igen ændrede sig.

Årene 1895-1905 blev den store periode mht. grundlæggelse af virksomheder i Vejle. Næsten alle de virksomheder, som skulle vokse sig store op imod anden verdenskrig, var anlagt her. Og det gik tydeligvis godt frem til første verdenskrig. Af hovedbrancherne var

der først og fremmest tekstilindustrien og jern- og metalindustrien, der havde det godt. Virksomhederne kunne forøge deres produktion og indtjening og skabe ganske mange arbejdspladser i byen. I begge brancher var virksomhederne i høj grad lagt an på produktion til hele det danske marked. De vigtigste var Hess og De Danske Bomuldsspindier.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien var endnu ikke i de omdrejninger, selvom bryggeriet var kommet i stabil gænge efter optagelse i Østjydske Bryggerier - og svineslagteriet kunne begynde at gå frem efter at være blevet et andelssvineslagteri i 1910. De vigtigste virksomheder på nærings- og nydelsesmiddelområdet var dog på dette tidspunkt Vejle Dampmølle, der var højt mekaniseret og automatiseret, og Steensens Margarinefabrik. Begge virksomheder producerede til hele landet, og det samme er i øvrigt tilfældet med De Danske Blodfoderfabriker.

Ud over disse store foretagender findes naturligvis en del firmaer, der har Vejle-området som sit marked. På jern- og metalområdet drejer det sig om reparationsværksteder o.lign. - automobilen begynder så småt at dukke frem nu. I nærings- og nydelsesmiddelbranchen er der tale om mindre virksomheder som mejerier, brødfabrikker mv.

Med første verdenskrig kom et stop i den gode udvikling. I starten af krigen uden at man mærkede så meget til det, men med den uindskrænkede ubådskrig og adskillige restriktioner kom besværlighederne. Det var svært at få råvarer og brændsel hjem, så nogle virksomheder forsøgte med erstatningsproduktioner.

1920'erne var præget af et par mindre nedgangsperioder. Dels lige efter den feberhede efterkrigstid, dels i midten af årtiet. Det mærkede Vejle-virksomhederne også, men f.eks. tekstilindustrien klarede sig fortsat godt. Man kunne godt her mærke kriser, bl.a. i energi-priserne og priserne på den råbomuld, der blev transporteret fra USA, men der var jævnt hen god afsætning, og fortsat fandt en masse vejlenere, ikke mindst kvinder, deres beskæftigelse hos tekstilvirksomhederne. Der var også stadig mange, der var ansat hos Hess, en virksomhed som mærkede en del til 20'er-kriserne på sit overskud. Ligesom hos Bolte- og Møtrikfabrikken var der vanskeligheder i 20'erne, men de blev dog overvundet. For jern- og metalvirksomhederne kan man sige, at de havde det fint i starten af årtiet, men ikke så godt i den anden halvdel.

I nærings- og nydelsesmiddelindustrien var 20'erne en skæbnesvanger periode for både Margarinefabrikken og Dampmøllen. Begge virksomheder blev slået ud af konkurrencen, men med forskelligt resultat. Steensens virksomhed ved Horsensvej blev helt nedlagt, mens Dampmøllen på havnen blev overtaget af FDB, og kunne gå ind i en ny fremgangsperiode. Andelssvineslagteriet havde det

I 1930'erne blev der fremstillet en række plakater hos Larsen & Knudsen, Vejle Litografiske Anstalt, der skulle fremhæve det lokale erhvervslivs varer - og evne til at løse arbejdslosheden.

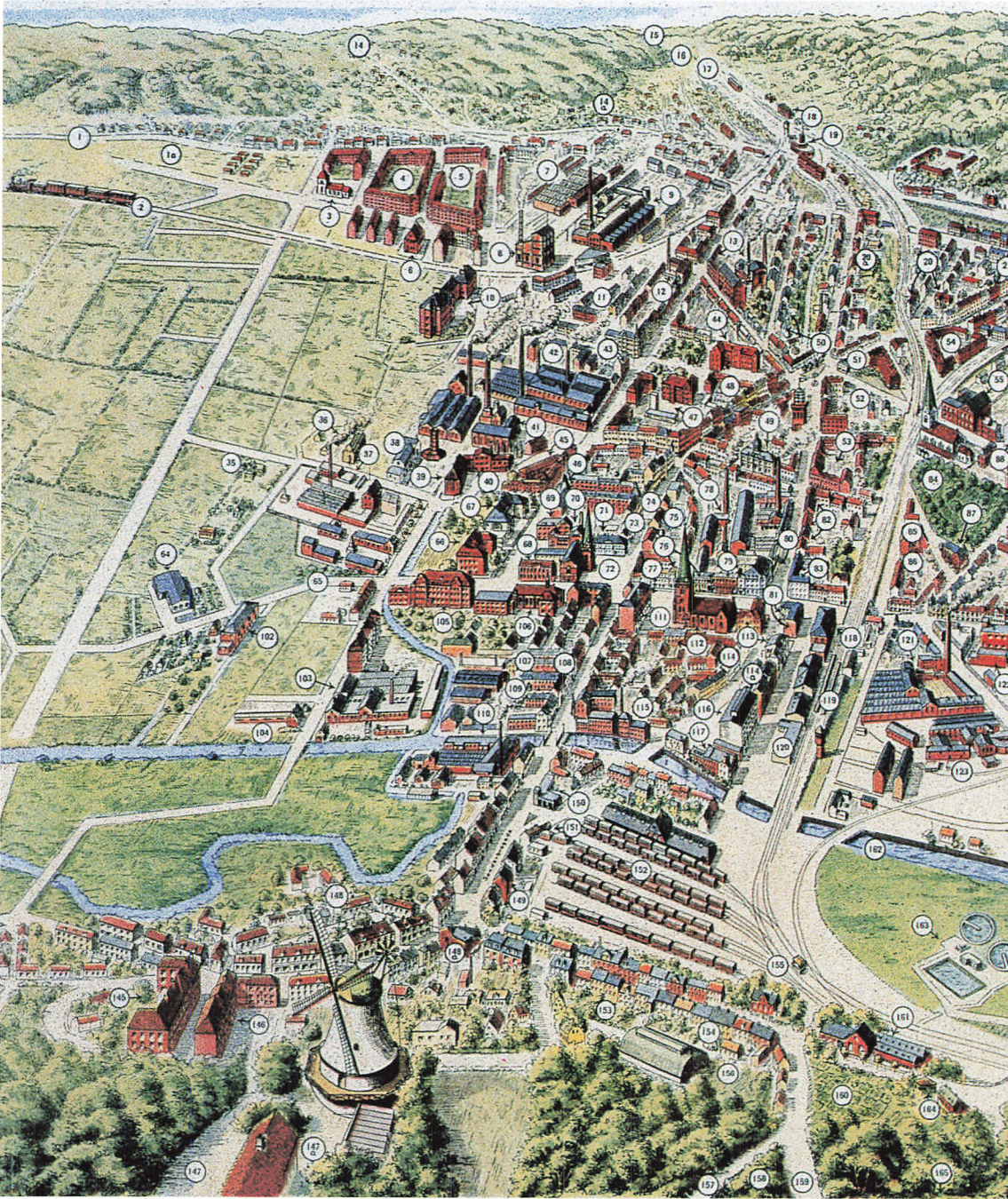
fint i 20'erne. Antallet af slagtninger blev forøget ganske væsentligt, og omsætningen fordobledes, trods op- og nedgange. I 1921 var omsætningen otte millioner, i 1930 16 mill. Et par virksomheder indenfor denne branche begyndte at lægge op til at skulle være store nationale virksomheder. Udover De danske Blodfoder-Fabrikker, der allerede var blevet stor, var det D. Friis og til dels Vejle Caramel og Tabletfabrik. I hvert fald var det i 1920'erne, at Holger Sørensen gik og eksperimenterede med tyggegummiet derhjemme i køkkenet. I 30'erne kom produktionen af tyggegummi så meget i vejret, at der også kunne eksporteres "Dandy" til hele verden.

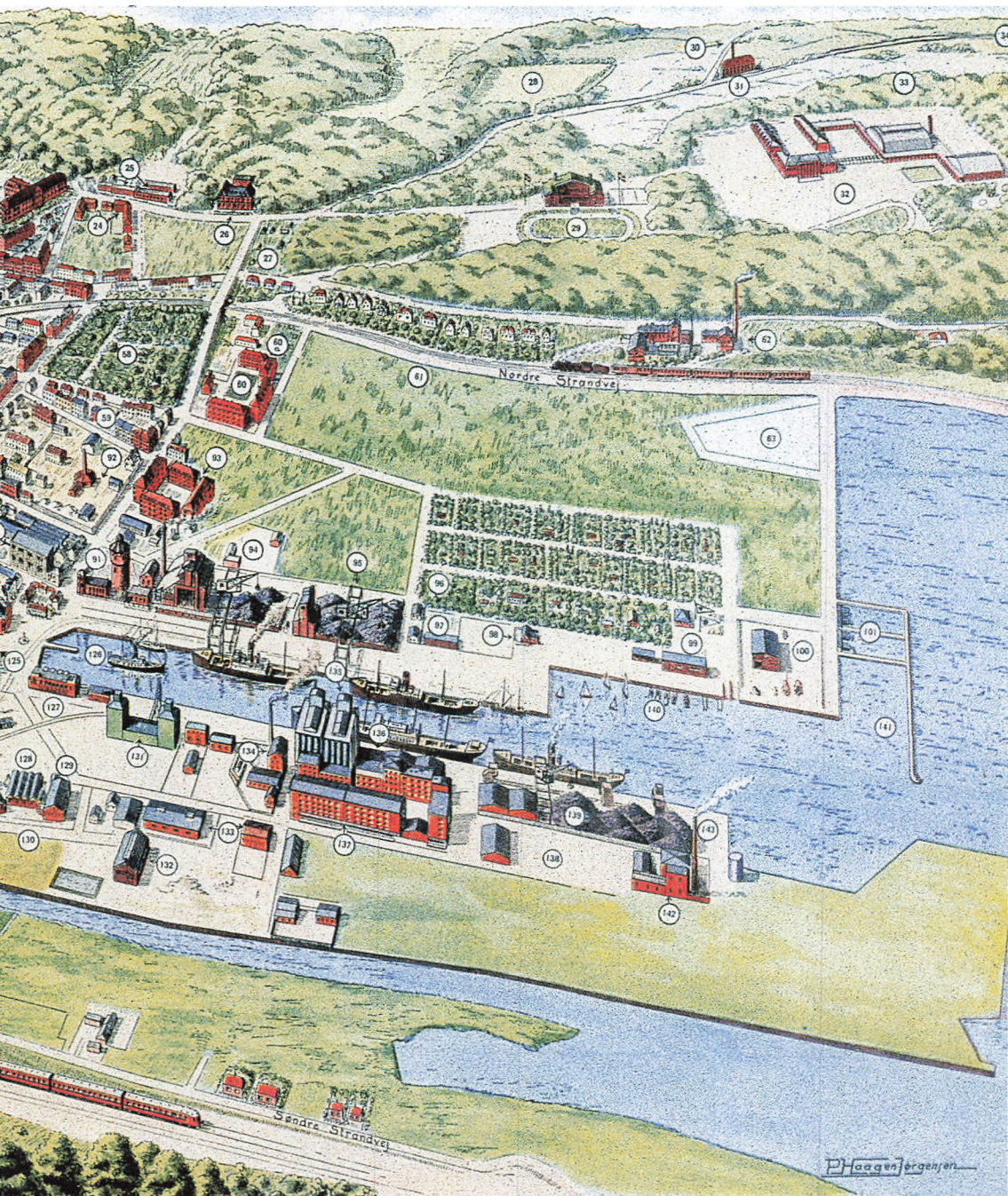
Ellers havde nærings- og nydelsmiddelbranchen det svært, i hvert fald i begyndelsen af 1930'erne som følge af krisen, der ramte det danske landbrug hårdt. Dermed ramte det også svineslagteriet, der dog gennem det meste af årtiet holdt en relativt pæn omsætning på 13-14 mill. kr. D. Friis og den nu andelsejede dampmølle klarede sig godt gennem årtiet.

Men også jern- og metalvirksomheder som Hess kunne mærke krisen. I 1932 havde Hess f.eks. et ganske stort underskud. Det blev der dog rettet op på igen, og det blev der også ude på Hammerværket, som blev hjulpet af importrestriktionerne. En virksomhed som Hans Jessens Maskinbyggeri havde mere og mere fart på. For tekstilindustrien var der fremgang gennem 1930'erne, således at man stod godt rustet ved udgangen af denne periode. Ud over de tre hovedbrancher skal det nævnes, at Saalelæderfabrikken havde opnået en ganske dominerende position på det danske marked, men også virksomheder som f.eks. Elektro-Isola og Worning & Petersen var på vej frem.

I disse perioder var der som sagt op og nedgange. Virksomheder, der forsvandt eller skruede ned for blusset. Af største betydning var uden tvivl lukningen af Steensens Margarinefabrik. Margarinefabrikken havde været helt fremme, havde spillet højt og tabt. Lukningen af den store virksomhed blev et tab for byen. Dette er imidlertid også det eneste virkelige tab i perioden. Dampmøllen blev ført videre af FDB, og arbejderne på Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik videreførte deres arbejdsplads, for at nævne to eksempler, hvor det kunne være gået galt.

Det er nemmere at finde fremgangene. Her tænkes naturligvis på De Danske Bomuldsspinderier, Hess og til dels svineslagteriet. Men også mindre foretagender havde fart på, og det er Friis, "Dandy", sæbefabrikken og Elektro-Isola gode eksempler på.

Udsigt over Vejle set fra syd, udgivet af Schweitzers Bogtrykkeri A/S 1943. Se oplysninger s. 268.

7. Vejle Dampvæveri A/S, Spinderigade 14
9. De Danske Bomuldsspinderier A/S, Vardevej-afdeling
12. J. Aagaards Karosserifabrik, Vedelsgade 75-77
Vejle Mælkekompagni A/S, Vedelsgade 85
13. Worning & Petersen A/S, Tønnesgade 18
- 14a. Brdr. Abrahamsens Confekturfabrik, Jellingvej 3
Piskefabrikken "Scandia", Grejsdalsvej 62
N.P. Clausen & Co., Kemisk Fabrik, Grejsdalsvej 23
20. Charles Hindborg A/S, Nørrebrogade 7
21. Thorvald Jensens Sæbefabrik A/S, Nørrebrogade 35
24. Vejle Karosserifabrik, Horsensvej 30
25. Sana-Is A/S, Horsensvej 39
31. Mælkeriet "Christianshaab"
35. Vejle Træremskivefabrik, Nordaa
36. Hansen & Christiansens Møbelfabrik, Flegmade 16
37. Vejle Bolte- og Møtrikfabrik A/S, Flegmade 11
38. Vejle Savværk- og Træuldsfabrik, Flegmade 14-16
41. Vejle kommunale Elektricitetsværk, Flegborg 8
42. C.M. Hess' Fabrikker A/S, Flegborg-afdeling
43. A/S Vejle Jern- og Staalforretning, Vedelsgade 51
48. Brd. Sørensens Eftf. I/S, Sukkervarefabrik, Nørregade 16
Holger Sørensen, Sukkervarefabrik, Nørregade 16
A. Schjøth (jern, stål, rør, sanitet), Nørregade 18
49. H.G. Lottrup, Barnevogns- og Karosserifabrik, Vissinggade
Gustav Heede, Sukkervarefabrik, Dæmningen 21
50. M.J. Ballins Sønner A/S, Staldgårdsgade
D. Friis A/S, Kemiske Fabrikker, Vestergade 17
Houmann Christensen, Kemisk Fabrik, Tønnesgade 2
55. Vejle tekniske Selskabs Haandværkerskole (Teknisk Skole), Strandgade 1
57. Bagermestrenes Rugbrødsfabrik A/S, Langelinie
59. Bundgaard Andersens Eftf., Æskefabrik, Ørstedsgade
62. Bryggeriet "Vejle", Nørreskoven
64. Vejle Høvl- og Savværk, Vestre Engvej
65. Møller & Jochumsens Maskinværksted, Enghavevej 14
75. Schweitzers Bogtrykkeri A/S, Torvegade 20
76. Vejle Flødefabrik, Grønnegade 10
78. C.M. Hess' Fabrikker A/S (hovedkontoret), Grønnegade
82. Vejle Mineralvandsfabrik (P.C. Nielsen), Dæmningen
88. Vejle Cementvarefabrik, Worsaaesgade 2
89. Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi A/S
91. Vejle Gasværk, Gasværksvej 1
94. Aktieselskabet for Kemisk Industri, Strandgade
100. Alb. Børgesens Skibsbyggeri
102. Larsen & Knudsens litografiske Etablissement, Vestre Engvej 21
103. Vejle Textilfabrik, Enghavevej 9
104. Th. Haahrs Rebslageri, Enghavevej 32
107. Jydsk Rullegardinfabrik (Th. Lissau), Søndergade 18
110. Vejle Saalelæderfabrik, Sønderbrogade 4
112. Vejle Amts Folkeblad, Kirketorvet
114. Vejle Margarinefabrik (Th. Kristensen), Møllegade
115. Eletro-Isola, Foldegade 19
117. Hans Jessens Maskinbyggeri, Borgvold 14
121. De Danske Bomuldsspinderier A/S, Havnegade
123. Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri, Jyllandsgade
134. De danske Blodfoder-Fabriker A/S, Havnen
137. Vejle Dampmølle (grynmøllen)
142. Dansk Albumin Fabrik A/S, Havnen
148. Arbejdernes Fællesbageri, Bleggaardsgade 15
149. Vejle Listefabrik, Sønderbrogade 29
159. G. Funders Rebslageri og Børstefabrik, Fundersvej

Vejles industri fra 1940 til i dag

1940-1953: Mangel

Generelle konjunkturer og forhold

Nu gik det lige så godt. Langt om længe var der kommet gang i industrien igen. Industriproduktionen havde aldrig været så stor som i slutningen af 1930'erne efter de meget vanskelige år i årtiets begyndelse, og også beskæftigelsen tegnede betydeligt lysere. Så kom krigen og besættelsen, der skabte helt andre vilkår og vanskeligheder. Og de forsvandt ikke med befrielsen. Nok kom industriproduktionen allerede i 1947 op på niveauet fra slutningen af 30'erne, men produktionsforholdene var ikke de samme. Først i 1950'erne, efter næsten en snes års særlige vilkår, ændredes situationen.

Industribyen år 1940

Vejle, der havde ca. 25.200 indbyggere i 1940, var blandt landets førende industribyer. Knap 40% af byens erhvervsaktive dette år var knyttet til industrien. Hverken i København eller i de store jyske provinsbyer Aalborg og Århus var der forholdsvis så mange, og det var heller ikke tilfældet i de nærmeste, Kolding, Fredericia eller Horsens. Den fremtrædende position var opnået i mellemkrigs-tiden, ikke mindst takket være tekstilindustriens kraftige udvikling.

Industriens dominerende stilling sættes i relief, når der sammenlignes med andre erhvervsgrupperinger. Desværre kan der i de trykte folketællinger ikke skelnes klart mellem ansatte inden for industri og håndværk; de to grupper er delvis samlet under fremstillingsvirksomhed. Et skøn siger imidlertid, at knap 4.400 mennesker arbejdede i industrivirksomheder. Tabellen viser, at efter industriens knap 40% af de erhvervsaktive kom handelen; de ca. 2.500 selvstændige, funktionærer og arbejdere inden for dette erhverv udgjorde dog kun lidt over en femtedel af de beskæftigede. Håndværkere har udgjort en tilsvarende stor gruppe, idet de befinder sig både under fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed. Transporterhvervene samt administration og liberale erhverv var ned på omkring en tiendedel af de erhvervsaktive.

Erhvervsaktive i Vejle 1940¹

Landbrug mm.	299
Fremstillingsvirksomhed	5.364
El-, varme- mm. forsyning	111
Bygge- og anlægsvirksomhed	1.079
Handel mm.	2.467
Transporterhverv	917
Administration og liberale erhverv	1.163
Uoplyst	56
I alt	11.456

Blandt Vejle-industrien lå tekstil- og beklædningsvirksomhederne klart i spidsen; en fjerdedel af de ansatte inden for industrien arbejdede her. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien og jern- og metalindustrien var lige store med hver omkring en syvendel af de erhvervsaktive. Byggevirksomhederne beskæftigede lidt flere, men der var her i højere grad tale om håndværk (murere, tømrere og malere) og ikke industri.

Vejle adskilte sig fra de nærmeste byer. I Fredericia var jern- og metalindustrien fremherskende, mens det i Kolding var byggeerhvervene, der lå i spidsen. Næringsmiddelindustrien samt jern- og metalindustrien var lige vigtige i Horsens.

I 1940 var den største virksomhed inden for tekstil- og beklædningsindustrien i Vejle så helt klart De Danske Bomuldsspinderier. Nærings- og nydelsesmiddelindustriens største virksomhed var Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri. Ikke overraskende var Hess den største inden for jern- og metalindustrien - 275 arbejdere, 17 lærlinge og arbejdsdrenge samt et antal funktionærer. De øvrige store var også først og fremmest inden for tekstilindustrien; men Vejle Dampmølle (ca. 100 medarbejdere) og enkelte inden for jern- og metalindustrien (Vejle Bolte- og Møtrikfabrik 80-90 medarbejdere, Brdr. Brincker, Grejsdalens Hammerværk 75 mand) hørte også til de større. Det var jo ellers, naturligt nok, de små og mellemstore industrivirksomheder, der var flest af.

Af de erhvervsaktive inden for fremstillingsvirksomhed i Vejle 1940 var de knap 80% arbejdere. Funktionærerne udgjorde 7%, og resten var selvstændige, direktører og medhjælpende hustruer.

Kvinderne spillede i øvrigt en begrænset rolle, men dog større end i så mange andre byer. Det skyldes tekstilfabrikkerne, der i høj grad beskæftigede kvinder, i øvrigt i vid udstrækning ugifte kvinder. Mændene, der arbejdede i jern- og metalindustrien samt byggeindustrien, havde hjemmegående koner.²

1940-1945: Besættelsesårene

Forsyningerne og administrationen

Udbruddet af verdenskrigen i september 1939 og først og fremmest besættelsen afskar industrien fra dens vigtigste forsyningskilder. Råstoffer, halvfabrikata samt kul og brændsel kunne nu ikke fås fra Storbritannien og oversøiske lande; herfra var totrediedele af industriens råstofimport kommet. Tyskland og de lande, der var underlagt Det tredje Rige, brugte først og fremmest ressourcerne til krigsførelsen, så selv om Danmark udvekslede varer med disse lande og kunne importere noget fra neutrale lande, især Sverige, var den samlede forsyning kraftigt beskåret. Mangelen var så alvorlig for dansk industri, fordi den i væsentlig grad var en forædlingsindustri, som var baseret på import af råvarer og halvfabrikata samt henvist til udenlandsk energi.

Indgreb i lighed med dem, befolkningen og erhvervslivet havde kendt under første verdenskrig, blev under besættelsen indført i udvidet omfang: rationering, maksimalpriser og -avancer, regulering af lønninger, kvotaordninger, standardiseringsregler (f.eks. maksimalsko og -habitter, hvor pris og kvalitet var fastsat af staten) og meget andet. Regeringens hensigter var klare. Det skulle sikres, at produktionen blev den størst mulige, at beskæftigelsen blev så høj som mulig, at befolkningens nødvendige behov blev dækket og prisstigninger holdt i ave af sociale grunde samt endelig, at produktionsapparatet og -strukturen blev opretholdt og bevaret til den efterkrigstid, der ville komme. Ikke mindst Direktoratet for Vareforsyning, oprettet i august 1940, og Prisdirektoratet fra november 1941 spillede en vigtig rolle i reguleringerne.³

Den første mangel viser sig i Vejle

Allerede før 9. april var der problemer. Hess kunne ikke få den emalje, som var købt i efteråret 1939 i Tyskland. Om det var den danske administrations langsommelighed med at give de fornødne valutabevillinger eller tysk tilbageholdenhed med at eksportere varerne står ikke klart.⁴ Mangelen på råstoffer viste sig også hurtigt i månederne umiddelbart efter besættelsen inden for tekstilindustrien og hos margarinefabrikkerne. For De Danske Bomuldsspindere, Windfeld-Hansens Bomuldsspindere, Vejle Textilfabrik og Vejle Dampvæveri medførte de knappe ressourcer, at sommerferien blev fremrykket til juni måned og udvidet fra de normale to uger til tre. Det samme skete på tilsvarende virksomheder over hele landet. Den produktionsindskrænkning, som derved fandt sted, skul-

le nedsætte forbruget af bomuld og få det til at strække, til fabrikkerne kunne få erstatningsmateriale fra Tyskland i form af cellulud, et kunstprodukt, fremstillet af cellulose, som hidtil stort set ikke havde været anvendt i produktionen.⁵

Afskæringen fra oversøiske lande af råstoffer til margarineolie fik hurtigt virkning for margarinefabrikkerne. Og følgerne kom til at mærkes længe. I midten af april blev det forbudt at fremstille margarine, og det betød straks mangel på beskæftigelse til arbejdere, chauffører og repræsentanter på byens to fabrikker, Vejle Margarinefabrik og Margarinefabrikken Frem. I slutningen af maj blev det så tilladt igen at producere margarine, men kun i begrænset omfang. Det, der blev lavet, blev uddelt på rationeringskort, og der blev også snart fastsat maksimalpriser. Med en væsentlig nedsat produktion gik det frem til midten af 1941. Så var det slut med margarinefabrikationen både i Vejle og resten af landet. Først fem år senere, i efteråret 1946, kom tilvirkningen af margarine igang igen.⁶

For forbrugerne betød mangelen på margarine, at de anvendte smør og fedt i stedet. Det gav øget afsætning for mejerierne og slagterierne. Karakteristisk er en udtalelse på Vejle og Omegns Andels-Svineslagteris generalforsamling i 1941 fra formanden, gårdejer Olaf Nielsen, Ll. Dalby:

“Vi har oplevet en rationering så indgående og hurtig, som ingen, der oplevede sidste [1.] verdenskrig, havde tænkt sig muligheden af. Vore varer og kornsorter kom i højsædet igen. Der er dog vist ingen, der har savnet noget på grund af disse bestemmelser, måske dog det ene, at vi skal spise smør i stedet for margarine, hvilket ikke var vanskeligt at få lært, og mange havde egentlig godt af at få det lært”.⁷

For margarinefabrikkerne medførte ophøret af margarineproduktionen, at de enten standsede eller satsede på andre produkter. Byens to margarinefabrikker, Frem i Grejsdalen og Vejle Margarinefabrik i Møllegade, overlevede de trange år.

Industriens hverdag under besættelsen

Ud over de restriktioner, som Direktoratet for Vareforsyning pålagde industrien, var der yderligere et forhold, alle virksomheder mærkede: mangelen på fast og flydende brændsel. I stedet for kul, koks og olie måtte man klare sig med brunkul og tørv, der ikke havde samme brændværdi, og selv om der blev gravet på livet løs i moser og brunkulslejerne, kneb det også med at få den slags brændsel. Virksomhedernes udsagn er tydelige: Vejle Dampmølle om 1942: “Det udenlandske brændsel er for en stor del blevet erstattet med indenlandsk, for størstedelen tørv”.⁸ Vejle Dampvæveri om 1943: “I

Brændselsmangel

hele det forløbne år har vi udelukkende anvendt tørv til brændsel såvel til opfyring som til farveri-, sletteri- og appreturafdelingerne⁹, og for 1944 noterede Brdr. Brincker, Grejsdal Hammerværk: "I årets sidste måneder svigtede tilførslen af smedekul, hvorfor fremskaffelse af nødvendigt erstatningsbrændsel blev aktuelt".¹⁰ Til en rundspørge, som Vejle Amts Folkeblad foranstaltede i januar 1945, kunne Bagermestrenes Rugbrødfabrik og Worning & Petersen, Vejle Sæbefabrik, oplyse, at de klarede sig fra dag til dag, mens Hess endnu fik de normale tildelinger, men kvaliteten var ringe.¹¹

*Uddrag af forhandlingsprotokol
for C.M. Hess' Fabrikker 16. november 1944*

Direktør Hess meddelte forskellige oplysninger vedrørende driften, hvoraf den væsentlige var, at der i årets første 10 måneder, indtil 31. oktober, kun var nedsmeltet 2.298.355 kg. jern, og at normalbudgettets tal, der er 2.500.000 kg., altså ikke var nået. Antallet af arbejdere var sunket til 259 mod 303 året før, heri dog ikke medregnet lærlinge og arbejdsdrenge, af hvilke der stadig var 25. Årsagen hertil var i hovedsagen det aftræk, der havde været af arbejdere til arbejde for Værnemagten, den stedfundne arbejdsstandsning [juli-august 1943] og til sidst cinderssituationen [cinders = en form for koks].

Ordremængden var upåklagelig, men fabrikkens evne til at levere utilstrækkelig. Af ovne og komfurer havde man f.t. 11.249 stk. i ordre, af fritstående vaskekedler 2.349, af grubegryder 6.091, af vaske 17.624, af vinduer 5.870, af tagvinduer 6.459 og af badekar 3.290 stk.

Følgen var, at man måtte regne med leveringstider, der for kakkellovne lå på 11-12 mdr., for komfurer på 18 mdr., for grubegryder på 24 mdr., for tagvinduer på 11 mdr., for vaske på 18 mdr. og for badekar på 18 mdr. Ordrebestanden kunne under disse omstændigheder ikke regnes for sikker. Ved standsning i salget må man vente annulleringer. Stillingen i banken var god. Fabrikkens tilgodehavende var steget til 1.069.497,23 kr. På postgiro indestod derhos 153.508,26 kr., og i ikke diskonterede vekslers lå man med 29.289,44 kr. Man havde altså disponibelt et beløb på 1.252.294,93 kr., hvilket betød en likviditetsfremgang på 768.549,59 kr.

Brændselsmangelen havde nogle afledte virkninger. Østjydske Bryggerier, som Bryggeriet Vejle var en del af, og Vejle ny Mineralvandsfabrik havde som andre øl- og mineralvandsfabrikanter meget store problemer med at skaffe flasker. Glasværkernes kapacitet blev nemlig begrænset, dels fordi de ikke kunne skaffe tilstrækkeligt brændsel af den høje kvalitet, der skal til for at producere glas, dels fordi brændsel generelt var rationeret. I 1945 var det rent galt.

Østjydske Bryggerier beklagede sig over, at det i to år ikke havde været muligt at fremskaffe flasker, "...så vi med stærke skridt nærmer os en katastrofe, ..". Også distributionen blev ramt som følge af mangel på brændsel. Toggangen blev indskrænket, og det betød, at øl og mineralvand blev forsinket ud til detailhandlerne, og i perioder måtte tomme flasker mm. ikke sendes retur til bryggerierne med DSB, da jernbanerne kun måtte benyttes til absolut nødvendig transport. Indenbys gik det med generatordrevne biler og hestevogne, der fik en renæssance, men kneb det ikke med brændsel, så var det galt med automobildæk.¹² Direktør Olaf Seligmann fra Vejle Saalelæderfabrik udtrykte mange virksomheders situation således ved den ovenfor anførte rundspørge i januar 1945: "Vi kan ikke få brændselet kørt. Det er vor store vanskelighed. Vi har en bil, men den er mere på værksted end i brug, så vi får ikke nær det brændsel, vi skal bruge til driften, ...".¹³

Gamle produkter fik vind i sejlene, nye måtte tages op og produktionsmetoder omlægges for at holde gang i virksomhederne, deres maskiner og medarbejdere. Brdr. Brincker, Grejsdal Hammerværk, der bl.a. fremstillede grebe, forke, spader og lignende håndredskaber, oplevede en vældig omsætningsfremgang, netop fordi der blev arbejdet på livet løs i brunkulslejer, tørvemoser og skove. Og da gamle hestevogne nu blev taget frem og gjort i stand for at klare transporten, steg efterspørgselen efter vognaksler, et produkt som også blev fremstillet på virksomheden. En fordel for Hammerværket var det, at det stadig kunne udnytte Grejsdalens vandkraft i en tid, hvor energien var mangelvare.¹⁴

Dansk Albumin Fabrik startede i 1937 sin virksomhed i en ny fabriksbygning ved havnen. Den producerede albumin af dyreblood fra egnens slagterier; albuminen blev brugt til fremstilling af lim, bl.a. til limning af krydsfiner. I 1942 tog den imidlertid en produktion op af erstatningsstoffer, udvundet af okseblod, til anvendelse inden for levnedsmiddelproduktionen. I den forbindelse blev fabrikken udvidet, og det gjorde aktiekapitalen også.¹⁵

Vejle Saalelæderfabrik, der forsynede en betydelig del af landets skotøjsindustri med læder, måtte som andre garverier gå over til at benytte huder fra danske dyr til læder. Enestående var det, at fabrikken for at få huderne garvet begyndte at udvinde garveekstrakter af indenlandsk granbark og egestød i stedet for at benytte de råmaterialer, som man hidtil havde fået fra Sydamerika, Sydafrika og Frankrig. Sålelæderfabrikken var den første virksomhed i Danmark, der begyndte på denne produktion. I 1941 var man kommet så vidt, at der kunne opføres en særlig fabriksafdeling til udvindingen af garveekstrakter af danske råstoffer.¹⁶

Som følge af mangelen på fast brændsel omlagde nogle virksomheder deres energiforbrug til el. Det gjaldt bl.a. Vejle Dampmølle

Gamle produkter til ny værdighed

Nye produkter

El-forsyning

Under besættelsen var sparsommelighed ikke en dyd, men en nødvendighed. Klude, metal og kapsler kunne og måtte genbruges. LAB, Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, var blandt dem, der gik i spidsen i indsamlingsarbejdet; en anden vigtig organisation i den forbindelse var Dansk Arbejde. Her ses en række medarbejdere fra LAB parate til at gå ud til spildindsamlingen. Billedet er taget på trappen til Arbejdernes Forsamlingsbygning.

og Vejle Textilfabrik. Det bevirkede, at elforbruget steg i disse år og i Vejle mere end i nabobyerne. Når det var muligt at levere mere el, skyldtes det, at Vejle i 1935 sammen med Horsens, Fredericia og Kolding havde oprettet et samarbejde om den såkaldte sydøstjyske samleskinne. Herigennem kunne byerne levere strøm til hinanden. Samarbejdet blev udvidet med yderligere et antal byer og deres værker både før og efter den 9. april, og Vejle og byens virksomheder nød altså godt af dette samarbejde.

El-værkerne manglede naturligvis også kul og olie, og restriktioner på el-området undgik man ikke. Som eksempel kan nævnes, at industrien fra 1943 måtte skifte hver uge mellem at bruge strøm om formiddagen og om eftermiddagen. Skete der brud på ledningerne, der forsynede byen, eller brød transformatorerne ned, fik det straks alvorlige konsekvenser for virksomhederne, der i perioder måtte standse produktionen. Hvorledes strømforsyningen fik indflydelse på produktionen, kan en udtalelse fra slutningen af september 1944 illustrere. Det hed fra Jysk Mosteri i Holtum, der fremstillede æblemost, at man daglig "eller rettere sagt om natten - transformatorbrudet i Honum har nemlig bevirket, at fabrikken ikke har den tilstrækkelige strømstyrke, som skal til at drive maskinerne - producerer 3000 flasker most." Videre hed det, at mangelen på strøm var en alvorlig gene, og hvis mosteriet kunne køre om dagen, ville det være i stand til at øge produktionen. Æblemost blev populær under besættelsen. Den nødvendige sparsommelighed fik mange til at indsamle og aflevere deres æbler til et mosteri, og æblemost var en god erstatning for mineralvand og øl, som det kunne være vanskeligt at få.¹⁷

Løn og arbejdsforhold

Arbejdsløsheden var stor i 1940, men faldt derefter gennem besættelsesårene frem til 1944, hvor beskæftigelsen nåede et højdepunkt. Det var bl.a. det meget arbejde for den tyske værnemagt, der skabte de gode beskæftigelsesforhold. I de første måneder af 1945 var der derimod en betydelig arbejdsløshed; arbejdet for tyskerne ophørte, og de, der havde været beskæftiget i Tyskland, vendte hjem. Selv om situationen blev bedre i løbet af året, lå arbejdsløshedsprocenten relativt høj det år.

Frem til midten af 1941 var såvel engros- som detailpriser kraftigt stigende, derefter i resten af besættelsestiden præget af stabilitet, bl.a. som følge af regeringsindgrebene over for priserne på en lang række varer. Lønnen var stigende gennem hele perioden 1940-45 og det ikke mindst fra omkring 1942, hvor beskæftigelsen som nævnt var god. Alt i alt var reallønnen således faldende frem til midten af 1942, hvorefter en gradvis forbedring satte ind, uden at reallønnen dog ved krigens ophør var nået helt op på førkrigstidsniveau. Lønfremskudene skete, selv om der blev grebet ind over for den automatiske dyrtidsregulering af lønninger.

Generelt var der ro på arbejdsmarkedet under besættelsen. Arbejdsgiverne og De samvirkende Fagforbund var allerede i 1940 blevet enige om at undgå, at faglige konflikter førte til arbejdsnedlæggelser, en enighed, som udmøntedes i en lov. Men denne lov var ikke altid let at overholde. Da det kneb med materialer og råvarer, måtte der indføres arbejdsdeling på mange af byens virksomheder, således at arbejdet blev delt mellem medarbejderne. I 1944 førte uenighed om arbejdsdelingen på Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri til en strejke. Arbejderne ville skiftes til at være uden arbejde en uge ad gangen, mens ledelsen ønskede en generel nedsættelse af arbejdstiden fra de normale 48 timer til 34 timer. Strejken blev kendt ulovlig, men der blev indført ugeturnus.¹⁸

Det sammenhold, der opstod under besættelsen, gav sig på arbejdspladserne bl.a. det udslag, at ledelsen uddelte naturalier til arbejderne, ikke mindst ved juletid. Det var noget nyt. Hos Hess fik hver mand to tdr. kartofler, og Andels-Svineslageriet gav naturligvis kød. Bedre var det for medarbejderne hos Vejle Bolte- og Møtrikfabrik og Vejle Saalelæderfabrik; allerede i 1939 modtog de en julegave i form af penge. Også på anden måde blev der gjort noget for arbejderne. Bomuldsspinderierne startede således en badmintonklub.¹⁹

Aktiv erhvervspolitik: Oprettelse af et erhvervsråd

Bestræbelserne på at bedre beskæftigelsen i begyndelsen af besættelsesårene var i høj grad medvirkende til, at der i 1941 blev opret-

tet et erhvervsråd i Vejle. I maj 1941 udsendte Indenrigsministeriet et cirkulære, hvor der blev opfordret til dannelse af erhvervsråd i landets købstæder i lighed med det, der allerede i 1932 var dannet i Holbæk. I Vejle var der allerede før cirkulærets udsendelse taget fat på spørgsmålet. Efter et foredrag af en direktør netop fra Holbæk besluttedes det på et møde i byens reklameforening i februar 1941 at nedsætte et udvalg, der skulle arbejde med dannelsen af et erhvervsråd. Byrådet støttede oprettelsen, også økonomisk, og rådet blev snart dannet. Heri var også industrien repræsenteret, nemlig med Harald Hess. I oktober tiltrådte en erhvervschef, og et erhvervskontor kunne indvies i februar 1942. Opgaven var at fremme byens erhvervsliv, dens institutioner, boligbyggeri, relationerne til oplandet og turismen.

At det for byrådet og ikke mindst borgmesteren, N. P. Jensen, var centralt, at der blev arbejdet for nye virksomheders oprettelse i Vejle, kom tydeligt frem i 1943, da der opstod en større polemik om Erhvervsrådets arbejde, en polemik, som i realiteten kom til at betyde Erhvervsrådets og Erhvervskontorets nedlæggelse. Borgmesteren bebrejdede rådet, at arbejdet ikke blev udført tilstrækkeligt

Vejle Erhvervsråds nye kontor i Kirkegade som det så ud ved indvielsen i februar 1942. Formand for Erhvervsrådet blev bankedirektør G. Holm, mens Elmar Sørensen fra oktober 1941 var erhvervschef. Erhvervsrådet fik kun kort levetid. Da det blev genoprettet i slutningen af 1970'erne, blev Thorkild Worm erhvervschef, og han blev i 1982 afløst af den nuværende, Mogens Toft.

energisk og målrettet. Da Dansk Fiskeriforening havde ønsket en fiskerihøjskole placeret i Vejle, havde Erhvervsrådet peget på Esbjerg, og det blev således ikke Vejle, der fik skolen. Og det var kun takket være byrådets indgriben, at Idrætshøjskolen kom til at ligge inden for kommunegrænsen og ikke udenfor, som Erhvervsrådet havde peget på; Idrætshøjskolen stod færdig i 1943. Med hensyn til en række industrivirksomheder, heriblandt vejmaterielfabrikken Phønix, Vejen, der ønskede at placere en fabrik i Vejle, var det byrådet og ikke Erhvervsrådet, der havde fået sagerne løst. Phønix byggede 1943-44 en fabrik ved havnen.

Erhvervsrådet ophørte med at få støtte fra kommunen med virkning fra midten af 1944, og derefter førte det en hensygnende tilværelse som et Erhvervs- og Turistkontor indtil slutningen af 1950, hvor det blev ophævet.²⁰

Besættelse, politik og erhvervsliv

.Partipolitik berørte almindeligvis ikke erhvervsvirksomhederne. I et tilfælde dog alligevel, og det vakte opsigt. Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri tilsluttede sig tidligt det af Landbrugernes Sammenslutning i 1932 dannede Erhvervsudvalg, og der kom også meget hurtigt et bestyrelsesmedlem, der gik ind for LS. Landbrugernes Sammenslutning var en yderligtgående landbrugsbevægelse, som især i Jylland fik en del opbakning i 1930'erne. Den så positivt på udviklingen i Tyskland. Efter tyskernes indmarch vedtog LS i juni 1940 at gå i samarbejde med Bondepartiet, der længe havde haft tilknytning til LS, og DNSAP, det danske nazistparti. Det blev for meget for andelshaverne. På en endog særdeles velbesøgt generalforsamling i Arbejdernes Forsamlingsbygning i marts 1941 besluttedes det at melde slagteriet ud af Erhvervsudvalget, ligesom de tre, der var opstillet for LS til bestyrelsen, ikke blev valgt. Således havde bestyrelsen, hvis formand var næstformand i Erhvervsudvalget, ikke ønsket det. LS stod imidlertid stærkt i bestyrelsen og fik snart flertal i den. Først i 1946 blev der gjort op med denne holdning; det kostede formanden, Olaf Nielsen, Ll. Dalby, formands- og bestyrelsesposten.²¹

Politiske kan også begivenhederne i august 1943 i en vis forstand betegnes. Vejle blev berørt af den oprørsbølge, der bredte sig på dette tidspunkt, og som førte til et tysk ultimatum og deraf følgende tilbagetræden af regeringen den 29. august. Det egentlige oprør startede i Odense i begyndelsen af august og udviklede sig til generalstrejke her og i andre fynske byer. Uroen nåede Vejle den 20. august for at kulminere den 25. august uden dog at blive til en generalstrejke, således som den blev det i flere andre jyske byer, bl.a. Aalborg og Århus. Bomuldsspinderiernes arbejdere og havnearbejderne var dem, der gik i spidsen i protesten mod tyskerne.

Slagteriet og LS

August-oprøret 1943

Sabotage Modstandsbevægelsen var aktiv også i Vejle, især inden for jernbanesabotage. Af virksomheder var det især de små og mellemstore, der fik kærligheden at føle. Hårdest ramt blev Ustrups bådebyggeri i Bredballe, der reparerede tyske marinefartøjer. Hele tre gange blev dette værft sprængt i luften. I juli 1943, altså lige før augustoprøret, blev A. P. Hansens Stavfabrik i Enggade saboteret. Stavfabrikken fremstillede smørdritler, der blev benyttet til eksport til Tyskland.

De store virksomheder måtte også sælge varer til tyskerne og blev derfor udsat for sabotagevirksomhed. I juni 1943 blev der gjort forsøg på at sprænge De Danske Bomuldsspindier i Havnegade. I november 1944 blev svineslagteriets konserverlager saboteret, og det bilreparationsværksted, tyskerne få dage efter den 9. april havde indrettet hos Hess, fik også en omgang.

I og med at en række fabrikker var gået over til benyttelse af el-energi, var sabotage mod strømforsyningen til byen noget, der kunne mærkes, og der blev da også gennemført flere sprængninger af transformatorstationer.

Mod slutningen af krigen frygtedes det, at tyskerne ville ødelægge fabrikker, offentlige værker og havnen. Derfor dannedes der bl.a. på elektricitetsværket, gasværket, Hess, Bomuldsspindierne, Jydsk Andels-Foderstofforretning og Dampmøllen grupper, der skulle forhindre tyskerne i at føre en sådan "brændt jords politik". Heldigvis blev det ikke nødvendigt at sætte grupperne i aktion.²²

Schalburgtage At frygten for ødelæggelser ikke var ubegrundet, ses af tyskernes og deres ligesindedes modtræk mod sabotage, schalburgtage, tilfældig terrorødelæggelse. Det gik ud over Vejle Amts Avis og Schweitzers Bogtrykkeri, Torvegade, i september 1944, og en måned senere, 13. november, blev Torvegade igen ramt og nu også Nørregade, da en række forretninger blev sprængt i luften. I de følgende måneder blev der gjort flere forsøg på ødelæggelser. Den alvorligste schalburgtage fandt imidlertid sted den 16. marts 1945 mod Th. Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik i Grejsdalen. En jernbetonbygning, der var opført i 1937, blev totalt ødelagt, hvad der fortæller noget om sprængningens kraft. Endvidere blev fabrikkens administrationsbygning og direktørbolig alvorligt beskadiget.

Værnemagere Der var selvfølgelig også nogle i byen og dens omegn, der tjente på at levere til og samarbejde med besættelsesmagten: værnemagere. Ikke mindst entreprenører og vognmænd nød godt af Vandel flyveplads, der jo ikke lå så langt borte. Men også industrivirksomheder fik ørerne i maskinen, da den endelige regning blev gjort op efter befrielsen. Det var især små foretagender og deres ledere, hvis sager blev undersøgt, men nogle af de store og kendte blev også inddraget. Straffe blev det også til. De store ting var der dog ikke tale om i Vejle.²³

Lidt før klokken 6 om morgenen den 16. marts 1945 trængte nogle mænd ind i Tb. Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik i Grejsdalen, og kort efter eksploderede tre bomber. Schalburgtagen - for en sådan var det - ødelagde den nyeste del af fabriken, en jernbetonbygning, maskiner, og nogle af de omliggende bygninger blev også kraftigt beskadiget. Først to år senere, i 1947, var skaderne genoprettet; materialemangler og vanskeligheder ved at få nye maskiner fra udlandet gjorde sig gældende.

Overskud og investeringer

Priserne steg under besættelsen, og som følge af pengeregighed blandt befolkningen var det let at komme af med varer. Der var heller ingen konkurrence fra udlandet, og en væsentlig del af den danske produktion var underlagt restriktioner på udformning, materialer og pris, så den indenlandske konkurrence var til at overse. Trods de mange vanskeligheder og mangelsituationen var årene 1940-45 derfor en god periode for byens industrivirksomheder.

Overskud kunne imidlertid ikke investeres i maskiner og nybygninger. Det satte bl.a. cement- og jernmangel en begrænsning på, men tilbøjeligheden til at forny og udvide blev også holdt i ave af de usikre fremtidsudsigter. Erhvervslivet ville se, hvad freden bragte.

Alligevel skete der investeringer i krigsårenes Vejle. Nogle var tvungne som følge af brand. Vejle Saalelæderfabrik blev således alvorligt brandhærget i oktober 1942, men allerede få dage efter havde virksomheden, som var vigtig for andre industrier, fået bevilget den nødvendige cement og jern til en genopbygning, som stod færdig i marts 1943.²⁴ Ellers synes der især at være gjort en del for medarbejderne. Vejle Textilfabrik opførte således i 1944 en bygning med spisestue, omklædningsrum og bad til arbejderne; allerede et par år tidligere havde De Danske Bomuldsspinderier forbedret disse faciliteter.²⁵

1945-1953: Efterkrigsårene

Industrien og verdensmarkedet

Danmark stod ved krigens slutning med et stort set intakt produktionsapparat - fabrikker, broer, veje var ikke ødelagt, og arbejdskraften var ikke blevet slagtet i krigsoperationer - så nu skulle det store efterslæb, der var opstået, indhentes, levedoden genoprettes. Sådant tænkte mange i 1945. Og sådan kom det også til at gå, men ikke så let og hurtigt, som man havde troet. Årsagerne var flere. Leverancerne af råstoffer mm. fra udlandet flød ikke straks, så der kunne ikke bare tages fat. Produktionen var længe sket på maskiner og i fabrikker, der ikke var fornyet i tilstrækkeligt omfang, så den var ikke særlig effektiv og rationel. Regeringsreguleringerne, som fortsatte frem til 1950'erne, tilskyndede ikke ligefrem til rationaliseringer; hjemmemarkedet var jo sikret: produktionsmængde, kvalitet og pris var fastlagt gennem reguleringerne. Endelig kom som en vigtig faktor, at mange landes genopbygning gik langsomt, og deres efterspørgsel efter danske varer var derfor begrænset. Her blev den amerikanske Marshall-hjælp fra slutningen af 1940'erne til begyndelsen af 1950'erne af stor betydning. Vesteuropæiske lande, herunder Danmark, modtog støtte, som satte gang i genopbygningen, og gennem et økonomisk samarbejde i OEEC reduceredes handelshindringerne. Alene det første år, 1948, modtog Danmark 110 mill. dollars, der muliggjorde import af vigtige råstoffer som olie- og petroleumprodukter, bomuld og andre tekstilstoffer, metaller samt ikke mindst maskiner.

Af landets forskellige erhverv klarede industrien overgangen fra krig til fred bedst.

Langsom begyndelse

“Mens tilførslen af materialer under krigen foregik nogenlunde regelmæssigt - navnlig fra Finland - og i det omfang, som importtilladelserne tillod det, er der sket en forringelse i de sidste måneder. Leveringstiderne er blevet meget forlængede og transportforholdene besværligere. Dertil kommer de meget usikre prisforhold. Vi kan nu kun få leveret ca. 60-70% af vort forbrug, beregnet efter 1939, men efterspørgslen kræver det dobbelte, ikke mindst fordi varerne udleveres i mindre enheder på grund af vareknaphed og prisreguleringen. Hvor man f.eks. før pakkede og solgte 20-25 gram krydderier i en pose, pakkes nu helt ned til 2-3 gram, men der medgår omtrent lige meget emballage (poser og æsker).”

Papir- og papvarefabrikken Bundgaard Andersens Eftf. i Ørstedsgade havde ikke meget godt at sige om udviklingen i 1945.²⁶

For en anden af byens virksomheder førte leveringsproblemer i 1945 til en midlertidig standsning. Det skete i protest mod Varedirektoratets og Prisdirektoratets afgørelser. Vejle Saalelæderfabrik havde før krigen stået for omkring 30% af den danske import af oversøiske huder. Da der i november 1945 igen skulle komme oversøiske huder til landet, fik Saalelæderfabrikken - endda først efter en henvendelse til Varedirektoratet - tildelt 12 1/2%. Fordelingen skete gennem et udvalg, hvori fabrikken ikke var repræsenteret. Fabrikken protesterede, men da direktøren, Olaf Seligmann, ved møder i København ikke kunne opnå resultater, blev fabrikken ganske enkelt standset. Man mente ikke at kunne fortsætte produktionen under sådanne vilkår, der gav konkurrenterne så meget bedre kort på hånden. Der var tale om en klar markering, som hurtigt kunne få virkning for andre virksomheder i og med, at Vejle Saalelæderfabrik leverede materialer til videreforarbejdning på skotøjsfabrikker og lignende. Standsningen skete i begyndelsen af december. Nu reagerede selve handelsministeren og tilkaldte Seligmann til et møde. Efter en række forhandlinger, der strakte sig over flere dage, blev der opnået enighed om, at hele spørgsmålet om fordelingen af råvarer til Vejle Saalelæderfabrik skulle tages op til fornyet overvejelse, og samtidig skulle fabrikken starte produktionen igen. En endelig løsning blev fundet efter nye forhandlinger i København i midten af januar 1946. Vejle Saalelæderfabrik fik de huder, virksomheden ønskede af den importerede mængde, og den ville i fremtiden blive inddraget i forhandlingerne omkring fordelingen. Olaf Seligmann, der havde opsagt sin stilling under forhandlingerne med virkning fra midten af 1946, meddelte derefter "...at han efter de opnåede resultater af forhandlingerne i Handelsministeriet ikke ville have noget imod at fortsætte som direktør, hvilket man [bestyrelsen] var enig om, at han herefter skulle gøre".²⁷

Gang i investeringerne

Der skulle i en årrække efter krigen stadig særlige materialebevillinger til, når der skulle anskaffes maskiner og andet, ligesom der i perioder blev praktiseret en cementfordelingsordning, således at det kunne tage sin tid, inden virksomheder kunne komme i gang med det længe ønskede byggeri. Selv hvis der var skaffet valuta til indkøb af maskiner fra udlandet, kunne det tage lang tid at få dem hjem. Men trods alle vanskelighederne tog investeringerne fart i slutningen af 1940'erne.

Olaf Seligmann (1880-1956). Uddannet i ind- og udland. Direktør efter sin far, Alfred Seligmann, for Vejle Saalelæderfabrik 1914-1956; han afgik som direktør før sin død. Medlem af Vejle byråd 1921-1929, bl.a. medlem af bestyrelserne for Østjyske Bryggerier 1929-1940 og for Vejle Bolte- og Møtrikfabrik 1931-1948. Formand for bestyrelsen for Veile Bank 1930-1947.

Et industrikvarter vokser frem i Vejle Enge

Allerede omkring århundredskiftet havde Hess anlagt en fabrik i Vejle Enge, ved Flegborg, men den store byggeperiode for dette område, der for årtier skulle blive et af Vejles centrale industrikvarterer, kom først efter 1945.²⁸

C. M. Hess

Hess foretog ganske betydelige forandringer og investeringer efter besættelsen. I Grønnegade, hvor C.M. Hess havde startet sin virksomhed i 1876, var al produktion ophørt allerede i 1940, efter at den sidste udvidelse i Flegborg var gennemført. Tilbage var nu kun administrationen og en butik. Hele komplekset blev solgt i 1944 til en grosserer i Kolding - i øvrigt efter at en Vejle-køber i høj grad havde været inde i billedet. Overtagelsen skete med den klausul, at Hess fortsat kunne leje bygningen; i den optimistiske stemning, der herskede på den tid, blev der straks taget initiativ til at få opført en ny administrationsbygning ved Flegborg. Det blev dog aldrig til noget. Hess fortsatte med at leje kontorlokaler i Grønnegade helt frem til 1965, hvor administrationen under denne periodes nedskærings- og besparelsesrunder blev flyttet til de eksisterende bygninger i Flegborg. Butikken blev opretholdt i Grønnegade to år mere, men derefter afhændet, idet den nye ejer dog fortsat forhandlede Hess-produkter.²⁹

Allerede i 1930'erne havde Hess set klare vidnesbyrd om, at salget af kakkellovne, komfurer og andre af dets produkter kunne blive faldende, efterhånden som kravene til boligens udstyr blev stigende med centralvarmens fremtrængen og bedre levevilkår. Besættelsen med dens restriktioner inden for boligbyggeri og dermed for centralvarme medførte en opblomstring; men med restriktionernes bortfald i begyndelsen af 1950'erne faldt Hess' og andre ovenfirmers salg til nybyggeri, der naturligt blev udstyret med centralvarme. Hess blev i høj grad henvist til at sælge ovne til udskiftning af gamle og udslidte.³⁰

Gennem investeringer, moderniseringer og rationaliseringer (et af tidens modeord) søgte Hess i årene omkring 1950 at holde trit med udviklingen. I 1948 gennemførtes således en ombygning af emaljeverket, den del af virksomheden, hvor ovne, komfurer og badekar blev emaljeret. At det var påkrævet at få dette arbejde udført, fremgår af forhandlingsprotokollen for C.M. Hess' Fabrikker: "...taget navnlig i det nuværende badekar-emaljeverk - var gammelt og i meget dårlig stand. Med visse vindretninger var taget utæt, og man måtte regne med ikke ubetydelige driftsstandsninger i regnvejr". En endnu større investering blev det nye støberi, som man gik i gang med at indrette i 1949, og som stod foreløbig færdigt i 1950. Det var et mekanisk støberi, der først og fremmest blev anvendt til fremstilling af dele til kakkellovne og i øvrigt udført af Hans Jessens Maskinbyggeri. Med dets trykluftdrevne formemaskiner, sandsiloer,

Mærkat til Bryggeriet Vejles julehvidtøl 1948. Da var det begyndt at lysne for bryggerierne; endnu i 1947 klagede Østjydske Bryggerier over flaskemangel, kørselsrestriktioner og rationeringer. I de følgende halve snes år gik det fremad for bryggeriet, og der blev foretaget flere moderniseringer.

sandblandemaskiner og transportbånd blev det tunge manuelle støbearbejde gjort nemmere og kunne udføres af færre, ikke faglærte arbejdere. Men det voldte problemer. Først i 1952 var de løst, og da var investeringen løbet op i over en million, en ganske betydelig investering for virksomheden.

Rationaliseringen fortsatte med en mekanisering af samleprocessen for kakkelovne, hvor noget af det håndværksmæssige arbejde blev erstattet med transportbånd og maskineri.

Nye produkter blev forsøgt udviklet, nogle med succes, andre, gamle, blev standset. I 1940'ernes sidste halvdel blev der gjort forsøg med såvel køleskabe som elkomfurer, men begge dele blev ikke til noget. Fra Sverige fik Hess et komfur i licens, AGA-komfuret. Det blev fremstillet i Vejle og gik vældig godt. Det gjorde rustfrie stålvaske også. Det blev optaget i sortimentet i 1947 efter aftale med det københavnske jern- og stålfirma Lemvig-Müller & Munck, som sad på salget i Danmark. Stålvinduer, som fabrikken optog produktionen af i 30'erne, havde en tid været en vigtig og indbringende artikel, men da fremstillingen ikke længere var lønnende, ophørte den i 1950.

En virksomhed, som i årene efter krigen tog det store spring fremad, var Dansk Tyggegummi Fabrik, Dandy. Allerede i slutningen af 1930'erne eksporterede tyggegummifabrikken til hele verden. Dandy blev ikke alene tygget i Danmark og det øvrige Norden, men også i Japan og Afrika. Krigen medførte, at produktionen måtte standses i 1940, og i stedet koncentrerede man sig om slik, dragés, ikke mindst lakridsvarer, som virksomheden tidligt havde specialiseret sig i. Først i 1946 kunne tyggegummifremstillingen genoptages, og eksporten til det store udland kom hurtigt i gang. Det var faktisk lettere at få Dandy i udlandet end i Vejle på grund af sukkerrationeringen. Fabrikken kunne til at begynde med kun få sukker til eksportproduktion. Det blev en lykke for Dandy - selv om virksomheden ikke opfattede det sådan på det tidspunkt - for virksomheden blev indstillet på at eksportere. Helt frem til begyndelsen af 1950'erne oplevede fabrikken problemer med at skaffe sukker, og af den grund var den nødt til at eksportere hovedparten af produktionen.

I slutningen af 1940'erne havde Dansk Tyggegummi Fabrik til huse mange forskellige steder i byen, bl.a. fabrik i Strandgade og pakkerier i Vedelsgade og Nørregade, hvor også administrationen lå. En samling fandt sted i 1951-1952 i en ny fabriksbygning i Engene, på hjørnet af Enghavevej og Flegmade, og selv om fabrikant Erik Bagger-Sørensen ved indvielsen i 1952 udtalte på spørgsmålet, om nye udvidelser stod for døren, at "man skal ikke lave større Bubble Gum, end man kan få i kunden", så startede Dansk Tyggegummi Fabrik på en tilbygning allerede i 1953. På det tidspunkt pro-

Dandy

duceredes kun ryggegummi; andre former for slik var lagt på hyl- den.³¹

Tekstilfabrikkerne

Tekstilindustrien hørte til de industrigrene, der nød stor fordel af Marshall-hjælpen. Ikke mindst muligheden for igen fra 1948 efter otte års forløb at kunne importere bomuld fra USA var et stort fremskridt. Men virksomhederne fik også en fortrinsstilling ved til- deling af valuta til maskinindkøb. Det gav sig på De Danske Bom- uldsspindier udslag i stigende produktion og øget beskæftigelse, så man snart kom op på et højere niveau end i 1930'erne. Der fandt en modernisering af produktionsapparatet sted samt en udvidelse gennem overtagelse i 1950 af Vejle Dampværeris bygninger i Spin- derigade. De lå lige over for spindierernes Vardevej-afdeling. Disse investeringer blev bl.a. finansieret ved, at aktiekapitalen allerede i 1948 blev udvidet, fra 4 til 6 mill. kr.³²

Også andre af byens tekstilvirksomheder finansierede deres nyan- skaffelser og udvidelser gennem forøgelse af aktiekapitalen. Det gjaldt Vejle Dampværeri og Windfeld-Hansens Bomuldsspindier. I det hele taget gik det godt for denne industrigren. Danskernes be- hov for at få nyt tøj og andre former for tekstilvare! var stort efter krigens afsavn. Betegnende er en udtalelse fra Th. Wittрупs Uldva- re- og Tæppefabrik:

Spindemaskiner på Windfeld- Hansens Bomuldsspindier omkring 1950. Billedet giver et tydeligt indtryk af den dimension og meka- nisering, bomuldsspindierernes virksomhed havde. Det gik godt for byens tekstilindustri på det tidspunkt, og der var tillid til fremtiden. Ib Windfeld-Hansen sagde i 1951 bl.a. til Folkebladet: "...den store tekniske udvikling i almindelighed og Marshallhjæl- pen i særdeleshed har været os en uvurderlig hjælp. En mere rationel arbejds- gang har medvirket til den større produktivitet pr. arbejder ... Vi er nogenlunde færdige med rationel- iseringen, men på den anden side er den tekniske udvikling så stor, at man hele tiden må arbejde for at holde sig på højde med det bedste".

“1949 kan for vort vedkommende karakteriseres som et virkelig godt år i produktionsmæssig henseende, og 1950 tegner endnu bedre, men meget tyder på, at den tid hastig nærmer sig, hvor hullerne fra krigens dage er fyldt, og da gælder det om at være vel rustet til at møde den nedgang, som uvægerlig vil komme”.

Wittrup og Vejle Textilfabrik klarede forberedelserne til de nye tider, byggeri og modernisering af maskinparken, uden at udvide aktiekapitalen.³³

Byen udvides mod nord

På Nørremarken - nordøst for byen, oven for bakkerne - begyndte i disse år et helt nyt bolig- og erhvervsområde at vokse frem. Der blev opført såvel en- som tofamilieshuse og boligkarreer, og af industriforetagender byggede to tekstilvirksomheder tidligt her. Begge var det fabrikker, som havde haft til huse inde i midtbyen. Inde i Spinderigade havde Vejle Dampvæveri foretaget en række udvidelser i mellemkrigstiden, og nye ombygningsplaner lå parat omkring 1940. Besættelsestiden og dens vanskeligheder standsede disse, men henimod slutningen af krigen blev de genoptaget. Efter at en række andre placeringsmuligheder var undersøgt, blev resultatet, at Dampvæveriet i 1946 købte en grund på Nørremarken. Der måtte først bygges et særligt vandværk for at forsyne det stærkt vandforbrugende væveri med tilstrækkeligt vand. Grundstensnedlæggelsen til fabrikken fandt sted i 1948, og i november 1949 kunne den splinternye fabrik - med administrationsbygning ud mod Horsensvej - indvies. Hele produktionen blev flyttet ud til Nørremarken. Bygningerne i Spinderigade blev som nævnt overtaget af De Danske Bomuldsspinderier

Lige nordøst for Vejle Dampvæveri byggede la Cours Fabrikker i 1950-1951. La Cours Fabrikker var en ny virksomhed i Vejle; den havde oprettet sin første afdeling i 1948 i Grønnegade i nogle af de bygninger, der havde udgjort Hess-komplekset. Senere begyndte den også produktion i Spinderigade. Direktør Oluf Dornonville de la Cour havde drevet Morsø Tekstilfabrik i Nykøbing, og i forbindelse med nybyggeriet i Vejle blev virksomheden på Mors flyttet til Vejle. Med den nye fabrik på Nørremarken blev der således produceret tre steder. Det kom nu kun til at vare kort, for i september 1951 overtog Vejle Dampvæveri la Cours Fabrikker, og ved den lejlighed blev Spinderigade-afdelingen flyttet op på Nørremarken, og et halvt år senere skete det samme med Grønnegade-afdelingen.³⁴

Vejle Dampvæveri

la Cours Fabrikker

Arthur Brincker (1871-1956). Medindehaver af faderen, Fritz Brinckers, firma Brdr. Brincker, Grejsdal Hammerværk, 1902, eneindehaver fra 1910. Formand for virksomhedens bestyrelse efter dens omdannelse til aktieselskab 1933-1953 samt direktør for virksomheden 1933-1950. Endvidere direktør for Vejle Bolte- og Møtrikfabrik 1902-1918 og 1927-1931. Formand for sidstnævntes bestyrelse 1919-1942. Formand for Høver sogneråd 1909-1913 og 1921-1925.

Gunnar Holm (1899-1985). Uddannet i Hjørring Diskontobank, exam.jur. 1933, direktør for Banken for Næstved og Omegn 1933-1939, administrerende direktør for Veile Bank 1939-1970.

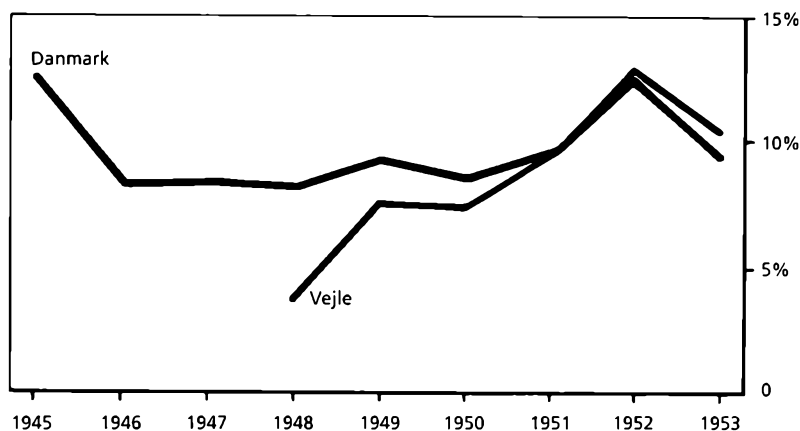
En bank og en virksomhed

Et firma ville gerne investere, men kunne ikke komme til det. Det var Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, som i årtier ikke havde fået fornyet sin maskinpark i nævneværdigt omfang, og en modernisering af bygningerne trængte sig også på. Pengene var til stede. I 1942 havde fabrikken udvidet aktiekapitalen med 240.000 kr. til 400.000 kr., der sammen med en betydelig overskydende likviditet blev placeret i Veile Bank. Hensigten var, at pengene skulle anvendes "...til vareindkøb, når forholdene muliggør det,...". Men da den tid kom, blev Vejle Bolte- og Møtrikfabrik nødt til at bruge store summer til at nedskrive aktiekapitalen. Siden rekonstruktionen i 1931 var langt den største aktionær Veile Bank, der fulgte udviklingen i fabrikken nøje. I 1942 ønskede banken, at Arthur Brincker, fabrikkens direktør i perioderne 1902-1918 og 1927-1931 samt formand for bestyrelsen siden 1919, nedlagde hvervet som formand og udtrådte. I stedet blev bankdirektør G. Holm indvalgt, og i 1948 blev han formand. Bankloven tillod imidlertid ikke en bank i længere tid at være så godt som enejer af en anden form for virksomhed. Så for at komme ud af sit engagement forlangte Veile Bank i 1950, at aktiekapitalen blev nedskrevet med 150.000 kr. ved, at Vejle Bolte- og Møtrikfabrik købte aktier i dette omfang af bankens beholdning. Det skete i 1951, hvorefter aktiekapitalen var 250.000 kr. Operationen gentog sig i 1953, hvor aktiekapitalen atter blev nedskrevet med 200.000 kr., og igen var langt størstedelen af den opkøbte aktiepost Veile Banks. Alene til sidste operation gik knap 600.000 kr. af virksomhedens kapital. Selv om en række bestyrelsesmedlemmer var imod disse nedskrivninger, blev de gennemført. Samtidig med den sidste annullering af aktier blev der udbudt nye aktier - som banken ikke købte - således at aktiekapitalen igen i 1953 var 250.000 kr. Da Veile Bank nu ikke længere havde aktier i Boltefabrikken, udtrådte Holm af bestyrelsen. Som ny bestyrelsesformand valgtes landsretssagfører Poul Pedersen.³⁵

Arbejdsforhold og lønninger

Desværre er det ikke muligt at oplyse arbejdsløshedsprocenterne for Vejle før 1948. Diagrammet over arbejdsløshedsprocenterne for såvel Danmark som Vejle viser, at beskæftigelsen efter det dårlige år 1945 i resten af årtiet blev relativt god, faktisk bedre end den havde været gennem de foregående 25 år. De første år af 1950'erne viste især i Vejle en stigende arbejdsløshed, bl.a. fordi der efter afslutningen af en række offentlige kloakeringsarbejder og anlæggelser af veje ikke blev påbegyndt så meget nyt.

Lønfremsgangen, også reallønstigningen fra besættelsestiden, fortsatte stort set uafbrudt i årene 1945-1953. Dyrtingsreguleringen

*Arbejdsløsheden 1945-1953.*³⁶

blev igen automatisk, og det blev igen muligt at søge at løse faglige konflikter ved arbejdsnedlæggelser. Og da arbejderne i besættelsesårene havde lært at bruge strejkevåbenet imod tyskerne, blev det nu også brugt mod arbejdsgiverne bl.a. for at få mere i løn. Ikke mindst i 1946 var der over hele landet en omfattende strejke. I Vejle som overalt i landet gik slagteriarbejderne i spidsen, men ud over Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri hørte også Hess, Worning og Petersen, Bomuldsspinderierne, Saalelæderfabrikken og Elektro-Isola til de strejkeramte.³⁷

I 1947 blev der indgået en aftale mellem Dansk Arbejdsgiverforening og De samvirkende Fagforbund om, at der på arbejdspladser af en vis størrelse kunne oprettes samarbejdsudvalg, der kunne drøfte bl.a. arbejds- og personaleforhold. Og meget hurtigt blev der på De Danske Bomuldsspinderier oprettet et sådant samarbejdsudvalg. Andre af byens virksomheder fulgte efter. I Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri blev samarbejdsudvalgsmøderne drøftet på bestyrelsesmøderne fra 1950. Første gang skete det med følgende bemærkninger: "Fra samarbejdsudvalgsmødet omtaltes forskellige ønsker fra arbejderne og funktionærernes side, og man vedtog såvidt muligt at realisere så meget af det som muligt". Men interessen kunne hurtigt aftage. På Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi oprettedes et samarbejdsudvalg straks i 1948, og det år blev der afholdt fire møder; i 1951-52 var man nede på henholdsvis et og to, og de følgende fem år blev der ingen afholdt. Direktionen bemærkede: "Samarbejdet i firmaet er tilfredsstillende, så man ordner forholdene ad de faglige veje".³⁸

Virksomhederne fortsatte i efterkrigsårene over for medarbejderne den sociale indsats, som så klart var kommet frem under besættelsen. Som eksempel kan nævnes, at De Danske Bomuldsspinderier i samarbejde med Sct. Georges Gildet indrettede en børnehave og en

I et samarbejde med Sct. Georgsgildet oprettede AIS De Danske Bomuldsspindier omkring 1946 Sct. Georgs Hjemmet i Danmarksgade samt feriehjemmet på Hvidbjerg Strand (Gimle). På billedet fra 1950'erne ses børn og personale i Havnegade med indsamlingsbøsser til fordel for kampen mod kræften.

vuggestue, hvor børnene kunne blive passet, mens deres mødre var på arbejde. Et feriehjem ved Hvidbjerg Strand blev det også til. Hess opførte 1947-48 med statsstøtte tre enfamiliehuse til funktionærer, i øvrigt efter at der en overgang havde været planer om at bygge 14 rækkehuse ved Ribevej.³⁹

1953-1973: Gode Tider

Byen og verden

Industrien udviklede sig kraftigt i denne periode, hurtigere end det samlede erhvervsliv, og erhvervet fik derfor øget betydning. "Den anden industrielle revolution" er perioden med de store investeringer, moderniseringer, men også koncentrationer, blevet kaldt (den første var i forrige århundrede). Faktisk blev industrien fra slutningen af 1950'erne landets vigtigste erhverv med en større produktion og beskæftigelse end landbruget. Også på eksportmarkedet blev industrien dominerende. Med nedbrydningen af landenes beskyttelsesordninger og tilslutningen til EFTA i 1960 åbnede nye afsætningsmuligheder sig på verdensmarkedet, en situation, som industrien i allerhøjeste grad formåede at bruge til en ekspansion. Industrieksporten blev større end landbrugseksporten. Samtidig blev Danmark imidlertid også åbnet for konkurrence fra udenlandske produkter, og det kom til at betyde vanskeligheder for dem, der ikke kunne eller ville omstille sig. Nedlæggelser og sammenlægninger fandt sted.

Vejle set fra sydøst i 1957. Havnen skærer sig ind til bymidten. Ved dens sydside ses Vejle Dampmøllens hvide bygninger og lidt længere inde Korn- og Foderstof Kompagniets karakteristiske grå siloer. For enden af havnen rager gasbeholderen op; den forsvandt med gasværkets nedlæggelse i 1969. Bemærk, at der ingen olietanke er, og at der er kraner og losseanlæg ved kajsiderne. Områderne syd og nord for havnen er slet ikke udbygget; Sjællandsgade går kun ud til Toldbodgade. I baggrunden ses tydeligt fingrene af bebyggelser, der strækker sig ud gennem Grejsdalen, ud ad Jellingvej og ud mod Skibet ad Vardevej.

Nørremarken set fra nord mod syd midt på året 1957. Vejle Dampvæveris bygninger med skorsten og den tidligere la Cours Fabrikker ved siden af ses tydeligt midt i billedet. Horsensvej løber ud i billedets venstre side og midt på går Viborgvej ned mod højre. På denne vej, belte i forgrunden, ligger Christiansbåb Mælkeri, hvor også Vejle Fryse- og Kølebus havde til huse. På den anden side af Horsensvej ligger Vejle Margarinefabrik, der netop var flyttet herud efter en brand inde på den gamle fabrik i Møllegade. Men ellers var Nørremarken endnu ikke det erhvervs- og industri kvarter, det blev i de følgende tiår. Derimod var der allerede et udbredt beboelsesområde ned mod Nørreskoven.

Årene fra slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne var en højkonjunkturperiode, gode år for virksomheder inden for handel og industri og gode år for borgerne. Samtidig med at der fandt en koncentration sted blandt de eksisterende industriforetagender, blev der startet mange nye, mindre og mellemstore firmaer og fabrikker. De havde i denne periode gode muligheder for at klare sig og få rimelige resultater. Lovgivningen med bl.a. gode afskrivningsregler hjalp på vej. Også den velstand, der voksede frem hos borgerne, og som gjorde, at de efterspurgte varer som aldrig før, var naturligvis afgørende. Beskæftigelsen var bedre end nogen sinde tidligere; arbejdsløshedsprocenten lå under 5% og var enkelte år under 3%, og reallønnen steg. Kvinderne kom på arbejdsmarkedet i et omfang som ikke tidligere. Det betød, at den enkelte familie havde en væsentlig højere indkomst at disponere over; forbruget kunne øges ikke alene på grund af den lavere arbejdsløshed, men også som følge af den øgede husstandsindkomst.

Velstanden og tiltro til fremtiden gjorde, at der blev bygget boliger i stort omfang. Og folk fik bil.

Vejles industri ændrede sig totalt fra midten af 1950'erne. Fra at være en industri, der fremstillede ret enkle varer efter gamle metoder, blev de store og førende virksomheder efterhånden dem, der

med avanceret teknologi producerede forædlede produkter. Og det var ikke længere byen og hjemmemarkedet, der var hovedaftagerne. Det internationale marked blev virksomhedernes salgs- og slagfelt. Kendte virksomheder måtte ophøre eller blev solgt til andre, udenbys og udenlandske selskaber, og de gamle familier fik mindre at sige.

Ændringerne i byens og områdets infrastruktur var omfattende og i høj grad fremmede for industrien. Byen fik sin "egen" lufthavn med Billund lufthavn i 1964; den nye Lillebæltsbro stod færdig i 1970, og udviklingen standsede ikke efter oliekrisen i 1973: Motorvejen blev ført frem til Vejle og over fjorden ad en stor, flot bro i 1980. Senere, i 1990, fulgte så motorvejsforbindelsen videre nordpå. Af mindre direkte betydning for erhvervslivet var elværkets standsning af egenproduktion i 1952; strømmen kom nu alene fra de store kraftværker. Gasværket lukkede i 1969, og den første fjernvarmcentral blev taget i brug i 1965.

Forbundne bestyrelser 1955

Vejle havde i 1955 omkring 30.800 indbyggere. Men som i andre byer var det få, der havde væsentlig indflydelse på det økonomiske liv i byen. Der var næppe hundrede pengefolk, erhvervsdrivende eller virksomhedsejere, der havde indflydelse på økonomiske dispositioner, som rakte ud over deres egen virksomhed eller forretning. En ret lille gruppe - vel højst en 30-40 personer - var gennem deres placeringer i bestyrelser og i kraft af tillidshverv velorienteret om økonomiske resultater, planer og beslutninger; en viden, som de enkelte virksomheder naturligvis brugte og drog nytte af. Et dygtigt og vidende bestyrelsesmedlem var og er meget værd for en virksomhed.

Der er næppe tvivl om, at megen indflydelse samlede sig om de store banker, Vejle Bank og Landmandsbanken, og af disse to især Veile Bank. Selv om Veile Bank efter bankdirektør G. Holms udtræden af Vejle Bolte- og Møtrikfabrik ikke var direkte repræsenteret i byens aktieselskaber, havde den dog fortsat gode forbindelser til en lang række virksomheder. I bankens repræsentantskab sad således kammerherre Frode Neergaard, Tirsbæk, som formand, og han var tillige formand for bestyrelsen for Vejle Isfabrik A/S og almindeligt medlem af bestyrelsen for A.P. Hansens Stavfabrik A/S. En anden af nobelt blod i repræsentantskabet var hofjærgermester Daniel lensgreve Rantzau, Rosenvold, der kunne træffe Neergaard i Stavfabrikkens bestyrelse.

Central i indflydelse var direktør Steen Wittrup, der var formand for Veile Banks bestyrelse og sad i bestyrelsen for de to aktieselskaber Brdr. Wittrup A/S og Th. Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik.

Steen Wittrup (1907-1958). Uddannelse i ind- og udland. Prokurist i Th. Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik 1930, meddirektør 1940, administrerende direktør fra 1945 til sin død. Medlem af bestyrelsen for Brdr. Wittrup fra 1936 til sin død og for Vejle Bolte- og Møtrikfabrik 1948-1953. Formand for bestyrelsen for Veile Bank fra 1947.

Poul Pedersen (1900-1994). Landsretssagfører i Vejle 1932-1980. Medlem af en lang række bestyrelser, bl.a. Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, Vejle Jern- og Stålforretning samt Vejle Dampvæveri. Poul Pedersen var medstifter af Vejle Fjernvarmeselskab samt branddirektør for Købstædernes Almindelige Brandforsikring.

Endvidere var han medlem af bestyrelsen for Chr. Schjøth's Eftf. A/S, der handlede med brændsel. Fabrikant Valdemar Leth Christiansen, Elektro-Isola, var en anden af bankens gode folk. Han var næstformand i bankens bestyrelse, formand for Vejle Saalelæderfabrik A/S og medlem af bestyrelsen for De Danske Bomuldsspinderrier, den eneste i denne bestyrelse fra Vejle.

Nok havde bankdirektør Holm forladt Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, men forbindelsen mellem banken og fabrikken var dog stadig snæver. I bankens repræsentantskab sad fabrikant Valdemar Jessen, Hans Jessens Maskinbyggeri, der tillige var medlem af bestyrelsen. Han sad i Vejle Bolte- og Møtrikfabriks bestyrelse. Og her kunne han udveksle erfaringer med to betydningsfulde personer inden for Vejles erhvervsliv. Grosserer, konsul Aage C. Schjøth var tredie generation i jern- og stålforretningen A. Schjøth, og han havde været en af dem, der førte an mod bankdirektør Holm i dennes ønsker om nedskrivningen af Boltefabrikkens aktiekapital. Schjøth var nu næstformand i fabrikkens bestyrelse, og han sad i to andre bestyrelser, nemlig i Schachner A/S Træ og Finer og Vejle Trælast- og Kulkompagni A/S.

Den, der havde flest bestyrelsesposter, var landsretssagfører Poul Pedersen. Som nævnt var han blevet formand for Boltefabrikken. Han var også i bestyrelserne for Chr. Schjøth's Eftf. A/S, Vejle Jern- og Stålforretning A/S, Østjyllands Ægeksport A/S og Vejle Dampvæveri A/S. At han var formand for Sagførerforeningen nævnes blot i forbigarten.

Der gik altså en linie fra Veile Bank via Boltefabrikken til bl.a. Vejle Dampvæveri og Schachner A/S. Og herfra gik forbindelserne videre: direktøren for Vejle Dampvæveri, H. K. Sørensen, var medlem af Vejle Byråd, valgt for de konservative. Her mødtes han med borgmester Willy Sørensen. Det gjorde han også i Vejle Dampbåde A/S, der drev sejlsads med udflugtsbådene til kendte mål ved fjorden som Munkebjerg og Tirsbæk. I Vejle Dampbådes bestyrelse sad også skibsmægler Lauenborg Christensen, der var med i Vejle Pakhuselskab A/S og i Schweitzers Bogtrykkeri A/S.

Schachners bestyrelse var identisk med bestyrelsen i Vejle Trælast- og Kulkompagni A/S. Her sad ud over O. Schachner også Aage Schjøth, grosserer N. F. Petersen og købmand Max Christiansen. N. F. Petersen havde sit eget firma, N. Fr. Petersen & Søn A/S, der forhandlede maskiner og tekniske artikler, og Max Christiansen var bestyrelsesformand i De danske Blodfoder-Fabriker A/S.

Alle de firmaer, der er nævnt ovenfor, havde Veile Bank som pengeinstitut.

Landmandsbanken var byens anden store bank. Forbindelserne fra denne til betyrelserne var knap så omfattende, men centrale. To af byens førende mænd sad i det lokale repræsentantskab, nemlig

borgmester Willy Sørensen, der var næstformand, og Harald Hess. Gennem Willy Sørensen var der tilknytning til kredsene omkring Veile Bank. Harald Hess sad i bestyrelsen for Østjydske Bryggerier, der ud over Vejle Bryggeri også bestod af Horsens Bryghus og Ceres Bryggerierne i Århus. Hess var endvidere i bestyrelsen for Brdr. Brincker, Grejsdal Hammerværk (en gammel familieforbindelse), hvor han sad sammen med H. Brincker og O. Friis, sidstnævnte fra København. Brincker var bestyrelsesmedlem i De danske Blodfoder-Fabrikker A/S, hvor som nævnt også Max Christiansen sad. O. Friis sad i bestyrelsen for den kemiske fabrik D. Friis A/S, Vester-gade, der fremstillede bage-, budding- og cremepulver samt kryd-derier.

I oversigten er de forskellige forbindelser mellem firmaer skitset. Der har uden tvivl været yderligere forbindelser mellem de førende erhvervsledere, og heller ikke nær alle er medtaget. Mødtes man ikke andre steder, så var alle medlem af de lokale arbejdsgiverforeninger og Vejle Handelsstandsforening. Vejle Rotary Klub gav også mulighed for udveksling af erfaringer. Og så gik man til middag hos hinanden.

Det er nok værd at bemærke, at de fleste erhvervsforetagender var præget og styret af personer fra Vejle og omegn eller i slægt med grundlæggerne. Det var kun i få bestyrelser, udefrakommende spillede en større rolle. Det var tilfældet i De Danske Bomuldsspinderrier, Vejle Dampvæveri og Worning & Petersen, Vejle Sæbefabrik A/S. Men flere af ikke-vejlenserne i disse bestyrelser var ved familie-bånd knyttet til virksomhedernes grundlæggere eller senere direktører, så afstanden var ikke så stor.

To virksomheder og deres ledere mangler i skildringen. Det er Windfeld-Hansens Bomuldsspinderreri A/S med direktørerne J.H. og Ib Windfeld-Hansen og Dansk Tyggegummi Fabrik med Bagger-Sørensen. Begge var familieforetagender, og der har øjensynlig på den tid ikke været nogen interesse for at deltage mere bredt i byens erhvervsliv. Måske hænger det også sammen med, at Ib Windfeld-Hansen (født 1917) og Erik Bagger-Sørensen (født 1915) var ret unge i midten af 1950'erne, og at der derfor endnu ikke var bud efter dem.⁴⁰

Gamle virksomheder ophører

Ophævelsen af den beskyttelse og fortrinnsstilling, som krigs- og efterkrigstidens reguleringer havde betydet, gav vanskeligheder for mange virksomheder, og nogle bukkede under. Det gjaldt blandt andet den gamle Vejle Saalelæderfabrik, der netop i 1950 kunne fejre et hundrede års jubilæum. Året efter, i 1951, blev den såkaldte hudeordning ophævet. Det betød, at maksimalpriserne på huder

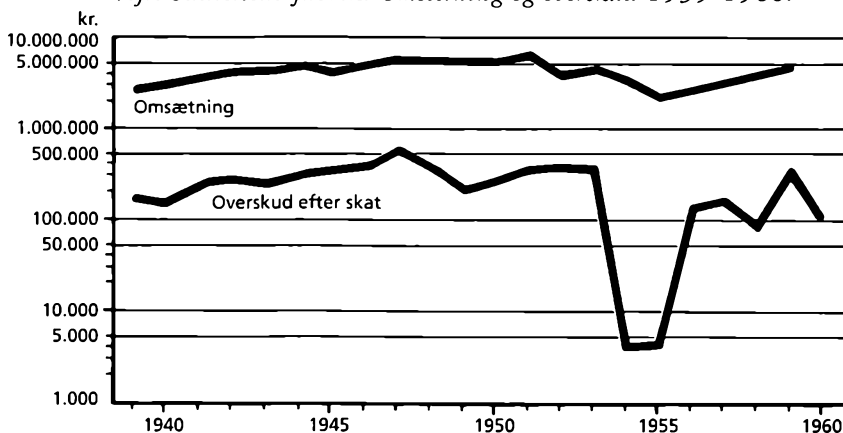
Vejle Saalelæderfabrik

blev ophævet, og priserne på disse steg straks ganske kraftigt. Den avance, som garverierne derved kunne have indkasseret på deres lagerbeholdninger, skulle afleveres til staten gennem en afgift, og samtidig kunne de ikke længere få tilskud til import af oversøiske huder. Resultatet var alt i alt en kraftig stigning af læderpriserne med deraf følgende nedgang i efterspørgselen. Gummi blev i stigende omfang benyttet til såler, og konkurrencen steg.

Til disse forhold kom for Vejle Saalelæderfabriks vedkommende uden tvivl mangel på nye investeringer og rationaliseringer. I 1959, da situationens alvor stod klart for bestyrelsen, hedder det i forhandlingsprotokollen: "Man var ... enig om, at det ikke kunne nytte at fortsætte i det gamle spor i det lange løb, selv om der ikke direkte sættes til af den eksisterende formue, ...". Tallene talte også deres tydelige sprog. Fra i mellemkrigstiden at have haft en markedsandel på omkring 30%, var man i midten af 1950'erne nede på 17%, og en analyse af regnskabet viste, at overskuddene i årene 1953 til 1958 alene var opnået gennem afkast af fabrikkens fondsmidler, aktier og obligationer, mens selve driften intet havde givet i seks år.

Der blev naturligvis gjort forsøg på at rette op på virksomheden. Et lille firma, Vesa Plastic, der isolerede og solgte forsatsvinduer, betød ikke meget. Mere held havde Vejle Saalelæderfabrik med at blive ved noget, der dog lignende dens læst, nemlig produktion af såkaldt porteføljelæder, dvs. læder til fremstilling af tasker, punge og lignende. Det blev en ganske god virksomhed i sidste halvdel af 1950'erne. Man gik endvidere så vidt, at der blev oprettet et agentur til import af gummisåler.

Vejle Saalelæderfabrik. Omsætning og overskud 1939-1960.

Men det var ikke nok. Heller ikke en ekspertundersøgelse af virksomheden hjalp, og til sidst, i 1960, besluttedes det at standse sålelæderproduktionen med virkning fra begyndelsen af 1961. Og nogle måneder senere tog bestyrelsen - efter at have hørt en kreds af aktionærer - den afgørende beslutning: fabrikken skulle træde i likvidation. To forhold var afgørende for beslutningen. Efter Danmarks indtræden i EFTA i 1960 ville der ske en liberalisering i såvel læder- som skoimporten, altså en udvikling, som yderligere ville øge konkurrencen på det danske marked. Det andet forhold var en ændring i den danske skattelovgivning, som blev vedtaget i juni 1960, og som muliggjorde en lempelig beskatning af aktionærer, der trak værdier ud af et aktieselskab. Det var naturligvis vigtigt at foretage en frivillig likvidation på et tidspunkt, hvor der endnu var betydelige midler i virksomheden.

Likvidationen af Vejle Saalelæderfabrik blev vedtaget på en generalforsamling i februar 1961. Den endelige opgørelse, der forelå i slutningen af 1962, var ganske gunstig for aktionærerne.¹¹

Hess' fabrikker - engang byens største virksomhed - standsede endeligt produktionen i 1975. Det skete efter en snes år med problemer, som der blev gjort en lang række forsøg på at overvinde. Det egentlige problem var, at Hess aldrig tilpassede sig den stadig større udbredelse af oliefyrt og især fjernvarme. Virksomheden fulgte ikke med tiden, men fortsatte med et varesortiment, som færre og færre efterspurgte.

Der blev dog som i den tidligere periode prøvet at udvikle nye produkter. Nogle blev opgivet efter kortere eller længere tid. Det gjaldt vaskemaskiner, opvaskemaskiner og centralvarmekedler. Andre havde Hess bedre, ja endog rigtig godt held med. Især Hess-O-Matic, "den tænkende kakkellovn", en termostatstyret støbejernskakkellovn, og en oliefyret stueovn, som blev lanceret i 1955, og hvor afsætningen kulminerede i 1956, gik godt. Det samme var tilfældet med Hess-O-Term, en ovn, der blev anbragt centralt og varmede huset op med luft, der blev blæst rundt gennem luftkanaler. Den blev lanceret i 1958. Men udviklingen af disse nye produkter skete på et område, hvor udviklingen gik meget hurtigt, og hvor Hess alligevel kom bagefter.

Vanskeligheder havde C. M. Hess allerede i midten af 1950'erne. Ud over stadige rationaliseringsforsøg, som ikke forbedrede situationen væsentligt, gik forsøgene på en opretning i to retninger, nemlig en koncentration af produktionen og en ekspansion i salgsarbejdet.

Koncentrationen af produktionen var det, man først greb til. I Bredgade i København havde Hess to virksomheder, Matthissen & Dittmann og en ingeniøraftdeling, kaldet Sjællandsafdelingen, fordi den var en afdeling af Hess i Vejle. Sidstnævnte havde specialise-

C. M. Hess

En moderne Hess-ovn, nemlig en olie-kamin, fotograferet i 1955. Den kunne fås i dueblå og grå og opvarmede 150m³ med et forbrug på mellem 0,2 og 0,8 liter pr. time.

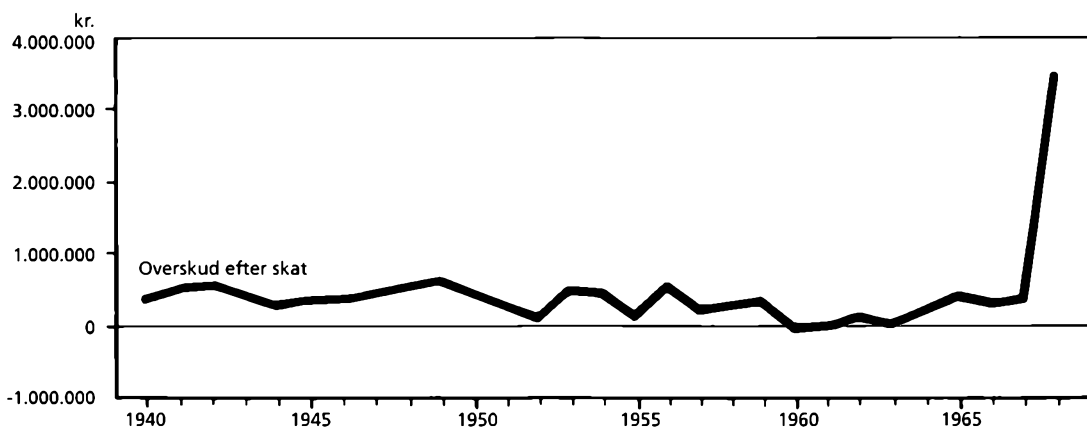
ret sig i opvarmning ved strålevarme samt sprinkleranlæg. Afdelingen blev det besluttet at nedlægge i 1956, men Hess havde dog aktiviteter i København frem til slutningen af 1960'erne. Samtidig med nedlæggelsen af Sjællandsafdelingen tog bestyrelsen hos C.M. Hess fat på at drøfte fremtiden for J. S. Hess & Søn i Middelfart med henblik på også at nedlægge denne virksomhed. Det endelige resultat blev en beslutning i 1957 om med virkning fra begyndelsen af 1958 at nedlægge støberiet i Middelfart, således at der her kun var en samlefabrik for Hess' egne varer og en salgsorganisation. Den endelige afvikling af Middelfart-virksomheden skete i midten af 1960'erne. Selskabet J. S. Hess & Søn A/S blev opretholdt; det skulle man få brug for nogle år senere.

Ekspansionen i afsætningen blev ikke mindst forsøgt i udlandet, specielt i Tyskland og England. I 1960 blev der indgået en aftale med et firma i Neumünster om eneforhandling i dele af Tyskland, og det gik i begyndelsen meget godt. Men efterhånden oparbejdede eneforhandleren en ikke ubetydelig gæld til Hess, og der oprettedes derfor i midten af 1960'erne et selvstændigt firma, Hess-O-Term GmbH, i Neumünster, i øvrigt uden at det hjalp. Virksomheden i Tyskland blev helt afviklet i 1971.

C. M. Hess Ltd. hed det engelske firma, der havde til huse i London. Det blev stiftet i 1962 efter nogle indledende sonderinger. Netop kamin-England synes oplagt for Hess-ovne og -luftvarmeanlæg, men de store resultater og overskud udeblev, så også det firma blev afviklet.

Antallet af arbejdere på Hess angiver tydeligt udviklingen. I 1940 havde der været 275, i 1950 var det blevet til 349. Men så begyndte tilbagegangen, i 1960 var der 301, 1965 280 og i slutningen af 1960'erne under 100. Hertil kom lærlinge og arbejdsdrengene samt -

C.M. Hess' Fabrikker A/S Overskud 1939-1968.

en hel del - funktionærer. Hess var patriarkalsk: medarbejderne havde virksomheden en forpligtelse overfor, så de blev ikke bare afskediget.

Strategien for overlevelsesmulighederne blev ikke fastlagt uden sværds slag i Hess' bestyrelse, og det blev nødvendigt at inddrage andre end Hess-familien i bestyrelsesarbejdet. Bestyrelsen havde ellers indtil slutningen af 1950'erne alene bestået af grundlæggeren C. M. Hess' sønner og svigersønner. Gennemsnitsalderen i 1959 for de fem bestyrelsesmedlemmer var 73 år.

På det tidspunkt kunne selv bestyrelsen se, at nye kræfter måtte inddrages. Erkendelsen kom imidlertid for sent; det var ikke til at vende virksomhedens produktion, og derfor blev bestyrelsens hovedopgave efterhånden at finde en salgs- eller afviklingsmulighed.

Den første udefrakommende blev C. Hill-Madsen, som bestyrelsen supplerede sig med i 1960. Hill-Madsen var en sværvægter inden for dansk industri: direktør for farve- og lakfabrikken S. Dyrup & Co A/S, medlem af en lang række bestyrelser og også medlem af Industrirådet. Han udtrådte imidlertid hurtigt af Hess-bestyrelsen, 1963, og blev erstattet af direktøren for A/S Vognfabrikken Scandia i Randers, P. Lorentzen, også medlem af Industrirådet. Samme år udtrådte to familimedlemmer, svigersønner til C.M. Hess, og blev erstattet af tre nye udefra: Eigil Hede Nielsen, direktør for Hede Niensens Fabriker A/S i Horsens, civilingeniør Nils Foss, ud af den kendte Foss-familie (F.L. Smidth & Co) og på dette tidspunkt direktør for det firma, han var medstifter af, N. Foss & Co A/S, samt endelig landsretssagfører Hans Dirks, Vejle. Tilbage af den bestyrelse, der indtil slutningen af 1950'erne alene havde bestået af Hess-familiedlemmer, var i 1963 således kun Harald Hess. I 1964 indvalgte dog amtsfuldmægtig Chr. M. Hess i bestyrelsen, og Harald J. Hess (født 1928) var fra 1963 til 1967 direktør. Da fratrådte han for at blive edb-konsulent i Jysk Data Center. Harald Hess udtrådte af bestyrelsen i 1966, således at Chr. M. Hess indtil 1968 var eneste Hess i foretagendet. Harald J. Hess kom dog i bestyrelsen i 1968, og der var således to fra Hess-familien i virksomhedens slutfase.⁴²

Hess blev i de sidste, vanskelige år flere gange forsøgt sammenlagt med eller solgt til andre, kapitalstærke virksomheder. De første forsøg blev gjort i 1964, hvor der forhandlede med A/S Ernst Voss Fabrikker i Fredericia om at sammenslutte Hess' og Voss' støberivirksomhed i et selvstændigt firma med egen administration og salgsorganisation og med produktionsaktiviteten i Vejle. Samme år blev der også forhandlet med Ribe Jernstøberi om overdragelse af Hess til dette firma. Voss, Ribe Jernstøberi og Hess var alle i samme situation: salget af støbegods faldt og faldt. Men hverken i Fredericia eller Ribe var der nogen reel interesse for at overtage Hess.⁴³ Nogle

Harald Hess (1891-1969), søn af C.M. Hess og hustru Emma, f. Brincker. Harald Hess, uddannet civilingeniør, blev ansat i C.M. Hess Fabrikker allerede i 1914 og var 1919-1963 direktør for virksomheden. Endvidere var han efter faderens død i 1929 formand for dens bestyrelse frem til 1966.

Direktør Niels Hoffmeyer meddeler 22. februar 1968 om formiddagen medarbejderne på Hess, at fabrikkens grund er solgt til kommunen. Selv om det hed, at drift og beskæftigelse ikke ville blive berørt, behøver man blot at se på billedet: Det troede ingen på. Det var kun et spørgsmål om tid, før den på alle måder gamle fabrik lukkede.

år senere, i 1967, blev der gjort et forsøg med salg til Kosangas A/S, som tilsyneladende ikke var ganske uinteresseret. Kosangas kan som sælger af flaskegas have været interesseret i dels Hess' opvarmningseksperterice, dels en eventuel produktion af gasflasker. Et halvt år senere, foråret 1968, var der samtaler i gang med Hollesens Fabrikker om en overtagelse af produktionsaktiviteterne. Hollesens Fabrikker producerede og forhandlede bl.a. radiatorer og konvektorer, altså produkter, der som Hess' havde med opvarmning at gøre. Hverken disse forsøg eller en kontakt til et engelsk firma om et salg førte til noget.⁴⁴

I 1968 købte kommunen så af Hess virksomhedens grund og bygninger ved Vedelsgade i det centrale Vejle. Det drejede sig om 50.000 m², som kommunen gav 5,4 mill. kr. for. Hess havde ret til at blive på stedet i 10 år mod naturligvis at betale en lejeafgift. For kommunen var interessen oplagt: den sikrede sig dispositionsretten til et stor areal midt i byen. Det skulle da også vise sig, at man fik god brug for grunden. Her kom kommunens nye administrationsbygning til at ligge, og der blev også plads til en ny politigård, musikhus mm. For Hess var interessen lige så stor: der blev skaffet kapital. At afvise rygter om, at købet skete for at sikre Hess "et konstant kapitaltilskud til en nødvendig rationalisering og produktionsændring" samt for at "undgå at miste en stor virksomhed", var måske nok nødvendigt, men ikke den fulde sandhed.

I marts 1969 overdrog C. M. Hess Fabrikker - det gamle firma fra 1876 - hele produktionsapparatet til datterselskabet A/S J. S. Hess & Søn. C.M. Hess blev altså et kapitalselskab. Hensigten var at sik-

re de betydelige midler, der var i C.M. Hess Fabrikker, således at disse ikke gik tabt, f.eks. ved en eventuel lukning af produktionsselskabet J. S. Hess & Søn.⁴⁵

Og det fortsatte med at gå ned ad bakke. Oliekrisen i 1973 med den store interesse for brændeovne fik Hess ikke glæde af; det mekaniske støberi var nedlagt i 1967. I 1972 måtte der gribes til det gamle middel i en periode at nedsætte arbejdstiden på grund af afsætningsvanskeligheder. Og i slutningen af 1974 solgte J. S. Hess & Søn hele produktionen af klimaanlæg for 2 mill. kr. til fire medarbejdere, der fra 1. januar 1975 startede et nyt selskab ved navn Hess Klimateknik A/S. Det velkendte navn kunne endnu bruges i salgsarbejdet. Det nye selskab lejede de lokaler i Vedelsgade, hvor produktionen hidtil havde foregået. Lejemålet blev indgået med Vejle kommune, der som nævnt havde købt bygningerne i 1968. Hess Klimateknik flyttede omkring 1980 op på Nørremarken for i begyndelsen af 1990'erne at flytte til Vinding. Det gik konkurs i 1995, men et nyt firma, Hess Klima, kørte i mindre målestok virksomheden videre.

Tilbage hos det egentlige Hess var der ved begyndelsen af 1975 seks arbejdere og fire funktionærer. Og 1975 blev det sidste år, lige før hundredårsjubilæet. I juni trådte selskabet i likvidation som insolvent. Men hvor mærkeligt det end kan lyde: det endelige punktum blev først sat i 1990. Da var alle garantiforpligtigelser mm. bragt ud af verden.⁴⁶

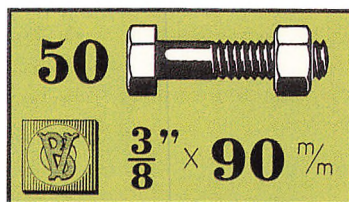
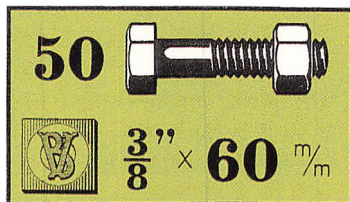
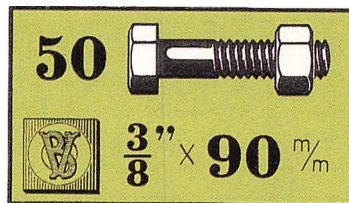
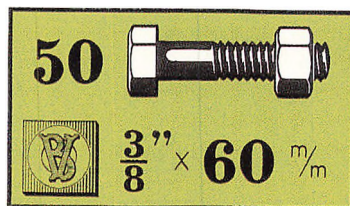
Vejle Saalelæderfabrik og Hess var to af byens centrale virksomheder, som ikke klarede omstillingen til det frie, internationale erhvervsliv efter krigen. En tredie var Brdr. Brincker, Grejsdal Hammerværk, der efter nogle gode år i 1940'erne i de følgende to årtier havde betydelige økonomiske vanskeligheder. Det endte med, at virksomheden, der stadig blev ledet af familien Brincker, i 1967 blev solgt til det sjællandske Dansk Stål Industri. Da var der ikke meget tilbage af den fabrik, der omkring 1940 havde beskæftiget 75 mand; nu var der kun 14 ansatte. Dansk Stål Industri, der som Hammerværket fremstillede redskaber, samlede produktionen i Grejsdalen og fik sat gang i et betydeligt opsving. Således var der ansat næsten 100 i slutningen af 1970'erne. Det blev dog kun en kort succes. I 1981 gik Dansk Stål Industri konkurs, og Hammerværket blev overtaget af det norskejede Lysbro Fabrikker i Silkeborg, der fremstillede håndredskaber til have og landbrug, altså en lignende produktion som Dansk Stål Industris. Hammerværket fik lov til at leve med en beskeden medarbejderstab i endnu nogle år, men i 1988 blev det lukket i forbindelse med ændringer i moderselskabets struktur.⁴⁷

Flaskemærkat fra D. Friis. Virksomheden i Vestergade fabrikerede især bage-, budding- og cremepulver samt krydderier, men lavede altså også salatolie. Mærkaten er fra 1960. Få år senere, i 1962, indgik D. Friis et samarbejde med Valdemar Tørsleff & Co. København, og det betød kort tid efter stop for produktion og virksomhed i Vejle.

Brdr. Brincker

Mærkater fra 1961 fra Vejle Bolte- og Møtrikfabrik til æsker med 50 bolte og møtrikker af forskellig størrelse. Netop i disse år gik det godt for fabrikken, der øgede sit overskud, og der skete i første halvdel af 1960'erne flere udvidelser af fabrikken på Flegmåde.

Næringsmiddelindustrien

Helt anderledes gik det inden for næringsmiddelindustrien. Her forstod man at drage nytte af de nye forhold. Næringsmiddelindustrien fik i de glade 60'ere en øget afsætning, som ikke alene var forårsaget af velstanden, men også af ændring i familiemønstret med udearbejde for både mand og kone og deraf følgende efterspørgsel på færdigvarer eller produkter, som kunne gøre madlavning nemmere. Den danske nærings- og nydelsesmiddelindustri havde det ikke let på eksportmarkedet, hvor protektionisme og kvoter både i EF og England lagde hindringer i vejen, men virksomhederne forstod at tilpasse sig og finde nye produkter og aftagerlande.

Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri

Næringsmiddelindustrien blev i 1950'erne den største industrigren i Vejle, større end tekstil- og beklædningsindustrien. Det skyldes i høj grad udviklingen inden for Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri, der var den største arbejdsplads i Vejle i 1960'erne.

Allerede i 1950'ernes første halvdel var Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri begyndt at oparbejde en væsentlig del af de slagtede svin til konserves, og efterhånden satsede slagteriet alene på denne form for forædling for svins vedkommende. Direktøren for slagteriet, P. B. Johansen, udtrykte det således på generalforsamlingen i 1959:

“Vi mener (...), at udviklingen vil medføre, at vi må gøre varerne færdige, så de er klar til brug af husmoderen uden nævneværdig yderligere tilberedning, og vort mål er at oparbejde praktisk talt alle de svin, vi får til slagting, i konserves eller anden form.”

Den politik medførte, at slagteriet kom til at indtage en særstilling blandt danske slagterier og nærmest tilhørte kødkonservesin-

dustrien. Nok bestemtes priserne på svin i Danmark af baconafsætningen til England, men prisdannelsen på konserver og andre forædlede produkter var en anden og markederne til dels også. USA og afregning i dollars spillede en væsentlig rolle. Eksporten fra Vejle gik i 1960 til mere end 100 lande, og kun 12% af den til England.

Satsningen på konserver viste sig at være helt rigtig og fremsynet. Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri fik en stigende omsætning og forstod samtidig at investere og konsolidere, således at det i løbet af 1960'erne kom til at stå stærkt.

Den øgede afsætning nødvendiggjorde omfattende udvidelse og modernisering af virksomheden. Et betydeligt nybyggeri i Havnegade fandt sted fra midten af 1950'erne frem til begyndelsen af 1960'erne. Køb af bl.a. Vejle Trælast- og Kulkompagnis ejendomme i Havnegade gjorde udvidelserne mulige. Slagteriets hovedindgang kom nu til at ligge ud til Havnegade og ikke til Jyllandsgade, og der opførtes en ny kontor- og administrationsbygning; senere fulgte en ny fabriksbygning og et frysehus. En ny lagerbygning var der ikke plads til på området Havnegade-Jyllandsgade; derfor lejede slagteriet af kommunen en grund på havnen, i Pakhusgade, hvor en stor lagerbygning blev rejst. Slagteriet havde også som en række andre Vejle-firmaer i sidste halvdel af 1960'erne planer om udflytning fra bymidten på grund af pladmangel. Det havde købt en grund i Vinding og var langt fremme med planer om byggeri her, men det blev dog aldrig til noget. Grunden blev senere købt af Vejle Kommune.

Da slagteriets hovedafsætning var i udlandet, spillede salgsarbejdet her naturligvis en helt afgørende rolle. Oprindeligt, i 1950'erne, foregik den ved, at medarbejdere fra Vejle blev udsendt til de vigtigste lande, ligesom der blev knyttet faste forbindelser til udenlandske firmaer. Senere, i 1960'erne, gik slagteriet i betydeligt omfang over til selv at have kontorer på de vigtigste markeder. Der var naturligvis et i London, og af øvrige byer med Tulip-kontor eller datterselskab i Europa kan nævnes Gøteborg, Paris, Hamburg og Genova. I USA havde man først et i Los Angeles og senere kom så et til i New York. I Venezuela ejedes en overgang en konserverfabrik, men den blev afviklet i sidste halvdel af 1960'erne.

Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri blev gradvist i løbet af 1960'erne markedsført under navnet Tulip, det navn, som var blevet benyttet som varemærke lige siden 1912. Det var lidt vanskeligt at sige Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri på engelsk. Formelt blev tulipan-navnet indført på lige fod med andelssvineslagteri-navnet på en generalforsamling i 1967.¹⁸

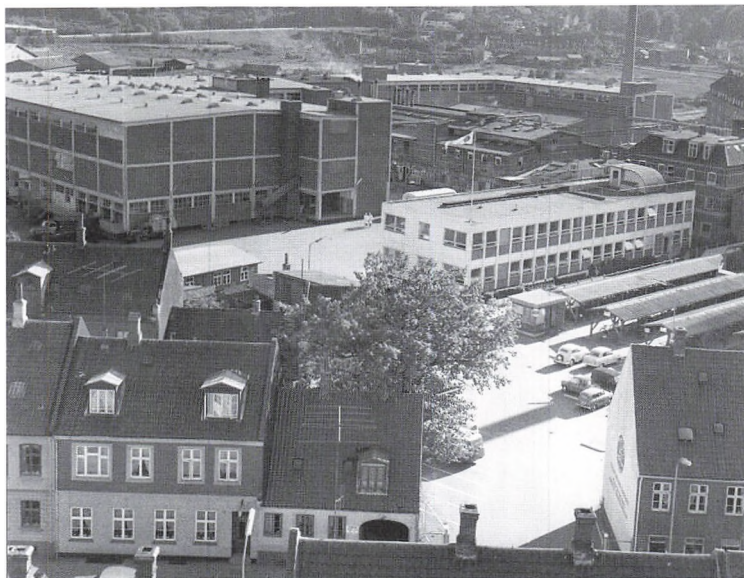
Årene omkring 1970 var på slagteriområdet en fusionstid, hvor flere slagterier gik sammen. Stordrift og samarbejde om salg var nødvendigt, dels fordi Danmarks indtræden i EFTA havde medført

P.B. Johansen (1916-1993). Lærling på Hammel Slagteri 1932, ansat ved Lolland-Falsters Andelssvineslagteri 1935-1943. Bogholder ved Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri 1943 og meddirektør 1944. Efter H. Meinertz (direktør fra 1917) direktør for slagteriet 1945-1975. Derefter direktør for fjerkræslagteri-virksomheden Danpo 1975-1979.

Tulip

Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri i 1950'erne. I midten den hvide kontorbygning. Nederst i billedet Havnegade.

nedgang i afsætningen til EF-landene i 1960'erne, dels fordi virksomhederne måtte forberede sig på ekspansionsmulighederne, men også konkurrencen, i EF.⁴⁹

I Tulip havde tanken om sammenslutning med andre slagterier flere gange været drøftet i sidste halvdel af 1960'erne, uden at der havde været nogen særlig positiv holdning; ledelsen mente ikke, at den rigtige form var fundet. Men i 1971 gik det pludselig hurtigt. EF stod for døren og med det storkunder, der stillede specialiserede krav til produkterne på forbrugernes vegne. Indkøberne sluttede sig sammen, og mange slagterier, også danske, var godt i gang med at fusionere. Tulip måtte med på vognen. Der blev talt om fordele ved stordrift og nødvendigheden af specialisering.

I foråret 1971 indbød Tulip slagterierne i Horsens og de to, som man i forvejen havde et nært samarbejde med, Odder og Hammel, til et møde i Vejle om slagterifusion. I de kommende måneder fortsatte forhandlingerne, og også slagteriet i Grindsted kom nu med. I august vedtog andelshaverne i de fem slagterier derefter en fusion, der skulle begynde 3. oktober 1971. Navnet var Tulip Slagterierne A.m.b.a. Formanden for Tulip, Anders Karlskov Jensen, blev formand for fusionen, og også direktøren kom fra Vejle, P. B. Johansen.

Herved var landets største slagterivirksomhed dannet; den forventedes at ville få en samlet omsætning på 1 milliard kroner på baggrund af tallene for de enkelte slagterier før fusionen. Årsomsætningen i Vejle havde været på 436 mill. kr., i Grindsted på 283 mill. kr., Horsens 251 mill. kr., mens Hammel og Odder havde været de små med henholdsvis 77 og 69 mill. kr.

Ved fusionen blev de fem slagterier en virksomhed med fem produktionssteder med fælles ledelse og administration. Og dens ledelse og administration blev ikke unaturligt placeret i Vejle; Tulip var jo den største og stærkeste af de sammensluttede.⁵⁰

Mejerier

Det var ikke kun inden for slagteribranchen, fusioner florerede omkring 1970. Også mejerierne så fordele ved samkøring.

Så tidligt som i 1946 etablerede ni sydjyske mejerier et fælles ostelager i Haderslev, og ganske kort tid efter gik en række mejerier omkring Vejle sammen om at bygge et tilsvarende i Vejle under navnet Vejle Omegns Fælleslager og Ostesalg. Det kom til at ligge på Enghavevej, der hvor nu bl.a. Vejle Byhistoriske Arkiv har til huse. Fælleslagrene i Haderslev og Vejle indgik i 1948 et samarbejde, der fik navnet Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeksport, DOFO.

DOFO

Ostelagrene og DOFO's opgave var gennem fælleslagring at kunne levere en ensartet lagret og pakket ost ikke mindst med henblik på eksport. Dansk ost havde en vældig fremgang i efterkrigsårene både på hjemmemarkedet og i udlandet. Osteeksporten mere end fordobledes i 1950'erne. Flere og flere mejerier sluttede sig til DOFO, og der blev ud over Haderslev og Vejle også oprettet et lager i Århus og senere også et i København. Dermed og med den øgede eksport blev DOFO's opgaver mere omfattende. Salgsarbejdet fik større betydning, og der blev påbegyndt en specialostefremstilling, idet DOFO netop i Vejle indrettede en smelteostfabrik, som fik en betydelig afsætning i såvel ind- som udland. I Vejle blev der også indrettet et laboratorium, der skulle arbejde for forbedring af ostekvaliteten på de tilsluttede mejerier. Ekspansionen, der havde bragt DOFO op på en omsætning på ca. 40 mill. kr. i 1957-58, førte til, at der i 1959 blev foretaget en organisatorisk ændring, således at det hele blev samlet i ét selskab; DOFO var altså nu ikke et samarbejdsorgan for ostelager-selskaber, men en selvstændig virksomhed.

Der skete stadige udvidelser på Enghavevej før og efter omdannelsen. Den sidste blev taget i brug så sent som i begyndelsen af 1973. Der skete, efter at hele hjemmemarkedsafsætningen var blevet samlet her, mens eksporten foregik fra Haderslev. Fra i slutningen af 1940'erne at beskæftige under en snes mand, var DOFO i Vejle oppe på 50-60 mand omkring 1960. Omsætningen i det samlede DOFO passede i regnskabsåret 1970/71 200 mill. kr.⁵¹

Vejle havde to mejerier, Vejle Mælkekompani A/S i Vedelsgade og Christianshaab Mælkeri på Nørremarken - det sidste oprettet og ejet af godsejer Kr. Skou, Øster Grundet. Disse to mejerier havde -

Vejle Mælkekompani og
Christianshaab Mælkeri

i kraft af en mælkeordning, der som et af de første steder i landet var blevet indført i Vejle i 1940 - en monopolstilling i byen, noget der blev almindeligt i danske købstæder. De to mejerier var de eneste, der måtte sælge mælk mm. i byen gennem deres mælkeudsalg og -vogne. Antallet af udsalg og vognenes ruter samt ikke mindst priserne skulle godkendes af byrådet.

Gennem 1950'erne og især i 1960'erne foregik der over hele landet en sammenslutning af mejerier. Sammenslutningerne var nødvendiggjort af en række forskellige forhold: faldende priser og eksport, stigende omkostninger, nedgang i koholdet og dermed fald i mælkemængden. Hertil kom, at produktionen af en række specialprodukter og indførelse af mælk i kartoner - mælk på karton kom i butikkerne i Vejle i september 1967 - krævede større virksomheder. Endelig var det for bymejerierne afgørende, at mælkemonopolerne blev afviklet i årene omkring 1970. I Vejle førte det til, at Vejle Mælkekompani med virkning fra 1. januar 1971 sluttede sig sammen med Kolding Andelsmejeri og Fredericia Mejeri i VEKOFA. Det blev begyndelsen til enden på mejerivirksomhed i Vejle. I oktober 1973 standsede indvejsningen af mælk til Vejle Mælkekompani i Vedelsgade; derefter gik mælken til Kolding og Fredericia, og de færdige produkter blev kun distribueret fra Vedelsgade. Det ophørte også efter en årrække. Christianshaab Mælkeri tilsluttede sig i 1978 VEKOFA og standsede derefter produktionen.

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at VEKOFA i de kommende år fik tilslutningen fra andre mejerier, og at det i 1986 fusionerede med Mejeriselskabet Esbjerg, hvorefter det fik navnet

Skummesalen på Mælkeriet "Christianshaab" i 1940'erne. I forgrunden arbejdes ved den automatiske tappe- og kapselmaskine. Bemærk maleriet på væggen, udført af maleren Carl I. Christensen.

VEKOFA/ME. I 1990 blev så VEKOFA/ME en del af landets næststørste mejeriselskab, Kløver Mælk, som det i øvrigt havde samarbejdet med siden slutningen af 1970'erne.³²

Den største sammenslutning af mejerier fik i 1970 hovedkontor i Vejle uden at have et mejeri i byen. Det var Mejeriselskabet Danmark. Efter flere års planlægning og diskussioner sluttede en række jyske mejerier sig sammen i juni 1970, og virksomheden trådte i kraft 1. oktober samme år. Da Mejerikontoret, De danske Mejeriforeningers Fællesorganisations hovedkontor, havde til huse i Århus, følte man ikke, at Mejeriselskabet Danmark kunne have sæde i samme by, og valget faldt så på det centralt beliggende Vejle. En overgang havde mejeriselskabet adresser fem steder i byen. Aktiviteten i Vejle blev imidlertid kort. Allerede i 1976 flyttede MD's hovedkontor til Århus.

I slutningen af 1970 foretog Mejeriselskabet Danmark et køb, som viste, at mejeriselskabet i høj grad var interesseret i at spille en rolle på ostemarkedet. MD købte Høng-koncernen, hvis virksomheder som bekendt fremstiller ost, bl.a. camembert. Mejeriselskabet og andre inden for mejeribrug var af den opfattelse, at osteproduktion og osteeksport ville blive den store indtjeningskilde, ikke mindst efter at landet var tilsluttet EF. Mejeriselskabet havde fra dets start en ikke ubetydelig indflydelse i DOFO i kraft af de mejerier, der var indgået i fusionen. Købet af Høng viste imidlertid, at MD ikke kun ville satse på DOFO; faktisk var mejeriselskabet ikke særlig tilfreds med DOFO's virke; den var ikke tilstrækkelig lønsom. I kraft af sin indflydelse - formanden for MD og direktøren for selskabet var medlem af DOFO's bestyrelsen - kunne MD foretage en række skridt til at øge indtjeningen i DOFO. I 1973 blev formanden for MD endog formand for DOFO. I løbet af 1970'erne skulle DOFO i Vejle komme til at mærke de nye vinde.³³

Mejeriselskabet Danmark

Ingas Småkager

De to nævnte virksomheder var store og veletablerede inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, men der kom også nye til, som fik andel i fremgangen. Som et eksempel på en ny virksomhed, der voksede godt, kan nævnes Ingas Småkager. Virksomheden - hvis man da kan kalde den det på det tidspunkt - blev etableret på Ribevej i 1951, da Inga Christensen begyndte at bage småkager og lagkagebunde. Hendes mand, Peter Christensen, der var uddannet bager, men som på grund af mangel på arbejde på det tidspunkt var farveriarbejder på Vejle Dampvæveri, bragte efter arbejdstid kagerne ud til kunderne på cykel. Salget voksede, ægteparret begyndte at afsætte varerne gennem salgsvogne, der kørte rundt i det midtjyske område. Fra 1958 blev Ingas småkager og andre bageprodukter og-

så solgt til grossister og kom således ud til hele Danmark. Salgs-vognene ophørte med at køre i 1970, hvorefter der udelukkende blev handlet med grossister. I mellemtiden var ejendommen på Ri-bevej blevet for lille til den stadig stigende afsætning, og i 1964 byggedes en fabrik på Uhrhøj i Hover. Produktionen havde dog fortsat et præg af håndværk.⁵⁴

Dandy

Dansk Tyggegummi Fabrik var en af de virksomheder, der nød godt af det moderne forbrug. Det var smart at tygge; enhver kunne jo se i biografen og fjernsynet de store amerikanske filmstjerner gøre det, og Henry Froms placering af sit tyggegummi (og det var Dandy) på målstolpen ved straffesparkskonkurrencen i semifinalen ved OL i Rom i 1960 var guld værd for enhver tyggegummifabrikant. Og det var billigt at være med på noderne: en fem-styks pakke Dandy kostede i 1956 25 øre.

Men Dandy gjorde nu også meget selv. *Dandy kvikker bestandig* blev slået fast igen og igen med anvendelse af alle nye former for reklame. Ud over annoncer i aviser og blade, også i tegneserier, blev der i tyggegummipakkerne indlagt billeder af inden- og udenland-

Sådanne kort, placeret i tyggegum-mipakker, så børn kunne få dem at se, vakte så megen opsigt i det victorianske England, at det endte med en debat i det ærværdige Parliament i midten af 1950'erne.

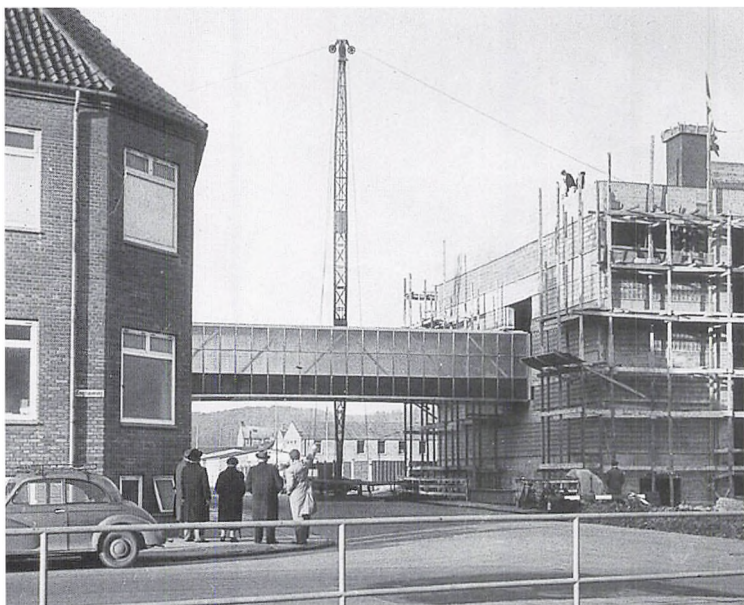

ske filmstjerner, som børnene absolut måtte samle på. En anden form var overførings- og tatoveringsbilleder i pakkerne. I 1953 begyndte virksomheden at støtte et stort cykelløb i Vejle, som fra da af fik navnet Dandy-løbet. Også reklamefilm i biograferne blev taget i brug i midten af 1950'erne, og det var bestemt en nyskabelse dengang.

Nye produkter blev udviklet. Vigtigst på langt sigt var lancering af Stimorol i 1956 som et alternativ til Dandy-tyggegummiet. Dandy var blev anvendt som mærke siden 1939 sammen med flere andre. Stimorol blev efterhånden Dansk Tyggegummi Fabriks største mærke. I 1959 kom fabrikken med sukkerfrit tyggegummi.

Moderniseringen gav sig også udslag i firmastrukturen. Indtil 1956 var Dansk Tyggegummi Fabrik en personlig ejet virksomhed, men det år blev den et aktieselskab med en aktiekapital på 2 mill. kr.

Langt den største del af produktionen - omkring 80% - gik til udlandet. Dandy indgik i 1947 et samarbejde med en københavnsk grosserer - i øvrigt en bror til Olaf Seligmann, Vejle Saalelæderfabrik - og fra hans kontor blev Dandys eksportafdeling drevet. Det var i høj grad baseret på en enkelt mands arbejde. Efterhånden som eksporten udviklede sig og konkurrencen blev stadig hårdere, var det ikke tilstrækkeligt. Eksportkontoret blev i 1963 flyttet til Vejle, og salgsarbejdet blev styrket, bl.a. gennem udnævnelse af en eksportchef og oprettelse af salgsselskaber i en række lande. I 1966 kom man så vidt, at Dandy indgik i en licensproduktion i Irak, og tre år senere, i 1969, skete det samme i Nigeria.

Dandy-broen tværs over Flegmåde sættes på plads 5. december 1958. Den forbandt Dandys "gamle" fabrik fra 1952 og den nye, som blev indviet i 1960. Broen var 17 m lang og lå 5 m over gaden. Den var bygget hos Møller & Jochumsen i Vejle og blev sat færdigmontret op, som det ses. "Det usædvanlige entreprenørarbejde blev filmet til forevisning i fjernsynets Aktuelt", skrev avisen. I dag er broen fjernet.

Dandys fabrik på Nørremarken tages i brug 31. juli 1972. Fra venstre ses Dandys tekniske direktør P. Wittig, borgmester Willy Sørensen, Erik Bagger-Sørensen, landsretssagfører B. Fisch-Thomsen, der var medlem af selskabets bestyrelse, Holger Bagger-Sørensen samt kommunaldirektør Oluf Jensen.

Produktionen steg. Omsætningstallene taler deres tydelig sprog. I 1953 var omsætningen på 3,3 mill. kr., i 1960 var den på 9,8 mill. kr. og i 1970 var den oppe på 48,3 mill. kr. Antallet af medarbejdere viste ikke samme stigningstakt, for der foregik en stadig modernisering og rationalisering. I 1953 var der 150 ansatte, i 1960 knap 200 og i 1970 omkring 350. I øvrigt er det nok værd at bemærke sig, at det ligesom i tekstilindustrien var kvinder, der fandt beskæftigelse hos Dansk Tyggegummi Fabrik. 90% af de ansatte var kvinder.

Selv om Dandy havde samlet virksomheden i en ny stor fabriksbygning på hjørnet af Enghavevej og Flegmade i begyndelsen af 1950'erne, krævede den stigende afsætning nyt byggeri. Allerede i 1958 købte virksomheden af kommunen den grund, der lå overfor, og her begyndte opførelsen af en fire-etages bygning. Den var som noget helt nyt for en væsentlig del opført af glasmursten, som lod lyset passere, således at der ikke var egentlige vinduer i bygningen. De to fabrikker på hver sin side af Flegmade blev forbundet med en bro. Bygningerne var et markant træk i bybilledet. Den officielle indvielse fandt sted i 1960.

Og så allerede to år efter blev der startet på en yderligere udvidelse. Nybygningen fra 1960 blev forlænget og for en del forhøjet med et fem-etages siloanlæg, der kom til at rumme fire siloer med hver 25 tons sukker.

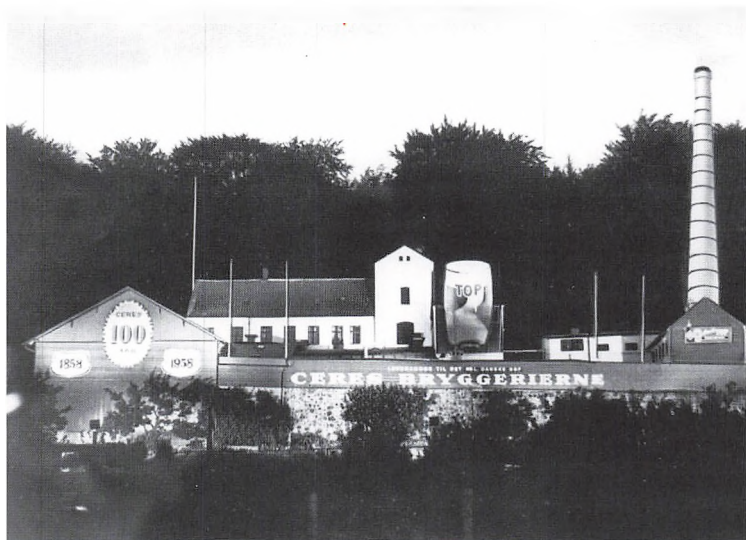
Næste udvidelse kom små ti år senere. I foråret 1970 købte Dandy A/S Werner Hansen & Co i Birkerød, der siden 1951 havde produceret tyggegummi. Et amerikansk tyggegummifirma havde i 1969 overtaget halvdelen af aktiekapitalen i Birkerød-fabrikken, men Dandy var naturligvis ikke interesseret i at få amerikansk kapital ind i en dansk konkurrent og overtog derfor firmaet, da chancen bød sig. I efteråret 1970 besluttede Dansk Tyggegummi Fabrik at flytte Birkerød-produktionen til Vejle. Dette sammen med den fortsatte afsætningsfremgang gjorde, at pladsen på Enghavevej/Flegmade var for trang. Dandy måtte på det tidspunkt køre med træholdsdrift for at følge med salget. Planerne om udvidelse og modernisering blev også næret af ønsket om at stå stærkt over for tyggegummifabrikker i EF, og en periode var der overvejelser om at bygge en fabrik inden for Fællesmarkedet, nærmere bestemt i Belgien. Hvis disse ideer var blevet realiseret, ville det have betydet fald i beskæftigelsen på Vejle-fabrikken.

Nu blev den endelige beslutning at bygge en stor fabrik på Nørremarken. Kommunen var aktiv for at få denne beslutning, idet den tilbød at købe bygningerne på Enghavevej. Salget skete i slutningen af 1970 med overtagelse 1. januar 1973. I handelen indgik, at Dandy overtog Havrebjerggård på Nørremarken, dvs. et areal på over 300.000 m². I foråret 1971 begyndte her byggemodningen til opførelsen af bygninger på i alt 17.500 m² til en samlet pris af ca. 30 mill. kr. Adressen for den nye fabrik blev god nok - Dandyvej. Efter sommerferien 1972 blev den nye fabrik taget i brug, selv om den officielle indvielse først fandt sted over et år senere, oktober 1973. Her kunne man forøge produktionen med samme arbejdskraft som tidligere, og det i toholdsdrift.

Vejle Dampmølle hørte til de virksomheder, der udbyggede med bl.a. nye siloanlæg og effektiviserede med nye maskiner og processer i 1950'erne og 1960'erne. Hertil hørte også en stadig kontrol med produktionen. Fra kornet kom ind til melet var særdigt, blev der løbende taget prøver. Billedet viser et nyindrettede laboratorium i 1960. Melet bliver ikke alene analyseret, men der finder også en prøvebagning sted. Det var afgørende, at produktet opførte sig på samme måde, hver gang husmoderen brugte det. En rationel og effektiv drift var nødvendig, hvis Dampmøllen skulle bestå; antallet af melmøller blev stærkt reduceret i perioden 1953-1973.

Ceres Bryggerierne standsede i efteråret 1973 produktionen på det smukt beliggende bryggeri på Skyttehusvejen. Det var netop beliggenheden, som var en væsentlig grund til ophøret. Af- og pålæsningsforholdene var ikke egnede til moderne drift med store lastbiler og gaffeltrucks. Fremstillingen af øl var allerede ophørt halvandet år tidligere. Til gengæld var mineralvandsaftapningen til eksport flyttet hertil fra Horsens; den overgik nu igen til Horsens. Tilbage i Vejle af det 115 år gamle bryggeri blev kun et depot.

Tulip lejede den gamle fabrik på Enghavevej et par år, og senere tog Mejeriselskabet Danmark den i brug som centrallager.⁵⁵

Nye tider skaber nye industrier

Velfærdssamfundet med bl.a. de øgede forbrugsmuligheder skabte efterspørgsel efter en lang række nye varer og produkter og gav således anledning til fremvækst og opblomstring af nye industrier. Et karakteristisk træk ved 1960'erne var en vældig vækst i byggeriet af enfamilieshuse, en vækst, som bl.a. skyldtes, at den øgede velstand gjorde det muligt at realisere mange menneskers drøm om eget hus. Men også en skattelovgivning, der var fordelagtig for viljelæjere, havde sin andel i udviklingen.

Typarhusfirmaer

En række typarhusfirmaer så som følge heraf dagens lys i Vejle i 1960'erne. Det var bl.a. Jelling Huset A/S, der blev oprettet så tidligt som i begyndelsen af 1960'erne og blev aktieselskab i 1968, og det var Hellebo Huset fra sidste halvdel af 1960'erne (aktieselskab i 1969). Sidste skud på stammen i denne periode var Karina-Huse I/S, der oprindeligt havde hjemsted i Svendborg, men som var oprettet af vejlenere, og som i 1973 startede i Vinding. I kortere eller længere tid var der også firmaer med navne som Bofix Systemhuse, TRIA huse, Trekkanthuset, Panbo-huse i Højen og Uhrhøj Huse.

Beton- og byggefirmaer

Også beton- og byggefirmaer nød godt af de gode byggekonjunkturer. Anders Bach A/S, der gik tilbage til 1899, og som i 1942 var blevet aktieselskab, udvidede i Grejsdalen i 1967 efter året før at have overtaget Vejle Ny Cementvarefabrik (oprettet 1947). Også Ulve-Beton i Vinding, der begyndte i sidste halvdel af 1960'er-

ne, og Larsen & Nielsen, Jysk Byggeindustri, som først, fra 1966, lå inde på Dæmningen, men senere byggede på Nørremarken, havde fremgang. Og det samme var tilfældet med Jyllands ældste cementvarefabrik, Vejle Cementvarefabrik fra 1892, der blev drevet af murer- og entreprenørfirmaet C. Christoffersen A/S, og som i 1966 kunne indvi en ny fabrik på Søndermarken, samt Vejle Terrazzo- og Betonvarefabrik på Boulevarden, som var fra 1959.⁵⁶

Kortere arbejdstid, længere week-ender og øget ferie sammen med den større velstand gav sig udslag i et hidtil ukendt fritidsforbrug. I Vejle førte det bl.a. til fremvæksten af en campingindustri. Jysk Camping Industri startede i 1957 i Grejsdalen. Det var dengang, teltferie foregik i et lille, hvidt, eller når det gik rigtig fint til, gult telt med skrå vægge. Allerede i 1961 flyttede Jysk Camping Industri til Isabellahøj på Nørremarken for at få plads til den stigende produktion af telte - Isabella villatelte bl.a. - og fortelte. Udvidelse af fabrikken skete både i 1963, i 1970 og i 1974, og campingvogne kom nu også ind i salgsprogrammet. En anden pioner på teltmarkedet var Campi, der lå i Møllhølm. Og der blev stadig flere virksomheder i denne branche. En driftsleder fra Campi startede i 1969 en ny teltfabrik, Vejle Teltfabrik, som i 1973 lejede lokaler i Wittrupps fabrik i Grejsdalen, efter at tekstilfabrikken var ophørt med produktion her.

Ved siden af Jysk Camping Industri på Isabellahøj kom i begyndelsen af 1970'erne Jysk Camping Caravan. Her klargjorde man campingvogne til salg i Danmark og Sverige. Af andre virksomheder i byen, der fremstillede eller solgte campingmateriel, kan nævnes Adria Caravan Import og metalvarefabrikken Athena, der bl.a. fremstillede teltstænger og udstyr til campingvogne.⁵⁷

En anden måde at campere på er lystsejls, og selv om denne fritidsforretning endnu i 1960'erne ikke havde det omfang, den senere fik, nød de små skibsværfter, der lå ved fjorden, godt af befolkningens gode kår. Børge Børresen, hvis værft yderst i Nordhavnen gik tilbage til 1939, købte i 1962 Brønsodde Skibsværft. Det var det værft, som bådebygger Adolph Ustrup havde grundlagt i 1899, og som ikke mindst under krigen havde haft meget at lave - det arbejdede for tyskerne - og derfor blev det som omtalt saboteret flere gange. Efter et par forskellige ejere blev værftet i 1956 overtaget af skibsbygger William Jansen, der bl.a. byggede et par lystfartøjer på værftet, men derefter lå det stille. For Børge Børresen var det nyerhvervede værft i første omgang kun en reserve for hans eget, hvor han byggede drager og folkebåde, men der blev hurtigt brug for Brønsodde afdelingen.⁵⁸

Ønsket om effektivitet i planlægning, dispositioner og kontrol i et konkurrencepræget, internationalt industrisamfund gav næring til fremvæksten af en helt anden og ny form for industri, edb-in-

Jysk Camping Industris annonce i Vejle Vejviser 1959. Den stod under Sportsartikler: først i 1964-udgaven var camping-udstyr blevet så stor en vare, at det fik sin egen rubrik.

Børge Børresen

Jydsk Data Center

dustrien. Det var dengang, hvor edb var så fremmedartet, at ordet blev skrevet helt ud: elektronisk databehandling. Den nye teknik, der var under stadig udvikling, skulle udnyttes. I spidsen i Vejle gik Lego og Veile Bank sammen med det københavnske Emilius Møller, der forhandlede kasseapparater samt bank- og bogholderimaskiner. I slutningen af 1964 oprettede de Jydsk Data Center, der i 1966 kunne flytte ind i egne lokaler på Nørremarken. Avisreferaterne fra indvielsen var fulde af benovelse over edb-maskinerne og gengav direktørens ord:

"...anlæg som dette rummer perspektiver med dybtgående virkning, og han forudså en revolution på dette område, en revolution, der ville kunne sammenlignes med, hvad der var sket inden for industrien.

Dataanlægget er en altid veloplagt medarbejder, og dens kapacitet er stor nok til at hjælpe bogholderier og regnskaber for firmaer på hele Vejle-egnen".

Jydsk Data Centers kunder blev først og fremmest små og mellemstore virksomheder. Meget tidligt blev automobilforhandlere over hele landet brugere af virksomhedens systemer, og det var den service, der var baggrunden for åbningen i 1970 af en afdeling i København, den første uden for Vejle. I de næste par år fulgte en afdeling i Ålborg, et firma i Haderslev blev overtaget og flyttet til Vejle, og der blev udvidet i Vejle. JDC Data, som virksomheden begyndte af kalde sig fra omkring 1970 og formelt skiftede navn til i 1972, havde ca. 100 medarbejdere og en omsætning på ca. 16 mill. kr. i 1973. Det var dermed provinsens største datacenter.⁵⁹

*Uddrag af forhandlingsprotokol
for C.M. Hess' Fabrikker 19. juni
1963.*

Bestyrelsen godkendte, at der anskaffes en maskine til elektronisk databehandling, fabrikat Frieden, til en pris af kr. 37.500. Maskinen antages at kunne spare op til tre personer, heraf 1 lærling, således at den lønmæssige besparelse bliver ca. kr. 25.000 årligt. Udgifterne til databehandling og service m.v. vil udgøre ca. kr. 13.000, således at der bliver ca. kr. 12.000 til forrentning og afskrivning.

Laur. Knudsen

Hess havde haft planer om at fremstille el-komfurer i 1940'erne, planer, som aldrig blev til noget. Ideen var imidlertid god nok, for med elektricitetens stadig større anvendelse og gassens tilbagegang var der salg i el-komfurer, bl.a. til de mange nye boliger, der blev bygget. En af landets største producenter af el-komfurer, Laur. Knudsen, Mekaniske Etablissement i København, havde afdelinger flere steder i landet. I 1959 besluttede virksomheden at placere en fabrik i Vejle. Argumentet var bl.a. byens centrale placering mel-

Hans Jessens Maskinbyggeri lå på Borgvold fra 1909 og indtil midten af 1970'erne. Allerede i 1960 blev der imidlertid købt en grund på Nørremarken, og fem år senere blev en del af produktionen flyttet berop i nye og moderne fabrikslokaler. Men der blev stadig produceret på Borgvold. Først i 1973 købte kommunen bygningerne med overtagelse senest 1975. Samtidig var fabrikken på Nørremarken blevet udvidet. "Havde vi ikke næret tiltro til, at vi kom i EF, var udvidelsen næppe blevet foretaget", sagde direktøren ved rejsegildet i januar 1973. Billedet viser Borgvold-fabrikken ved Sønderåen i slutningen af 1950'erne.

lem filialerne i Århus og Odense. En grund blev købt på Nørremarken på den sydlige side af Horsensvej, og her kunne der holdes rejsegilde i slutningen af 1960 på en moderne fabrik, der blev taget i brug i løbet af 1961. Antallet af medarbejdere, der for en væsentlig del bestod af ufaglært arbejdskraft, blev meget højt, en periode helt oppe på omkring 400, men reduceredes dog snart noget, til under 300 medarbejdere.

Den gunstige udvikling holdt imidlertid ikke så længe. I marts 1968 solgte Laur. Knudsen produktionen af husholdningsmaskiner til Ernst Voss Fabrikker i Fredericia, der i parentes bemærket ejedes af konsul John Meyer, ham der måneden efter overtog De Danske Bomuldsspinderier. Gradvist blev fabrikationen flyttet til Fredericia, og tilbage i Vejle på Nørremarken var efter afskedigelser kun omkring 20 mand, der var beskæftiget med fremstilling af forskellige el-artikler. I øvrigt skete der i 1968 også det, at Laur. Knudsen blev sluttet sammen med en anden virksomhed inden for elektronikbranchen, Nordisk Elektricitets Selskab, også København. Det nye selskab hed officielt Laur. Knudsen, Nordisk Elektricitets Selskab, men betegnes gerne LK-NES.⁶⁰

Tekstilindustrien

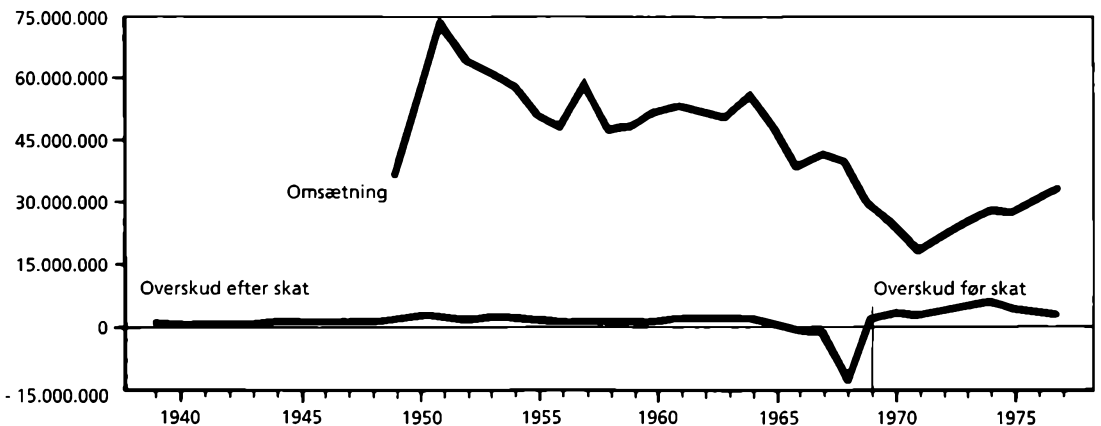
Den danske tekstilindustri havde ikke lette kår i 1950'erne og især i 1960'erne. Ganske vist steg forbruget med den højere velstand, men det var ikke uld og bomuld, der blev efterspurgt, men derimod varer, der var fremstillet af kunstprodukter. Fortsatte man i den gamle skure, opstod der problemer. Hertil kom en stærk konkurrence fra udlandet, dels fordi tilslutningen til EFTA medførte reduktioner af tolden på importvarer, dels fordi en række lande i Syd-europa og Mellemøsten opbyggede en tekstil- og beklædningsindustri, der var særdeles konkurrencedygtig som følge af lave lønninger.⁶¹

Vejle Dampvæveri

Vejle Dampvæveri klarede sig ikke godt i 1950'erne. Selvom produktionsapparatet blev moderniseret og rationaliseringer gennemført, viste omsætningen en nedadgående tendens i forhold til den relativt gode periode i begyndelsen af tiåret, og der var år med underskud eller kun beskedne overskud. Fabrikken blev efter overtagelsen af la Cours Fabrikker i 1951 udvidet i mindre omfang i 1960 og stort i 1962. Udvidelsen blev finansieret ved en forøgelse af aktiekapitalen. Kapacitetsudvidelsen gav en øget produktion og også løfte om bedre resultater. I 1962 var omsætningen 18 mill. kr., den højeste nogensinde, og overskuddet var 148.000 kr., det højeste siden 1953.

I 1963 blev så Vejle Dampvæveri opkøbt af Grenå Dampvæveri. Siden 1960 ejedes Grenå-virksomheden af De Danske Bomuldsspindierier, og Vejle Dampvæveri blev altså nu en del af koncernen De Danske Bomuldsspindierier. Interessant er det, at den tidligere direktør for Vejle Dampvæveri, H. K. Sørensen, i 1960 var blevet direktør for Grenå-foretagendet, og altså nu i 1963 var med til at

De danske Bomuldsspindierier. Omsætning og overskud 1939-1977.

opkøbe sin gamle virksomhed. Begrundelsen for opkøbet var, at der skulle ske en produktionskoordinering mellem væverierne for at billiggøre produktionen gennem rationaliseringer, og rigtigt var det da også, at de to fremstillede de samme produkter og altså var konkurrenter. Grenå Dampvæveri var i en position, hvor det kunne købe. Med en omsætning på under det halve af Vejle Dampvæveris havde det tjent betydelig flere penge. For De Danske Bomuldsspindier har det utvivlsomt været afgørende at styrke sin position som den førende virksomhed på sit område.⁶²

Det gik nemlig ikke så godt for Bomuldsspindierne. Her havde man ikke i tilstrækkeligt omfang forstået den nye tids tendenser. Produktion og overskud var faldende gennem 1950'erne, og bedre blev det ikke i 1960'erne, hvor der flere år i træk var underskud. Der blev gjort flere ting for at rette op på forholdene: nye, avancerede maskiner blev anskaffet, og omkostningerne blev søgt reduceret. Væsentligt i den sidste forbindelse var det, at fabrikken i Valby, som De Danske Bomuldsspindier havde haft siden 1906, blev nedlagt gradvist i 1960'erne og produktionen overført til Vejle. Denne koncentration var en økonomisk fordel; argumentet for dens gennemførelse var imidlertid først og fremmest mangel på arbejdskraft på Sjælland. Bygningerne i Valby beholdt Bomuldsspindierne gennem datterselskabet B. Muus & Co.

Bestyrelsen for De Danske Bomuldsspindier bestod i midten af 1960'erne af syv personer. De mest fremtrædende var direktørerne P. Stagsted og F. Kølln samt fondsbørsvekslerer og formand for fondsbørsens repræsentantskab Palle Palsby, alle tre fra København, og fra Vejle fabrikant Vald. Leth Christiansen, Elektro-Isola. Konsul P. Stagsted (født 1894) havde siden 1930 været direktør i De Danske Bomuldsspindier, formand for direktionen 1949-1966 samt medlem af bestyrelsen siden 1930. Fr. Kølln, der var født i Vejle 1901, havde været ansat i selskabet siden 1932 og blev direktør i 1949. Gennem ægteskab var Palle Palsby (født 1913) kommet i besiddelse af en aktiepost i Bomuldsspindierne, og han var siden 1959 medlem af bestyrelsen. Det var også familiebånd, der havde ført Vald. Leth Christiansen (født 1892) ind i bestyrelsen, idet han i 1932 overtog en plads her efter sin fader, købmand Fr. Christiansen. I 1960 blev han formand for bestyrelsen.⁶³

Kampen om Bomuldsspindierne

I september 1967 overtog Boss of Scandinavia aktiemajoriteten i De Danske Bomuldsspindier og dermed begyndte en turbulent tid i Spindierens historie.

Boss of Scandinavia var et kommanditselskab, oprettet af fem danske herrekonfektionsfabrikker mindre end et år tidligere, december

De Danske
Bomuldsspindier

1966. Baggrunden var, at det ikke gik godt for fabrikkerne, og de håbede gennem et samarbejde at få rettet op på økonomien. Det viste sig imidlertid hurtigt, at det var mere end vanskeligt. Og for at få kapital besluttedes det at købe aktiemajoriteten i De Danske Bomuldsspindierier, der af mange betragtedes som et velkonsolideret og velfungerende storforetagende. Det var nu en sandhed med modifikationer, som det vil være fremgået af den tidligere omtale, men det vidste Boss-folkene ikke. I Bomuldsspindieriernes bestyrelse var det især Palle Palsby, der var interesseret i at sælge, fordi han - viste det sig senere - i høj grad manglede penge: han havde faktisk begået underslæb. Derimod var "de gamle", især P. Stagsted og Fr. Kølln, imod. Palsby fik imidlertid samlet så mange aktier, at de udgjorde aktiemajoriteten. Boss of Scandinavia havde dog ikke pengene til at købe aktierne, hvis samlede pris var knap 9 mill. kr., og fik dem derfor på afbetaling. 3 millioner på bordet, og den efterfølgende, første rate var på 1 mill. kr.

Der var nu kommet store forhold til Vejle. I Vejle Amts Folkeblad udtalte direktøren for Boss, Arne Borregaard, i øvrigt tidligere vej-lenser, "...at man ikke i Vejle skal frygte, at aktieoverdragelsen vil medføre indskrænkninger... Bomuldsspindierierne er jo et rentabelt foretagende, og vi regner med, at samarbejdet med Boss of Scandinavia vil betyde en væsentlig eksportstigning".⁶¹

Det første, Boss of Scandinavia gjorde, var at få egne folk placeret i Bomuldsspindieriernes bestyrelse. Fire blev indvalgt på en ekstraordinær generalforsamling og umiddelbart efter også i bestyrelsen for Bomuldsspindieriernes datterselskab A/S B. Muus & Co, København. Tre af de gamle bestyrelsesmedlemmer blev imidlertid i bestyrelsen; det gjorde Vald. Leth Christiansen, Fr. Kølln samt P. Stagsted. Lige så snart de fire Boss-repræsentanter var indvalgt i bestyrelserne, trak de penge ud af virksomhederne. Det gjorde de blandt andet ved at pantsætte Bomuldsspindieriernes ejendom i København, tilhørende B. Muus & Co, for et større millionbeløb. Hermed var der penge til køb af aktierne. I realiteten kom Bomuldsspindierierne altså til at finansiere købet af sig selv. De tre gamle bestyrelsesmedlemmer, hvoraf den ene endog var formand for bestyrelsen, blev ikke underrettet.

De penge, som Boss fik trukket ud af Bomuldsspindierierne, forslog imidlertid ikke til at fylde den mere end tomme kasse, og da næste rate på afbetalingen på aktierne skulle falde, i slutningen af oktober 1967, ramlede det hele sammen, og Boss of Scandinavia måtte træde i likvidation i begyndelsen af november.

Der var straks nogle, der var parat til at overtage aktier i Bomuldsspindierierne. En uge efter, at Boss var trådt i likvidation, købte Peter Justesen aktierne. Peter Justesen var få år tidligere blevet direktør og formand for familieforetagendet Brdr. Justesen A/S,

Efter flere dages og nætters for-handlinger på Hotel Munkebjerg kunne konsul John Meyer om eftermiddagen den 31. juli 1968 på et pressemøde offentliggøre sin drastiske, men nødvendige rekonstruktionsplan for De Danske Bomuldsspindrier. Formanden for Tekstilarbejdernes Fagforening i Vejle, Valdemar Hummel, blev som en af de første orienteret om rekonstruktionsplanen. Her er John Meyer, Valdemar Hummel og den nye direktør for Bomuldsspindrierne, Erik Hedelund, fotograferet på Munkebjerg.

kolonial en gros i København, men havde også andre kapitalinteresser. Hvad han nu købte, var til hans store fortrydelse ikke aktiemajoriteten i Bomuldsspindrierne, men dog en dominerende post. Bl.a. havde Bomuldsspindrierne bestyrelse med Stagsted i spidsen nået at sælge de aktier, som virksomheden selv lå inde med, og Justesen kunne derfor ikke disponere over dem og derved blive enerådende. Han havde imidlertid kun aktierne i få måneder. På vej til virksomhedens generalforsamling i Vejle februar 1968 blev han dræbt ved et biluheld.⁶⁵

Så trådte konsul John Meyer, Monaco, til. Han lod sig ikke nøje med mindre end aktiemajoriteten, og da han havde fået den, blev han og tre af hans mænd i juli 1968 valgt ind i Bomuldsspindrierne bestyrelse. Bemærkelsesværdigt er det, at Stagsted blev siddende. Det gjorde han i øvrigt indtil generalforsamlingen i 1973.

Og nu blev der taget fat på en rekonstruktion af virksomheden. Direktør Fr. Kølln fratrådte, og en ny direktør, Erik Hedelund, 32 år, tog over. Behovet for en reorganisering var stor, dels som følge af det sidste tiårs udvikling i De Danske Bomuldsspindrier, dels på grund af de forudgående måneders omskiftelser. John Meyer lagde ikke fingrene imellem: "Før der var gået en måned, ville den store Vejle-virksomhed have været nødsaget til at lukke, hvis der ikke var skredet ind her i den 11. time", udtalte han i forbindelse med offentliggørelsen af sin store rekonstruktionsplan den sidste dag i juli. Det gjorde sikkert de drastiske skridt mere spiselige.

Bomuldsspindrierne største afdeling, Vardevejs-afdelingen, skulle nedlægges, for her var produktionen tabsgivende. I alt tre fjerdedele af de ansatte på de forskellige afdelinger, omkring 550, skulle afskediges, således at der kun blev 145 tilbage. Blandt de af-

skedigede var 42 funktionærer, hvoraf hovedparten, som det var skik dengang, ikke var i en arbejdsløshedskasse.⁶⁶

Produktionen blev samlet i Havnegade. Vardevejs-afdelingen blev afviklet. Omkring årsskiftet 1968-69 blev bygningerne her solgt til kommunen, der overtog dem for at sikre mulighederne for byfornyelse inde i de centrale dele af Vejle i de kommende tiår. Men en bomuldsspinderivirksomhed kom faktisk i første omgang til at fortsætte i bygningerne. Allerede i marts 1969 lejede Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi A/S en del af bygningerne og købte af De Danske Bomuldsspindrier det farveri, der havde ligget her. I 1972 lejede virksomheden yderligere betydelige dele af bygningerne, således at lejemålet var oppe på over 10.000 kvadratmeter. Flere af afdelingerne i Windfeld-Hansens Gade blev flyttet til Vardevej.⁶⁷

De Danske Bomuldsspindrier gav overskud igen i 1970, men omsætningen var faldende til og med 1971. Sidstnævnte år var den under en trediedel af, hvad den havde været på sit højeste i midten af 1960'erne. I 1972 begyndte det igen at gå fremad. For 1970 kunne der udbetales udbytte til præferenceaktiekapitalen, der havde krav på udbytte før den ordinære aktiekapital. Den fik først noget med regnskabsåret 1972. De Danske Bomuldsspindrier - den før så store arbejdsplads - havde nu 120-130 medarbejdere.⁶⁸

Også De Danske Bomuldsspindriers datterselskab, Vejle Dampvæveri, blev i allerhøjeste grad involveret i John Meyers bestræbelser på at gøre foretagendet rentabelt. I august 1970 - efter at John Meyer i foråret også havde overtaget Det nordiske Kamgarvspinderi i Sønderborg - besluttedes det, at Vejle Dampvæveris produktion skulle flyttes til Grenå Dampvæveri. Dermed blev sidste skridt taget i den udvikling, der startede i 1963 med aktieovertagelse og produktionskoordineringen mellem de to virksomheder. Overflytningen var ikke begrundet med problemer i Vejle-virksomheden, der var velfungerende, men med at nødvendige rationaliseringer og nyinvesteringer i Grenå havde skabt en overskudskapacitet her. Den var det nødvendigt at udnytte. Det økonomiske resultat af Grenå Dampvæveri i de foregående år tilsagde også, at der blev gjort noget.

88 medarbejdere havde Vejle Dampvæveri på dette tidspunkt. De blev tilbudt arbejde på John Meyers fabrikker i Grenå eller Trekantområdet, men der var ikke interesse herfor. Afviklingen skete langsomt, men 1. februar 1971 standsede produktionen på fabrikken på Horsensvej helt. Salget fra Grenå foregik fortsat i Vejle Dampvæveris navn.⁶⁹

Den øvrige tekstilindustri

Brdr. Wittrup er det vanskeligt at få driftoplysninger om, fordi det var et familieaktieselskab med under ti aktionærer. Efter en aktieudvidelse i 1962 kunne selskabet i 1963 bygge en helt ny fabrik i den daværende Hornstrup kommune, i Bredballe, på hjørnet af Horsensvej og Juulsbjergvej. Den nye, helt moderne fabrik stod færdig i 1964. Produktionen foregik nu altså to steder, i Grejsdalen og i Bredballe. Virksomheden blev udvidet i de følgende år. En klædefabrik i Fredericia blev overtaget i 1970, og i 1972-73 fandt en betydelig udvidelse og modernisering sted af fabriken i Bredballe. Produktionskapaciteten blev fordoblet. Samtidig skete en specialisering og omlægning, idet produktionen blev koncentreret om spinning af tæppegarn.

Satsningen på den øgede produktion var dyr og krævede betydelige lån. At der var vanskeligheder, fik offentligheden et klart vidnesbyrd om, da Mads Eg Damgaard, Egetæpper i Herning, i efteråret 1972 købte maskinerne i Grejsdal-fabrikken, lejede bygningerne og overtog Brdr. Wittrups tæppeproduktion. Det blev starten på Ege Axminster i Vejle.⁷⁰

Udflytning sydpå

Elektro-Isola havde fra starten holdt til i Foldegade, men i løbet af 1950'erne skete der udvidelser. Først købtes en del af Worning & Petersens sæbefabrik i Staldgårdsgade og senere, i 1958, blev der også startet produktion i en barakbygning på Nørremarken. Egentlig var det meningen, at hele virksomheden skulle samles her. Sådan gik det imidlertid ikke. Da kommunen i midten af 1960'erne var interesseret i at sanere Fiskergadekvarteret, og da det område på Nørremarken, hvor virksomheden havde fabrik, efterhånden var blevet omgivet af beboelse, besluttede Elektro-Isola at flytte til Søndermarken. De tre fabrikker blev i 1965 solgt til kommunen, som til gengæld skaffede en grund på Søndermarken, hvor arbejdet med at opføre nye bygninger gik i gang sidst på året. Den første udflytning fandt sted i 1966, og i 1968 var den fuldført.

Som underleverandør af plasticlaminater og isoleringsmaterialer til en række forskellige industrivirksomheder i vækst var det gået godt for Elektro-Isola gennem 1950'erne og 1960'erne, men byggeriet krævede en betydelig kapital, som bl.a. skaffedes ved at om-danne firmaet til aktieselskab. Elektro-Isola havde ellers været privatejet efter de første år af sin levetid at have været aktieselskab. Da en salgsafdeling i København blev indskrænket og endelig afviklet i 1972, blev kræfterne samlet i Vejle.⁷¹

Da Elektro-Isola begyndte på Grønlandsvej, var virksomheden stort set alene her. Men andre kom snart til. Bl.a. flyttede en af by-

Ib Windfeld-Hansen (født 1917). Uddannet i udlandet efter skoletiden i Vejle. Ansat på Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi 1940, direktør fra 1951 og administrerende direktør efter sin far, Holger Windfeld-Hansen, 1963-1984. Windfeld-Hansen var i en lang årrække frem til 1990 medlem af bomuldsspinderiets bestyrelsen. Som det sidste familiemedlem udtrådte han af det gamle firma, da det helt blev overtaget af Egetæpper.

Elektro-Isola

Valdemar Leth Christiansen (1892-1975). Efter at have stået i boghandlerlære og efter at have været ansat i ØK kom han i 1920 tilbage til sin fødeby Vejle, hvor han året efter, i 1921, grundlagde Elektro-Isola. Foruden at drive denne virksomhed sad han i en række af byens virksomhedsbestyrelser: Vejle Saalelæderfabrik, De Danske Bomuldsspindier og Vejle Bank.

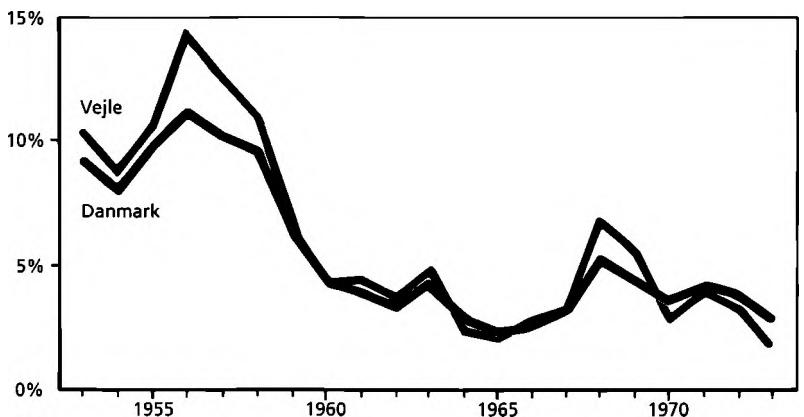
ens gamle virksomheder, Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, også til Søndermarken. Fabrikken led af pladmangel inde midt i byen, på Flegmade, og samtidig var kommunen naturligvis interesseret i arealet, der lå i samme område, hvor bygninger og jord fra bl.a. Hess og Dandy tidligere var blevet købt. Modellen var den sædvanlige: kommunen købte inde i byen og solgte udenfor, på Søndermarken i dette tilfælde. Første etape af den nye fabrik blev taget i brug efter sommerferien 1974.

Det var ikke sådan, at Vejle Bolte- og Møtrikfabrik gik godt, da beslutningen om udflytningen og nybyggeri blev taget. Gennem 1950'erne og 1960'erne var produktionen af bolte blev udvidet og også overskuddet var pænt. Der blev oprettet eksportselskaber, bl.a. i fællesskab med en anden dansk virksomhed inden for samme branche, og en udvidelse af fabrikken i Flegmade kunne tages i brug i 1965. Men omkring 1970 var der vanskeligheder. Fabrikken var nødt til at sende medarbejderne - der var ca. 200 - på udvidet juleferie i 1971, og omsætningen viste fald eller stagnation i disse år. Pris- og lønstigninger fik skylden.⁷²

Arbejdsforhold og lønninger

Diagrammet over arbejdsløsheden i årene 1953-73 viser tydeligt, hvornår de gode år satte ind: beskæftigelsen begyndte at stige fra 1957. Og derefter var de følgende års arbejdsløshedsprocenter lave; især i midten af 1960'erne kan der tales om fuld beskæftigelse. Vejle-kurven viser, at kampen om De Danske Bomuldsspindier og de rationaliseringer/afskedigelser, den medførte i 1968-1969, mærkedes i byen. Endnu i 1973, året for oliekrisens begyndelse, var mu-

Arbejdsløsheden 1953-1973⁷³

lighederne for at finde beskæftigelse for langt den overvejende del af arbejdsstyrken gode.

Perioden udviste kraftige lønstigninger, ikke mindst for industriarbejdere. I størstedelen af 1950'erne var stigningerne jævne, men fra slutningen af årtiet og frem flerdobledes lønningerne. Det var ikke kun de overenskomstmæssige lønninger, der medførte fremgangen, men også i høj grad den såkaldte lønglidning, lønforhøjelser som følge af aftaler mellem arbejdsgivere og arbejdere på de enkelte virksomheder. I en tid med høj beskæftigelse og god afsætning var det ikke vanskeligt at forhandle sig frem til mere i lønposen. Dyrtsreguleringerne gjorde naturligvis også deres. Priserne steg nemlig også, men dog ikke så meget som lønningerne. Altså reallønnen steg.

Der skete mange ændringer i arbejdsforholdene i de hektiske år i 1950'erne og 1960'erne. Blandt de positive var reduktion af arbejdstiden. Den blev i 1958 nedsat fra 48 til 45 timer, og i 1966 fortsatte nedgangen, til 44 timer, for året efter at blive 42 1/2 time og i 1970 41 3/4 time. Det var naturligvis af central betydning for de ansatte, men sandelig også for hele forbrugs- og dermed produktionsmønsteret. Hertil bidrog naturligvis også ferierne, der i 1952 blev forlænget fra to til tre uger for i første halvdel af 1970'erne gradvist at blive sat op til fire uger.

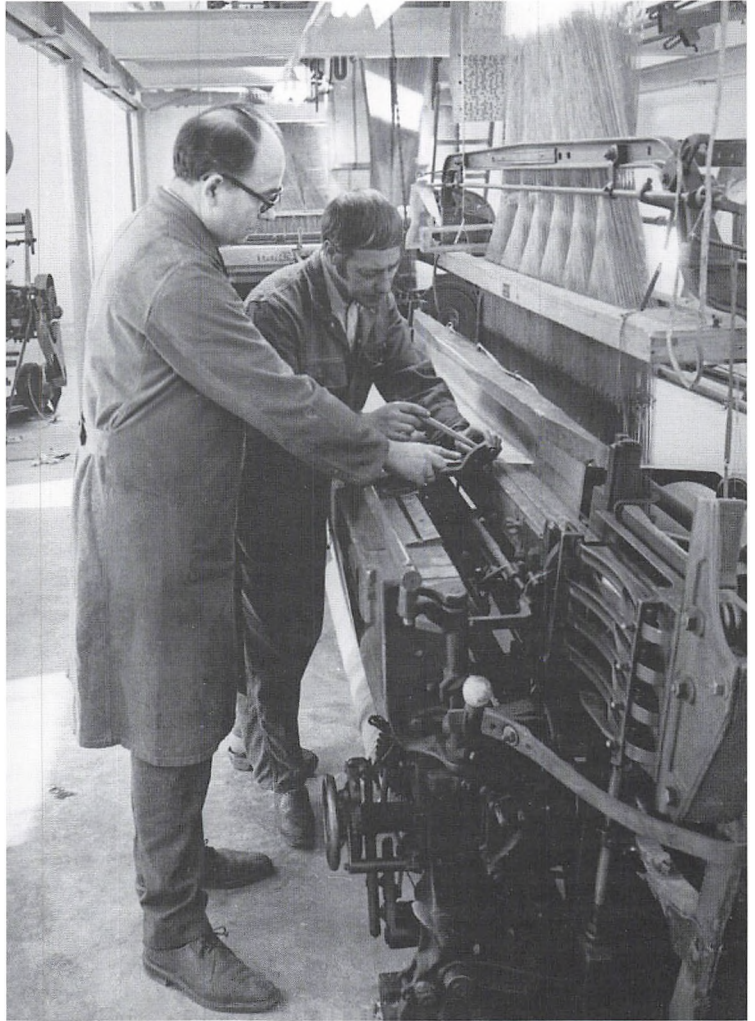
1950'erne og 1960'erne var tiden for rationaliseringer og mekaniseringer. Selv om samlebåndsarbejde som i USA vel endnu ikke var kendt i Vejle, blev gammelt håndværk og traditionelle arbejds gange efterhånden afløst og overtaget af maskiner, som ikke krævede samme dyre, faglærte arbejdskraft. Ikke mindst C.M.Hess' Fabrikker i 1950'erne var et godt eksempel herpå.

Tidsstudier og dermed indførelsen af akkorder hørte også denne periode til. Allerede umiddelbart efter besættelsen begyndte De Danske Bomuldsspinderier med tidsstudier for at øge effektiviteten, noget der bestemt ikke passede arbejderne, og som førte til strejker. Blandt de virksomheder, som senere gik i spidsen med indførelsen af akkorder, var slagterierne. Hvordan det nye blev modtaget, viser en udtalelse fra formand for Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri på generalforsamlingen i marts 1961:

“Man har i 1960 indført prøveakkord i flere af slagteriets afdelinger, og vi har været ude for en del begyndervanskeligheder, hvilket for så vidt er naturligt, da sådan et nyt felt som akkorder naturligvis har sine børnesygdomme, der skal overvindes. Det er imidlertid vor overbevisning, at det vil gå mere gnidningsløst, efterhånden som vi alle bliver mere fortrolige med denne nye aflønningsform”.

Arbejdsnedlæggelser havde fundet sted. Men snart blev akkorder hverdag. Arbejdsgiverne fik mere arbejde udført, arbejderne mere i lønposen; arbejdsskader og arbejdsulykker var noget, som begge

Dansk Textil Institut, der blev oprettet i København i 1959, havde bl.a. til opgave at uddanne ansatte inden for tekstilindustrien. Da en væsentlig del af tekstilindustrien lå i Jylland, fik Institutet allerede i 1961 en konsulent i Jylland, i Vejle, og i 1963 fulgte så en egentlig uddannelsesafdeling. Den lå i lejede lokaler i Tønnesgade, men flyttede i 1971 til trikotagefabrikken Rumox' bygning på Fredericiavej. I Molholm afholdtes kurser for både ufaglærte, arbejdsledere og farveriassistenter, ligesom der udførtes konsulentarbejde og udarbejdedes undervisningsmateriale. Ved udgangen af 1986 opbrøgte arbejdet imidlertid, da det som følge af centraliseringsbestrebelse inden for tekstilindustriens organisationer blev flyttet til Herning. Billedet er fra indvielsen af kursuscentret i marts 1971 og viser en kursist, der instrueres i brugen af en væv.

parter først mange år senere gjorde noget alvorligt ved. Det til trods for, at der så tidligt som i 1954 blev vedtaget en lov om almindelig arbejderbeskyttelse. I den omfattende lov hed det bl.a., at der ved indretningen af arbejdsstedet og ved tilrettelæggelsen af arbejdsprocesser skulle sørges for, at arbejderne var sikret mod ulykkestilfælde og sundhedsskadelige påvirkninger. I virksomheder, der havde mere end 10 arbejdere, skulle der vælges sikkerhedsrepræsentanter. Loven blev gentagne gange ændret og udvidet i de følgende årtier og fik navnet arbejdsmiljøloven.⁷⁴

Industribyen 1970

Byens befolkning var siden 1940 forøget med ca. en fjerdedel, således at antallet af indbyggere nu var oppe på ca. 32.000. Med omegnskommunerne, der netop i 1970 ved kommunalreformen blev en del af Vejle kommune, var dens samlede befolkningstal oppe på ca. 50.000 mennesker.

Erhvervsaktive i Vejle 1970⁷⁵

Landbrug mm.	822
Fremstillingsvirksomhed	8.060
El-, varme- mm. forsyning	134
Bygge- og anlægsvirksomhed	2.226
Handel mm.	4.137
Transporterhverv	1.245
Administration og liberale erhverv	6.025
Uoplyst og andet	512
I alt	23.170

Som tidligere nævnt er det ikke muligt at udskille industrien i den trykte folketællingsstatistik; derfor må det mindre tilfredsstillende begreb Fremstillingsvirksomhed bruges her. Det inkluderer både industriarbejdere og håndværkere. I Vejle havde fremstillingsvirksomhederne haft en fremgang på omkring 8% gennem 1960'erne; det svarede stort set til landsgennemsnittet. De omkringliggende byer, Horsens, Kolding og Fredericia, havde haft en betydelig større stigning.

Det var ikke sådan, at den vejlensiske industri var gået i stå, men den var på et tidligt tidspunkt kommet op på et højt niveau, og derfor var stigningen nu ikke så kraftig som andre steder i det østjyske. Generelt gik det nemlig godt i det østjyske område. Industrivirksomhederne flyttede mod vest, væk fra dyre grunde og højt betalt arbejdskraft i hovedstadsområdet. Netop i det jyske var det ikke vanskeligt at få medarbejdere. Afvandringen fra landbruget var stor i 1960'erne, og mange landmænd, der havde været selvstændige arbejdsgivere, blev gode, stabile og arbejdsomme lønmodtagere. For Vejle-industriens fremvækst spillede netop det forhold, at byen længe havde haft store virksomheder, en væsentlig rolle. De tiltrak specialiseret arbejdskraft, og denne arbejdskraft kunne selv starte virksomheder eller blive tilbudt jobs hos ekspanderende eller tilflyttende foretagender. Endelig var den centrale placering et væsentligt aktiv, som blev udbygget gennem forbedring i infrastrukturen.

Giver folketællingsstatistikken kun oplysning om helheden: fremstillingsvirksomheder, når der skal sammenlignes med andre erhvervsgrupper, er det så heldigt, at industristatistikken for 1970 giver god besked om de enkelte industrigrene i byen.

Antal ansatte i forskellige industrigrene, Vejle 1970⁷⁶

Næringsmiddelindustrien	2.379
Tekstilindustrien	1.350
Fodtøj- og beklædningsindustrien	481
Træ- og møbelindustri	85
Papir- og grafisk industri	487
Kemisk industri	235
Råstof, sten, ler mm. industri	116
Jern- og metalindustrien	1.000
Transportmiddelindustrien	52
Anden industri	202
I alt	6.387

Af de 8.060 mennesker i fremstillingsvirksomheder var ca. 6.400 ansatte i 82 industriforetagender. Som nævnt var næringsmiddelindustrien byens vigtigste industrigren; den beskæftigede ca. 37% af dem, der arbejdede inden for industrien. De store var Tulip, DO-FO, Dandy og Ingas Småkager, men der fandtes også mange mindre, som ikke var små: Vejle Dampmølle, Heedes Sukkervarefabrik, Mortensens Kaffe, Vejle Kafferisteri, P.C. Nielsen, Vejle Mineralvandsfabrik og Vejle Margarinefabrik. Tekstil- og beklædningsindustrien mm. spillede fortsat en vigtig rolle med ca. 29%. Virksomhederne i denne industrigren havde ikke helt samme størrelse som 10-20 år tidligere, men De Danske Bomuldsspinderier, Vejle Dampvæveri, Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi, Vejle Textilfabrik og Brdr. Wittrup var dog ikke små virksomheder. De små og mellemstore fandtes naturligvis også: Sparta Sko, G. Funders Rebslageri og Børstefabrik, Lilly Kjoler og Strikson. Jern- og metalindustri var med 15% den tredje vigtige industrigren i byen. Her var de store Møller & Jochumsen, Elektro-Isola, LK-Nes og Hans Jesens Maskinbyggeri. Af mindre og små kan nævnes Brødrene Taul, Frederik Andersens Maskinfabrik, maskinfabrikkerne og -værkstederne Leon Bressendorf, Th. Weissenborn & Søn, Gustav Østergaard og maskinfabriken Ferro, der oprindeligt lå i Grejsdalen, men som i 1960'erne flyttede til Assendrup. Grafisk industri og papir- og papirvareindustrien beskæftigede ca. 8%. Det var virksomheder

som Vejle Amts Folkeblad, Schweitzers Bogtrykkeri, Udbyes Bogtrykkeri, Bundgaard Andersens Eftf. og Æskefabrikken Dan.

Nok havde Vejle haft en pæn fremgang, men den var blevet overhalet af Horsens, der nu var områdets største industriby med over tusind flere arbejdere inden for industrien. Det var jern- og metalindustrien, der gjorde det i Horsens, hvor dog også næringsmiddelindustrien spillede en stor rolle. Også i Kolding var jern- og metalindustrien størst, mens næringsmiddelindustrien var størst i Fredericia.

Knap 40% af de erhvervsaktive i Vejle var kvinder. Det var en betydelig stigning i forhold til 1940. Nok var der kommet flere kvinder i erhverv, men inden for fremstillingsvirksomheder var den procentvise forøgelse og antallet af kvinder ikke helt så stor. Kun 31% af arbejdsstyrken i den samlede fremstillingsvirksomhed var kvinder. Når den procentvise forøgelse ikke var så stor, skyldes det, at dele af industrien, tekstilindustrien og næringsmiddelindustrien, tidligt havde beskæftiget kvinder og fortsat gjorde det. Således var 62% af de ansatte i byens tekstil- og beklædningsindustri kvinder. Og når det samlede antal kvinder ikke blev større inden for de samlede fremstillingsvirksomheder, hænger det sammen med, at det var inden for handel og administration, at kvinderne i 1950'erne og 1960'erne især blev ansat.

Funktionærstanden var gået stærkt frem og udgjorde nu 19% af medarbejderne inden for fremstillingsvirksomhederne. Forklaringerne herpå er flere, men bl.a. kan nævnes, at virksomhederne nok i de tider, hvor det var vanskeligt at få arbejdskraft, knyttede medarbejderne nærmere til sig ved, at de fik funktionærstatus. Men også virksomhedernes vækst og den øgede indsats på eksportmarkedet medførte, at der skulle administreres mere og bruges medarbejdere med større uddannelse. Over for funktionærernes vækst stod en tilbagegang for arbejdere, der i 1970 udgjorde 73% af arbejdsstyrken i de vejleenske fremstillingsvirksomheder.

1973 til i dag: Internationalisering

Op og ned

Årene med vækst og fremgang på næsten alle områder fik en brat afslutning i 1973 med oliekrisen. Som led i stridighederne i Mellemøsten besluttede de olieproducerende lande at nedskære olieproduktionen og - endnu alvorligere for den vestlige verden - at øge oliepriserne kraftigt. Det førte til fald i efterspørgslen og dermed også i produktionen af alle slags varer. Den industrielle verdens økonomi blev hårdt ramt, og oliekrisen indledte en årrække med op- og især nedgange, konjunktursvingninger, som man troede hørte fortiden til. Krisepræget holdt sig faktisk frem til 1990'erne og kom klarest frem ved den omfattende arbejdsløshed. Antallet af arbejdsløse var i midten af 1970'erne det højeste, det havde været siden krigen, men da befolkningstallet og ikke mindst arbejdsstyrken var steget, var arbejdsløshedsprocenten naturligvis lavere.

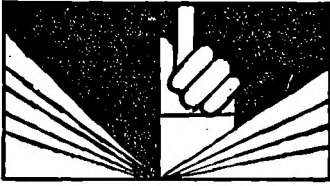
Danmark blev i 1973 tilsluttet EF. Det skete efter en folkeafstemning i oktober året før. Mange var i tvivl, men ikke arbejdsgiverne, heller ikke i Vejle. Nogle mente, at der var industriledere, der for klart fortalte deres medarbejdere, hvad der burde stemmes af hensyn til arbejdspladser og økonomisk fremgang. Resultatet af afstemningen blev klart: næsten to trediedele stemte for. Selv om man ikke kan vide, hvordan dansk økonomi havde udviklet sig uden for Fællesmarkedet, kan det fastslås, at både landbrug og industri har haft fordele af Markedet.

For industrien i Vejle var fordelene ved EF de første år efter 1973 vanskelig at se. Oliekrisen gjorde ikke disse år lette. Til gengæld satte en ekspansionsperiode ind nogle år ind i 1980'erne; meget nyt blev sat i gang, og sammenlignet med mange andre byer i landet var industrien godt kørende. Til gengæld blev den tilbagegang, der fulgte i slutningen af 1980'erne, så meget mere mærkbar, og den kunne føles helt frem til midten af det følgende årti.

Nye virksomheder

Søren Berggreen

Blandt de nye virksomheder i Vejle var en, der oprindeligt lå i Hørsholm, men som bl. a. som følge af salgsmønstret i det jysk-fynske flyttede til byen. Det var Søren Berggreen, der startede med en lille filial i midten af 1970'erne, men som hurtigt ekspanderede og byggede en stor fabrik i Vinding. I 1977 flyttede selskabet så sit hovedkontor til Vejle. Søren Berggreen fremstiller bølgepap i ruller, pap- og flyttekasser og andre former for emballage først og fremmest til det danske marked. I 1986 købte det store emballagefirma

fra
læserne

Læserbrev om erhvervsledere og medarbejdere ved folkeafstemningen om EF. Brevet stod i Vejle Amts Folkeblad 8. marts 1972.

Truer Dandy og Tulip deres ansatte?

Der går for tiden vedholdende rygter om, at der på virksomheder i Vejle afholdes funktionærmøder, hvor ledelsen giver deres ansatte den forestilling, at de vil miste deres arbejde, hvis Danmark ikke kommer i fællesmarkedet. Især hører man Dandy og Tulip nævnt i den forbindelse. På Dandy skal man have fortalt, at hvis der bliver flertal imod tilslutningen, vil man flytte fabrikken bort fra Vejle. Det lyder meget usandsynligt. For Dandy har jo opbygget sin virksomhed uden for fællesmarkedet, så det skulle ikke medføre nogen forandring, at vi bliver ved at være udenfor. Man kan heller ikke forestille sig, at virksomheden ikke skulle have udsat det store ny fabriksbyggeri, hvis usikkerheden om den kommende afgørelse var af nogen betydning for den fremtidige produktion.

Hvad Tulip angår, fortælles det, at man fra ledelsen har foreholdt arbejderne, at der bliver tale om afskedigelser i betydeligt omfang, hvis et flertal af vort folk stemmer imod tilslutningen. Også det lyder, som det kunne være et led i den almindelige forskrækkelseskampagne,

hvad vore landbrugsprodukters fremtidige afsætning angår. Netop Tulip har jo vist, at det er muligt at finde markeder uden for England. Det har altid været en stolthed for dansk landbrug at påpege, at man for hundrede år siden forstod at tilpasse sig situationen, da man skiftede om fra tilvante produktionsformer. Det ville være opløftende, hvis vi også i den nuværende situation mærkede nogen frimodighed i tillid til, at det fremskredne danske landbrug nok skulle finde en løsning. For øvrigt er det nok en diskussion værd, om dansk landbrug kan finde de fordele, man tænker, inden for fællesmarkedets forvirrede mangel på landbrugsordninger, eller om man i givet fald vil lide de tab ved at stå udenfor, som man har søgt at udregne.

I betragtning af den debat, der i øjeblikket føres om forholdene i Vejle by, ville det sikkert være meget uheldigt, om de nævnte rygter angående fremtidige tænkte forringede erhvervs muligheder i Vejle havde noget på sig. Nej, lad Vejle vise vej med et godt humør, hvordan vilkårene end bliver.

Johs. Birkedal Nielsen.

i Randers, Neopac, en trediedel af aktiekapitalen i Søren Berggreen, og fem år senere blev Vejle-firmaet helt overtaget. I virkeligheden kom Søren Berggreen dermed på finske hænder, idet Neopac i første halvdel af 1980'erne fra at være amerikansk ejet blev en del af en finsk koncern. Noget af baggrunden for Neopacs overtagelse af Søren Berggreen var nok, at virksomheden på det tidspunkt ikke gik så godt. Det blev der imidlertid rettet op på, således at der i de forløbne år derefter har været stigende omsætning og overskud. Antallet af medarbejdere er også øget.⁷⁷

Superfos Kemis historie i Vejle går tilbage til slutningen af 1920'erne, da Aktieselskabet for Kemisk Industri opførte en fabrik på bakkens til fremstilling af bl.a. vej- og tagtjære. Aktieselskabet for Kemisk Industri var et datterselskab af Dansk Svovlsyre- og Superphosfat-Fabrik, som Superfos bed tidligere. Virksomheden blev udbygget gennem årene, og der skete ændringer i produktionen. Tjæreproduktionen ophørte i 1960'erne, og det samme skete med asfaltfremstillingen i begyndelsen af 1970'erne. I tiårene fra 1950'erne var det væsentlige produkt for Vejle-afdelingen først og fremmest natronlud, der bl.a. anvendes til vandrensning. En tid var også glasuld på salgslisterne. Men også en række kemikalier, alt fra sildelag til kolevædske, er på programmet. Vejle er i dag hovedsæde for fabrikation, lagring og distribution af Superfos Kemis produkter i Danmark.

De nye industrivirksomheder var naturligt nok hyppigt rettet mod den nye tids forbrug. Det gjaldt som i Søren Berggreens tilfælde emballage, som mange firmaer fik brug for, når varer skulle forsendes og præsenteres på forretningernes hylder, og det gjaldt plastikposer til at bære varerne fra butikkerne. Det sidste fik Vejle Plastic en vældig opblomstring på. Fabrikken startede i 1968 og havde i 1976 omkring 200 medarbejdere i nye og moderne fabriksbygninger på Nørremarken. I efteråret 1976 solgte grundlæggeren, Gert Østergaard, imidlertid virksomheden til det store papir- og emballagefirma Schur International i Horsens. Fire år senere, i 1980, blev Schurs plastikfabrik i Horsens, Horsens Plastic, lagt sammen med Vejle Plastic under navnet Schur Plastic. Produkterne var nu ikke kun bæreposer, men bl.a. også tobakspunge, affaldsposer og poser til frysning af isterninger. Ud over de to virksomheder i Horsens og Vejle havde Schur også en i Kolding, Novoplastic. Efter en række gode år for Schur Plastic frem til slutningen af 1980'erne kom der et par år med underskud. Baggrunden var bl.a. dyre overenskomster med typograferne i Vejle, mens litograferne i Kolding var mere fremkommelige. Schur-koncernen tog konsekvensen. I 1990 blev stort set hele fabrikationen nedlagt i Vejle og flyttet til Kolding. Tilbage i fabrikken i Vejle var alene produktionen af isposer under Schur Consumer Products.⁷⁸

Efter at Schur i 1976 havde overtaget Vejle Plastic, dannede to af dette firmas ledende medarbejdere deres eget firma, PC Plast, på Ibæk Strandvej. Også de ville producere plastikbæreposer. Og det

kom til at gå strygende. Til trods for en brand i 1981, der medførte, at hele fabrikken måtte genopbygges, var virksomheden i 1982 oppe på at fremstille 500 mill. plastikposer om året. En væsentlig del af disse gik til eksport. Yderligere investeringer satte produktionen op i løbet af 1980'erne. I 1988 var PC Plast oppe på en omsætning på omkring 120 mill. kr. og 100 ansatte. Så købte Superfos virksomheden. Superfos havde i forvejen virksomheder, der fremstillede plastikemballage. Produktionen blev herefter lagt om, og i stedet for hovedvægt på bæreposer blev det nu andre former for plastfolie, der blev produceret. Omsætningen faldt, det samme gjorde antallet af medarbejdere, og der var underskud flere år i træk. Resultatet blev, at PC Plast lukkede i 1993. Bygningerne blev taget i brug af Superfos Kemi, som 1989-90 havde flyttet sit hovedsæde fra Kastrup til Vejle.⁷⁹

PC Plast

Af LK-Nes, som havde indskrænket kraftigt i slutningen af 1960'erne, opstod der i de følgende årtier flere nye virksomheder. Den første var Jysk El Varme Industri, der startede i slutningen af 1972 efter at have overtaget LK-Nes' rørvarmelegemeproduktion. Bag Jysk El Varme Industri stod Dansk El Varme Industri, De-vi, der havde virksomhed i Rødovre. I første omgang foregik Vejle-fabrikationen i LK-Nes' lokaler på Niels Bohrs Vej, men i 1973 kunne Jevi, som virksomheden også forkortet hed, flytte over på den anden side af Horsensvej til en ny fabrik på Valdemar Poulsensvej. Ved starten havde der været ansat 20 mand, men allerede året efter var medarbejderskaren på 50. De lavede bl.a. elvarmelegemer til industribrug, spiralkogeplader og varmelegemer til kaffemaskiner og varmtvandsbeholdere, altså en typisk underleverandørfabrikation; en væsentlig del af produktionen gik til eksport. Virksomheden gik godt og kunne i 1980 udvide fabrikken, dog uden at medarbejdertallet øgedes. Det blev også til et datterselskab i Grindsted; her laves der varmekabler. I 1984 fusionerede DE-VI og Jevi, og hovedsædet for virksomheden, der fortsatte under navnet DE-VI, blev placeret i Vejle.

Jevi

Det var virkelig gode år for virksomheden i midten af 80'erne. I 1985 købtes en grund i Vinding, og året efter kunne en ny stor fabrik på Ulvehavevej tages i brug. Fremgangen fortsatte indtil slutningen af 1980'erne, hvor regnskabet begyndte at vise betydelige underskud, ikke mindst som følge af omkostninger ved etableringen og udbygningen af datterselskaber i Sverige, Norge og Tyskland. Følgen var i 1989 først en betalingsstandsning og en uge senere en konkurs. Inden det kom så vidt, var det imidlertid lykkedes ejeren, Alfred Christensen, at oprette to nye selskaber, som købte en del af produktionsapparatet, en handling som gav anledning til megen diskussion. Men DE-VI kunne fortsætte, og det endda godt. Gennem de senere år er virksomheden gået godt. I 1992 blev pro-

DE-VI

duktionen samlet i Vejle; Grindsted og Rødovre-afdelingen blev lukket. DE-VI havde i 1994 et overskud på over 9 mill. kr. med en omsætning på 133 mill. kr. Antallet af medarbejdere er på over 200. Produktionen foregår ikke alene på Ulvehavevej, men også på Godthåbsvej, hvor en af Veitex' bygninger er overtaget. Hvem, der egentlig ejer DE-VI i dag, er ikke ganske åbenlyst. Aktierne besiddes af et engelsk foretagende, bag hvilket står to selskaber i skatte-lyet Jersey. Det er dog næppe dristigt at antage, at det stadig er den oprindelige ejer, Alfred Christensen, der står bag.⁸⁰

LK-Nes

Den gamle LK-Nes-virksomhed undergik så mange forandringer, at den kan siges at være blevet en helt ny og anden. I 1970'erne gik det fremad igen for Vejle-fabrikken og antallet af medarbejdere passede 200. Byggekrisen i begyndelsen af 1980'erne fik ingen betydning for fabrikken på Nørremarken, idet LK-Nes valgte at overføre noget af produktionen fra dets andre fabrikker til Vejle. Der skete tilmed en udvidelse af fabrikken i midten af 1980'erne, og medarbejdertallet kom op på næsten 400. Men snart gik det den anden vej: produktion blev overført til andre LK-Nes virksomheder, og her i byen samlede produktionen omkring et el-tavlesystem, Tabula. Fyringer var konsekvensen.

Allerede i 1978 havde den store danske koncern GN (Great Northern) Store Nordiske Telegraf-Selskab overtaget aktiemajoriteten i LK-Nes, som i 1986 skiftede navn til GN Laur. Knudsen A/S. Fire år senere, i 1990, blev Vejle-fabrikken solgt til en anden stor koncern, Nordiske Kabel- og Traadfabrikker (NKT) som bl.a. producerer kabler, ledninger og andet inden for elektronik, og som i

De Forenede Trailerfabrikker hører til blandt de nyere virksomheder. I 1975 startede Niels Buhl et firma, Variant Påhængsvogne, i Høgsbølt, der fremstillede mindre end hundrede trailers om året. I 1980 flyttede firmaet til Højen, for så i 1985 at flytte til Vinding, idet dog Højen-afdelingen blev bibeholdt. I Vinding blev der senere udvidet med yderligere en fabrik, idet virksomhedens Kolding-afdeling, Dan-Trailers, blev flyttet til Vejle. De forskellige firmaer og afdelinger er samlet under De forenede Trailerfabrikker, som i dag har en betydelig eksport og omkring halvdelen af det danske marked for trailers. Som bekendt er den lille påhængsvogn blev hvermands eje gennem det sidste tiår.

øvrigt i forvejen ejede Uni-Bolt i Vejle. NKT udskilte fabrikken i Vejle og en anden afdeling af LK-Nes i Ballerup i et selvstændigt firma, LK Lavspænding A/S med hovedsæde i Vejle. Det blev så i midten af 1991 solgt til et hollandsk selskab, Holec International Holding, og fik igen et nyt navn, Holec LK. På det tidspunkt var der lidt over 200 medarbejdere på fabrikken i Vejle, hvoraf to trediedele arbejdede med el-tavlefremstillingen. Den del af virksomheden blev solgt fra af Holec til ledende medarbejdere, som derefter oprettede et nyt selskab, DLK - Dansk Lavspændings Konstruktion. Det, der skete, var en adskillelse af produktionen: Holec producerede skabe til el-tavler og leverede dem til andre, der solgte færdige tavler. Blandt disse var DLK, som Holec altså var en væsentlig leverandør til. DLK's produktion foregik i det tidligere Ingadane på Wittrupvej, mens Holec blev tilbage på Niels Bohrsvej. Reduktionen af medarbejdertallet på Holec blev ikke omfattende. Derimod blev Ballerup-afdelingen lukket.⁸¹

Holec LK

DLK

Tekstilindustrien

En gammel industrigren som tekstil- og beklædningsindustrien blev underkastet store forandringer i årtierne efter 1973 og mistede position. Konjunkturerne var svingende med en nedadgående tendens. I 1970'erne talte man endog om en "døende industri", men nogle år ind i 1980'erne gik det bedre, og frem til lidt over midten af årtiet var der fremgang. Så vendte det, og generelt var de følgende år problemfyldte. Eksporten var det, der i høj grad holdt denne industrigren oppe. Norge og Sverige var hovedmarkederne. Derfor betød valutasingninger, f.eks. i forbindelse med devalueringer og høj kronekurs i forhold til de andre nordiske lande, meget. Høj dollarkurs forbedrede konkurrenceforholdene over for de fjernøstlige lavtlønslande, fordi importvarer blev dyrere med den høje kurs; omvendt gav lav dollarkurs de danske eksportvarer en bedre stilling. EF var i høj grad en fordel for tekstil- og beklædningsindustrien, for gennem aftaler, samlet i de såkaldte Multifiberaftaler, var der mulighed for regulering af importen fra lavtlønslandene, hvortil i øvrigt også de senere EF-lande Grækenland, Spanien og Portugal hørte. Da industrien i 1990'erne fik mulighed for at placere produktion i Polen, hvor lønnen var lav, benyttede den sig deraf.⁸²

Problemerne for tekstil- og beklædningsindustrien især i sidste halvdel af 1970'erne og 1980'erne afspejler sig tydeligt i byens virksomheder.

Efter de dramatiske begivenheder i slutningen af 1960'erne kom De Danske Bomuldsspinderier under John Meyer ind i en rolig periode med overskud hvert år fra 1970 og stigende omsætning fra 1972. Antallet af medarbejdere lå under 150. Ti år efter overtage-

De Danske Bomuldsspinderier

sen, i juni 1978, solgte John Meyer imidlertid stort set alt, hvad han havde i Danmark. Køberen var B&W's hovedaktionær Jan Bonde Nielsen. Og hans kreativitet - og pengebehov - var ganske stor. Det fik De Danske Bomuldsspindrier snart at mærke. Pr. 1. oktober 1978 blev De Danske Bomuldsspindrier, B. Muus & Co. samt Grenå Dampvæveri samlet, fusioneret, til et selskab, der fik navnet Gredana. "Fusionen er en ønskelig forenkling af koncernen", hed det, men at det i hvert fald ikke var hele sandheden, viste sig snart. Næste træk blev nemlig, at Gredana, der havde en egenkapital på næsten 100 mill. kr., i 1979 købte det nødlidende B&W. Spekulationen var åbenbar og medførte senere, at Bonde Nielsen af Bagmandspolitiet blev anklaget for mandatsvig. Året efter, i 1980, gik Jan Bonde Nielsen så konkurs. For Gredana betød det naturligvis tab og det i 100 mill. kr.-klassen

Men virksomheden kom dog til at leve videre. Nogle forsikrings-selskaber med Topsisikring i spidsen havde penge til gode i Gredana, og de fortsatte med at drive fabrikkerne indtil 1982. Da solgte Gredana virksomhederne i Vejle og Grenå til den københavnske tekstilkoncern B.W. Wernerfelt Handels-Aktieselskab. De Danske Bomuldsspindrier blev en såkaldt division under dette firma. Det betød, at der igen kom ro og stabilitet til virksomheden i Havnegade, hvor der også blev investeret, ombygget og moderniseret i 1980'erne og 1990'erne. En periode var der planer fremme om, at fabrikken skulle flyttes til Grenå. Hovedparten af De Danske Bomuldsspindriers produktion af spundne garner går nemlig til Grenå Dampvæveri, altså til en anden division af Wernerfelt-virksomheden. Det var derfor ikke unaturligt at flytte Vejle-produktionen til Grenå; det blev dog opgivet i slutningen af 1980'erne.⁸³

Brdr. Wittrup

Også Brdr. Wittrup blev overtaget af en ny ejer og ophørte dermed efter næsten 80 år at være et familieforetagende. Den nye ejer var Mads Eg Damgaard, der i december 1976 overtog fabrikken i Bredballe. Dermed afsluttedes, hvad der var begyndt med overtagelsen af Grejsdal-afdelingen i 1972. Mads Eg Damgaards interesse i at købe resten af Brdr. Wittrup lå dels i, at fabrikken efter udvidelsen ved Horsensvej i 1973 var tip-top moderne, dels at hans Herning-fabrik, Egetæpper, var storaftager af Wittrups garn. Forholdet Wittrup-Egetæpper lignede forholdet De Danske Bomuldsspindrier-Grenå Dampvæveri: Vejle-virksomheden producerede garner, som udenbys blev videreforarbejdet. Der var dog den væsentlige forskel, at Brdr. Wittrup ikke fik fordele hos Egetæpper; handelen mellem virksomhederne foregik på kommerciel basis, og kunne Egetæpper købe billigere andre steder, gjorde de det.

Wittrup-familiens interesse i at sælge var åbenbar. Virksomheden gik ikke godt. Trods stigende omsætning var der direkte underskud i 1974 og 1975. Gælden steg. Efter overtagelsen var der fremgang.

Der var nu overskud. Omsætningen steg fra 50 mill. kr. i 1975 til 171 mill. kr. i 1985, hvor højdepunktet nåedes. Antallet af medarbejdere blev også øget, og i 1983 udvidedes fabrikken i Bredballe med en ny produktionshal. Men derefter gik det tilbage. I regnskabsåret 1994-95 var omsætningen 101 mill. kr. efter året før at have været på 90 mill. kr.; antallet af medarbejdere lå da på omkring 120.⁸¹

Brdr. Wittrup og Gredana var ikke den eneste tekstilvirksomhed i byen, der havde problemer i 1970'erne. Vejle Textilfabrik var også i vanskeligheder, og i begyndelsen af 1976 måtte den træde i likvidation. Men nogle måneder senere blev den købt af Viggo Jensen fra Herning. Og tilsyneladende lykkedes det at få bedre styr på virksomheden. Selvsikkerheden manglede i hvert fald ikke. I 1979 udtalte fabrikant Viggo Jensen: "Der skal stadig ske en rekonstruktion af flere danske (tekstil)virksomheder. Dermed mener jeg, at der er nogle tilbage, der vil krakke." Det var næppe hans mening, at netop disse ord i særlig grad skulle komme til at gælde for Vejle Textilfabrik.

Det gik da også godt en tid. I 1984 kunne virksomheden købe en anden af byens tekstilvirksomheder, Runox. Derefter blev der gjort to fordelagtige handler: i 1985 solgtes Vejle Textilfabriks bygninger i bymidten, på Enghavevej, og året efter blev Runox-bygningerne på Friis Hansens Vej solgt til bolighuset Hansen Møbler. Gennem handlerne var der skaffet penge til, at først Vejle Textilfabrik kunne flytte til nye bygninger på Godthåbsvej på Søndermarken, og senere byggedes til Runox ved siden af. I 1990 gik Vejle Textilfabrik imidlertid konkurs, men der oprettedes straks en ny virksomhed, Væveriet Veitex, med Viggo Jensen som ejer. Egenkapitalen i det nye aktieselskab var dog begrænset, og to år senere kom en ny konkurs. Det var enden på en gammel Vejle-virksomhed. Men det var ikke helt slut med tekstilfremstilling i Veitex-bygningen. Den blev i 1994 købt af et nyt selskab, Fourtex of Scandinavia, der med nogle af de tidligere medarbejdere fra Veitex gik i gang med at producere meterverer og vår til dyner og puder. Den fik dog kun et års levetid. Så overtog De forenede Trailerfabrikker bygningen. Bygningen ved siden af - den som Runox-produktionen var flyttet ind i - blev overtaget af DE-VI.⁸⁵

Endelig er der Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi. Heller ikke her gik det godt. Omsætningen i 1970'erne og 1980'erne var meget svingende og klart nedadgående i 1980'erne; flere år viste underskud, og fra at have beskæftiget over 300 i midten af 1970'erne var der efter flere større afskedigelsesrunder hundrede færre ti år senere. Ny kapital var nødvendig, og i 1984 købte en række pensionskasser 40% af aktiekapitalen. I marts 1987 overtog så Mads Eg Damgaard og Egetæpper også denne virksomhed, idet aktiemajori-

Vejle Textilfabrik

Windfeld-Hansens
Bomuldsspinderi

retten blev overtaget. Resten af aktiekapitalen blev købt af bl.a. pensionskasserne i 1990, således at Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi blev et 100% Egeræpper-ejet selskab. Det første, Mads Eg Damgaard gjorde efter overtagelsen i 1987, var at realisere planer om udflytning af virksomheden til Vinding. Her stod en ny fabrik færdig i efteråret 1988.

Udflytningen viste sig at blive dyr, og opretningen af spinderiet tog tid. Først i 1993-94 begyndte omsætningen at stige, og efter flere år var der ikke længere underskud.⁸⁶

Beklædningsindustrien var repræsenteret i Vejle ved en række mindre virksomheder. Bedst kendt er vel Lilly Modeller, der begyndte i Vejle i 1946 og i dag sælger brudekjoler fra en række forretninger i Danmark og fra 1977 også i Tyskland. Kjolerne bliver syet i Vejle, fra slutningen af 1950'erne i den gamle FDB-bygning på Borgvold. I 1988 byggedes en ny fabrik på Bugattivej i Vinding.⁸⁷

En række af de virksomheder, der fremstillede tøj, kom i alvorlige vanskeligheder i 1970'erne og 1980'erne ikke mindst på grund af den udenlandske konkurrence. I 1973 måtte således to lukke; det var Strikson på Ibæk Strandvej med 150 ansatte og Jørch Konfektion i Vestergade med 15 syersker. Strikvarefabrikken Runox, der var startet i begyndelsen af 1950'erne, og som i 1960'erne havde virksomhed i både Mølholm og Grejsdalen, var i midten af 1970'erne oppe på at beskæftige 125 mennesker i en ny fabrik i Vinding. Men så begyndte det at gå nedad, og i 1983 var antallet af ansatte under det halve. Det blev solgt til et investeringselskab, Incentive, for som nævnt tidligere i 1984 at blive overtaget af Vejle Textilfabrik.⁸⁸

Tulip - et kapitel for sig selv

Den førende stilling, næringsmiddelindustrien havde fået i byen i 1950'erne, udbyggedes yderligere i 1970'erne og 1980'erne. De ledende i denne udvikling var Tulip, DOFO og Ingadane, der alle undergik væsentlige forandringer i disse tiår. Men som det også vil fremgå af skildringen af andre af byens virksomheder inden for denne industrigren, er de ikke enestående. Der er sket meget gennem de sidste årtier.

Efter fusionen i 1971 gik bestræbelserne i Tulip Slagterierne A.m.b.a. ud på gennem strukturrationaliseringer og investeringer at udnytte kapaciteten og samarbejdsmulighederne mellem de fem slagterier. De første to år skulle være en udviklingsfase, hvor de specielle opgaver blev fordelt på slagterierne med henblik på en produktspecialisering.

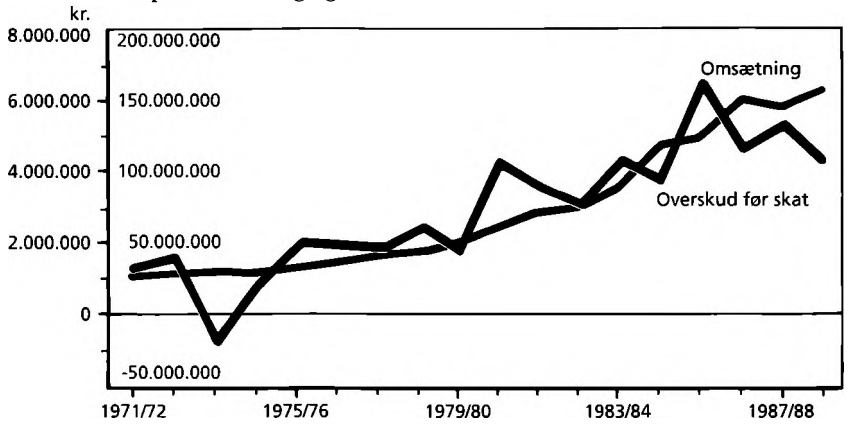
Vejle blev udset til stedet, hvor forædlingsvirksomheden skulle samles. Et vigtigt led i denne blev et nyt baconsliceri, der opførtes

på havnen, yderst i Sjællandsgade, i det område, hvor Tulip allerede havde bygget omkring 1960. Sliceriet kunne tages i brug efter sommerferien 1974. Ved rejsegildet i foråret 1974 blev der talt om, at den nye fabrik kunne betyde hundrede nye arbejdspladser. Men få måneder senere, i september, kom det frem, hvad strukturrationalisering også kunne medføre. En saneringsplan, der skulle nedskære medarbejderskaren med ca. 700 alene i Vejle, blev præseneteret. Det var en reduktion fra ca. 1.850 til 1.150 personer.

Den blev begrundet med stigende omkostninger og problemer på det internationale marked, bl.a. som følge af den af oliekrisen forårsagede valutauro og faldende EF-tilskud. Alt sammen havde det medført et enormt underskud, således at der ikke blev nogen efterbetaling til leverandørerne, landmændene. Genopretningen af økonomien skulle bl.a. ske ved en nedskæring af produktionen, der så kunne foregå i dagholdsdrift og ikke med skiftehold. Derved ville behovet for arbejdskraft falde og omkostningerne blive lavere. Også varesortimentet blev reduceret. Endvidere gav indskrænkningerne sig udslag i opsigelse af det lejemål, som Tulip havde i den tidligere Dandy-bygning på Enghavevej, der nu ejedes af kommunen. Salgsafdelingen her blev flyttet til Havnegade. Endelig kan nævnes, at saneringen gav anledning til dannelsen af et nyt firma. Tulip standsede sin skibsprovieringsafdeling, men en række tidligere medarbejdere førte det videre under navnet Vejle Meat Supply A/S.

Det var ikke så let at få skuden i den rette sejlretning, og da halvårsresultatet i 1975 ikke viste tilstrækkelig stor fremgang og dermed sikrede en a conto efterbetaling, valgte direktøren for Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri siden 1945, P. B. Johansen, at fratræde. De følgende direktører kom ikke til at sidde i 30 år. Johansen blev afløst af to sideordnede administrerende direktører; den ene forlod Tulip i 1978, og derefter var Arne Skov Thomsen eneadministrerende direktør til 1980, da også han gik. Den næste, Erik Møller, holdt til 1988. Efter nogle måneder med en konstitueret koncerndirektør, blev en ny, Flemming Bent Lindeløv, ansat i 1989. Han forlod Tulip i 1995 for året efter at blive koncernchef for Carlsberg. Han blev afløst af Sven A. Thomsen, der havde været salgsdirektør i Tulip i første halvdel af 1980'erne og derefter administrerende direktør for Havnemøllerne og senere for Kelsen (Nr. Snede).

Økonomisk gik det fremad for Tulip fra midten af 1970'erne. Og det gav sig også udslag i ansættelse af flere medarbejdere efter den drastiske saneringsplan af 1974. Om så medarbejderne var tilfredse, er et andet spørgsmål. Påfaldende er det i hvert fald, at afskedigelser og arbejdsnedlæggelser var hyppigere her end på andre arbejdspladser i byen. Ud over tilpasning til svingninger i det internationale, konkurrenceprægede marked, som Tulip opererede på, skal forklaringen på såvel fyringer og strejker som de mange direk-

Tulip. Omsætning og overskud 1971-1989.

tørskift uden tvivl søges i forskelle, ja i virkeligheden en kulturkløft, i opfattelse af arbejds- og ansættelsesforhold og professionel, industriel stordrift. Repræsentantskab og bestyrelse var andelshavende landmænd, direktører og arbejdere var lønmodtagere og organiserede.

Med 20% af alle svineslagtninger i 1985 og 11% af kreaturslagtningerne var Tulip ikke alene det største slagteriselskab i Danmark, men også blandt de absolut førende i Europa. Omkring 80-85% af produktionen gik til eksport, og denne eksport blev i høj grad formidlet gennem datterselskaberne i en række europæiske lande samt USA og fra 1986 også Japan. Fra disse salgsselskaber blev der også forhandlet andre danske virksomheders produkter, f. eks. Ceres øl.

En kraftig ekspansion foregik i midten af 1980'erne. Ved årsskiftet 1984-85 fusionerede Tulip med Expo-Fyn og i 1986 med Danish Crown Slagterierne. Begge de to virksomheder, der indgik i Tulip, var resultat af sammenslutningsbevægelsen omkring 1970. Expo-Fyn var en sammenslutning i 1970 af Andelsselskabet Odense Eksportslagteri og Andelssvineslagteriet i Bogen. I 1980 udvidedes den med slagterierne i Fåborg, Rudkøbing og Svendborg, således at den samlede omsætning i begyndelsen af 1980'erne var oppe på omkring 1,5 milliarder kr. og en medarbejderskare på ca. 1.500. Danish Crown dannedes også i 1970 ved en fusion mellem andelssvineslagterierne i Kolding og Vojens med hovedsæde i Kolding. Det havde på fusionstidspunktet en omsætning på omkring 1,4 milliarder kr. og knap 1.400 medarbejdere. Tulip kom således efter disse overtagelser op på i regnskabsåret 1986-87 at have en omsætning på 6,5 milliarder kr. og i alt ca. 5.400 medarbejdere. Koncernen med hovedsæde i Vejle var Danmarks 19. største virksomhed og Europas største slagterivirksomhed.

Forandringerens tid i Tulip var ikke slut dermed. Allerede i juli 1987 blev medarbejderantallet skåret ned ved lukning af slag-

Således illustrerede Vejle Amts Folkeblad i november 1984 fusionen Tulip-Expo.

terierne i Hammel og Odder. Og turen kom også til Vejle, hvor bl.a. den nye farsvarefabrik på Nørremarken gav store indkøringsproblemer. I det hele taget blev Tulip Nord ikke den store arbejdsplads, som det var forventet, da kommunen i 1985 solgte jord fra Øster Grundet til Tulip. Og problemerne gav sig naturligvis udslag i økonomien. "Et hul i pengekassen" blev den nye farsfabrik betegnet på et tidspunkt. Vanskelighederne blev bl.a. imødegået med fyringer.

Selv om Tulip selv ønskede at fremstille de store forandringer i koncernen, der gennemførtes i 1990, som et vigtigt led i udviklingen inden for forædlingen af slagterivarer samt tilpasning til et internationalt marked, er der dog ikke tvivl om, at de økonomiske problemer også spillede en væsentlig rolle. Efter et års overvejelser besluttedes det med virkning fra 1. april 1990 at stifte et aktieselskab, Tulip International A/S. Dette var en omvæltning inden for et selskab, der hidtil havde været ejet af andelshavere, og den foregik derfor heller ikke helt stille. Aktieejerne i det nye selskab, der fik en aktiekapital på 1 milliard kr., blev dels Tulip A.m.b.a. med 50%, dels en række finansielle investorer, bl.a. Hafnia og Lønmodtagernes Dyrtidsfond. På denne måde blev der tilført virksomheden en ganske betydelig kapital udefra. I Tulip International blev hele Tulips hidtidige forædlingsdivision placeret, dvs. farsvarefabrikken og bacon- og skinkefabrikkerne i Vejle, en baconfabrik i Haderslev og en virksomhed for bl.a. færdigretter i Svendborg. Samlet omsætning: 3 milliarder, medarbejdere: 1.600. Tilbage i Tulip A.m.b.a. blev svine- og kreaturslagterierne.

Indtil 1. oktober 1990 skulle Tulip A.m.b.a. stå for driften af Tulip International. Men da den dato blev nået, så billedet ganske anderledes ud. To nye storfusioner trådte i kraft denne dato. Tulip International var fusioneret med tre andre slagterivirksomheders forædlingsfabrikker, og Tulip A.m.b.a. sluttede sig sammen med koncernerne Østjydske Slagterier og Wenbo.

De tre andre selskaber, der fusionerede med Tulip International A/S var Danepak Ltd, der havde en fabrik i England, og som ejedes af ESS-Food, en salgsorganisation for en række slagterier. Endvidere JAKA Foods, Århus, samt endelig Nor meat, Herning, med virksomhed i Holstebro. Navnet Tulip International A/S var det, virksomhederne blev videreført under. Den samlede omsætning ved sammenslutningen, som man forestillede sig skulle være et europæisk fødevarerlokomotiv, var knap 6 milliarder kr. Ejerforholdene var ganske interessante. Hovedaktionærer var Danish Crown (se nedenfor) og ESS-Food; derudover havde Lønmodtagernes Dyrtidsfond, Kommunernes Pensionsforsikring, Unibank, Hafnia, Tryg og Nykredit væsentlige aktieposter. Aktiekapitalen var på 1.425 mill. kr.; efter en aktieudvidelse i 1993, hvor også Den Danske Bank og

Agroinvest indtrådte som aktionærer, var aktiefordelingen, at Danish Crown og ESS-Food hver havde 28% af aktiekapitalen, finansselskaberne tilsammen resten.

Sammenslutningen Tulip A.m.b.a., Østjydske Slagterier og Wenbo fik det gamle navn Danish Crown A.m.b.a., og denne fusion blev altså et andelselskab med 7.500 andelshavere.

Af fabrikker havde Danish Crown 24 på dette tidspunkt, bl.a. i Nørresundby, Hjørring og Sæby i Nordjylland (Wenbo), i Aars, Bjerringbro, Hadsten og Randers (Østjydske Slagterier) og fra Tulip A.m.b.a. - den største af de tre sammensluttede koncerner - fulgte bl.a. slagterier i Grindsted, Vojens, Kolding og Odense med.

I Vejle slagtedes der ikke længere. Den samlede omsætning var på ca. 10 milliarder kr., antallet af medarbejdere ca. 7.500. Danish Crown var altså større end Tulip International.

For Vejle fik de nye virksomhedsdannelser afgørende og mindre gode konsekvenser. Den første kom meget hurtigt: Såvel Tulip International som Danish Crown flyttede deres administration fra Havnegade i Vejle. Tulip International traf allerede i sommeren 1990 beslutning om, at hovedkontoret skulle ligge i Viby ved Århus. Dele af stabsfunktionerne er dog senere placeret i Vejle. Administrationen for Danish Crown blev i oktober 1990, efter fusionen, placeret i Randers.

En anden konsekvens af dannelsen af Tulip International var omfattende investeringer - i de første tre år blev der investeret ca. 400 mill. kr. - og voldsomme rationaliseringer, ikke kun i Danmark. Produktionen skulle være så effektiv som mulig og produkterne de bedste. En vigtig bestræbelse var at gøre Tulip mindre følsom over for valutauro og udsving i råvarepriser, således at de tidligere tiårs op- og nedture kunne begrænses. Den effektive og rationelle produktion medførte reduktion i medarbejderskaren. Tulip International havde på stiftelsesdagen 3.953 medarbejdere; tre år senere var tallet reduceret med 35% til 2.551. Og det gik ud over Vejle-afdelingerne: baconfabrikken i Sjøllandsgade, der var blevet udvidet flere gange siden starten i 1974, havde i 1990 475 medarbejdere, i 1994 var den nede på ca. 350 medarbejdere, og Tulip Nord, hvor 270 var beskæftiget på fusionstidspunktet, var efter fyringer i efteråret 1994 nede på omkring 200 medarbejdere, for dog i foråret 1995 igen at øge antallet til knap 250. Havnegade fik med en brand i 1990 dødsstødet. Bygningerne blev endelig fraflyttet i begyndelsen af 1993, hvorefter der ikke længere var noget Tulip her. Dele af bygningerne er i dag, 1996, midlertidigt udlejet, men der er ikke truffet endelig beslutning om anvendelse af området.⁴⁹

Generelt må det siges, at nydannelserne - til trods for store investeringer og satsninger på nye markeder som Rusland, hvor der blev oprettet et lager i Moskva som følge af de transportmæssige proble-

mer i det tidligere sovjetiske statssamfund, SNG - har haft store problemer. Omsætningen har været faldende og regnskabsresultaterne mindre gode. Tulip International havde i 1990/91 en omsætning på 5,6 milliarder kr., i 1993/94 var den 4,2 milliarder kr., og der havde de første år efter fusionen direkte været underskud. Danish Crowns omsætning faldt fra 10,4 milliarder lige efter sammenslutningen til 9,7 milliarder i 1993/94; her var der ikke underskud, men overskuddene var ikke noget at råbe hurra for.

Dandy - et andet og positivt kapitel for sig

Dandy var flyttet ud fra midtbyen til Nørremarken i 1972. Blot seks år senere, i 1978, udvidedes fabrikken kraftigt, med ca. 10.000 m² til i alt ca. 30.000 m². Baggrunden var en fremgang i eksporten, som i løbet af de mellemliggende år havde fordoblet produktionen. Også i Danmark steg forbruget. Den økonomiske afmatning efter 1973 kom ikke til at spille nogen rolle her. Tyggegummi var så billig og begrænset en forbrugsvarer for den enkelte, at det ikke indgik i budgettet og dermed i eventuelle nødvendige beskæringer. Fra omkring 350 medarbejdere ved udflytningen var Dandy i 1977 oppe på 500 ansatte i Vejle. Hertil kom den beskæftigelse, som licensproduktionen i Irak og Nigeria gav. En ny fabrik blev startet i Tyrkiet i 1974. Desuden var der så salgsselskaberne i udlandet. Nye oprettedes i disse år bl.a. i Australien, Schweiz, Sverige og Frankrig, således at Dandy i 1977 var oppe på i alt 11 datterselskaber uden for landets grænser. Det tolvte, i Canada, kom til i 1979.

Efter gode år frem til sidste halvdel af 1970'erne øgedes konkurrencen på det internationale marked kraftigt. Hertil kom strejke i Vejle og mindre heldige markedsføringsforhold. Det gav sig alt sammen udslag i Dandys regnskaber, som flere år direkte viste røde tal på bundlinien. Det var tilfældet i 1980, 1985 og 1987. 1985-underskuddet skyldtes i høj grad et bedrageri, som direktøren for Dandys tyske salgsselskab havde begået over en længere årrække, men som nu blev afsløret. Det var i størrelsesordenen 30 mill. kr.

Udviklingen gav anledning til forskellige initiativer for at bringe virksomheden ind i god gænge igen. Der blev investeret i nyt produktionsudstyr, ændret og moderniseret i ledelsen, sat en produktudvikling i gang samt foretaget forandringer i selskabsstrukturen og afdelingsstrukturen. Endelig blev der taget hårdt fat på markedsføringen. En række salgsselskaber blev nedlagt. Bl.a. det engelske ophørte, da forbruget af tyggegummi i England var begrænset, og også det nyligt i Canada oprettede standsedes. Et nyt kom dog til, nemlig i USA. I 1990 var Dandys 12 selskaber reduceret til fem 100% ejede salgsselskaber, i landene Sverige, Norge, Tyskland,

USA og Australien, samt et delvist ejet i Belgien. Endvidere var der et salgsselskab i Schweiz, som nu ikke direkte hørte under Dansk Tyggegummi Fabrik. De tre licensfabrikker i Irak, Tyrkiet og Nigeria var i 1982 blev forøget med en joint-venture fabrik i Zimbabwe i Afrika.

Hovedproduktet var Stimorol, som udgjorde over halvdelen af afsætningen. Men nye produkter kom naturligvis til. I 1978 overtog Dandy det svenske firma Fertin Laboratories i Malmø, der udviklede og solgte medicinsk tyggegummi. Året efter blev det flyttet til Vejle. Fertin havde sin egen forskningsafdeling. Mest kendt fra Fertin er nok tyggegummiet V6, men selskabet udviklede også tyggegummier, der skulle få folk til at holde op med at ryge, samt tyggegummi imod svamp i mundhulen, der ofte fremkommer ved AIDS eller efter kemoterapi.

Det var tredje generation, der nu stod for virksomheden. Dandy havde siden starten i 1915 været et familieforetagende, hvor søn fulgte fader. Erik Bagger-Sørensen, anden generation, havde stået for Dansk Tyggegummi Fabrik siden faderens død i 1943, og han var med i arbejdet helt til sin død i 1987 i en alder af 72. Efter et økonomisk generationsskifte havde han dog i 1975 i realiteten overladt styret til sønnen, Holger Bagger-Sørensen, der var 32 år gammel. I 1990 skete der det interessante, at Holger Bagger-Sørensen trådte tilbage som administrerende direktør i en alder af kun 47 år for alene at være bestyrelsesformand. Ny administrerende direktør blev Lars Funder, der havde været ansat på Dandy siden 1983.

I slutningen af 1980'erne viste Dansk Tyggegummi Fabriks regnskaber igen betydelige overskud. Det gav sig hurtigt udslag i udvidelser. I 1991 købte Dansk Tyggegummi Fabriks investerings-selskab Vecata et areal på ca. 500.000 m², som lå lige op ad fabrikken på Nørremarken. Nogen udvidelse var der ikke planer om på jordstykket; man ville blot sikre sig plads. Og da Dandy nogle år senere kunne købe Nordisk Solars bygning, der lå ved siden af på Dandyvej, valgte virksomheden at udvide og investere her. En anden udvidelse foregik allerede fra 1991 ved at leje en del af den tidligere Ingadane bygning i Bredballe ikke langt fra hovedfabrikken. Stimorol rykkede ind her; senere lejedes mere til Fertin.

Fremgangen fra slutningen af 1980'erne, som tog yderligere fart i 1990'erne, havde flere årsager. En aftale i 1987 med General Foods France om produktion af tyggegummi for denne storkoncern var særdeles betydningsfuld for Dandy. En lignende aftale med det norsk-svenske kæmpekonfekturfirma Freia Marabou nogle år senere spillede også ind. En tredje og væsentligere grund var, at Dandy ligesom Tulip gik ind på det russiske og østeuropæiske marked efter kommunismens fald; det gav bonus. Fra en omsætning i begyndelsen af 1990'erne på 700-800 mill. kr. voksede den i 1995 til

Erik Bagger-Sørensen (1915-1987). Erik Bagger-Sørensen blev ansat i Dansk Tyggegummi Fabrik i 1940 og blev direktør for virksomheden efter sin far, Holger Sørensen, død i 1943. Han indtrådte i bestyrelsen for Veile Bank i 1965 og fortsatte i ledelsen, da Veile Bank blev til Aktivbanken i 1971. Også i bestyrelsen for Ceres Bryggerierne, senere Jyske Bryggerier, sad han en længere årrække.

1.451 mill. kr.; tilsvarende steg overskuddet fra under 50 mill. kr. til over 100 mill. kr. Den vældige fremgang i Østeuropa førte i 1996 til indretningen af et pakkeri for Stimorol i Novgorod i Rusland. Det var "kun" et pakkeri; tyggegummiet blev stadig produceret i Vejle.

Dandy var nu Vejles største industrivirksomhed med en medarbejderskare i 1995 på hele 1.250 fastansatte. Dandy var den fjerde største tyggegummifabrik i verden, men det skal dog tilføjes, at den kun havde et par procent af verdensmarkedet. Her var Wrigley langt den største.⁹⁰

Andre forandringer inden for næringsmiddelindustrien

Andelselskabet DOFO fortsatte den fremgang, virksomheden havde haft i 1950'erne og 1960'erne. I Vejle gav det sig først udslag i, at man lejede sig ind i den af kommunen ejede tidligere Dandybygning på Enghavevej, således at DOFO nu havde to adresser på Enghavevej. I Dandy-bygningen kom administrationsafdelingen til at ligge. Næste skridt var i 1978 køb af en stor grund på Nørremarken ved alleen ind til St. Grundet, ud mod Viborgvej. I handelen indgik dels salg til kommunen af DOFO's bygninger på Enghavevej, dels forkøbsret til endnu et stort areal på Nørremarken i tilknytning til det allerede købte. I 1979 kunne en ny fabriks- og lagerbygning tages i brug på den nye adresse. Den gamle Dandybygning på Flegmåde beholdt DOFO dog, idet der blev indrettet eksportlager her.

Da havde DOFO undergået en strukturændring. Mejeriselskabet Danmark (MD), der nu havde hovedindflydelsen i DOFO, var stadig ikke tilfreds med selskabets resultater. MD fik til dels sine ønsker opfyldt i 1975, men det førte blot til utilfredshed blandt de øvrige andelshavere, og i 1977 blev der gennemført en rekonstruktion. Dansk Ost A.m.b.a. blev dannet som et moderselskab for alle MD's og DOFO's selskaber og fik hovedkontor på samme adresse i Århus som Mejeriselskabet Danmark. Dansk Ost, hvor MD altså havde den dominerende indflydelse, stod for over halvdelen af den danske osteproduktion. Det havde en samlet omsætning det første år på 1,4 milliarder kroner.

I Vejle var virksomheden byens femte største virksomhed med lidt over 300 medarbejdere på den tid. Navneskiftet til Dansk Ost foregik her først i 1983 efter en ny ændring i organisationen, og der gik ikke mange år, før navnet ændredes igen. I 1988 blev det helt klart, hvem der stod bag. Dansk Ost blev til MD Foods, da Mejeriselskabet skiftede til dette internationale navn. Mens der blev stadig færre mejerier og Dansk Ost/MD Foods på andre måder rationaliserede,

DOFO

Dansk Ost

MD Foods

oplevede Vejle-afdelingen fremgang. Der skete udvidelser på Nørremarken, og på samme tid, som Tulip købte på den anden side af Viborgvej, i 1985, benyttede Dansk Ost sig af den forkøbsret, man havde fået af kommunen i 1978. Herved sikredes mulighederne for fortsat ekspansion, en mulighed, der dog ikke blev udnyttet. I løbet af 1980'erne skete der også en vis udvidelse af medarbejderantallet, således at det kom op på 400 personer i 1990. Men ligesom for Tulips vedkommende skete der derefter en kraftig reduktion. I 1993 var antallet af medarbejdere på MD Foods i Vejle nede på ca. 200, altså halveret i forhold til 3 år tidligere. Forklaringen var rationaliseringer, sammenlægninger og nedlæggelser af afdelinger inden for koncernen.⁹¹

Ingas Småkager

Ingas Småkager i Hover udviklede sig yderligere i 1970'erne og 1980'erne og blev til lidt af et eventyr. Omsætningen steg og steg; alene i sidste halvdel af 1970'erne tidobledes den og kom op på omkring 150 mill. kr. om året. En af grundene var, at virksomheden i 1973 begyndte at eksportere sine kager, først til de skandinaviske lande, men snart også til hele verden med Japan og USA som vigtige aftagere; hjemmemarkedet kom efterhånden kun til at udgøre en lille del. En anden grund var vel, at stifternes søn, Otto Christensen, kom ind i driften og satte yderligere skub i den.

Med den stigende omsætning måtte produktionen stadig udvides og effektiviseres. I første omgang, i 1973, udvidedes fabrikken på Uhrhøj, men det viste sig snart utilstrækkeligt, selv om småkagerne nu blev lavet på samlebånd. En helt ny, fuldautomatisk fabrik blev bygget i Bredballe. Den stod færdig i 1978, og den gamle i Hover blev solgt til Vejle kommune. Antallet af medarbejdere vok-

Indvielsen af Ingadanes fabrik i Bredballe januar 1978. Fra venstre ses Otto Christensen, den initiativrige søn, der bidrog til at sætte småkageproduktionen på samlebånd, derefter bagemester Steen Andersen, kommunaldirektør Oluf Jensen, Kirsten Christensen, erhvervschef Thorkild Worm. Inga Christensen, som startede det hele i 1951, og hendes mand Peter Christensen. Den nye fabrik var på 3300m². havde kostet omkring 30 mill. kr. og havde en fuldautomatisk produktionslinje, hvoraf noget ses i baggrunden af billedet.

sede naturligvis også, fra 30 i midten af 70'erne til 80 på den nye fabrikk. Året før, i 1977, var virksomheden, der siden starten frem til 1973 havde været et enkeltmandsfirma og derefter et interessentskab, omdannet til et anpartselskab. Navnet, Ingadane Cookie Company Ltd., viser, hvem kunderne var.

Ingadane

Og fremgangen fortsatte. Fabrikken i Bredballe blev udvidet flere gange, og for at sikre plads blev, i 1985, også Sparta Sko ved siden af købt. Omsætningen var oppe på over 300 mill. kr. og medarbejderskaren på 325. Så solgte Otto Christensen det hele i maj 1986.

De nye ejere var en af Ingadanes hårdeste konkurrenter, Danish Fancy Food Group A/S i Odense. Nu begyndte eventyret at blive knap så lykkeligt. Danish Fancy Food var dannet i 1974 ved en sammenslutning af Odense Marcipanfabrik og Kjeldsen & Co. i Nørre Snede og havde en omsætning, der var dobbelt så stor som Ingadanes. I Nørre Snede blev der lavet småkager til eksport som i Vejle, og det var den hårde kamp om eksportmarkedet, der førte til overtagelsen. Det viste sig snart, at selv med en sammenslutning af virksomhederne var eksporten, især til USA, tabsgivende. Derfor besluttedes det med udgangen af 1989 at lukke Ingadane i Vejle og samle småkageproduktionen i Nørre Snede. 135 medarbejdere blev afskediget og bygningerne sat til salg. I øvrigt afhændede Danish Fancy Food Group senere Kjeldsen i Nørre Snede, men det er en anden historie.⁹²

Otto Christensen, der var 36 år, da han solgte Ingadanes fabrik og produkter, lagde ikke op. Lidt af eventyret fortsatte.

Otto Christensen havde en konkurrenceklausul, som han skulle efterleve efter salget af Ingadane, men den forhindrede ham ikke i kort tid efter at starte såvel en brød- som en kagefabrik i Vejle. Otto Christensens virksomhed hed nu Dana Foods, og allerede i efteråret 1986 begyndte en ny biscuitfabrik at rejse sig yderst på Nørremarken lige ved siden af Tulip Nord. Knap var den færdig, før der blev taget fat på samme sted at bygge en endnu større virksomhed, der skulle producere frosne brød- og kageprodukter. Da det hele var færdigt, solgtes Dana Foods. Det skete i 1990, hvor Otto Christensen afhændede fabrikkerne til det svenskejede Paaskebrød A/S (Cerealia), der ved den lejlighed tog navneforandring til Dana Foods og nu fik hovedsæde i Glostrup. Dana Foods standsede produktionen på biscuitfabrikken, men fortsatte brødfremstillingen. Vejle-fabrikken blev i 1995 solgt til Hatting Bageri i Horsens og kom således igen på danske hænder.

Dana Foods

Salget af Dana Foods var ikke enden på Otto Christensens aktiviteter. Gennem det gamle kageselskab Ingadane, som nu er omdannet til DDG Holding, driver han med hovedkontor i Vejle produktion af marmelade og honning samt import og engrossalg af vin

Vejle Fryse- og Kølehus blev oprettet i 1949 af Kr. Skou, Øster Grundet. Formålet var dels at give byens borgere mulighed for at leje frysebokse til opbevaring af fødevarer, bl.a. havens produkter, dels et tilbud til levnedsmiddelvirksomheder, der i fryse- og kølehuset kunne opbevare større partier af deres varer. Med fryserens indtog i hjemmene blev det første formål overflødig; til gengæld har behovet hos levnedsmiddelindustrien for opbevaring været stadig stigende. Efter Kr. Skous død i 1958 blev Vejle Fryse- og Kølehus et familieaktieselskab. Kapaciteten på Nørremarken er blevet stadig udvidet, og i dag har virksomheden også frysehuse i Padborg og Engesvang. Interessant er det, at selskabet ikke alene stiller frysekapacitet til rådighed for flere store supermarkeds kæder, slagterier og mejerier, men at en række firmaer har opskæringsafdelinger mm. hos Vejle Fryse- og Kølehus, og virksomheden altså således er en del af levnedsmiddelindustrien. Billedet viser kølehuset inde fra 1993.

og survarer. Der er afdelinger i Hadsund, Odense og Slagelse. Ene-
 ste produktion i Vejle er trykkeriet Dan Labels, som også tilhører
 DDG Holding. Otto Christensens koncern omsatte i 1995 for ca.
 300 mill. kr. Foretagendet har ikke hvert år givet lige pæne over-
 skud, og der har været problemer. I alt beskæftiges 130 personer,
 dog kun 25 i Vejle.⁹³

Vejle Dampmølle

Vejle Dampmølle, hvis historie man ynder at føre 600-700 år til-
 bage, blev udvidet og radikalt forandret i perioden. Den FDB-
 ejede virksomhed på havnen havde i midten af 1970'erne en omsæt-
 ning på ca. 90 mill. kr. og ca. 100 ansatte. Produktionen bestod i
 følge sagens natur af mel og gryn, herunder havregryn, som i høj
 grad, men ikke alene blev aftaget af brugser. De sidste år af 1970'er-
 ne udvidedes på havnen. Dels blev en del af Dansk Landbrugs Grov-
 vareselskabs produktionsanlæg, to pakhuse og en silo, købt i 1976,
 dels blev en ny lagerhal taget i brug i 1979. Samtidig skete en mo-
 dernisering af maskineriet i mølleriet. Den helt store fornyelse ske-
 te imidlertid 1983, hvor melproduktionen blev gennemautomati-
 seret. Nu var omsætningen oppe på over 200 mill. kr., men antal-

let af medarbejdere var ikke blevet større, tværtimod. Og den udvikling fortsatte, da grynmøllen blev moderniseret i slutningen af 1980'erne.

I 1988 skiftede Vejle Dampmølle navn til Vejle Mølle for så knap et år senere, september 1989, at blive overtaget af det svenske Cerelia, et storforetagende, som ejedes af svenske landmænd, og som året efter skulle få yderligere aktiviteter i Vejle gennem købet af Dana Foods.

For Vejle blev Cerelias overtagelse af Vejle Mølle en god ting, som førte nye aktiviteter med sig. For det blev ikke ved Vejle Mølle og Dana Foods. I begyndelsen af 1991 købte Cerelia Havnemøllerne, der havde hovedsæde i Odense og desuden afdelinger i København, Ringsted, Fredericia og Brabrand samt en række datterselskaber, bl.a. Dansk Maltcentral. Den samlede koncernomsætning var i 1990 på lidt over 800 mill. kr. Få måneder efter overtagelsen af Havnemøllerne meddelte Cerelia, at det fusionerede Havnemøllerne med Vejle Mølle, nedlagde møllen i Odense og placerede hovedsædet med virkning fra begyndelsen af 1992 i Vejle. For Vejle betød det flere arbejdspladser samt investeringer i anlægget her. I 1992 kunne der holdes rejsegilde på havnen for en lagerhal, som udvidede kapaciteten med det tredobbelte.

Mere fulgte med. Dansk Maltcentral, der trods navnet leverer forskellige produkter som brødblandinger, creme-produkter, marci-pan og chokolade til bagere, flyttede også fra Odense til Vejle. Et nyt hovedsæde byggedes i Vinding, hvor også en terminal for fordeling af varerne blev placeret. Medarbejdere kom med fra såvel Odense som et lager i Kolding.⁹⁴

Vejle Margarinefabrik blev i 1948 aktieselskab, ejet af en række vejleensiske bagere og købmænd. En brand i 1956 gav stødet til flytning af fabrikken til Nørre-marken, hvor der flere gange blev udvidet. I slutningen af 1970'erne flyttede den fra Dianavej længere ud ad Horsensvej, til Solgave Allé. Billedet viser den nye fabrik i november 1978, da den blev taget i brug. Også her blev der udvidet. I 1993 overtog det irske mejeriselskab Golden Vale en tredjedel af aktiekapitalen og i 1994 yderligere en tredjedel. Firmanavnet er nu det moderne VM Margarine. Om-sætningen har i de seneste år været på over 100 mill. kr. med et medarbejderantal på omkring 80. Produktionen går til bagere og bageriindustrien, mens kun en lille del går ud i detailhandelen. Halvdelen af produktionen eksporteres.

Jern- og metalindustrien

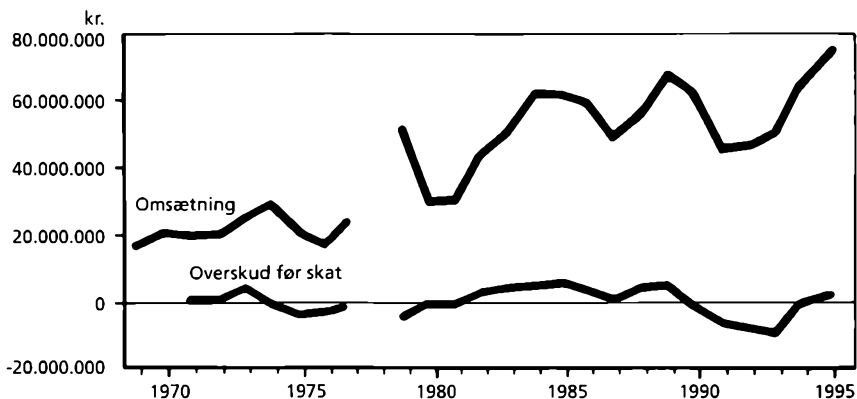
Vejle Bolte- og
Møtrikfabrik

Vejle Bolte- og Møtrikfabrik fik det ikke bedre i løbet af 1970'erne efter de dårlige år i årtiets begyndelse. Afskedigelser blev dagens orden; i 1975 var antallet af medarbejdere reduceret til det halve, omkring 100 mand. Salget af produkterne svigtede; blandt de store aftagere var landbrugsmaskinbranchen og autoindustrien, og det var ikke dem, det gik bedst for i perioden efter oliekrisen. Vanskelighederne - ikke mindst efter et drastisk fald i omsætningen i 1976 - medførte, at der fra fabrikens side var bestræbelser for enten at sælge eller indgå i et samarbejde med et andet selskab. Det resulterede i, at Nordiske Kabel- og Traadfabrikker i 1976 købte Vejle Bolte- og Møtrikfabrik. Udflytningen til Søndermarken var under vanskelighederne blevet bremset; det var håbet, at den nye ejer kunne tilføre kapital, således at det, der endnu var tilbage i Flegmade, kunne komme ud på Søndermarken. Det skete også, men først efter at Vejle-virksomheden i 1979 var blevet fusioneret med en københavnsk fabrik, som NKT også ejede, og efter at navnet var ændret til Uni-Bolt. Uni-Bolt fik hovedsæde i Vejle, den københavnske fabrik blev lukket, og produktionen koncentreret her i byen. Derefter blev der de første år af 1980'erne gennemført flere udvidelser på Grønlandsvej, og Flegmade kunne forlades. Her blev der senere opbygget en såkaldt håndværkerby, men det er en historie, der ikke skal fortælles i denne bog.

Uni-Bolt

For Uni-Bolt gik det godt gennem 1980'erne. Antallet af medarbejdere lå omkring 120, omsætningen steg lidt, og der var overskud. Årene 1990-93 blev derimod dårlige: Faldende omsætning, fra 69 mill. kr. i 1989 til 47 mill. kr. i 1991, og underskud. Antallet af medarbejdere var i 1992 nede på omkring 80. 1994 blev bedre, men der har været tale om, at Nordiske Kabel- og Traadfabrikker vil sælge det gamle Vejle-firma.⁹⁵

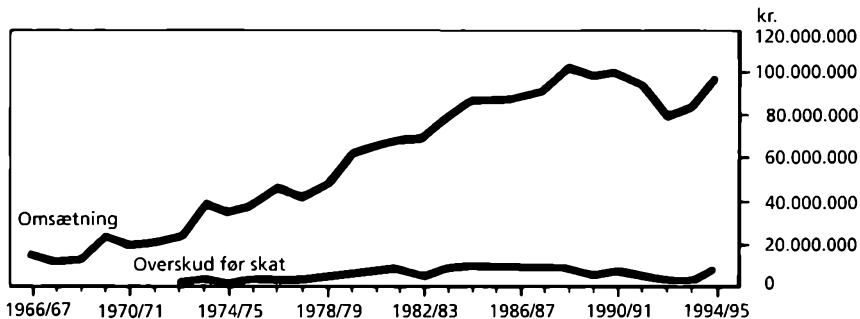
*Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, Uni-Bolt.
Omsætning og overskud 1969-1995.*

Elektro-Isola gik godt på Søndermarken. Omsætningen steg fra ca. 18 mill. kr. i 1970 til over 60 mill. kr. i 1980 for at kulminere i slutningen af 1980'erne med ca. 100 mill. kr. Begyndelsen af 1990'erne viste en tilbagegang, som bl.a. skyldtes problemer med eksporten til østlandene. Men de sidste år, 1994 og 1995, viser igen fremgang. Fra en omsætning på 78 mill. kr. i 1993 steg tallet til 97 mill. kr. i 1995. En ganske betydelig del af Elektro-Isolas produktion går til eksport. Som underleverandør producerede virksomheden såkaldte tekniske laminater, dvs. isoleringsmaterialer i plader og rør til brug i elektronik- og maskinbranchen. Også dekorative laminater som f.eks. interiør til vægbeklædning og borde til tog var noget, der blev lavet i Vejle, bl.a. til lyntog som Sølvpilene og IC-3-togene. For at holde trit med efterspørgslen blev nabogrunde opkøbt, og virksomheden udvidet, dog uden at medarbejder-tallet steg. I 1995 var der ansat 135 mennesker. Da virksomheden lå et sted, hvor der skete en kraftig udvikling af boligbebyggelsen, og da produktionen var lugtende og støjende, investeredes der ganske meget i at sikre miljøet.⁹⁶

Elektro-Isola

Elektro-Isola. Omsætning og overskud 1966-1995.

Som så mange andre firmaer i byen er også det hæderkronede Hans Jessens Maskinbyggeri blevet underkastet forandringer og overtagelse af fremmed kapital i de seneste årtier. Det var gået godt for virksomheden i årene frem til 1973; det var en tid, hvor foderstof-firmaerne havde gode tider, og disse firmaer var vigtige aftagere af Maskinbyggeriets produkter. Efter udflytningen fra Borgvold til Nørremarken og måske fordi virksomheden gik stærkt ind på eksportmarkedet, begyndte der imidlertid at opstå problemer med svingninger i omsætningen, der i midten af 1970'erne lå på mellem 15 og 20 mill. kr., og der var også røde tal på bundlinien. I 1978 blev Hans Jessens Maskinbyggeri og dets ca. 100 ansatte købt af Sophus Berendsen, en gammel, men stærkt ekspanderende dansk koncern med virke især inden for maskin- og ingeniørvirksomhed,

Hans Jessens
Maskinbyggeri

men også med interesser inden for skadedyrsbekæmpelse over hele verden.

Jesma Sophus Berendsen fik nu ikke Hans Jessens Maskinbyggeri til at give overskud, heller ikke efter at det i 1982 blev fusioneret med Kolding-firmaet inden for samme branche, Schmidt & Sønner, og tog det internationale navn Jesma. I 1985 var det nødvendigt, at der skete noget. Aktiekapitalen blev nedskrevet til 0 til dækning af underskuddene og ny kapital skaffet ved nytegning af aktiekapital. Ved årets udgang overtog Jesma endvidere et andet Sophus Berendsens-aktieselskab, nemlig Esbjerg Matador Maskiner. Jesma skiftede i den forbindelse navn til Jesma-Matador. Det tredje, der skete i 1985, var at Jesma solgte sin ingeniøraftdeling fra. Den arbejdede med udvikling og eksport af komplette korn- og foderstofanlæg. Det nye firma fik navnet Graintec.

For Jesma-Matador betød sammenlægningen en væsentlig forøgelse af omsætningen, fra ca. 86 mill. kr. i 1985 til 154 mill. kr. i 1986. Produktionen af maskiner til korn- og foderstofbranchen var nu blevet suppleret med fabrikation af bl.a. vægte og industrifiltre. De følgende år fortsatte stigningen, og omsætningen kom et godt stykke over de 200 mill. kr. Kolding-afdelingen var allerede blevet nedlagt kort efter overtagelsen, og det samme gjaldt en elektronikafdeling i Tørring. Udenlandske salgsselskaber blev også nedlagt, så det hele var samlet i Vejle og Esbjerg. I 1989 blev så Jesma-Matador solgt til et investeringsselskab, for seks år senere, i 1995, at blive overtaget af det østrigske Andritz AG og sammenlagt med dets amerikanske selskab Andritz-Sprout-Bauer Inc. Derved skulle verdens næststørste producent af maskiner til korn- og foderstofindustrien være dannet. Jesma blev nu droppet; firmanavnet er Sprout-Matador med ca. 190 medarbejdere i Vejle og lidt flere i Esbjerg.

Sprout-Matador

Graintec Graintec med binavnet Jesma Feed Mills var blevet købt af det århusianske Danish Turnkey Dairies, som på det tidspunkt var et selskab under storkoncernen De Danske Sukkerfabrikker. I 1987 overgik Pasilac-Danish Turnkey Dairies, som navnet i mellemtiden var blevet, på engelske hænder. Så sent som i 1996 købte ledelsen af Graintec imidlertid virksomheden, der således i dag igen er danskejet. Efter en kort tid at have været på Jesmas fabrik på Nørremarken flyttede firmaet til Boulevarden for nu at ligge på Enghavevej.⁹⁷

Bæltix Bæltix var et nyt firma, der blev en stor succes. Det hele startede i 1968, hvor Poul Erik Damkjær begyndte alene at fremstille maskiner til levnedsmiddelindustrien i lejede lokaler på Horsensvej. Virksomheden voksede og flyttede til Sælde ved Skibet. Her blev der udvidet, og der blev lejet lokaler på havnen. I midten af 1980'erne beskæftigede maskinfabrikken omkring 30 personer. I

1986 blev hele virksomheden så samlet på Nørremarken, hvor en grund på 15.000m² var blevet købt. En meget stor del af produktionen, transportbånd til mejerier, levnedsmiddelindustrien og bryggerier, går til eksport. Derfor oprettedes også et særligt salgsselskab, Uni-chains International, og en fabrik i USA kom også til. I Vejle var nybyggeriet på Englandsvej blevet for lille, og i 1990 købte Bæltix en grund og bygninger på den nærliggende Islandsvej, hvorefter produktionen blev delt op mellem de to fabrikker. I alt er der beskæftiget ca. 100 mennesker de to steder. Senere er der sket yderligere udvidelser; der er købt en ejendom i Vinding, hvor der er indrettet fabrik, og seneste skud på stammen er køb af en ejendom på Ibæk Strandvej til egen værktøjsproduktion. Omsætningen ønsker virksomheden ikke at oplyse, men overskuddet lå i de første år af 1990'erne årligt på mellem 4 og 10 mill. kr. Aktiekapitalen i Bæltix og Uni-chain ejes fortsat af Poul Erik Damkjær og hans familie.⁹⁸

EDB-virksomheder

Som så mange andre af byens firmaer oplevede også JDC Data omskiftelser her i den nyeste tid. I de første mange år gik det fremad. Hele Vejle-kontoret blev i 1974 samlet i nybyggede lokaler, i alt ca. 4.000 m², på Hældagervej i Bredballe. De blev udvidet nogle år senere, et fynsk firma blev opkøbt, og omkring 1980 oprettedes datterselskaber i Norge og Sverige. Ekspansionen nød godt af, at aktiekapitalen i JDC Data fra 1979 kom 100% på NCR's hænder, idet såvel Lego som Aktivbanken (Veile Bank) solgte deres aktier. JDC blev således en del af en multinational koncern, der havde hovedsæde i USA. I midten af 1980'erne var JDC oppe på en omsætning på ca. 250 mill. kr. og havde over 400 medarbejdere, heraf 300 alene i Vejle. Fremgangshastigheden aftog i slutningen af 1980'erne, men der var dog stadig overskud, og omsætningen kom over 300 mill. kr. Men så gik det skævt. Flere år i træk i 1990'erne var der underskud, og såvel omsætning som antallet af medarbejdere faldt. Forklaringen skal søges flere steder, men den ekspansive strategi, som firmaet i øget grad fulgte omkring 1990, bidrog nok til at sprede kræfterne for meget. Det ville de nye ejere ikke se på. I 1991 var NCR blevet solgt til en anden og endnu større multinational koncern AT&T. I slutningen af 1994 udskiftede AT&T så den hidtidige direktør og gav JDC et nyt navn, AT&T Istel Nordic, efter at have splittet virksomheden op. Allerede tidligere var revisorkundegruppen solgt, og nu blev også løsningen af edb-opgaver for trælastkunder afgivet. Samtidig oprettede to af JDC's tidligere ledende medarbejdere et nyt firma, Sintas, der i Vinding overtog både en række medarbejdere fra Bredballe og en række opgaver; andre

JDC Data

Knud Frederiksen (født 1927) var uddannet civiløkonom og bl.a. ansat hos IBM, før han i 1964 kom til det nystartede Jydsk Data Center. Han var administrerende direktør frem til 1986, da han blev afløst af Christian Møller. Knud Frederiksen var dog fortsat knyttet til JDC som næstformand for bestyrelsen indtil foråret 1987.

gik til det svenskejede Capella Danmark, der drev virksomhed i AT&T's bygning i Bredballe. AT&T Istel Nordic skal nu alene koncentrere sig om edb-løsninger til autoforhandlere og servicestationer, og det ikke alene i Danmark eller Norden, men i hele Europa, Mellemøsten og Afrika.⁹⁹

Andre edb-firmaer JDC var ikke det eneste edb-firma i byen, men langt det største. I kølvandet på det, i kraft af andre industriers og administrationers efterspørgsel efter hardware, software og edb-support og takket være byens centrale placering oprettedes der fra sidste halvdel af 1980'erne en række firmaer og afdelinger af større selskaber. Nogle havde kun en kort levetid, og andre oplevede svingninger i antallet af ansatte, men generelt var branchen godt repræsenteret. Blandt virksomhederne kan nævnes Dansk Data Elektronik, MicroTech, Unik System Design og Modacad på Tirsbæk slot. Navnene lyder da avancerede! Karakteristik for byens edb-firmaer var, at de i høj grad løste administrative opgaver, også i forbindelse med den offentlige administration i byen.¹⁰⁰

Erhvervspolitik - Jordpolitik

Efter at Erhvervsrådet i realiteten var blevet nedlagt i 1944, havde Vejle kommune ikke nogen organisation, der tog sig af erhvervspolitikken. Mens Willy Sørensen var borgmester, dvs. i årene 1946-1978, kan man sige, at han var erhvervschef og stod for erhvervspolitikken. Der foregik ikke meget, han ikke var orienteret om eller involveret i. Men i slutningen af sin tid fik han dog et behov for, at der blev holdt styr på tingene. Derfor blev der i 1975 nedsat et såkaldt beskæftigelsesudvalg, der i 1979 blev omdøbt til Erhvervsråd. Det var kommunen, der finansierede dette erhvervsarbejde, men i Erhvervsrådet og i dets repræsentantskab deltog byens erhvervsliv og organisationer. Erhvervsrådet tog sig af en lang række opgaver som bl.a. oprettelse af grupper til drøftelse af erhvervsfaglige emner, hjælp til iværksættere og eksportfremme, igangsættelse af nye uddannelser samt udarbejdelse af materiale, der skulle "sælge" Vejle. Også i jordpolitikken, fremskaffelse af egnede arealer til virksomheder, var Erhvervsrådet og dets sekretariat, Erhvervscentret, særdeles aktivt.¹⁰¹

Kommunens primære erhvervspolitik var nemlig jordpolitik. Siden 1950'erne var der ført en klar og aktiv jordpolitik over for erhvervsvirksomheder. Ejendomme i det centrale Vejle blev opkøbt til gode priser med henblik på bysnering. Samtidig blev jorde rundt om byen inden for kommunegrænsen overtaget, byggemodnet og tilbudt virksomhederne. Priserne på de nye arealer var favorable for dels at flytte fabrikker ud, dels at tiltrække nye. Der er i det foregående nævnt en række eksempler på industrivirksomheder,

der blev opkøbt i bymidten af kommunen, og hvoraf nogle flyttede ud: Dandy, Vejle Saalelæderfabrik, Hess og Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi, og der var endnu flere: Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, DOFO, Hans Jessens Maskinbyggeri, Elektro-Isola og Worning & Pedersen. Ved slutningen af 1960'erne var det ved at være lidt af et problem for Vejle at skaffe jord til virksomheder inden for kommunegrænsen. Problemet blev dog løst. Overalt i landet blev der ved udsigten til en kommunalreform påbegyndt et planlægningsarbejde, hvor kommunerne gik sammen for at afstikke muligheder og retningslinier for den fremtidige erhvervsudvikling. Således også i Vejle, hvor kommunen før 1970 samarbejdede med omegnskommunerne. Efter kommunalreformen i 1970, hvor omegnskommunerne blev en del af Vejle kommune, lettedes planlægningsarbejdet betydeligt, idet der nu kunne laves en samlet plan og disponering for placering og udbygning af industrien inden for et stort område. Det er nok værd at bemærke sig, at dette arbejde gennem årene har ført til, at der i dag ikke er industrivirksomheder i midtbyen, når bortses fra havnen.¹⁰²

Mere end nogen anden kom i 1980'erne sagen om køb og salg af jord til Tulip til at anskueliggøre Vejle kommunes erhvervs politik via jordpolitik: "...hvor [skal] den nye opskærings- og forædlingsfabrik ligge? I Vejle, Hedensted, Horsens kommuner eller måske i Kolding, som også byder sig til?"

Således blev spørgsmålet formuleret i Vejle Amts Folkeblad i december 1984.¹⁰³ Det var i realiteten den centrale problemstilling i Tulip-jordsagen, der skulle optage sindene den næste halve snes år: Hvem skulle have arbejdspladserne?

Tulips bygninger i Havnegade var ikke længere tidssvarende og rationelle, og virksomheden ønskede derfor at bygge en helt ny fabrik, et ønske, som yderligere blev forstærket efter fusionen i 1984 med Expo-Fyn. Det var imidlertid ikke en given sag, at den nye fabrik skulle ligge i Vejle. Gennem 1984 og 1985 blev der forhandlet med såvel Horsens, Hedensted som Vejle kommuner. Det var ikke småting, Tulip skulle bruge: 45 hektar jord, hvor der kunne være 35.000 m² virksomhed under tag, en central beliggenhed, arbejdskraft og en stor spildevandskapacitet. Til gengæld kunne Tulip stille tusinde arbejdspladser i udsigt, et forhold, der naturligvis altid vil spille en væsentlig rolle for en kommune, og i en tid som 1980'erne med arbejdsløshedsproblemer var det et særligt trumfkort. Hedensted kunne ikke klare spildevandet, og når det endelige resultat blev, at Tulip i september 1985 valgte Vejle, skyldes det uden tvivl, at bygningerne i Havnegade indgik i aftalen med kommunen.

Det var en aftale, der siden skulle stå megen blæst om. Set i bakspejlet, med historiens alen, kan den imidlertid ikke betegnes som andet end aktiv, målbevidst og vel ikke engang særlig dristig er-

hvervspolitik. Der blev lavet et mageskifte mellem Tulip og kommunen. Tulip købte for 7,7 mill. kr. 43 hektar af Øster Grundets jorder på Nørremarken. Det var ganske vist jord, som kommunen ikke ejede, men den skulle nu eksproprieres; derfor lå kommunens udgift i den forbindelse heller ikke fast. Det gjorde derimod den pris, som kommunen skulle give for Tulips del af mageskiftet, Havnegade-arealet, nemlig 13,3 mill. kr. Da Tulip ikke ville fraflytte området med det samme, skulle slagteriet betale leje til kommunen. Hvornår lejemålet ophørte, afhang af Tulips fraflytning af bygningerne. Det var der fastsat ret løse rammer for. Administrationsbygningen mm. skulle kommunen overtage til 20 mill. kr., der imidlertid skulle pristalsreguleres frem til overtagelsen senest i 1993; fabriksbygningerne var solgt til 43 mill. kr., der også skulle pristalsreguleres frem til kommunens overtagelse, som kunne finde sted så sent som i år 2000. I øvrigt havde Tulip en tilbagekøbsret. Endelig skal det nævnes, at Tulip som storforbruger fik særlige favorable vand- og spildevandsafledningstakster.

Handelen blev i september 1985 vedtaget i byrådet med 21 stemmer for, mens Jørgen Lund, DKP, og Flemming Christensen, SF, gik imod, og de sidstnævnte indankede handelen for Tilsynsrådet for Vejle amt. Rådets svar forelå i juni 1986 og var særdeles kritisk. Bl.a. hed det, at byrådet - som kunne have gode byplanmæssige grunde til at erhverve Havnegade-fabrikken - skulle have sikret sig et fast overtagelsestidspunkt eller i hvert fald haft retten til selv at bestemme det. Tilsynsrådet var af den opfattelse, at byrådet ikke burde have vedtaget aftalen i den foreliggende form, og det blev foreslået, at den blev genforhandlet. Endvidere kritiseredes det, at arealet på Nørremarken var solgt til en fast pris, uden at byrådet vidste, hvad det skulle give for jorden. Når kommunens samlede udgift i den forbindelse var fastslået, forbeholdt tilsynsrådet sig ret til at vende tilbage for at vurdere, om kommunen havde lidt tab herved. Underforstået: en erstatningssag for de byrådsmedlemmer, der havde stemt for, kunne komme på tale.

Og det viste sig snart, at den pris, Tulip skulle betale for de 43 hektar, var for lav. I november 1986 kom Taksationskommissionen, der skulle fastsætte prisen for den eksproprierede jord, til en pris, der lå væsentlig højere end den, kommunen havde regnet med, og som Tulip havde betalt. En Overtaksationskommission nedsatte prisen lidt, men den var stadig højere, og det hele endte i landsretten. Her anlagde ejerne af Øster Grundet sag mod kommunen og fik medhold et godt stykke af vejen. I hvert fald blev den endelige pris højere end både Taksationskommissionen og Overtaksationskommissionen havde fastsat den. Dommen blev stadfæstet af Højesteret i 1990, og det blev derved fastslået, at kommunen havde haft et tab på 13,5 mill. kr. i forbindelse med jordhandelen med Tulip. Tilsynsrådet gjorde

herefter de politikere, der havde stemt for handelen, ansvarlige og krævede, at de betalte en bod på 30.000 kr. Det krav måtte efter en anke fra en af politikerne en tur omkring Indenrigsministeriet, der imidlertid havde samme opfattelse. Også ombudsmanden nåede så sent som i 1993-94 at blive inddraget i sagen. Men altså: politikerne, der havde stemt for, måtte betale 30.000 kr. hver for at have søgt at fremme byens erhvervsliv.

Det første spadestik på Tulipgrunden blev taget i september 1986, og en ny farsvarefabrik var i gang på Tulip Nord fra november 1988.¹⁰¹

Da kommunen var i gang på Nørremarken, nøjedes man ikke med at ekspropriere de 43 hektar til Tulip. Der blev i forbindelse med Tulip-købet lavet en lokalplan, som bragte i alt 95 hektar ind i byzonen. Af det areal, der var tilbage, efter at Tulip havde fået sit, overtog kommunen 12 hektar. Tilbage blev ca. 40 hektar, hvoraf knap 30 blev solgt til entreprenørfirmaet Højgaard & Schultz direkte af ejerne af Øster Grundet. Højgaard & Schultz' pris lå væsentlig over den, som Tulip skulle betale til kommunen. Højgaard & Schultz-prisen spillede en væsentlig rolle, da domstolene fastsatte den endelige pris for Tulip og altså dermed kommunens tab. Det viste sig imidlertid, at det kneb for Højgaard & Schultz at komme af med arealet. Det var tanken, at firmaet efter at have byggemodnet ville sælge jorden til firmaer på den betingelse, at Højgaard & Schultz skulle bygge. I 1991 lykkedes det at komme af med otte hektar til Vejle Fryse- og Kølehus. Men resten solgtes i 1993 til kommunen - til en lavere pris end firmaet havde givet i 1986.¹⁰⁵

Nordøst for trekanten Viborgvej-Horsensvej, i Lysholt-området, blev der med kommunens aktive medvirken fra sidste halvdel af 1980'erne udarbejdet planer for erhvervsbyggeri. Storinvestorer købte meget betydelige arealer, og Danmarks Transport Center (DTC) blev bygget ved den nyanlagte motorvej, hvor det kunne tages i brug samme år, som motorvejen blev indviet, 1990. Blandt investorer i området var Kirkbi, et Lego-firma, som ejer både andele i DTC og omliggende arealer. DTC udvidede flere gange, og der opstod på et tidspunkt en plan om at anlægge et godsbanespor fra Hedensted til Transportcentret, men det blev opgivet i 1995. Økonomisk var de første år ikke gode; man skulle helt frem til 1994, før DTC gav et beskedent overskud.¹⁰⁶

Også sydøst for byen var kommunen aktiv i sin jordpolitik. Vinding var siden 1960'erne blevet et sted, hvor mange virksomheder flyttede ud eller nye byggede. I det foregående er nævnt en række, og flere kunne føjes til: Vejle Amts Folkeblad fik et nyt, flot bladhus, Højgaard & Schultz byggede - efter at have solgt jord i nord - en materielgård, og Fakta og Jysk Sengetøjslager opførte store centrallagre. Så sent som i 1989 købte kommunen et stort areal fra

ejendommen Egelund, der var kommet på tvangsauktion, og arealet kunne i 1990 sættes til salg for erhvervsvirksomheder. Denne udstykning danner grænse til Børkop Kommune. Yderligere udbygning den vej kan kun ske i Børkop Kommune.¹⁰⁷

Bestyrelsessammensætning 1987

En sammenligning mellem sammensætningen af bestyrelserne i byens virksomheder i 1955 og i slutningen af 1980'erne viser markante forskelle. Den tydeligste er, at det lokale islæt ikke længere spillede den samme dominerende rolle i 1987 som i 1955. Der ses her bort fra medarbejdervalgte repræsentanter. I De Danske Bomuldsspindier var der ikke en eneste fra byen; i 1955 havde der dog været en. Windfeld-Hansens Bomuldsspindier, hvor der tidligere alene sad familiemedlemmer i bestyrelsen, havde kun en tilbage, Ib Windfeld-Hansen. Mads Eg Damgaard fra Herning var bestyrelsesformand. Det var han også i Brdr. Wittrup, hvor der nu ingen Wittrup'er var og ej heller nogen vejlenser. Uni-Bolt, engang Vejle Bolte- og Møtrikfabrik, nu datterselskab af Nordiske Kabel og Traadfabrikker på Frederiksberg, havde kun udenbys bestyrelsesmedlemmer; i 1955 var de alle fra Vejle. Bestyrelserne var som virksomhederne blevet nationale og internationale.

Et andet nutidigt træk var, at bestyrelserne ikke i samme omfang som tidligere var forbundne. Der er uden tvivl flere forklaringer herpå. For det første spillede familie- og venskabsforbindelser ikke længere en stor rolle. Det kunne de heller ikke; det moderne erhvervsliv stiller store krav til sine ledere: uddannelse og viden samt ikke mindst hårdt og koncentreret arbejde begrænser mulighederne for at sidde i flere bestyrelser inden for forskellige brancher. Sad en person i flere selskabsbestyrelser, var det nu gerne inden for samme branche, eller mest almindeligt, samme concern for at sikre sammenhæng og ensartethed i virksomhedspolitikken. En anden forklaring var, at bankerne nu dækkede et større område, og derved blev bestyrelserne ikke i samme grad forbundne gennem disse. Vejle Bank havde først og fremmest været en bank for Vejle, men da den i 1971 blev sluttet sammen med Horsens Bank samt Kolding Folkebank og Kolding Laane- og Diskontokasse i Aktivbanken, kunne bestyrelsen her selvsagt ikke kun være fra Vejle. Bestyrelsesmedlemmerne kom nu fra et stort områdes mange virksomheder, og derved mindskedes koncentrationen af bestyrelsesposter. Ganske vist blev der oprettet lokalråd for de enkelte byer for stadig at holde forbindelsen, men også her ser man spredningen. I Aktivbankens lokalråd for Vejle sad i 1987 ud over folk fra Vejle og de nærmeste omegnskommuner også mænd fra Billund (bl.a. Gotfred Kirk Christiansen), Brande, Give og Grindsted.

To af byens sværvægttere, Erik Bagger-Sørensen og Ib Windfeld-Hansen, var udtrådt af Aktivbankens lokalråd i henholdsvis 1985 og 1987, da de faldt for bankens aldersgrænseregulering på 70 år.

Den Danske Bank, som Landmandsbanken kom til at hedde i 1976, havde i højere grad vejlsensere i sit lokalråd, men da denne bank først og fremmest havde knyttet personer til sig, som repræsenterede sig selv og deres egen virksomhed, blev byens bestyrelser kun i mindre grad bundet sammen gennem banken.

Men naturligvis var der forbundne bestyrelser i Vejle i 1987. Især to personer bandt dem sammen. Den ene var Niels Jørn Bengtson, der var direktør i Elektro-Isola A/S, producent af isoleringsmaterialer og plastiklaminater. Og den anden var advokaten Bent Skov. Bengtson var bestyrelsesformand i Charles Hindborg A/S (papir en gros og grafisk industri) og i de tre selskaber Centrum Administration A/S, Centrum Pæle A/S og C.P.-Anlæg A/S samt medlem af bestyrelserne i murer- og entreprenørfirmaet C. Christoffersen A/S og A/S Fabrikken Heden i Uldum, hvis hovedprodukt var gaffeltrucks.

Bent Skov var bestyrelsesformand for G. Funders Rebslageri og Børstefabrik A/S, H & P Frugtimport samt Vejle Amts Folkeblad. Endvidere var han bestyrelsesformand for det ganske store Glud & Marstrand A/S, der havde sit hovedkontor i Virum, men som bl.a. havde Løsning Emballage Fabrik A/S. Interessant er det, at Godtfred Kirk Christiansen, Kirkbi A/S som Lego A/S hed siden 1980, også sad i denne bestyrelse; han havde væsentlige kapitalinteresser i Glud & Marstrand. Bent Skov var endvidere bestyrelsesmedlem i A/S Mortensens Kaffe, Gundtoft Damekonfektion A/S, Larsen & Knudsen A/S (grafisk industri), A. P. Laursen A/S i Uldum, der producerede landbrugsmaskiner, og Sole Minkfoder A/S, Hedensted. Endelig sad han i R. Frimodt Pedersen A/S, Daugård, der drev handel og fabrikation med bl.a. kværne, møllesten, elektromotorer, koblinger og lignende.

Bengtson og Skov mødtes i bestyrelsen for automobilfirmaet Bøje & Brøchner A/S, og dermed kan man sige, at de to rækker forbundne bestyrelser var knyttet sammen.

Det var generelt de små og mellemstore virksomheder, der havde personsammenfald i bestyrelserne, og det var ikke alene eller i overvejende grad industrivirksomheder, der havde forbundne bestyrelser.

Arbejdsforhold og lønninger

Diagrammet over arbejdsløsheden fra 1973 til 1995 viser tydeligt udviklingen. Efter de gode år med slutning i oliekrisens år 1973 fulgte en betydelig arbejdsløshed, som varede ved til begyndelsen

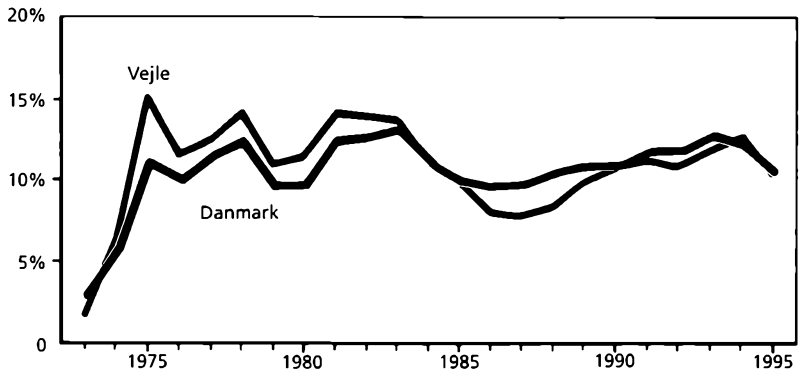
Niels Jørn Bengtson (1927-1988). Udlært som smed i Vejle 1944, teknikumingeniør 1953, fra 1956 ansat på Elektro-Isola, direktør sammen med Frederik Leth Christiansen fra 1969. N.J. Bengtson trak sig tilbage som direktør i 1987, men fortsatte i Elektro-Isolas bestyrelse. Rækken af bestyrelser, som Bengtson var i, er lang: formand for Centrum Pæle, Centrum Administration og C.P.-Anlæg; endvidere i Bøje & Brøchner, Strøm & Pedersen samt Charles Hindborg. Bestyrelsesposter havde han i Fabrikken Heden i Uldum og C. Christoffersen.

Bent Skov (født 1929). Cand. jur. 1955, i Veile Bank 1960-1969, selvstændig advokatvirksomhed fra 1969. Bl.a. formand for bestyrelserne for G. Funders Rebslageri og Børstefabrik, Vejle Amts Folkeblad, Maskinfabrikken Bæltix, Mortensens Kaffe og Glud & Marstrand; endvidere bl.a. medlem af bestyrelserne for Lego, Kirkbi, Heede Bolcher, Centrum Pæle, Bøje & Brøchner og Gundtoft Damekonfektion.

af 1980'erne. Derefter fulgte nogle år med relativ god beskæftigelse, men det ændrede sig igen i slutningen af årtiet. Afskedigelserne på Tulip og andre virksomheder afspejler sig tydeligt i tallene. Først i midten af vort årti ser det ud til, at arbejdsløshedskurven viser nedadgående tendens. Der skal imidlertid udvises forsigtighed ved tolkning af kurverne: orlovsordningerne og andre regeringsinitiativer og dermed ændringerne i opgørelsesgrundlaget for arbejdsløshedstallene øver deres indflydelse.

Arbejdsløsheden 1973-1995.¹⁰⁸

Lønstigningerne fra 1960'erne fortsatte frem til begyndelsen af 1980'erne, men så aftog stigningstakten. Forklaringen er bl.a. afskaffelsen af den automatiske dyrtidsregulering samt regeringens indgreb i overenskomstforhandlingerne. Reallønnen var også fortsat stigende, men kun frem til midten af 1970'erne: derefter har der i perioder været fald. Vort årti, 1990'erne, har igen vist en positiv udvikling. Ligeløn er det derimod ikke blevet til, selv om der er blevet talt meget om dens indførelse. Kvinder er stadig generelt dårligere betalt end mænd. Det til trods for, at der i 1976 kom en lov om lige løn til mænd og kvinder og i 1978 lov om ligebehandling af mænd og kvinder (m/k) med hensyn til beskæftigelse.¹⁰⁹

Arbejdstiden blev også nedsat ved overenskomstforhandlinger i 1970'erne og 1980'erne. I december 1974 blev den reduceret fra 41 3/4 til 40 timer. Så gik der 12 år, før den næste nedsættelse kom, men så gik det også hurtigt: 39 timer i december 1986, 38 timer marts 1988 for i marts 1990 at blive de nuværende 37 timer. Ferien blev i 1981 forlænget fra fire til fem uger.

Blandt de goder, som overenskomsterne gav, kan nævnes indførelsen af en arbejdsmarkedspension fra 1993, der gav store grupper uden pensionsordning en væsentlig forbedring i ansættelsesvilkårene.

Arbejds- tilsyn rejser tiltale mod direktøren

Har ikke rettet sig ikke efter påbud i tide

Arbejdstilsynet i Vejle amt vil nu rejse retslig tiltale mod direktøren for Vejle Textilfabrik, Viggo Jensen.

Det skyldes, at han ikke har fulgt Arbejdstilsynets påbud og overholdt tidsfristerne til at få bragt udsagningsforholdene på fabrikken i orden.

Udsagningsforholdene er så dårlige, at de ansatte ligger på utlupshed og ondt i hovedet - og det har de gjort i et halvt år, siden Vejle Textilfabrik flyttede sin produktion fra Vejle midtby til nye fabriksbygninger på Søndermarken.

I forvejen er en anden tiltale på vej mod samme direktør, fordi udsagningsforholdene på virksomhedens væveri i Smidstrup heller

ikke er i orden.

Det er direktørens navnebror, inspektør Viggo Jensen, der har behandlet sagen i Arbejdstilsynet.

Og han tager med beklagelse imod fagforeningens og tillidsrepræsentantens kritik af Arbejdstilsynets ineffektive behandling af sagen. Personalegruppen har nemlig måttet henvende sig til Arbejdstilsynet tre gange, uden at det har givet resultat.

— Havde vi haft mere tid og flere ressourcer at arbejde med, havde vi kunne følge sagen op f.eks. hver ottende dag - og derved have presset mere på. Der er ikke noget, vi hellere vil, siger inspektør Viggo Jensen og medgiver, at der er gået ri-

geligt lang tid.

— Men vi bliver nødt til at prioritere.

Viggo Jensen understreger, at det naturligvis ikke kan være rimeligt, at de ansatte skal have det skidt, når de er på arbejde.

Allerede da Arbejdstilsynet fik byggeplanerne på den nye fabrik i hænde, blev virksomhedens direktør gjort opmærksom på, at udsagningsforholdene skulle være i orden.

Det har han ikke rettet sig efter i tide, og derfor kan han altså se frem til to retslige tiltaler, selvom de ansatte nu har fået tilsagn om, at opsætningen af et nyt udsagningsanlæg vil blive påbegyndt i løbet af otte dage.

s-an

Såvel medarbejdere og arbejdsgivere som myndighederne interesserede sig i stigende grad for virksomhedernes miljøforhold i 1980'erne og 1990'erne, og der blev på en række af byens virksomheder gjort en indsats for at skabe gode forhold. Men nogle så stort på de risici, der kan være forbundet med industriel produktion. Omkring årsskiftet 1986-87 bad Arbejdstilsynet politiet om at rejse tiltale mod Vejle Textilfabrik for ikke at have bragt orden i ventilationsanlæggene.

Arbejdsmarkedet blev i stadig stigende grad reguleret ved love: Love om dagpenge, arbejdsformidling og arbejdsløshedsforsikring, arbejdsskader, ferie, efg og elevrefusion samt flere til. Til de nyeste hører arbejdsmarkedsreformen, der trådte i kraft 1. januar 1994, og som bl.a. gav medarbejderne en ret til børnepasningsorlov samt bedre mulighed for uddannelsesorlov og sabbat.

Blandt de interessante love var også dem fra 1973 om aktieselskaber og anpartsselskaber, der fra 1974 gav lønmodtagerne i en række selskaber ret til at indvælge to medlemmer i bestyrelserne. Der kom hurtigt sådanne bestyrelsesmedlemmer i de vejlensiske aktieselskaber. Men det var nu ikke alle steder, begejstringen for det nye var udbredt. Bestyrelsen for Tulip foreslog i 1975, at medarbejderne skulle været repræsenteret i denne, men det blev afslået af repræsentantskabet. De kom dog ind kort tid efter.¹¹⁰

Ikke mindst i årtierne fra 1960'erne er der blevet lagt stor vægt på uddannelse, både af børn og unge og efteruddannelse af medarbejdere på alle niveauer. Teknisk Skole er en gammel skole, fra 1855, men gennem en række udvidelser til dens bygning fra 1896 og etablering af uddannelser andetsteds i byen har den kunnet tage imod et øget antal elever og gennemføre en stadig mere differentieret undervisning, bl.a. til gavn for erhvervslivet. Antallet af elever tæller sit tydelige sprog: i begyndelsen af 1950'erne 500 om året, i midten af 1970'erne ca. 3.000 og i dag, 1996, mellem 5.000 og 6000.

Medarbejderrepræsentanter var et skridt på vejen til økonomisk demokrati, et begreb, der blev diskuteret meget i 1970'erne. Der var også virksomheder, der tidligt indførte en form for ØD gennem overskudsdeling med de ansatte. Elektro-Isola indførte en sådan ordning så tidligt som i 1976. 15% af overskuddet før skat gik til medarbejderne i form af indbetaling på en kapitalpensionsordning.¹¹¹

Miljøet blev der forsøgt at gøre noget ved i denne periode. Så tidligt som i 1974 trådte lov om miljøbeskyttelse i kraft. Den meget lange lov omfattede al virksomhed, som gennem udsendelse af faste, flydende eller luftformige stoffer, rystelser og støj kan medføre forurening af luften, jordbunden, vandløb, søer eller havet. Det var nu ikke gjort med denne lov, og mange fulgte efter, ikke mindst i de seneste år. Et af de nyeste skud på stammen er loven om CO₂-afgift.¹¹²

Erhvervsbyen i 1990'erne

Byen havde i 1993 52.400 indbyggere, den 7. største i Danmark, uden for hovedstadsområdet. Fordelingen af de erhvervsaktive i kommunen fremgår af oversigten.

Erhvervsaktive i Vejle 1993¹¹³

Landbrug mm.	494
Fremstillingsvirksomhed	5.684
El-, varme- mm. forsyning	100
Bygge- og anlægsvirksomhed	1.467
Handel mm.	5.038
Transporterhverv	1.516
Administration og liberale erhverv	12.018
Uoplyst og andet	176
I alt	26.493

Desværre har Danmarks Statistik ikke sans for historie, så tallene for fremstillingsvirksomhed kan på grund af ændrede opgørelsesmetoder ikke umiddelbart sammenlignes med tallene fra 1970 (se side 324). Det skyldes dog ikke alene opgørelsesmetoderne, at der er en tilbagegang. Antallet af håndværkere er blevet færre, og det er antallet af beskæftigede i industrien også. Industribeskæftigelsen i Vejle har siden slutningen af 1980'erne vist en beskedent nedgang. Årsagen er nok ikke, at der er færre, der producerer, men snarere, at industrivirksomheder i dag holder sig til det, de er gode til, nemlig fremstilling. Edb-opgaver, emballagefremstilling og transport bliver overladt til andre, selvstændige servicevirksomheder.

Som det ses, er administration og liberale erhverv blevet det erhverv, der beskæftiger flest personer. Fremstillingsvirksomhed er kun nummer to. Det er ikke muligt, som i 1970, at opgøre industribeskæftigelsen på de enkelte industrigræne i 1993, så man må nøjes med opgørelsen inden for den bredere betegnelse: fremstillingsvirksomheder. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien var her klart den største med 33% af de erhvervsaktive. Tekstil- og beklædningsindustrien er blevet fortrængt til en fjerdeplads. Jern- og metalindustrien indtager med 26% en andenplads, mens papir- og grafisk industri beskæftiger 12% af de erhvervsaktive i fremstillingsvirksomhederne. Tekstil- og beklædningsindustrien udgør kun 11%. Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien var efter Dandy de store Tulip, der havde et medarbejderantal svingende mellem 600 og 800 personer på de to fabrikker Tulip Nord og Sjællandsgade, MD Foods med lidt over 200

ansatte ved osteproduktionen samt Havnemøllen med omkring 135 ved mel- og gryn fremstillingen og omkring 40 på Maltcentralen. Til de mellemstore inden for denne industrigren hørte Vejle Fryse- og Kølehus med lidt under 100 beskæftigede, mens VM Margarine havde ca. 70 medarbejdere. Karup Brød, Hevico (forædling af ørreder) og Vejle Muslingeindustri havde hver omkring 40 ansatte, mens de små f.eks. var Heede Bolcher og Mortensens Kaffe. Jern- og metalindustriens store var DE-VI, Sprout-Matador og Uni-Bolt, alle med mellem 100 og 200 ansatte. Ib Andersen Industri, Bæltix, De forenede Trailerfabrikker, Dansk Lavspændings Konstruktion og Holec lå på mellem 80 og 100 medarbejdere, mens en række maskinfabrikker, Frederik Andersens Maskinfabrik, Gustav Østergaards Maskinfabrik og Weissenborns Maskinfabrik, hørte til de små og mellemstore industrivirksomheder. Inden for papir- og grafisk industri er der grund til at nævne ved siden af det store Vejle Amts Folkeblad med over 200 medarbejdere de mellemstore Anker Kuvorter, Dyboflex og Søren Berggreen & Co., hver med mellem 50 og 70 ansatte. Elektro-Isola kan som plastindustri vel også komme ind her med sine knap 150 beskæftigede. De tidligere store virksomheder inden for tekstil- og beklædningsindustrien, De Danske Bomuldsspindier, Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi og Wittrup havde nu kun omkring 100-120 medarbejdere; faktisk var Jysk Camping Industri med 130 ansatte nu den største i denne industrigren. De mellemstore var Kolby Pedersen, Lilly Modeller og i henholdsvis Bredsten og Egtved Bison Club og Hermann Loch Strømpfabrik.

Horsens fastholdt sin stilling fra 1970 som områdets største industriby. Kolding var faktisk blevet lige så stor som Vejle, mens Fredericia var den mindste af de fire. Billedet i Horsens, Kolding og Fredericia var entydigt: det var jern- og metalindustrien, der dominerede i dem, stærkest i Horsens, hvor næsten halvdelen af industriarbejdspladserne var inden for denne industrigren.

Kvinderne havde vundet yderligere frem siden 1970; de udgjorde nu 47% af de erhvervsaktive. I administration og liberale erhverv var de dominerende, mens de i fremstillingsvirksomhederne kun udgjorde en trediedel af de ansatte, altså kun få procent flere end i 1970. Arbejderne var i 1993 helt nede på halvdelen af de erhvervsaktive i fremstillingsvirksomhederne, mens funktionærernes andel var steget til 38%.¹¹⁴

Vejle har gennem det sidste halve hundrede år været karakteriseret ved en alsidig erhvervsstruktur med mange mindre og mellemstore industrivirksomheder ved siden af de store. For industriens udvikling i byen den sidste snes år har det været positivt, at der netop er kommet flere af de små og mellemstore foretagender til, og at denne gruppe har ekspanderet. Et andet væsentligt forhold

for industriudviklingen har været den betydelige eksport, som de vejleenske selskaber på et tidligt tidspunkt er gået ind i.

Vejle-industrivirksomheder, der ejes af udenlandske selskaber, foråret 1996.

Virksomheden i Vejle	Udenlandske ejer	Land
Armton Vest	Armton	Sverige
Dano Kemi	Dyno Int.	Norge
Dansystem Unitor	Unitor	Norge
Dyboflex	AssiDomän	Sverige
Havnemøllerne	Cerealia	Sverige
Holec LK	Holec Begennann	Holland
Nederbro Møbelfabrik		Tyskland
Sprouit-Matador	Andritz	Østrig
Søren Berggreen	Neopac	Finland
Technocab	Technocab	Italien
VM Margarine	Golden Vale	Irland

Ud over de anførte industrivirksomheder er der i Vejle følgende udenlandskejede: 23 handelsforetagender, 10 servicefirmaer og 3 distributionsselskaber.

Men meget har spillet ind for industriens placering i bybilledet. Den fornuftige jordpolitik, der gennem årtier blev drevet, og som jordsalget til Tulip var et eksempel på, har været væsentlig. At Tulip-sagen så måske nogle år kom til at virke lammende, er kun beklageligt. Byens centrale beliggenhed kan næppe overvurderes, når talen er om etablering af nye industrifirmaer - centralt i forhold til Jylland-Fyn og centralt i forhold til Tyskland og resten af Europa. Godstransport og servicemuligheder over for kunderne giver gode vilkår. Udviklingen i infrastrukturen fremmede dette: Vejlebroen, den nye Lillebæltsbro, motorvejene og den kommende Storebæltsbro, der formentlig vil lede trafikken fra Østdanmark og Sverige over Jylland ned i Europa. Der er heller ingen tvivl om, at firmaerne trak hinanden med sig, altså at der var en vis selvforstærkende effekt. Hvor der var og kom virksomheder i udvikling, var der know-how samt udsigt til at få arbejde hos hinanden. Det gode udbud fra et stort område af arbejdskraft, som også havde muligheder for uddannelse, var uden tvivl også væsentlig. Og så havde byen en lang række offentlige arbejdspladser, som gjorde, at hvis manden fik en stilling inden for det private erhvervsliv, var der gode chancer for, at kvinden også kunne få arbejde. Dermed kunne ægtefællerne tillade sig at flytte til området. Endelig spillede de gode

muligheder for bolig, rekreative forhold med skove til at spadsere og løbe i og vand til at sejle på og da også svømme i, fritidsmulighederne i det hele taget, også en rolle for virksomhedernes placering i Vejle.

Vejle og dens erhvervsvirksomheder er blevet nationale og internationale. Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri kendes nu kun som Tulip International og Danish Crown, Vejle Bolte- og Møtrikfabrik er afløst af Uni-Bolt, VM Margarine var indtil for nylig Vejle Margarinefabrik, og Hans Jessens Maskinbyggeri hedder i dag Sprout-Matador. De nye industrifirmaer har det på samme måde: det forholdsvis unge JDC Data er blevet til AT&T Istel Nordic. Slår man op i Vejviseren, er der ikke mange tilbage, der kalder sig noget med Vejle. Vejle Mølle er blevet til Havnemøllerne og ejes af svenskere! Listen over Vejle-virksomheder, der er ejet af udenlandske foretagender, taler sit eget sprog.

Alt dette gør, at industrien i Vejle har en fremtid.

Noter

Forkortelser:

ERH	Erhvervsarkivet
FT	Folketælling
LAN	Landsarkivet for Nørrejylland
RA	Rigsarkivet
SP	Skøde- og panteprotokoller
St. M	Statistiske Meddelelser
St. T	Statistisk Tabelværk
VAA	Vejle Amts Avis
VAF	Vejle Amts Folkeblad
VBA	Vejle Byhistoriske Arkiv
VSD	Vejle Social-Demokrat

Fabrikstabeller anvendes for KK 1558- 60A og Fabriks- og industriindberetninger 1848-.

Forudsætninger for industriel udvikling

1. Christensen, C. Petresch: 1921, s. 184.
2. Reskript 25.6.1735, Fogtmans Reskripter.
3. Christensen, C. Petresch: 1927, s. 211. Enemark, Poul: 1963 s. 20. Christensen, Aksel E.: 1943, bind I s. 166-167.
4. Ordbog over det danske sprog, Industri.
5. Ravnholt, A.: 1931 s. 134-136.
6. Ravnholt, A.: 1931 s. 173-174.
7. Schou, Jacob Henric: 1795 s. 62.
8. Glamann, Kristof: 1966 s. 102.
9. Se nærmere herom i Christensen, Aksel E.: 1943, bind I s. 11-15.
10. Eliassen, P.: 1905 s. 96.
11. Dalgas, C.: 1826 s. 190.
12. Christensen, C. Petresch: 1921 s. 184. Christensen, C. Petresch: 1923-24 s. 130.
13. Christensen, Aksel E.: 1943, bind I s. 200-202.
14. Rawert, O.J.: 1850 (1992).
15. Worsaae, J.J.A.: 1860 s. 23-24.
16. Ravnholt, A.: 1931 s. 135.
17. Alsted, J.: 1922 s. 17-19.
18. Christensen, Aksel E.: 1943, bind I s. 129.
19. Becker-Christensen, Henrik: 1979 s. 74-79. Christensen, Aksel E.: 1943, bind I s. 121.
20. Glamann, Kristof: 1966 s. 102.
21. Becker-Christensen, Henrik: 1988 s. 390.
22. Becker-Christensen, Henrik: 1979 s. 54-62. Christensen, C. Petresch: 1921 s. 178.

23. Eliassen, P.: 1905 s. 97.
24. Dalgas, C.: 1826 s. 186.
25. Becker-Christensen, Henrik: 1979 s. 81-82.
26. Glamann, Kristof: 1966 s. 102.
27. Dalgas, C.: 1826 s. 138-140.
28. Bro Jørgensen, J.O.: 1943, bind 2 s. 111.
29. B9-1027 Ribe Stiftsamt: Indberetninger om stiftets købstæder 1714-49 (LV).
30. Pontoppidan, E.: bd. IV s. 135 og bd. V s. 929.
31. Pontoppidan, E.: bd. V s. 933-934.
32. Pontoppidan, E.: bd. IV s. 135, bd. V s. 909.
33. Bro Jørgensen, J.O.: 1943, bind 2 s. 11.
34. Bro Jørgensen, J.O.: 1943, bind 2 s. 12.
35. Bro Jørgensen, J.O.: 1943, bind 2 s. 171-182. Rawert, O.J.: 1850 (1992) s. 577.
36. Bevilling 26.1.1798, Fogtmans Rescriptsamling. Rawert, O.J.: 1850 (1992) s. 577-578.
37. Dalgas, C.: 1826 s. 189.
38. Gaarmann, Georg Friedrich: 1974 s. III-VI.
39. Gaarmann, Georg Friedrich: 1974 s. 40.
40. Danmarks Statistik, Statistisk Tabelværk 5. Rk., Litra A nr. 5 s. 17 (1905). Om Vejles lidenhed se f.eks. Pontoppidan bd. V s. 935.
41. Christensen, C. Petresch: 1921.
42. Becker-Christensen, Henrik: 1988 s. 529.
43. Gaarmann, Georg Friedrich: 1974 s. 38-42.
44. Pontoppidan, E.: bd. V s. 951.
45. Gaarmann, Georg Friedrich: 1974 s. 39.
46. Christensen, Aksel E.: 1943 bind I s. 167.
47. Dalgas, C.: 1826 s. 26, 30.
48. Møllernes antal er opgivet af Vejle Museum.
49. Ravnholt, A.: 1931 s. 137.
50. Rawert, O.J.: 1850 (1992) s. 578, 777, 792.

Vejles industrielle udvikling indtil 1850

1. Degn, Ole: 1967 s. 19ff.
2. FT. for Vejle 1787 og Brandtaksationen for Vejle 1761.
3. I en indberetning om Ribe Stifts købstæder 1749 anførte Stiftamtmanden 132 familier i Vejle 1748. Den medtager imidlertid ikke tyende og byens fattige, så for at få et bedre billede af byens størrelse kan vi anvende husstandsstørrelsen på 6,2 person fra folketællingen 1769. Med de 132 familier betyder det, at Vejles indbyggertal i 1748 har været på ca. 820 personer.
4. Feldbæk, Ole: 1993 s. 107f.
5. KK.RA 15 Stifamtmandens indberetning efter reskript af 25. juni 1735 nr. 141 s. 6-7.
6. Som note 5 s. 7.

7. Knudsen, Bodil Møller: 1992 s. 89ff. og Dansk Biografisk Leksikon XIV, 1938 s. 324ff.
I 1731 erhvervede han tillige Lindbjerggård ved Varde. Senere fulgte Kjeldkær (1731), Kølholt (1738), Merringgård (1745), Ussinggård (1745), Serridslevgaard (1849), Bidstrup (1749), Haraldskær (1751) - Oplyst af Byarkivet, Horsens.
8. Rawert, O.J.: 1850 (1992) s. 633, Møller, Jan: 1992 s. 59.
9. Ravnholt, A.: 1931 s. 143ff.
10. Egnsmuseum Egtved Kommune: 1993 s. 4,
11. KK.RA 15 Stiftamtmandens indberetning efter reskript af 25. juni 1735 s. 6-7, KK.RA 25 og KK.RA 30.
12. Egnsmuseum, Egtved Kommune: 1993 s. 5.
13. Ravnholt, A.: 1931 s. 158.
14. Ravnholt, A.: 1931 s. 145ff.
15. Ravnholt, A.: 1931 s. 155ff.
16. Knudsen, Bodil Møller: 1992 s. 90, Egnsmuseum, Egtved Kommune: 1993 s. 5.
17. LAN.B7 230 E43 d. 4.10.1810 og RA.KK 1558-1560A.
18. RA.KK 1558-1560A og RA.GK.414.
19. LAN.B7 237 D11 29.5.1818, E8219.10.1818, E98 1818, LAN.B7 238 E34 14.5.1819, E44 1.7.1819.
20. Rawert, O.J.: 1820 s. 52, RA.GK 414-454 1817-1847, Egnsmuseum, Egtved Kommune: 1993 s. 8-9.
21. Ravnholt, A.: 1931 s. 143ff.
22. Beskæftigede på Engelsholm Papirfabrik 1810-1845
23. Rawert, O.J.: 1850 (1992) s. 634, Møller, Jan: 1992 s. 157, Nielsen, A.: 1944, 1979 s. 236ff. Bender, Henning: 1987 s. 106.
24. VAA 24.3.1846.
25. Nielsen, A.: 1944, 1979 s. 242ff.
26. RA.KK.Koncessioner og privilegier A 1736-1747 Dansk-norske sekretariat 323 nr. 33 den 22.5.1741. Danske Byer og Sogne, Hft. 11 348ff. Ravnholt, A.: 1931 s. 168.
27. Bro Jørgensen, J.O.: 1943 s. 197, Rawert O.J.: 1850, 1992 s. 187.
28. RA.KK. Koncessioner og privilegier 1736-1747 Dansk-norske sekretariat 323 nr. 117 den 20.3.1747, Ravnholt, A.: 1931 s. 171.
29. RA.KK. Koncessioner og privilegier D 1764-1769 Dansk-norske sekretariat 326 s. 55 nr. 31, Ravnholt, A.: 1931 s. 171.
30. RA.KK. Koncessioner og privilegier A 1736-1747, Dansk-norske sekretariat 323 nr. 63 den 5.9.1744, Ravnholt, A.: 1931 s. 174. Heltoft: 1924 s. 256-258.
31. LAN.C4 774. Heltoft, Jens: 1924 s. 258. Rawert, O.J.: 1850 anfører side 200, at der i 1757 ved det ældgamle herresæde Haraldskær er en kobberhammer. Det stemmer godt med, at flytningen er sket på det tidspunkt.
32. En indberetning til biskop Block i Ribe fra sognepræst A. Bredstrup i Skibet. Ravnholt, A.: 1931 s. 175-176, se Danske herregårde III s. 557 og Jysk historie og topografi III rk. V s. 69.
33. Ravnholt, A.: 1931 s. 176-77.
34. En taksationsforretning fra 1793 giver et indblik i fabrikkens indretning, dog ser det ud til, at nagelsmedjen er blevet nedlagt og værkstedet inddraget til kulhus. Folketællingen 1787 synes at bekræfte det, for her findes ikke anført nogen nagelsmed.
35. Ravnholt, A.: 1931 s. 178ff.
36. Fabrikstabeller 1809-16. RA.KK 1559-1560A.
37. Fabrikstabeller 1809-47. RA.KK 1559-1560A og RA.GK 414-454.
38. Rawert, O.J.: 1820 s. 52 og Dalgas, C.: 1826 s. 209.
39. Nielsen, Axel: 1944, 1979 bd. II s. 225 og Fabriksindberetninger 1839 RA.GK 446.
40. Ravnholt, A.: 1931 s. 180.
41. Hansen, Jens-Peter 1994 s. 22ff.
42. Fabriksindberetninger 1835, RA.GK 441.
43. Rawert, O.J.: 1850 (1992) s. 195.
44. Fabriksindberetninger 1838, RA.GK 445.
45. Fabriksindberetninger 1842, RA.GK 449.
46. VAA nr. 130 den 2. juli 1836. Generaltoldkammerets skrivelse og LAN.B7 228.1836 R29 26/1. Swane, Jørgen: 1943 s. 15. Fabriksindberetninger 1936, RA.GK. 442.
47. LAN.D32 108 f. 9b-10a.
48. Toldårsberetninger 1843-1849 LAN.B326 nr. 33-36.
49. Dalgas, C.: 1826 s. 186.
50. Hatt, Gudmund m.fl.: 1941 s. 42f.
51. ST.TB.: 1842 s. 151. Bøcher, Steen: 1944 s. 134, Bøcher, Steen: 1945 s. 110 og 116. På Grejs Mølle blev valket 32.400 al. klæde og 400 al. vadmél, på Holmsmølle 9.600 al. klæde og Hopballe 6.000 al. klæde. Langt den overvejende del af det valkede på Grejs Mølle var klæde fra fabrikkens produktion.
52. Rawert, O.J.: 1850(1992) s. 717.

År	Fabriksarbejdere /svende	Daglejere/ Børn
----	-----------------------------	--------------------

1810	16	9
1815	16	16
1820	9	4
1825	-	-
1830	15	3
1835	15	4
1840	15	8
1845	11	8

Kilde: Fabrikstabeller 1810-1845. RA.KK 1560, 560A og RA.GK 414-452.

53. Ibid. s. 722.
54. LAN.B7-621:1829 X44 28/3.
55. Rawert. O.J.: 1850 (1992) s. 722f.
56. C654-33.
57. Bro Jørgensen J.O.: 1943 bd. II.: 1943 s. 167.
58. I note 53 til Mathias Lunding rejsedagbog anføres s. 89, at Viborg i 1786 havde købt provst Hans Henrik Christoffersen Neuchs's ejendom i Torvegade til klædefabrik (Kkl.da.sek. journalsag nr. 338, 1786). Der er dog ikke fundet tegn på, at der bliver indrettet klædefabrik i ejendommen. Derimod startede Dugmanufakturert i 1788 en klædefabrik i Fiskergade.
59. I en brandtaksation fra 1787, samme år som møllen sælges til Johan Nicolai Kallager, angives der at være et nyt hus på 4 fag med stampeværk.
60. For at sikre sig, at Viborg har ret til at indgå handelen på vegne af Dugmanufakturert, fremviser han en fuldmagt fra direktionen til at købe en mølle til valkeværk i Jylland dateret den 25. April 1789. LAN.B70 SP.3 f. 55ff. 7. Juni 1790.
61. I byfoged N.C. Carøes indberetninger fra den 31. december 1789 og 1790 anføres om fabrikkernes tilstand, at der er en stampe mølle under opbygning i nærheden af byen. LAN.B6C 165.
62. BrD.25.27 brandtaksation 9. August 1794.
63. I 1791 er der i følge brandtaksationen indrettet spindestuer for Fredericia klædefabrik i Fiskergade matr.nr.119 og 120. En nabos belåning fra den juni 1790 med 1. Prioritet i huset godtgør, at betegnelsen spindestuer i virkeligheden står for, at Dugmanufakturert i Fredericia har oprettet en spindeskole i Vejle. LAN.B69 SP.3 f. 395. I alle indberetninger om fabrikker i Vejle benævnes den klædefabrik, mens den i brandtaksationen 1891 benævnes spindeskole, og det samme gjorde G.F. Gaarmann 1794. Gaarmann, G.F.: 1794 s. 39. LAN.B9 1030 Fortegnelse over det i Vejle spundne for fabrikken i Fredericia 1788 til 1791.
64. Gaarmann, G.F.: 1794 s. 39.
65. Husted E.:VII d. 14.3.1981.
66. LAN.B9 1030 og LAN.B6C 165 efterretninger om fabrikkernes tilstand 1789, 1790, 1791 og 1795.
67. Bro Jørgensen, J. O.: 1943 s. 178.
68. KK.RA 1343 nr. 86
69. LAN.B70 SP.8 f. 672 5. Jan. 1806, LAN.B70 SP.8 f. 688-89. Det, der sælges på auktion, må være inventar, maskiner, varelager m.v. Bygninger og jord sælges først ved auktion i 1821, se auktionsskøde af 24. juli 1821 LAN.B70 SP.12 f. 181 og Magnussen, Finn: 1821 s. 98.
70. Husted, E: VII d. 14.3.1981.
71. FT. 1801 for Middelfart.
72. RA.KK.1559, 1809 og Hvass, Lone: 1993 s. 20
73. Feldbæk, Ole: 1993 s. 162.
74. Magnussen, Finn: 1821 s. 98f.
75. LAN.B70 SP.12 f. 181
76. Ringgaard Lauridsen, Henning: 1990 s. 8f.
77. Nielsen, A.: 1944 (1979) bd.III,2 s. 65.
78. Nielsen, A.: 1944 (1979) bd.III,2 s. 78f.
79. Boje, Per: 1977 s. 423.
80. LAN.B70 SP.16 s. 798. LAN.B7 626:1834 65, 77 og LAN.B7 627:1835 R130.
81. LAN.B326 34 f. 23f. og LAN.B326 34 f. 97b samt Møller, J.: 1992 s. 91.
82. LAN.B70 226-244 og 619-641.
83. LAN.B7 639:1847 R39.
84. Dalgas, C. 1826 s. 140. Se videre om Grejs Mølle Klædefabrik s. 140
85. RA. 1353 - 1813 Nyboe M. i Vejle. Klædefabrikør fik et privilegium til selv at drive sin fabrik 13. januar. Henviser til resolution af 8. dec. 1809 og V56 15./3 1813.
86. LAN.B69 SP.8 f. 563B ff. M. Nyboes obligation til det Kongelige General Land og Økonomi Kollegium af 17. aug. 1814.
87. Bro Jørgensen, J.O.: 1943, 1979 bd. II s. 169.
88. Fabrikstabeller for Vejle 1812-1818, RA.KK 1560A og RA.GK. 414 samt Husted, Erik: 1981.
89. 1817 afvikledes den sidste manufakturadministration. Hansen. s.AA.: 1974 s. 102ff. og s. 126.
90. LAN.B7 235:1816 V113 4.6 1816, LAN.B7 237:1818 V475 12.12.1818, LAN.B7 238:1819 V234 12.5.1819, V263 5.6.1819. LAN.B69 354: No 11 11.juli 1818, No 77 28. juni 1823
91. VAA 1840 nr. 39, fred. 15. maj.
92. FT. 1834 for Vejle Købstad.
93. LAN.B7 241:1823 V336 1.8.1823, LAN.B7 242:1824 V225 1.7.1824, LAN.B69 354:1824 No 72, 23. juni 1824.
94. Dalgas, C.: 1826 s. 112f.
95. Der er ikke indført en heglemester ved folketællingen i Vejle 1834.
96. VAA nr. 84 den 13. juli 1844.
97. Swane, J.: 1943 s. 25.
98. Fabrikstabeller 1840- RA.GK. 447-454 og Toldårsindberetninger 1843-1848, LAN.B326 nr. 33-36.
99. Toldårsindberetningerne 1843-1849, LAN.B326 nr. 33-36 samt FT. 1840 for Vejle Købstad.
100. Kristensen, Johannes E.T.: 1935, B69 353 1940 nr. 97 og Petersen, C. V: 1927 s. 220.
101. Bender, Henning: 1987 s. 138.
102. VAA 1833 nr. 55 s. 219 og nr. 99 s. 392.
103. LAN.B326 1841 f. 234 og Kvartalsindberetning 1844 LAN.B326 f. 93b.

104. Swane, J.: 1943 s. 10 ff og B69-353 den 19. sept. 1809.
105. LAN.B7 639:1847 R189.
106. Kragballe, L.: 1904 s. 15.
107. Toldårsberetningen 1944 LAN.B326. LAN.D32 108, 1845 f. 65b-66a, Scheel, L.V.: 1877 s. 105, Kragballe, L.: 1904 s. 18 og s. 30-31.
108. LAN.B7-630 nr.X-20 17/3 1838.
109. Scheel, L.V.: 1877 bilag B. og Rawert, O.J.: 1850(1992) s. 428-29.
110. Toldårsberetning 1847 s. 91b.
111. VAA 25. juli 1834.
112. Swane, J.: 1943 s. 14., Ratjen, J.: 1994 s. 14 ff.
113. LAN.B69 356, 1834 no. 115, 201 og 309.
114. Swane, J.: 1943 s. 20. LAN.B69 356, 1834 no. 309, 1835 no. 13.
115. Salmonsen: 1916 bd.V s. 1.
116. Ratjen, J.: 1994 s. 22.
117. Fabrikslisterne 1834 til 1844, RA.GK. 439-451.
118. Toldårsberetning 1849-50, LAN.B326 36 f. 69 og 116 og With-Pedersen, E.: 1992 s. 42.
119. VAA 1835 nr. 42 s. 168.
120. Bender, Henning: 1987 s. 95ff.
121. RA.KK.30, Koldinghus birks justitsprotokol 1729-37 f. 681.
122. LAN.B9 1027 og KK.RA 42. nr. 386 s. 483.
123. Bender, Henning: 1987 s. 96.
124. Swane, J.: 1943 s. 87 og LAN.B7 83 no. 549. LAN.B69 353 1805 nr. 23 og 1814 nr. 131. Termon Lassen søgte i 1804 om eneretsbevilling til at farbrødre og udsælge snustobak, købmand Bøegh indgav i 1814 ansøgning om at anlægge og drive en tobaksfabrik samt Nicolai Höffner, der i 1835 søgte og fik privilegium til at drive tobaksfabrik i Vejle.
125. Swane, J.: 1943 s. 15, LAN.B69 354 1820 nr. 31, 43, 1821 nr. 3 og 20.
126. LAN.B69 355 1829 nr. 120 og 1830 nr. 3 og 62.
127. LAN.B69 356 1837 no. 50. 1837 nr. 132.
128. Bender, Henning: 1987 s. 103.
129. Petersen, C. V.: 1947 s. 47.
130. RA.KK 457 s. 328.
131. RA.KK 457 s. 328 og Petersen, C. V.: 1927 s. 218.
132. LAN.D32 105. nr. 144, LAN.D32 107 s. 34 nr. 14-12 og LAN.D32 111 1801 s. 97. Som ejere står nu Kammerråd Bolvig og Niels Kraft.
133. Fortegnelser over håndværkerer 23. febr. 1779 og FT.1787 for Vejle Købstad. LAN.B9 1030 og LAN.B6C 165 Efterretninger om fabrikernes tilstand i Vejle 1791 og 1795.
134. Indberetning N.C. Carøe 1791, 1796 og Gaar-mann, G.F.: 1794 s. 39.
135. Petersen, C. V.: 1927 s. 218, LAN.B7 209:1806 V315 30/8 og LAN.B7 229:1809, V315 30/8 1809. RA.KK 1559, 1809.
136. LAN.D32 nr. 4, 9. juni 1884.
137. LAN.B69 SP.7 f. 131 og f. 261 og 62.
138. LAN.B9 1030 N.C. Carøes indberetning om fabrikkernes tilstand i Vejle 31.12.1787.
139. Bro Jørgensen, J.O.: 1943, bd. II s. 70.
140. LAN.B9 1030 N.C. Carøes indberetning om fabrikkernes tilstand i Vejle 31.12.1787.
141. LAN.B9 1030 Carøes indberetning om fabrikkernes tilstand i Vejle 31.12.1787 og 31.12.1788.
142. Petersen, C. V.: 1927 s. 259, VAA d. 31. jan. 1832 nr. 9 s. 35.
143. LAN.B326 nr.33-36 Toldårsindberetninger 1843-1850.
144. Hertz, Poul: 1928 s. 2. Petersen, C. V.: 1927 s. 353.
145. LAN.B7 621 U94 11/8 1829 og LAN.B69 355 1829 nr. 74. Cancellier anmoder amtet om at give justitsråd Hersleb besked om mere omhyggeligt at påse, at Hertz ikke trykkede politiske nyheder. Hersleb efterkom påbudet, og i 1833 besværede bogtrykker Hertz sig over, at justråd Hersleb i dagens avis havde strøget et indrykket upolitisk spørgsmål. LAN.B7 625:1833 X5 8/1. En del beboere fra Vejle, Fredericia, Kolding ansøgte i febr. 1831 om, at der måtte gives bogtrykker Hertz tilladelse til at optage politiske nyheder i sin avis. LAN.B7-623:1831 R15. Petersen, C. V.: 1927 s. 353.
146. Kragballe, L.: 1904 s. 50f.
147. Hertz, Poul: 1928 s. 4.
148. LAN.B7 235:1816 V308 17/11. Tabellariske indberetninger om industriens tilstand 1817-1835, RA.GK. 414-454.

Vejles industri 1850-1890

1. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 8 ff.
2. FT. Vejle 1850 og 1890.
3. StM. 4. rk. 37. bd. 1911 s. 46ff., 118ff. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 10ff.
4. Ringgaard Lauridsen, Henning: 1990.
5. Lebahn, C.W.: 1962. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 13ff.
6. Brabant i Nederlandene, nu delt mellem Belgien og Holland.
7. Hansen, Jens-Peter: 1994, s. 22 ff.
8. LAN.B326 32-38 + 1860-1876 (1840-66). Fabriks-tællinger RA.GK446-454.
9. LAN.B326 37 (1855). RA. S 16/461 (1855). Ravn-holt, A.: 1931.
10. LAN.B326 37 (1852).

11. LAN.B326 37-38 (1853-58). RA S 16/461 (1855).
12. Aktieselskaber Brødrene Brincker 1942. Bøger: 1944, s. 146-149, Sørensen, Mette: 1973 og De Danske Byerhverv 1907 s. 56 ff.
13. Smith, A.H.H.: 1882 s. 9-10. Bayer, J.T.: 1885, s. 160-61.
14. LAN B 326 37 (1852).
15. VAA januar 1869.
16. LAN.B326 D(10) (1877-78). Bayer, J.T.: 1885 s. 160-61.
17. C.M. Hess gennem 50 Aar, Kbh. 1926 og Thaulow, Th.: 1951. De Danske Byerhverv 1907. VAA 19. juli 1888.
18. VAA 2. juli 1888.
19. LAN.B326 38 (1856).
20. LAN.B326 D(10) (1878).
21. Smith, A.H.H.: 1882 s. 18-20.
22. FT. Grejs 1870.
23. RA S 16/4-5 Arbejderbefolkningens vilkår 1872/73.
24. RA S 16/4-5 Arbejderbefolkningens vilkår 1872/73.
25. RA S 16/4-5 Arbejderbefolkningens vilkår 1872/73, FT. Hover 1880.
26. Rude, Axel: 1948 s. 47. FT. Grejs 1880-90.
27. Willerslev, Richard: 1952 s. 149.
28. Rykningspåtegning for pantebrev 30. juli 1884. Panteobligation 30. juli 1884. Auktionsskøde 13. februar 1889. Skøde-/pantegenparter VBA. VAA 10/4-, 21/2-1888 og 21/12-1887.
29. FT. Grejs 1880-1890, Hover 1880-1890.
30. LAN.B326 32-38, 1860-1876 + D(10) (1849-1877).
31. Smith, A.H.H.: 1882 s. 43.
32. LAN.B326 1860-1876 (1872-74). Bayer, J.T.: 1885 s. 160-61.
33. Smith, A.H.H.: 1882 s. 15 og 47.
34. Hellum, Asbjørn: 1989 s. 9. VAA 30. april 1869.
35. Indberetninger om hjemmehørende skibe i amternes købstæder.
36. Kommerce-læst: før 1867 enhed for skibes drægtighed. 1 læst = 150 kubikfod = normalvægten 2600 kg. Efter 1867 = 2 registertons.
37. VAA 30. april 1869.
38. LAN.B326 D(10) (1889).
39. LAN.B326 37 (1853).
40. Smith, A.H.H.: 1882, s. 7-8.
41. LAN.B326 D(10) (1877-78). Bayer, J.T.: 1885, s. 160-61.
42. LAN.B326 1860-1876 (1866).
43. VAA 11. juni 1872.
44. Willerslev, Richard: 1952 s. 294 f.
45. LAN.B326 D(10) (1877-78).
46. Falbe-Hansen og Will. Scharling: 1887 s. 522-523. Bayer: 1885 s. 160-61.
47. Skøde af 24. maj 1889 underskrevet af bestyrelsen for Vejle Træmassefabriker, Harald Hansen, W. Rentzmann og Julius Scheel.
48. Vedr. papir: Jensen, Jacob B.: 1984. Jørgensen, Andreas: 1964 s. 46 ff. Falbe-Hansen, V. og Dr. Will. Scharling: 1887 s. 518 ff. LAN.B326 1860-76 + D(10) (1866-90). Sammenslutningen De forenede Papirfabriker omtales i Veile Amts Avis 14. jan. 1889: "Sammenslutningen har ikke i Øjemed at sætte Fabrikerne i Stand til en Forhøjelse af Priserne paa Papir."
49. Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: 1887 s. 683.
50. LAN.B326 36 (1850).
51. VAA 20. nov. 1876.
52. Bøger, Sten: 1950 s. 175f. Dansk Handelstidende 1904, nr. 262, s. 3-4. De Danske Byerhverv 1907 s. 76.
53. VAA 29. dec. 1876.
54. VAA 23. marts 1886.
55. Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: 1887 s. 711f. Danske slagterier 1987.
56. With-Pedersen, Erik: 1992 s. 42. LAN.B 326 36 (1849).
57. LAN.B326 36-37 (1850-55).
58. Johansen, Hans Chr.: 1988, s. 59.
59. LAN.B326 36 (1850-51).
60. Tullberg, Poul: 1995. Der er lidt usikkerhed, om der i oversigten er medtaget det samme bryggeri to gange.
61. Tullberg, Poul: 1995 s. 99 ff.
62. VAA 8. april 1874.
63. Det har hidtil - i bryggeriets jubilæumsskrift især - været hævdet, at Vejle Amts Avis var noget betænkelig ved aktietegningen, men det er ikke tilfældet. Avisen advarede imod, at man kastede sig ud i alt for risikable foretagender, men var produkt og bagmænd solide, så var alt i orden.
64. VAA 17. marts 1885.
65. Ud over allerede nævnte er til bryggeriafsnittet anvendt Bryggeriet "Vejle" gennem 75 Aar, Vejle 1933 og Øllyden. 1958, årg. 6, nr. 24 s. 4-6.
66. VAA juni 1866.
67. LAN.B326 1860-1876 + D(10) (1876-77). Bayer, J.T.: 1885 s. 160-61.
68. LAN.B326 36 (1850).
69. Trap: 1. udgave 1859. 2. udgave 1879.
70. Nilsson, Carl-Axel og Hans Kryger Larsen: 1989, s. 43. Vedr. dampbrænderierne, se Egebjerg, Ivar: 1931, s. 91 ff, og Scheel L.V.: 1887, s. 165 ff.
71. Bender, Henning: 1987 s. 149 ff.
72. Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: 1887, s. 690.
73. LAN.B326 37 (1853).
74. Crone Larsen, E.: 1964 s. 14f.

- I Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: 1887, s. 695 nævnes, at de store fabrikker for fremstilling af pressegær lå i hhv. Faaborg og Vejle.
75. LAN.B326 D(10) (1878).
 76. Fra det gamle Bryggeri ved Sønderbro i Vejle af Aage Wohlert-Jensen. VAF 15. februar 1952.
 77. LAN.B326 36-38 + 1860-1876 + D(10) (1850-89).
 78. Jessen, 1878 s. 80, VBA. j.nr. 41/1995.
 79. Willerslev, Richard: 1952 s. 107.
 80. Willerslev, Richard: 1952 s. 109.
 81. Jessen s. 90. FT. Grejs 1880. Handelskalender 1856-1889.
 82. LAN.B326 37-38 (1851-60).
 83. Salmonsens leksikon. Jessen s. 85 og 86.
 84. LAN.B326 37 (1851).
 85. En garvers erindringer, 1950 s. 10-12. Christensen, C.C.: 1991. Salmonsens leksikon.
 86. Aktieselskabet Vejle Saalelederfabrik 1925 s. 6-7, VAA 19. juli 1888. LAN.B326 36-38 (1850-56). Bayer, J.T.: 1885 s. 160-61.
 87. Bayer, J.T.: 1885 s. 160-61, Petersen, C.V.: 1927 s. 359.
 88. Smith, A.H.H.: 1882 s. 27
 89. Arbejderbefolkningens vilkår 1872/73.
 90. Trap 1879. Handelskalender 1856-1889.
 91. LAN.B326 1860-1876 (1866).
 92. VAA 6. jan. 1886, 1. april 1886, 5. jan. 1889, 20. jan. 1889.
 93. VAA 12. dec. 1889, 27. sept. 1889 og 24. jan 1889.
 94. VAA 13. august 1889.
 95. VBA.A9502 (21).
 96. På frihedens side, 1990, s. 21 ff.
 97. Mads Frederiksens erindringer (upubl.), s. 64-65. VBA j.nr. 88/1996.
 98. Jessen s. 81.
 8. Danmarks Historie bind 9, 1985, tabel 7.5.
 9. Danmarks Historie bind 9, 1985, tabel 7.3. Dybdahl, V. m.fl.: 1975.
 10. VSD 19. januar 1933.
 11. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 72-75.
 12. Petersen, C.V.: 1927 s. 359.
 13. Johansen, Hans Chr.: 1988.
 14. VSD 18. januar 1900.
 15. Stat. Tabelværk. Haandværks- og Industritælling 12. juni 1906.
 16. Johansen, Hans Chr.: 1988. Danmarks Historie bind 6, 1989, og bind 7, 1988. Dybdahl, V. m.fl.: 1975 s. 123-124.
 17. Stat. Tabelværk. Haandværks- og Industritælling 1914: tabel II, Erhvervstællingen 1925: tabel VII A, Erhvervstællingen 1935: tabel IX.
 18. Bl.a. Petersen, C.V.: 1927. Danske Byer og deres Mænd, 1916. Dansk Handel & Industri 1934. Trap: 1904 og 1926.
 19. VBA.A6035 (7).
 20. VAA 7. oktober 1892.
 21. Konsul M. Windfeld-Hansen 1954.
 22. Dansk Industri-Stat 1934, s. 306-308 om Vejle Textilfabrik og Carl Vilh. Müller. Generelt om Vejles bomuldsindustri, se Hellum, Asbjørn: 1989.
 23. Konsul M. Windfeld-Hansen 1954. VBA.A2180.
 24. VBA.A6035. De vejlensiske bomuldsspinderiers andel af den samlede danske produktion er sammenlignet i forbindelse med gennemgangen af De danske Bomuldsspinderier, se note 29.
 25. VBA.L322 s. 48.
 26. VBA.A8506 (366).
 27. VBA.A8506 (366).
 28. VAA 12. juli 1924.
 29. VBA.A8506 (366) og (516). VBA.A6035 (103). Produktionsstatistik i div. udg. af Stat. Med. De danske Bomuldsspinderiers andel af den samlede produktion af bomuldsgarn i sammenligning med Windfeld-Hansen:

Vejles industrialisering 1890-1940

1. Petersen, C.V.: 1927. Conradsen, Susanne: 1992. Vejle Kommunale Elforsyning 1984.
2. Den kommunale folketælling. Uddrag af Vejle Byråds Forhandlinger, div. år.
3. Poulsen, Poul Porskær: 1991 (Ugeavisen). Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991.
4. Poulsen, Poul Porskær: 1994.
5. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 84-86. Vedr. de sociale forhold, se bl.a. Poulsen, Poul Porskær: 1993.
6. Stat. Tabelværk: Erhvervstællingen 1925 og 1935.
7. Se Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991. Desuden Poulsen, Poul Porskær: 1991.

	DDB	WH
1905:	48%	6,5%
1913:	71%	15%
1916:	70%	18%
1919:	78%	23%
1922:	66%	22%
1925:	63%	25%
1928:	61%	24%
1931:	63%	21%
1934:	64%	17%
1936:	66%	17%

30. Afsnittet om De danske Bomuldsspindierier bygger især på VBA.A8506 (366).
31. VAF 30. december 1933.
32. Dansk Industrieretning 1923 og 1927. VBA.A6000 (34).
33. ERH. Vejle Dampvæveri, Statistik 1927-1943.
34. VSD 27. januar 1917.
35. VSD 7. maj 1923.
36. VBA.A6103 (94), (153) og (157).
37. Dansk Industrieretning 1911. Noget af det første, vi hører til virksomheden i Vestergade 21, var en konflikt i april 1913, hvor 20 kvindelige trikotgearbejdere blev lockoutet, fordi de havde dannet en fagforening. Efter blot tre dages konflikt gik fabrikkerne med til en overenskomst. Se Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 48-49.
38. VBA.A6052 (1).
39. LAN.B69 7019.
40. Iflg. VSD 6. februar 1933 er A/S V. Wegener trådt i likvidation efter en stor brand i januar.
41. VBA.L418 s. 1.
42. Iflg. Bente Munks afsnit om kvindearbejde i Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 91.
43. Afsnittet om Randbøldal Klædefabrik bygger dels på Dansk Industrieretning og dels på oplysninger fra Hasse Jørgensen, Egns museet i Egtved kommune, der har arbejdet intensivt med klædefabrikkens historie og forbereder en bog herom.
44. LAN B326 D(10) 1888-1897.
45. Christensen, C.C.: 1991 s. 7.
46. Petersen, C.V.: 1927.
47. Nordisk Garvertidende, div. årg. Petersen, C.V.: 1927.
48. Aktieselskabet Vejle Saalelæderfabrik 1925 s. 7.
49. Vedr. Vejle Saalelæderfabrik: ERH. Bestyrelsesprotokoller og beretninger. En garvers erindringer 1950. Nordisk Garvertidende og Dansk Industrieretning div. årg.
50. Tidsskrift for Industri 1928 s. 108.
51. VBA.L429 s. 4 og 7.
52. Dansk Handel & Industri 1934.
53. Mårtens, Eigil: 1991.
54. Vejle Vejviser 1891 og 1901.
55. Mårtens, Eigil: 1991.
56. Træk af Vinding Sogns Historie 1954 s. 82.
57. VBA.L55 s. 3.
58. Se VAA 25. august 1938.
59. VSD 10. april 1912.
60. VBA.A6024 (2). Petersen, C.V.: 1927 s. 369. Thaulow, Th.: 1951.
61. VAA 7. oktober 1892.
62. Jørgen Svendsen Hess (1823-1878), C.M. Hess' far, etablerede jernstøberi i Middelfart. I 1872 blev sønnen Peter Henrik Hess (1848-1917) medindehaver. Thaulow.: 1951.
63. Tidsskrift for Industri 1932 s. 84.
64. VBA.L427 s. 5.
65. VAA 28. december 1940.
66. VBA.L427 s. 1.
67. ERH. Hess. Status.
68. Vedr. Hess' kakkelovne, se: Wolf, Edward C.J.: 1951.
69. Dansk Skovforenings Tidsskrift 1932 og Hedeselskabets Tidsskrift 1932.
70. Grejsdal Hammerværk, i serien "Vore Virksomheder", Jern- og Metalarbejderen nr. 9, 1932.
71. VBA.A6024 (2). Vejle Bolte- og Møtrikfabrik gennem 50 år. 1949.
72. Dansk Industrieretning 1921.
73. Dansk Industrieretning 1924.
74. Aktieselskabet Brødrene Brincker 1942.
75. VBA.A6024 (4). 19. sept. 1927.
76. VBA.A6024 (4). 30. marts 1922.
77. VBA.L400 s. 3-4.
78. VBA.A6033 (21-28 og 97). Maskinbyggeri gennem 50 Aar. 1945.
79. "Hver 8. Dag" 8. august 1915.
80. Horsens Byarkiv 1983/229 (127).
81. Sammenligningen med den nationale udvikling er baseret på Johansen, Hans Chr.: 1988.
82. Stat. Tabelværk: Haandværks- og Industritælling 1914, Industritælling 1925 og 1935.
83. Rude, Axel: 1964. Mælkeriet "Christianshaab" 1941. Nordisk Mejeritidsskrift 1939.
84. VBA.A2265. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 67f. Greens Danske Fonds og Aktier.
85. Vedr. slagterierne, se: Drejer, A. Axelsen: 1937 og Danske slagterier 1987.
86. VAA 13. januar 1890.
87. VAA 22. februar 1896.
88. VAA 16. januar 1896.
89. VAA 3. juli 1896.
90. VAA 16. juli 1896 og 17. april 1900.
91. I det følgende er hovedmaterialet vedr. slagterier, hvor ikke andet nævnes, formandsberetninger og generalforsamlingsreferater VBA.A6032.
92. VAA 27. februar 1911.
93. VSD 23. maj 1912.
94. VSD 24. september 1912. Der var strejke på slagterier i slutningen af september 1912 pga. fyringer og flytning af fagforeningsformanden, K. Jensen, fra hans normale arbejde. Arbejderne følte sig desuden generelt dårligt behandlet af specielt slagremesteren. VBA.A2235 (2) 23. september 1912.

95. Vedr. LS, se f.eks. Dansk Landbrugs Historie, bind IV s. 144ff og Danmarks Historie bind 7, 1988 s. 269.
96. VSD 29. februar 1932.
97. Referat fra den ekstraordinære generalforsamling 23. juli 1932.
98. Vedr. offentligt protestmøde mod destruktionsanstalten, VSD 9. februar 1933.
99. Dansk Industrieretning 1934.
100. Johansen, Hans Chr.: 1988.
101. De Danske Byerhverv i Tekst og Billeder, 1907. Illustrerer Tidende 1917.
102. Hansen, Peter: 1961 s. 29. Poulsen, Poul Porskær: 1991 s. 23ff.
103. Vejle - den charmerende By, 1947. VSD 10. december 1929. VAF 30. december 1933.
104. Illustrerer Tidende 1909-10, s. 561-562.
105. Jyllands-Posten, juni 1928, "Dansk Mel og dansk Arbejde" - adskillige indlæg.
106. Grunddigt beskrevet af VSD 24. december 1934.
107. Kemisk Maanedstidende 1939, s. 94-97.
108. Vedr. Dampmøllen, VBA.A8503. Dansk Industrieretning div. år. Uddelerbladet 22. januar 1931 og årg. 29, 1933-34, sp. 1753-1760.
109. ERH. Østjydske Bryggerier. forhandlingsprotokoller.
110. VAA 21. februar 1900.
111. Dansk Industrieretning 1926. Østjysk Øl, 1948. Bryggeriet "Vejles" Historie gennem 75 Aar, 1933.
112. VAF 30. december 1933. "Hver 8. Dag", 8. august 1915. Vejle - den charmerende By, 1947.
113. VBA.L138.
114. Dansk Handel & Industri 1934.
115. VAA 23., 24. og 27. april 1897.
116. Dansk Industrieretning 1917-18. "Hver 8. Dag", 8. august 1915.
117. Greens Danske Fonds og Aktier, div. år. Dansk Handel & Industri 1934.
118. Dragée: Tablet, mandel el. lign. overtrukket med sukker.
119. VAF 19. marts 1975.
120. VAF 28. september 1940.
121. Petersen, C.V.: 1927.
122. VAF 30. december 1933 og 22. maj 1942. Dansk Handel & Industri 1934.
123. Dansk Handel & Industri 134.
124. Aastrup, Olaf: 134 s. 2.
125. ERH. Greens Danske Fonds og Aktier pk. no. 91, Avisudklip. Petersen, C.V.: 1927, Dansk Handel & Industri 1934, Dansk Industrieretning.
126. Beskrivelse foretaget af Valdemar Christiansens søn, Frederik Christiansen, 1975.
127. Div. materiale, bl.a. Valdemar Leth Christiansens erindringer, stillet til rådighed af Frederik Christiansen. VBA.A6117.
128. VAA 18. december 1918.
129. VAA 22. maj 1919.
130. Tidsskrift for Industri 1933, s. 154ff.
131. VSD 15., 23., 25., 29. oktober og 6. og 9. november 1901.
132. Danmarks ældste Forretninger 1940. Dansk Handel & Industri 1934.
133. Dansk Handel & Industri 1934. VBA.A6004.
134. Dansk Handel & Industri 1934. Dansk Industrieretning.
135. Dansk Handel & Industri 1934.
136. VBA.A8505. Dansk Handel & Industri 1934.
137. VAA 18. oktober 1928 og 18. oktober 1958. Desuden "Schweitzer A/S 1828-1995".
138. VAA 8. februar 1933.
139. Trykt materiale i forbindelse med 50 års jubilæum i 1973.
140. Oplysninger fra Greens Danske Fonds og Aktier, div. år.
141. Vedr. J.C. Christiansen, se: Hansen, Gunnar, VAF 22. april 1950.
142. Møller, Kristian: 1954.
143. VAF 9. oktober 1968.
144. VAF 1. november 1978 og 2. november 1953.

Vejles industri fra 1940 til idag

Der er ikke medtaget henvisninger til Greens, Vejle Vejviser, Mostrups vejviser for Vejle og Kraks Blå Bog.

1. Statistisk Tabelværk VA nr. 21, 23 og 24. Da antallet af erhvervsaktive er opgjort samlet for industri og håndværk ved folketællingen 1940, er fordelingen for disse to erhvervsgrupper beregnet ud fra erhvervstællingerne 1935 og 1948.
2. Statistisk Tabelværk VA nr. 21 og 23. Hess' årsregnskab 1942-1947. Danmarks ældste Forretninger 1940.
3. Lund, Arne: 1949, passim.
4. VAF 8. og 9. februar 1940.
5. VAF 24., 25. og 30. maj 1940. Lund, Arne: 1949 s. 64ff.
6. VAF 15. april, 1., 7. og 20. maj 1940, 27. november 1941, 28. januar 1943. Industrieretning 1941, s. 65ff, 1946, s. 55ff.
7. VBA.A8509 (3) 8. marts 1941.
8. Industrieretning 1942, s. 9.
9. Industrieretning 1943, s. 138.
10. Industrieretning 1944, s. 228.
11. VAF 19. januar 1945.
12. Industrieretning 1945, s. 80ff. VAF 29. juni 1941.

13. VAF 19. januar 1945.
14. Industrieretning 1940, s. 246, 1941, s. 256f, 1942, s. 249f, 1944, s. 228. VAF 1. april 1942.
15. VAF 12. marts 1942. Industrieretning 1942, s. 366.
16. VAF 25. juli, 16.-17., 19. og 21., 28. oktober 1942, 9. marts 1943. Industrieretning 1941, s. 324.
17. Industrieretning 1942, s. 9, og 1945, s. 135. Vejle Kommunale Elforsyning 1984 s. 26ff. VAF 26. og 27. juli, 27. september 1944.
18. VAF 12. og 15. september 1944.
19. ERH. Hess forhandlingsprotokol 1941-59, s. 52 og 54. VBA.A8509 (3) 8. marts 1941. VBA.A6024 (4) 13. december 1939. ERH. Vejle Saalelæderfabriks forhandlingsprotokol 1931-1945, s. 53. VAF 16. oktober 1943.
20. Ministerialtidende A 1941, s. 254. Vejle Erhvervsraads Aarsberetning 1943. VAF 28. februar, 22. marts, 21. maj, 7. juni, 1. og 23. oktober 1941, 7. februar 1942, 11., 12., 18., og 23. maj samt 16. oktober 1943.
21. VAF 10. februar, 8. og 10. marts 1941. VBA.A8509. Vejle og Omegns Andels-Svineslagteris forhandlingsprotokol 1928-1943, 8. marts 1941, 1943-1957, 2. marts 1946. VAF 2. marts 1946. Vejle Amts Avis 2. og 4. marts 1946.
22. Munk Christensen, Jørgen: 1945 s. 34ff og 132. Brønfeld, Poul: 1977 s. 29f, 34 og 49f. Besættelsesridens Fakta 2.bind, s. 121f. Kirchhoff, Hans: 1979 især s. 116. VBA.A8509 (4) 3. marts 1945. VAF 29.-30. juli 1943.
23. Krisesager 1944-48.
24. VAF 16.,17.,19., 21 og 28. oktober 1942, 9. marts 1943.
25. Industrieretning 1944, s. 123. Christensen, L. Brahe: 1951 s. 37.
26. Industrieretning 1945, s. 296.
27. ERH. Vejle Saalelæderfabriks forhandlingsprotokol 1945-1961, 19. november, 10.og 17. december 1945, 2. og 22. januar 1946. VAF 2. og 17. december 1945, 5. januar 1946.
28. VAF 17. december 1947.
29. ERH. Hess' forhandlingsprotokol 1941-1959, s. 36f, 44f, 52 og 54. 1964- 1965, årsberetning 30. marts 1965. 1966-1971, årsberetning 19. april 1967. VAF 24. august 1944.
30. ERH. Hess' forhandlingsprotokol 1960-63, s. 74ff.
31. VAF 21. august 1946, 18. februar, 14. juni, 22.-23. december 1947, 13. maj 1948, 20. juli 1949, 6. juni 1950, 9. januar 1951, 9. og 14. januar 1952, 1. september 1953. Vejle Amts Avis 20. september 1946, 8. februar 1951. Vejle Social Demokrat 20. september 1946.
32. Christensen, L. Brahe: 1951 s. 40ff.
33. Industrieretning 1945, s. 135f, 1946, s. 121f, 1947, s. 126f, 399, 1948, s. 135, 1949, s. 125, 391, 1950, s. 132.
34. VAF 4. februar, 2. marts, 4. maj og 20. september 1948, 23. maj og 8. november 1949, 6. september 1950, 8. januar og 22. september 1951 samt 8. februar 1952. Conradsen, Susanne Munkholt. 1992 s. 73f. Aktieselskabsregisteret, nr. 143.
35. VBA.A6024 (4) 14. og 25. marts, 30. maj 1950, 23. september 1953. VBA.A6024 (2) 28. marts 1950, 20. marts 1951, 26. april 1951, 23. februar, 30. juli og 1. september 1953. Møller, Kristian: 1954 s. 100ff.
36. VAF 18. januar, 17. og 20. april, 11., 13., 14. og 18. maj 1946.
37. Statistiske Meddelelser 4,137,2; 4,141,3; 4,144,2; 4,149,1; 4,152,3; 4,157,2. Bender, Johan m.fl.: 1977 s. 26.
38. VBA.A8509 (4) 15. marts 1950. VBA.A6035 (10) Windfeld-Hansens Bomuldsspinderis forhandlingsprotokol for samarbejdsudvalget.
39. Christensen, L. Brahe: 1951 s. 39ff. ERH. Hess' forhandlingsprotokol 1941-59, s. 110f, 118. VAF 7. maj 1947.
40. Afsnittet er baseret på Greens og Vejle Vejviser.
41. ERH. Vejle Saalelæderfabriks generalforsamlingsberetninger 1950-1961. Fabrikens generalforsamlingsprotokol 1884-1962. Bestyrelsens forhandlingsprotokol 1945-1961, 30. maj, 20. oktober og 21. december 1951, 26. august 1954, 13. august 1958, 30. januar, 23. marts og 4. november 1959, 4. maj og 21. november 1960.
42. ERH. Hess' forhandlingsprotokoller 1941-59, 1960-1963, 1964-65 og 1966-71. Hess' årsregnskaber 1948-1973. VAF 21. september 1957, 17. april 1959, 30. november 1963, 3. juni 1965, 1. september, 18. november 1967.
43. ERH. Hess' forhandlingsprotokol 1964-65, s. 17, 21, 26 og 30.
44. ERH. Hess' forhandlingsprotokol 1966-71, 1. november og 19. december 1967 samt 7. maj 1968.
45. ERH. Hess' forhandlingsprotokol 1966-1971. VAF 22. februar, 7. oktober 1968.
46. VAF 25. januar 1972, 30. november 1974, 3. januar 1975 og 8. januar 1980, 10. januar 1991, 17. februar 1992, 10. oktober 1995. Krak 1994. Oplysninger og materiale fra Harald J. Hess.
47. Juhler Hansen, Sanne og John: 1995 s. 55f. VAF 20. november 1969, 29. marts 1980, 4. august 1981, 9. september 1988.
48. VBA.A8509 (5) 26. februar 1959. Tvede, O: 1975 s. 79.

49. VBA.A8509 (4-8). VAF 15. november 1955, 24. februar 1956, 29. april 1958, 26.-27. februar, 17. marts 1959, 4. og 28. januar, 4.- 5. marts, 28. november 1960, 3.- 4., 14. marts, 16. og 31. maj, 13. juni, 19. august 1961, 6. september 1962, 1. marts 1963, 5.- 6. marts, 16. december 1965, 4. marts, 30. juni, 17. december 1966, 4. og 9. februar, 3. marts, 5. og 19. april, 29. august, 13. og 25. oktober 1967, 2. marts 1968, 7. februar, 7. marts, 3. september 1969, 23. januar, 11. februar, 7. marts 1970, 26.-27. januar 1971.
50. Andelsbladet 1971, 686f, 1972, s. 30. VAF 27. februar, 12. marts, 26. april, 9. og 30. juni, 29. juli, 3.-4., 17., 20. august, 3. og 20. december 1971, 28. januar, 19. februar, 7. og 14. juni, 7. juli, 18. og 25. august, 12. september, 30. oktober, 29. november, 2. og 11. december 1972, 13. januar, 8. og 10. maj, 1. juni, 27. juli, 17. og 24. august, 4. september, 3., 10.-11. oktober, 3. og 7. december 1973, 14. marts 1974.
51. Andelsbladet 1946, 1332, 1947, 23, 1948, 244, 1959, 1033ff, 1971, 961 og 1105ff. VAF 21. juni 1961, 1. december 1966, 22.-23. januar 1970, 30. oktober, 15.-16. december 1971, 3. november 1972. Kristensen, Svend Winther: 1986 s. 18.
52. Kristensen, Svend Winther: 1986 s. 15ff, 70f og 173. Vejle byråds forhandlinger 1940/41, s. 84, 121, 145, 168 og 178, 1961/62, s. 98. VAF 17. maj og 24. juni 1961, 16. februar 1963, 12. april og 28. september 1967, 24. juni 1970, 23. februar og 21. august 1973, 8. oktober 1975, 25. september 1978. Andelsbladet 1970, s. 949, 1990, s. 152f.
53. Andelsbladet 1970, s. 99, 789ff, 937, 1121, 1129, 1149ff. Kristensen, Svend Winther: 1986 s. 86, 91ff, 108f, 141 og 143. VAF 22. maj 1973, 9. april 1974 og 15. september 1976.
54. VAF 28. november 1981 og 19. februar 1983.
55. Materiale fra Dandys museum. VAF 15. juli 1953, 16. april 1958, 25. maj 1960, 18. august 1962, 19. januar 1963, 28. september og 2. oktober 1965, 23. februar 1968, 7. januar, 21. marts, 6. maj, 11. august, 16.-17. oktober, 26. november, 16. december 1970, 6. og 15. januar, 20. og 24. april, 10. august, 18. og 26.-27. november, 14.-15. december 1971, 10. juni, 10., 13., 27. og 31. juli, 11. og 20. november 1972, 24. februar, 4. september, 5.-6. oktober og 15. november 1973, 24. august 1974, 31. maj 1980. Vejle Amts Avis 25. maj 1960. Frit Folk 9. juni 1962. Aktuelt 16. december 1970. Konfekturhandleren maj 1970. Børsen 6. maj og 17. december 1970. Politiken 27. juli 1969.
56. VAF 19. januar 1961, 18. maj 1966, 3. februar 1967, 12. marts, 17.-18. april, 20. og 30. juni, 18. december 1972, 11. august og 14. november 1973. Registreringstidende 1959, s. 746, 1968, s. 664, 1969, s. 362.
57. VAF 30. januar, 1. februar, 15. marts, 9. april 1963, 30. marts 1966, 9. oktober 1968, 29. januar og 3. december 1970, 8. januar 1971, 16. marts, 13. og 27. oktober 1973.
58. Jul i Vejle 1964, 5. VAF 15. november 1954, 19. september 1960, 14. marts 1962, 17. november 1973.
59. VAF 20. november 1964, 25. november og 31. december 1965, 8.-9. februar (citat), 7. maj, 10. oktober, 9. november 1966, 3. og 9. marts, 22. juli 1967, 25. juli 1969, 13. marts 1970, 13. og 20. december 1972, 28. april 1973. Børsen 16. januar 1965. Aktuelt 9. februar 1966. Bil & Motor nr. 9, 1970.
60. VAF 11. og 27. august, 16. september, 12. november 1959, 1. november 1960, 25. februar, 10. august, 11. oktober 1961, 2. og 4. maj 1962, 28. juni, 1. oktober 1963, 30. marts 1966, 20. og 23. maj 1967, 29. marts, 13. og 21. august 1968, 14. august 1969.
61. Johansen, Hans Chr.: 1988 s. 223ff og 291ff.
62. VAF 7. juli, 2. november 1962, 28. og 29. maj 1963.
63. VAF 5. januar 1956, 1. og 12. februar 1963, 11. september 1965, 10. og 28. februar 1967. Aktuelt 1. september 1960. Betænkning om Sammenslutningen Boss of Scandinavia, s. 94f. Biilmann, J.: 1969 s. 143. Christensen, L. Brahe: 1951 s. 43.
64. VAF 18. september 1967.
65. Biilmann, Jørgen og Knud Burchardt: 1969, især s. 140ff og 251ff. Betænkning om Sammenslutningen Boss of Scandinavia, s. 94ff. VAF 16., 26., 27. september, 3., 7., 9., 10. og 22. november, 30. december 1967, 22. februar, 12. og 21. marts, 25. april og 3. maj 1968.
66. VAF 27., 30.-31. juli, 1., 2., 3., 13., 16., 28. august 1968.
67. VAF 18. december 1968, 5. marts 1969, 19. november 1971, 27. juni 1972.
68. VAF 29. januar og 1. marts 1972 samt 1. maj 1973.
69. VAF 23. marts, 28. og 29. august, 2. september, 17. oktober samt 30. december 1970, 6. februar 1971.
70. VAF 18. marts og 12. december 1963, 13. november 1965, 30. september 1970, 19. oktober 1971, 1. juli, 1. september, 18. november, 9. december 1972, 28. februar, 9. marts, 4. maj, 7. juli, 5. og 14. september, 6. og 12. december 1973.
71. Materiale fra Elektro-Isola. VAF 18. november 1965, 22. november 1966.

72. VBA.A6024 (2-5). VAF 23. januar 1963, 20. januar, 25. februar, 8. oktober 1965, 24. november 1971, 7. marts 1972, 26.-27. januar, 5. marts 1973.
73. Statistiske Meddelelser 4,157,2; 4,160,4; 4,164,1; 4,166,4; 4,170,4; 1960,4; 1960,8; 1961,9; 1962,9; 1963,8; 1964,8; 1965,4; 1966,5; 1967,8; 1968, 5; 1969,7; 1970,10; 1971,8; 1972,10;1973,4; 1974,6. Bender, Johan m.fl.: 1977 s. 28.
74. Poulsen, Poul Porskær m.fl.: 1991 s. 132ff og 141ff. VBA.A8509 (6) s. 71. Lovtidende A 1954, s. 535ff.
75. Statistisk tabelværk 1973, VIII.
76. Statistiske meddelelser 1973, 2: Industristatistik 1970.
77. VAF 13. august 1976, 20. maj 1977, 10. marts 1985, 27. september 1989, 27. juni 1992.
78. VAF 1. oktober 1976, 16. august 1980, 11. september 1981, 27. september 1982, 1. maj 1987, 7. juni og 28. september 1989.
79. VAF 29. november 1976, 26. februar 1977, 10. februar, 7. marts 1981, 10. februar 1982, 3. og 5. februar 1986, 11. februar og 1. maj 1987, 27. december 1988, 17. juni 1991, 11. juli og 23. december 1992, 26. januar, 23. februar, 8. september 1993.
80. VAF 9. oktober 1972, 15. december 1973, 13. august 1980, 26. juni, 6. juli, 11. september 1985, 31. januar, 15. februar, 12. august, 13. september 1986, 13. juni, 28. august, 18. december 1987, 8. marts, 2. august 1988, 23.-24. februar, 21.-22. juni, 1., 4., 5., 19., 21. juli, 2., 17., 24. august 1989, 29. januar 1990, 20. december 1991, 18. og 30. marts, 7. april 1993, 20. juni 1995. Børsen 25. juni, 22. juli 1985, 23. januar 1986, 24. februar 1989.
81. VAF 1. oktober 1974, 13. september 1980, 8. og 11. maj 1982, 20. september 1984, 31. januar, 15. april, 6. november 1986, 15., 18. og 25. juni, 26. september, 4., 5. og 19. november 1991, 4. marts, 13. juni og 22. september 1992.
82. Tekstilfabrikantforeningens, Textilindustriens og Textil- og Beklædningsindustriens beretninger 1973-1993.
83. VAF 30. marts 1977, 1. juni 1978, 16. marts 1979, 24. marts 1981, 16. januar 1985, 7. november 1989.
84. VAF 27. juni 1974, 2. december 1976 og 11. april 1983. Damgaard, Mads Eg: 1990 s. 202.
85. VAF 31. januar, 2. april 1976, 31. august 1978, 3. november 1979, 25. maj 1985, 12. april, 14. og 27. november 1986, 24. februar 1987, 18. juli 1989, 27. august, 3. september og 11. november 1992, 30. juli 1994, 7. juli 1995.
86. VAF 3. marts og 13. december 1977, 5. november 1979, 1. september 1983, 25. april og 19. maj 1984, 19. april, 6. og 19. juni 1986, 4. april og 14. maj 1987, 11. og 18. august, 14. september, 27. oktober, 1. og 19. november 1988, 10. februar, 1. og 3. april, 13. september 1989, 3. maj 1990, 13. og 27. september, 21. december 1991, 16. december 1993, 5. juli 1994. Børsen 4. og 20. juni 1986, 29. september 1988, 14. september 1989, 16. november 1990, 12. september 1994. Vejleposten 20. januar 1988. Jyllands-Posten 18. december 1989. Regnskaber for Egetæpper 1987/88-1993/94.
87. VAF 15. september 1987, Jyllands-Posten 4. marts 1993.
88. VAF 12. maj 1960, 25. april 1966, 8. november 1967, 16. og 22. august og 15. november 1973, 27. august 1977, 3.-4. januar 1983, 22. november 1984, 23. september 1986.
89. Andelsbladet 1970, s. 507, 1984, s. 453, 1990, s. 50f, 74f, 80f og 105f. Expo-Fyn 1897-1972. Hvidbog, passim. Regnskaber Tulip og Tulip International 1983-1993. Team Work juli og september 1993, marts og september 1994. VAF 20. og 22. marts, 23. april, 4. og 10. juli, 17., 18. og 20. september, 5., 13. og 27. december 1974, 3. januar, 4. februar, 8., 28. og 29. april, 12. maj, 21. og 22. august, 3., 18., 19. og 25. september, 4., 8. og 28. november, 23. december 1975, 2. og 15. januar, 13. og 19. maj, 16. og 29. november, 9., 10. og 11. december 1976, 3. februar, 5. november, 2.-3. december 1977, 25. februar, 1. september, 16.-17. november, 6. december 1978, 19. januar, 3.-4., 10. og 23. april, 8. maj, 22.-23. august, 20.-21. september, 13., 17. og 26. oktober, 5. december 1979, 17. og 22. januar, 25. og 26. marts, 28. april, 20.-22. maj, 22. november 1980, 10. september 1981, 12., 15.-16. marts, 11. juni, 23. september, 19. oktober, 8. december 1882, 24. og 26. februar, 26. og 28. marts, 4., 8. og 13. juni, 6. oktober 1983, 11. januar, 8. og 19. juni, 10. og 30. august, 19. september, 2., 16. og 23. november 1984, 9. marts, 20. juli, 6.-7. og 14. december 1985, 14., 16.-18., 29. og 31. januar, 14. og 25. februar, 13.-15. marts, 22. maj, 23. august, 3., 15. og 22. november, 3., 22. og 30. december 1986, 10. januar, 20. februar, 30. april, 22. maj, 2. og 9. juli, 7. og 19. august, 26. oktober, 14. november, 4. december 1987, 4. januar, 15. juli, 1., 22. og 26. oktober, 1.-2., 7.-10., 21., 23, 25. og 30. november, 3., 6., 8.-9., 12., 15. og 28. december 1988, 6., 11.-12., 18. januar, 16. februar, 8., 17. 18. marts, 20. og 25. april, 18. maj, 26. juni, 2. og 10. august, 27.-28. november 1989, 9. januar, 14.-15., 22. februar, 24. marts, 16. og 30. maj, 6.-7. juni, 27. og 31. august, 7. september, 10.-11., 17. oktober, 6. november, 22. december 1990, 28. januar,

20. februar, 2. og 13. marts, 10. april, 4., 11. og 26. juni, 13., 22. og 26. juli, 20. og 29. august, 3. og 14. oktober, 21. november, 19. og 21. december 1991, 10. januar, 4.-5. februar, 12. og 14. marts, 26. og 30. maj, 27. juli, 12. august, 19. september, 6., 19., 25. og 27.-28. november, 9. og 22. december 1992, 5. og 27. januar, 1., 3. og 8. marts, 12. og 14. maj, 5. og 29. oktober, 26. november 1993, 21. januar, 24. februar, 22. og 26. april, 21. maj, 28. og 30. juni, 10., 23. og 29. september, 4. oktober, 4., 21. og 25. november 1994, 23. marts 1995.
90. Materiale fra Dandys museum. Dandy Inspiratorium. Sådan startede det... VAF 4. september 1973, 24. august, 20. november 1974, 19. marts, 12. maj, 2. september 1975, 1. juli, 6. august 1977, 15. april, 19. maj, 14. september, 16.-17., 22., 27. november, 2., 4., 9., 12. december 1978, 30. maj 1979, 30. januar, 29. april, 16. maj, 8. oktober 1980, 12. august, 23. september 1981, 29. maj 1982, 23. marts, 4., 23.-24. oktober, 15. november 1985, 14. februar, 19. august 1986, 7. april 1987, 13. september, 31. december 1988, 21. januar, 6. september, 3. november, 7. december 1989, 6., 20. og 30. juni, 8. august, 1. oktober 1990, 12. januar, 14. maj, 10. oktober 1991, 30. januar, 20. februar, 19. marts, 2., 6.-7. maj, 2. november 1992, 23. januar, 10. februar, 24. april, 4. maj, 20. december 1993, 23. februar, 2. marts, 16. juni, 2. juli 1994, 21., 27. januar, 2. maj 1995. Børsen 20. august 1975, 29. juni 1977, 17. januar, 13. maj 1980, 17. juni 1981, 21. juli, 12. oktober 1982, 25. maj 1983, 20. juni 1985, 20. januar, 15. august 1986, 8. november og 8. december 1989. Børsens Nyhedsmagasinet 7. september 1990.
- Jyllands-Posten 1. juni 1979, 19. september 1984, 21. december 1988, 10. juli 1993, 6. januar, 23. februar 1994, 27. marts 1995. Arbejdsgiveren 20. november 1982. Erhvervsbladet 8. marts 1984. Industriel Produktion marts 1985. Direct Office 5. juni 1990. Dandy Årsinformation 1990-93. Årsberetning 1994. Oplysninger fra Holger Bagger-Sørensen.
91. Kristensen, Svend Winther: 1986, s. 161ff. VAF 11. december 1974, 15. maj 1975, 20. november 1976, 17. september, 1. oktober, 2.-3. november 1977, 18. maj, 11. september, 16. december 1978, 9. januar, 15. maj og 12. juni 1979, 15. januar og 1. maj 1980, 14. januar, 14. september 1983, 9. juli 1985, 4. oktober 1988, 12. oktober 1990, 3. maj, 1. juli 1993, 11. februar 1994.
92. VAF 15. oktober 1976, 21. januar 1978, 25. april 1980, 28. november 1981, 12. oktober 1982, 13. januar og 29. november 1983, 28. april 1984, 3. august, 6. september og 22. oktober 1985, 12. april, 12.-13. maj, 12. juni, 13. august 1986, 14. april, 20. og 22. maj, 26. november 1987, 2. marts, 23. maj og 7. december 1989.
93. VAF 7. og 30.-31. juli, 14. oktober, 1. december 1986, 3. november 1987, 13. april, 9. maj 1988, 10. februar, 30. marts, 22. juni, 28. august 1990, 4. januar 1991, 10. og 12. november 1993, 30. december 1994, 14. juli 1995. Krak: 1994. Oplysninger fra Otto Christensen.
94. VAF 23. september og 11. november 1976, 20. april 1979, 29. oktober 1983, 23. december 1988, 16. juni 1989, 1. juni, 31. oktober 1991, 16. og 18. maj, 19. juni, 8. august, 26. oktober 1992, 11. maj 1993, 13. marts 1995. Aktuelt 26. februar 1987. Jyllands-Posten 8. maj 1989, 1. juni 1991. Børsen 16. november 1988.
95. VAF 1. og 5. april, 4. juni, 29. juli, 18. november 1974, 10. februar, 14. marts, 29. april 1975, 25. september 1976, 7. januar, 28. august 1978, 12. februar 1979, 26. april 1980, 29. december 1982, 24. september, 17. december 1983, 9. og 17. januar 1986, 20. november 1992, 6. og 8. december 1994, 9. juni 1995.
96. Materiale fra Elektro-Isola. VAF 1. og 2. august 1975, 22. december 1976, 14. oktober 1978, 11. februar 1985, 9. februar 1987, 8. maj 1992, 10. marts 1993, 26. juli 1994, 31. januar 1995, 29. februar 1996.
97. VAF 17. og 22. september 1970, 6. september 1972, 11. januar og 10. november 1973, 10. december 1977, 4. januar 1978, 16. januar, 16. juni 1979, 3. maj 1980, 4. november 1981, 14. januar, 1. marts, 18. april, 3. juni 1983, 8. februar 1985, 9. januar 1986, 18. maj 1987, 27. maj, 25. oktober og 8. december 1988, 7. april 1989, 23. april 1991, 1. april og 21. september 1995. Jyllands-Posten 27. november 1991. Børsen 24. maj 1988.
98. VAF 15. oktober 1985, 3. maj 1990, 30. oktober 1993, 24. og 28. januar 1995. Erhvervsbladet 12. december 1988, 9. februar 1995.
99. VAF 28. april 1973, 28. juni, 18. og 20. november 1974, 11. februar, 5. og 8. december 1975, 22. marts 1976, 1. september og 18. november 1977, 23. september 1978, 7. april og 8. oktober 1979, 12. august 1981, 20. januar 1982, 24. april 1984, 22. marts 1985, 16. april, 15. og 26. juni, 30. juli, 6. og 28. september 1991, 20. marts og 14. august 1992, 22. juni, 1. september og 9. november 1993, 5.-6. december 1994. Aktuelt 16. juni 1983. Politiken 26. april 1995.
100. VAF 8. og 18. november 1986, 8. og 11. oktober, 29. december 1988, 27. januar 1989, 5. september

- 1991, 22. januar, 2. juli 1992, 23. januar, 15. april, 9. juni, 6. september 1993, 28. januar, 21. marts, 21. juni 1995.
101. Forhandlingsprotokol for beskæftigelsesudvalget. Forhandlingsprotokoller for Erhvervsrådet.
102. Worm, Thorkild: 1994 s. 117ff, 143f og 173.
103. VAF 6. december 1984.
104. Vejle kommune, j. nr. 00.01A53 1992. VAF 29. november 1983, 28. november og 6. december 1984, 24.- 25. januar, 5. og 15. marts, 28. maj, 24.- 25. september og 12. december 1985, 17. juni, 26. september, 19., 21., 22., 24., 25., 26. og 28. november, 2. december 1986, 25., 26. og 28. februar, 4. marts 1987, 30. november 1988, 16. august og 2. oktober 1989, 7.- 8. april 1992, 15. marts 1994. Jyllands-Posten 8.- 9. april 1992, 9. juli 1994.
105. VAF 11. marts, 12. december 1985, 29. november 1988, 31. januar 1991, 1. december 1993.
106. Notat om ændring af arealreservation til jernbane og DTC i Vejle. VAF 4. april, 3. december 1986, 22., 26. oktober 1987, 30. juni, 11., 24. november 1988, 28. februar, 3. marts, 21.-22., 25., 28. september, 1., 6., 8., 12. december 1989, 4., 17., 27. april, 14. maj 26. september 1990, 11. januar, 6. februar, 1. marts, 12., 20. juni, 4. juli 1991, 9. maj, 20. juni, 4. december 1992, 12. juni 1993, 28. juni, 6. december 1994, 19. januar, 25. marts, 22. juni 1995. Jyllands-Posten 15. august 1992. Erhvervsbladet 5. februar 1991.
107. VAF 8. oktober 1987, 20. august og 5. november 1988, 24. november 1989, 2. juni 1991, 16. maj 1995.
108. Statistiske meddelelser 1974,6; 1975,5; 1976,8; 1977,8; 1978,6; 1979,4; 1980,10; 1981,8; 1982,6; Arbejdsløsheden 1982 og 1983. Vejle-tallene for årene 1984-1995 er oplyst til denne bog af Danmarks Statistik. Bender, Johan m.fl.: 1977 s. 28. Tallene for årene 1977-1995 er beregnet efter samme metode som i Bender, J. m.fl.: 1977, på grundlag af Danmarks Statistiks publikationer.
109. Lovtidende A 1976, s. 64, A 1978, s. 490f.
110. VAF 4. februar 1975. Lovtidende A 1973, s. 1025ff.
111. VAF 22. december 1976, 28. januar 1981.
112. Lovtidende A 1973, s. 1088ff, 1991, s. 4953ff.
113. Folketællingsoplysninger fra 1993 fra Vejle kommune.
114. Som note 113. Industristatistik 1989.

Billedliste

- s. 12-13 Den Kgl. Kobberstiksamling, foto: Hans Petersen.
- s. 14 Det Kgl. Bibliotek.
- s. 16 Diderot: Encyclope'die ou Dictionaire raisonne' des sciences, des arts et des me'tiers, planchebindene (F) og Diderot: Encyclopedia, The Complete Illustrations (E).
- s. 17 Fredericia Museum, foto: Rosa Engelbrecht.
- s. 18 Statens Museum for Kunst, foto: Hans Petersen.
- s. 19 Matrikelsarkivet.
- s. 21 Diderot (F).
- s. 22, 25 Afbildninger af Kunster, Haandværker og forskellige Næringsbrug, 1834 (genudgivet 1983).
- s. 26 Købstadmuseet "Den Gamle By" 1936 og 1937.
- s. 28 André Lütken: Opfindelsernes bog, 1. udg. 1877- .
- s. 31 Nationalmuseet. Afd. for oldtid og middelalder.
- s. 32 Lone Hvass.
- s. 34-35 Vejle Byhistoriske Arkiv (VBA).
- s. 36 Vejle Kunstmuseum.
- s. 38 Pontoppidans Danske Atlas.
- s. 41 Matrikelsarkivet, uddrag.
- s. 43 Horsens Museum, foto: Hjalmar Jørgensen.
- s. 44 Diderot (F).
- s. 45 Nationalmuseet, foto: Niels Elswing.
- s. 46 Diderot (E).
- s. 47 Diderot (F).
- s. 48 Diderot (E).
- s. 49, 50, 51, 52 Anette Hellum.
- s. 53 Egns museet, Egrved Kommune.
- s. 55 Matrikelsarkivet, uddrag.
- s. 56, 57 André Lütken, 2. udg. 1913.
- s. 58 Diderot (F).
- s. 59 Vejle Kunstmuseum.
- s. 60 De Gamle By, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 61 Det Kgl. Bibliotek, uddrag af kort over Ribe Stift (E. Pontoppidan TOM V,1769).
- s. 62 Dansk Kobbertøj 1750-1870.
- s. 62 Vejle Museum.
- s. 63 De Gamle By, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 64 Afbildninger af Kunster.
- s. 65 VBA.
- s. 66 Afbildninger af Kunster.
- s. 67, 68 Rafn, C.C.: Vejledning for bonden til at dyrke hør.
- s. 68 Vejle Museum.
- s. 69 VBA.
- s. 71 Ciba-Rundschau.
- s. 72 Vejle Museum.
- s. 74 H. Bender og Lütken, 2. udg.
- s. 75 Diderot (E).
- s. 77 Diderot (F).
- s. 78 Vejle Museum, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 81 Den Kgl. Kobberstiksamling.
- s. 83 Lütken, 1. udg.
- s. 85 Erik Housted
- s. 87 VBA.
- s. 88 VBA.
- s. 91 Diderot (F).
- s. 93 Afbildninger af Kunster.
- s. 94 Lütken, 1. udg.
- s. 95 Diderot (F).
- s. 97 Nationalmuseets afdeling for oldtid og middelalder, udsnit.
- s. 99 Diderot (F).
- s. 99 Vejle Museum, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 101 Vejle Kunstmuseum.
- s. 102 Rigsarkivet, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 103 Jesper Ratjen.
- s. 104 Rigsarkivet, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 107 Diderot (F).
- s. 108 VBA.
- s. 111 Rigsarkivet, foto: Anna-Grete Hedegaard Andersen.
- s. 112 VBA, foto: Hugo Matthiassen.
- s. 115 Diderot (F).
- s. 117 Vejle Museum.
- s. 119 Schweitzer A/S.
- s. 124 VBA, Trap 1859.
- s. 126 VBA.
- s. 128 VBA.
- s. 132 VBA.
- s. 133 Afbildninger af Kunster.
- s. 134 Dansk kobbertøj.
- s. 135 Vejle Museum og Vejviser 1869.
- s. 136 VBA.
- s. 138 Udlånt af Erik Hjort, foto: Kjeld Jensen
- s. 139 VBA.
- s. 140 Lütken, 2. udg. og Helge Holst, bd. 3.
- s. 141, 142 VBA, foto: Julie Boldsen.
- s. 143 Lütken, 1. udg.
- s. 145 VBA.
- s. 146 Vejviser og Adressebog 1869.
- s. 147 VBA.
- s. 149 Lütken, 2. udg.

- s. 150 VBA.
- s. 152 VBA, foto: A.H. Faber.
- s. 155 VBA, foto: Johs. Rønvig.
- s. 157 VBA.
- s. 159 VBA.
- s. 160 VBA.
- s. 163 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 166, 167, 169, 171 VBA.
- s. 172 Vejviser og Adressebog 1869.
- s. 175 VBA.
- s. 176-177 Udlånt af Erik Hjort, foto: Kjeld Jensen.
- s. 179 VBA, foto: Hans Albjerg.
- s. 181 VBA.
- s. 183 VBA, foto: Johs. Rønvig.
- s. 186 VBA, foto: A.H. Faber.
- s. 190-191 VBA.
- s. 193 VBA.
- s. 194 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 195 VBA.
- s. 198 VBA.
- s. 200 VBA.
- s. 203 VBA.
- s. 205 VBA.
- s. 208 VBA.
- s. 200 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 213 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 215 VBA.
- s. 217 VBA.
- s. 219 VBA Katalog Nr. 1 over Ovne og Komfurer, C.M. Hess' Fabrikker.
- s. 219 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 221 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 223 VBA.
- s. 226 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 228 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 229 VBA.
- s. 232 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 237 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 238 VBA.
- s. 241 VBA.
- s. 242 VBA.
- s. 243 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 244 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 245 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 246 VBA.
- s. 249 VBA.
- s. 251 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 252 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 253 Annonce fra Berlingske Tidende.
- s. 254 VBA, foto: Johs. Rønvig.
- s. 256 VBA.
- s. 257 VBA.
- s. 259 VBA, foto: H.P. Jensen.
- s. 261 VBA.
- s. 262 VBA, foto: Barbara Hansen, Jelling.
- s. 263 VBA.
- s. 265 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 266-267 VBA, P. Haagen Jørgensen.
- s. 275 VBA.
- s. 277 VBA, foto: Johs. Rønvig.
- s. 280 VBA.
- s. 282 Udlånt af Olaf Haahr.
- s. 283 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 285 VBA, foto: Oskar Jensen.
- s. 287 Udlånt af Tove Brincker Christensen.
- s. 287 VAF.
- s. 289 VBA, foto: Oskar Jensen.
- s. 290 VBA, foto: Sylvest Jensen.
- s. 291 VBA, foto: Sylvest Jensen.
- s. 292 Udlånt af Ebba Witttrup.
- s. 293 VBA, foto: Oskar Jensen.
- s. 296 VBA, foto: H.P. Jensens Eftf.
- s. 298 Udlånt af Harald Hess.
- s. 299 VBA, foto: Allan Simonsen.
- s. 300 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 301 VBA, Larsen & Knudsens arkiv.
- s. 302 VAF.
- s. 303 VBA, foto: Oskar Jensen.
- s. 305 VBA, foto: Johs. Rønvig.
- s. 307 Dandy.
- s. 308 Dandy.
- s. 309 VBA, foto: Allan Simonsen.
- s. 310 VBA, foto: Oskar Jensen.
- s. 311 Vejle Amts Folkeblad (VAF).
- s. 312 VBA.
- s. 314 Foto: Torben Bech.
- s. 318 VBA, foto: Allan Simonsen.
- s. 320 VAF, foto: Torben Glyum.
- s. 321 VAF.
- s. 323 VBA, foto: Torben Glyum.
- s. 329 Udlånt af Superfos Kemi.
- s. 331 Fotograferne Brøchner ApS, Horsens.
- s. 341 VAF.
- s. 343 VBA, foto: Allan Simonsen.
- s. 345 VAF, foto: Benny Nielsen.
- s. 346 VAF, foto: Benny Nielsen.
- s. 351 VAF, foto: Benny Nielsen.
- s. 356 VAF.
- s. 356 VAF, foto: Benny Nielsen.
- s. 359 L&P Reklame.

Utrykte kilder

Vejle Byhistoriske Arkiv. VBA

- A 249 *Grejs Mølle Klædefabrik*. Lønningsliste 1825.
- A 2180 *M. Windfeld-Hansen*. Div. pers. papirer, korrespondance, udklip mv.
- A 2235 *Slakteriarbejdernes Fagforening*. (2) Forhandlingsprotokol 1896-1913.
- A 2265 *Arbejdernes Fællesbageri*. (2) Forhandlingsprotokol 1900-1906.
- A 6000 *Vejle Dampvæveri*. (34) Lønstatistik 1934.
- A 6003 *Frederik Christiansen*. (64-66) Brænderibøger 1872-1905, (77-80) Div. opskrifter, lister, trykt materiale.
- A 6004 *Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik*. Div. materiale.
- A 6010 *N.F. Møhl Sprit- og Gærffabrik*. (15) Etiketter.
- A 6024 *Uni-Bolt A/S (Vejle Bolte- og Møtrikfabrik)*. (2) Forhandlingsprotokol 1899-1965, (3) Generalforsamlingsprotokol 1966-1971, Bestyrelsesprotokol (4) 1920-1957, (5) 1957-1971.
- A 6032 *Aktieselskabet Vejle Amts Svineslagteri*.
- A 6033 *Hans Jessens Maskinbyggeri*. (21-28) Kopibøger 1897-1912. (97) Kladde til hovedbøger 1917-1933.
- A 6035 *Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi*. (105) Statistik 1905-1938. (10) Forhandlingsprotokol for samarbejdsudvalget 1948-1952. Vedr. Veile Bomuldsspinderi: (9) Forhandlingsprotokol 1891-1902.
- A 6052 *Vejle Trikotagefabrik*. (1) Forhandlingsprotokol 1911-1919.
- A 6103 *Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik*. (94) Lønningslister 1920-1922, (153) Produktion 1927-1929, (157) Produktion 1933-1935.
- A 6115 *Larsen & Knudsen. Vejle Litografiske Anstalt A/S*. Div. materiale: plakater, prøvetryk, annoncer.
- A 6117 *Elektro-Isola*. Div. materiale.
- A 8503 *Vejle Dampmølle*. (7) Forhandlingsprotokol 1903-1932. (367-372) Div. udklip.
- A 8505 *Ch. Hindborg A/S*. Div. materiale.
- A 8506 *De Danske Bomuldsspindrier*. (366) Status 1908-1938. (516) Intern virksomhedsstatistik 1901-1938.

A 8509 *Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri*. (2-8) Forhandlingsprotokoller (bestyrelse og repræsentantskab) 1909-1967.

A 9502 *Vejle Gasværk*. (21) Lønningsbog 1859-1865.

Interviews og erindringer

L 138. Interview. *Preben Anthonsen*

L 418. Interview. *Ella Egeskov*

L 427. Interview. *Aage Fabricius Jensen*

L 55. Interview. *Asger Funder*

L 429. Interview. *Arne Hede*

L 400. Interview. *Elias Iversen*

L 322. Interview, *Maria Thomsen*

Jessen, Laurids: Erindringer. VBA j.nr. 41/1995

Frederiksen, Mads: Erindringer. VBA j.nr. 88/1996

Div. folketællingslister for Vejle Købstad, Grejs, Hornstrup, Høver, Randbøl og Skibet sogne 1789-1890.

Avisudklip vedrørende virksomheder, personer m.m.

Vejle kommune, Vejle

Borgmesterkontoret

j.nr.00.01A53 1992 Aktindsigt i tilsynsrådssagen og mageskifteaftalen vedr. handel med Tulip.

Erhvervsrådet

Forhandlingsprotokol for beskæftigelsesudvalget 1975-1978.

Forhandlingsprotokol for Erhvervsrådet 1979-1985.

Forhandlingsprotokol for Erhvervsrådet 1986-1995.

Avisudklip vedrørende Erhvervsrådet og virksomheder fra begyndelsen af 1980'erne til 1995.

Dansk Tyggegummi Fabrik, Vejle

Scrapbøger 1946-1994, Materiale fra Dandys Museum.

Horsens Byarkiv

1983/229 *Møller & Jochumsen A/S*. (127) Kassejournal, Filialen 1924-1926, (136) Driftskonto, Vejlefilialen 1899-1937.

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. LAN

B 6C Koldinghus amt

B 6C	165	Indkomne breve	1705-1796
------	-----	----------------	-----------

B7 Vejle Amtsarkiv

B7	6-7	Kopibog vedr. købstæderne Vejle, Kolding og Fredericia	1798-1800
B7	83-89	Journal	1797-1804
B7	226-244	Alm. journal	1806-1826
B7	607	Kollegiejournal	1838
B7	619-644	Journal	1827-1852
B7	209	kollegiejournal	1806

B 9 Ribe Amt

B 9	63	Kopibog	1799-1800
B 9	145-146	Hellfrieds journaler	1796-1797
B 9	159	Journal	1828
B 9	375	Indkomne breve Vejle købstad ang.	1793
B 9	1027	Ribe Stiftamt. Indberetninger om stiftets købstæder	1714-49
B 9	1030-31	Indberetninger m.v. fra Vejle	1704-1828

B 69 Vejle Byfoged

B 69	73-74	Syns- og taksationsforretninger	1743-1845
B 69	338	Kopibog	1779-1784
B 69	353-358	Journaler Vejle Købstad	1804-1851
B 69	415	Kopibøger til indberetninger	
B 69	7017	Bilag til Firmaanmeldelser	1903-1910
B 69	7019	Bilag til Firma- registeret	1889-1902, 1912-1924
B 69	7233	Bilag vedr. dampkedler	
B 69	7244	Udvandervæsen (+ dampkedler)	1879-1907
B 69	SP 6-14	Vejle Købstads skøde- og panteprotokoller	1744-1866
B 69	SP 56-57	Vejle Købstads personregistre	1775-1847

B 70 Nørvang-Tørrild

B 70	SP 5-17	Skøde- og panteprotokoller	1773-1839
B 70	SP 112	Realregistre Grejs og Hornstrup	1825-
B 70	SP132-37	Realregistre Grejs, Hornstrup og Hover	1835-

B 297 Overtoldinspektoret for Nørrejylland

B 297 850ff Årsberetninger 1843-1898

B 326 Vejle Toldarkiv

B 326 32-40 Kopibøger A med årsberetninger 1843-1868

B 326 Kopibøger A med årsberetninger 1860-1876

B 326 D(10) Årsberetninger 1877-1940

B 326 (gl. nr. 1) Journal A
1846-1849

B 326 (gl. nr. 4) Journal B 1846-1857

B 326 (gl. nr. 18) Journalsager 1801-1847

B 326 L(40) Skibsregister 1889-1892

Fartøjsliste 1894-1927

B 326 (gl. nr. 55) Brænderiopmålingsprotokol 1850-1859

B 404 Politimesteren i Vejle

B 404 7047 Aktieselskabsregistre til 1973, byen.

B 404 7049-7067 Bilag til aktieselskabsregistre til 1973.

B 404 7641-7644 (Journaler til) Krisesager 1944-1948

C 4 Ribe bispearkiv

C 4 774 Præsteindberetninger 1766-1769

C 4 165 Forskellige indberetninger 1689-1839

C 654 Vejle Hospitals arkiv

C 654 31-33 Korrespondance 1794-1840

D 32 Vejle Rådstue

D 32 10-15 Protokoller vedr. bygningsafgift 1802-1850

D 32 105 Brandtaksationsforretninger 1736-1791

D 32 106-109 Brandtaksationsprotokoller 1791-1857

D 32 111-115 Brandforsikringsprotokoller 1801-1857

D 32 125-126 Rådstueprotokoller 1752-1890

D 32 145 Indkomne breve vedr. told og
konsumtion 1672-1821

D 32 221 Forhandlingsprotokol byfogeden
og elegerede borgere 1826-1833

D 32 609 Indkomne breve til kærneren 1781-1864

D 32 681 Kopi, Fattig- og Arbejdsanstalten 1845-1860

BrD.25. Branddirektorat

Br D.25.27 Taksationsforretninger
Nørvang Hrd. I 1771-1800

Erhvervsarkivet, Århus. ERH

Vejle Dampvæveri: Statistik 1927-1943, Produktionsbøger 1899-1930.

Vejle Saalelæderfabrik: Bestyrelsesprotokoller 1904-1945, Generalforsamlingsprotokol 1884-1962, Generalforsamlingsberetninger 1918-1961, Bestyrelsens forhandlingsprotokol 1931-1945, Bestyrelsens forhandlingsprotokol 1945-1961, Driftsregnskaber og statusopgørelser 1906, 1908, 1914-1962.

C.M. Hess' Fabrikker: Forhandlingsprotokoller 1919-1971, statusbog 1876-1893, Driftsregnskaber 1890-1908, Årsregnskaber 1942-1973, 1948-1953, 1954-1958, 1959-1962, 1963-1964, 1965-1966, 1967-1973.

Østjydske Bryggerier: Forhandlingsprotokoller 1898-1931.

Worning & Petersen: Greens Danske Fonds og Aktier, pk. no. 91. Avisudklip 1929-1962.

Rigsarkivet. RA

Kommercekollegiet

KK	15	Forestillinger	1739-1740
KK	20-24	Koncessioner og privilegier	1735-1771
KK	25	Stiftsrelationer	1736
KK	30	Stiftsrelationer III Ribe Stift	1735-1737
KK	41-48	Brevprotokoller A-H	1735-1771
KK	49-62	Journaler litr. A-O	1736-1771
KK	323-326	Koncessioner og privilegier	1736-1769
KK	456-459	Privilegier, Reskripter og Bestallinger	1772-1785
KK	894	Dugmanufacturet på Blågård mv.	1775-1797
KK	1339-53	Forestillinger og kgl. resolutioner	1799-1813
KK	1558-60A	Fabrikslister for Danmark	1801-1816
KK	2080-85	Journaler	1809-1824
KK	2666-67	Firmaer og varemærker	1810-1842

Generaltoldkammer og kommercekollegium

GK 414-454 Tabellariske indberetninger om industriens tilstand 1817-1848

Statistisk Bureau

Statistisk Bureau nr. 1308, Gr. 4. Industri og håndværk. Fabriks- og industritabeller: Indberetninger. Fabrikker og fabrikmæssigt drevet håndværk 1871-72. Fabriks- og industritabeller: Indberetninger 1848-55.

Litteratur

- Afbildninger af Kunster, Haandværker og forskellige Næringsbrug 1834. Genudgivet 1983.
- Aktieselskabet Brødrene Brincker 1. april 1867 - 1. april 1942.
- Aktieselskabet Vejle Saalelæderfabrik 1850-1925. Vejle 1925.
- Aktuelt, div. nr.
- Alsted, J.: Vejle Mølle 1699-1814. Vejle Amts Aarbøger 1922.
- Andelsbladet, div. nr.
- Andresen, Kresten og Klara Sørensen: Engelsholms historie. Engelsholms Højskole 1993.
- Arbejdsgiveren, div. nr.
- Bauer, Adolf: Jydske Haandværkere og Fabrikanter. Skildringer af Jydsk Foretagelsesaand og Virkelyst. Aarhus 1893.
- Bayer, J.T.: Dansk Provsindustri, Statistisk fremstillet. København 1885.
- Becker-Christensen, Henrik: De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660-1750. Erhvervshistorisk Årbog 1979.
- Becker-Christensen, Henrik: Protektionisme og reformer 1660-1814. Dansk Toldhistorie bd. II. København 1988.
- Begrtrup, G.: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Nørrejylland I. København 1808, (For. optryk 1977).
- Bender, Henning: Aalborgs industrielle udvikling 1735 til 1940. Aalborgs historie bind 4. Aalborg 1987.
- Bender, Johan, Chr. R. Jansen og E. Korr Johansen: Arbejdsløshed i Danmark. Fra 1800 til i dag. 1977.
- Besættelsestidens Fakta. Dokumentarisk Haandbog med Henblik paa Lovene af 1945 om landsskadelig Virksomhed 1-2. bd., red. af Niels Alkil. 1945-1946.
- Betænkning om Sammenslutningen Boss of Scandinavia, 1973.
- Biilmann, Jørgen og Knud Burchardt: Alt hvad der er stort. Bogen om Boss, 1969.
- Bil og Motor, div. nr.
- Bjørn, Claus: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 10, Fra reaktion til grundlov 1800-1850. København 1990.
- Boje, Per: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847. Aarhus 1977.
- Boje, Per: Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur. København 1976.
- Bomuldsbyen. Tekstilarbejder i Vejle gennem 100 år. Vejle 1989.
- Both, L.: Danmark. En historisk-topographisk Beskrivelse, 2. del. København 1872.
- Bro Jørgensen, J.O.: Industriens Historie i Danmark, bind 2: Tiden 1730-1820. København 1943. (Genudg. 1979).
- Bro-Jørgensen, J.O. og Morten Westrup: Kommercekollegiet 1735-1816. Vejledende Arkivregistraturer XXII. Rigsarkivet. København 1984.
- Bryggeriet "Vejles" Historie gennem 75 Aar, 1858 - 7. juli - 1933. Vejle 1933.
- Brønfeld, Poul: Det illegale Vejle under den tyske besættelse 1940-45 og de lokale myndigheders relationer til den tyske Kommandantur. Utrykt speciale, Aarhus Universitet, 1977.
- Brønfeld, Poul: Samarbejde eller modstand. Vejlebogen 1994 s. 7 ff.
- Burchardt, Jørgen: Provsindustri. Faaborg 1984.
- Bøcher, Steen B.: Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. En erhvervsgeografisk undersøgelse. 1942.
- Bøcher, Steen B.: Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Vejle Amt. Vejle Amts Årbøger, 1943, 1944, 1945, 1946, 1948, 1949, 1950.
- Børsen, div. nr.
- Børsens Nyhedsmagasin, div. nr.
- Christensen, Aksel E.: Industriens Historie i Danmark. Bind 1, 1943 (1979).
- Christensen, C. Petresch: Fredericia Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735. Vejle Amts Aarbøger 1923-24.
- Christensen, C. Petresch: Kolding Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735. Vejle Amts Aarbøger 1927.
- Christensen, C. Petresch: Vejle Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735. Vejle Amts Aarbøger 1921.
- Christensen, C.C.: Carl Christensens Skindgarveri. Vejle 1991.
- Christensen, Jac.: Historiske Optegnelser om Veile Købstad samt Veiviser og Adressebog for 1869. Vejle 1868.
- Christensen, L. Brahe: Aktieselskabet De danske Bomuldsspinderier Vejle-København. Virksomhedens Historie og Udvikling gennem 50 Aar 1901 - 1. Januar - 1951. 1951.
- Clausen, C. C. (red.): Danmarks Byer og deres Mænd. 1889.
- Cock-Clausen, Ingeborg: Tekstilprøver fra danske arkiver og museer 1750-1975. København, Valby 1987.
- Conradsen, Susanne Munkholt: For sundhed, renhed og nemhed. Da Vejle fik rindende vand. Vejle 1992.
- Dalgas, C.: Veile Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provsindes nærværende Tilstand i økonomisk Henseende. Beskrevet efter Opfordring fra det Kongelige Landhusholdningselskab. Kjøbenhavn 1826.

- Damgaard, Mads Eg: Lille bid af ægget, Mads. Erin-
dringer. 1990.
- Dandy Inspiratorium. Sådan startede det... Vejle 1996.
- Danmarks Historie bind 4. Tiden 1730-1814 af Ole
Feldbæk. København 1982.
- Danmarks Historie bind 5. Tiden 1814-1864 af Vagn
Skovgaard-Petersen. København 1985.
- Danmarks Historie bind 6. Tiden 1864-1914 af Lorenz
Rerup. København 1989.
- Danmarks Historie bind 7. Tiden 1914-1945 af Niels
Finn Christiansen, Karl Christian Lammers og Henrik
S. Nissen. København 1988.
- Danmarks Historie bind 9. Dansk økonomisk statistik
1814-1980 af Hans Chr. Johansen. København 1985.
- Danmarks Statistik I-VI, udarbejdet af V. Falbe-Hansen
og Dr. Will. Scharling. København 1878-1891.
- Danmarks ældste Forretninger 1940. Udgivet af Kraks
Legat. 1940.
- Danmarks ældste Forretninger 1950. Udgivet af Kraks
Legat. 1950.
- Dansk Biografisk Leksikon. Red. Povl Engelstoft.
København 1938-1944.
- Dansk Handel og Industri bd. IV. Odense 1934.
- Dansk Handelstidende 1904, nr. 262, s. 3-4.
- Dansk Industri-Stat 1934.
- Dansk Industrieretning for aarene 1906-1960. Udgivet
af Industriforeningen i København.
- Dansk mejeribrug 1882-2000. Redigeret af Claus
Bjørn. 1982.
- Dansk Skovforenings Tidsskrift, 1932, bind 17, s. 133-
137: En ny Brændeovn.
- Danske Byer og deres Mænd VI, 1916 (genudg. som
Vejle ved århundredskifter, 1984).
- Danske Byer og Sogne. Historiske og Personallistoriske
Oplysninger om Land og By. 2. Bind Vejle Amt.
Hæfte 1-12. Roskilde 1931.
- Danske slagterier 1887-1987. 1987.
- De Danske Byerhverv i Tekst og Billeder. Jylland.
København 1907.
- Den Fogtmanske Rescriptsamling 1660-1830.
- Der danske landbrugs historie IV, 1914-1988, Erik Hel-
mer Pedersen. Odense 1988.
- Diderot, Denis (Red. Charles C. Gillespie): A Diderot
Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry. Volume
Two. New York 1959.
- Diderot, Denis (Red. Charles C. Gillespie): A Diderot
Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry. Volume
One. New York 1959.
- Diderot, Denis: Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne'
des sciences, des arts et des me'tiers, planchebindene
1762-1777.
- Direct Office, div. nr.
- Drejer, A. Axelsen: Andelsslagterierne i Danmark 1887-
1937. 1937.
- Dybdahl, V. m.fl.: Krise i Danmark. Strukturændringer
og krisepolitik i 1930'erne, V. Dybdahl, H.C. Johan-
sen, O. Hyltdoft, E.H. Pedersen. 1975.
- Egebjerg, Ivar: Gær- og spiritusindustriens historie i
Danmark. Aktieselskabet De Danske Spritfabrikker
1881-1931. København 1931.
- Egeræpper A/S, Regnskaber for 1987/88-1993/94.
- Egnsmuseet, Egtved Kommune, upubliceret skrift om
Ranbøldal Klædefabrik. 1993.
- Eliassen, P.: Fra Hans de Hoffmanns Dage. Nogle Papi-
rer fra det 18. Aarhundrede om Vejle Amt. Vejle
Amts Aarbøger 1905.
- En garvers erindringer og betragtninger. (Af Olaf Selig-
mann). Vejle 1950.
- Enemark, Poul: Erhverv i Århus 1735. Indberetninger
om byens økonomiske tilstand. 1963.
- Erhvervsbladet, div. nr.
- Erhvervstællingen 1925. Statistisk Tabelværk Femte
Række Litra A, Nr. 18.
- Erhvervstællingen 1935. Statistisk Tabelværk Femte
Række Litra A, Nr. 21.
- Expo-Fyn 1897-1972. 1972.
- Falbe-Hansen, V. og William Scharling: Danmarks Sta-
tistik, I-VI. Kjøbenhavn 1878-91.
- Feldbæk, Ole: Danmarks økonomiske historie 1500-
1840. 1993.
- Feldbæk, Ole: Gyldendal og Politikens Danmarkshisto-
rie, bind 9. Den lange fred 1700-1800, København
1990.
- Frit Folk, div. nr.
- Gejl, Ib og Chr. R. Jansen: Korn, købmand og korn-
kompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne -
1960'erne. Odense 1971.
- Glamann, K.: Bryggeriets historie i Danmark indtil
slutningen af det 19. århundrede. 1962.
- Glamann, Kristof: Otto Thotts uforgribelige tanker om
kommerciens tilstand. Et nationaløkonomisk pro-
gramskrift fra 1735. 1966.
- Green's danske Fonds og Aktier, senere Greens, div. årg.
- Gaermann, Georg Friedrich: Efterretninger om Weile
Kjøbstæd samlede af Archiv og andre paalidelige Do-
cumanter. 1794.
- Handelskalender 1856-1889.
- Handels- og Industritidende 1801-1849.
- Hansen, Jens-Peter: Kobbermøllen ved Krusaa. Arbej-
derboligerne ved et dansk industrianlæg gennem 400
år. København 1994.
- Hansen, Max Kjær: Det Danske Marked. København
1942.
- Hansen, Peter: Historien om en Margarinefabrik. Jul i
Vejle 1961, s. 29.

- Hansen, Svend Aage: Early industrialisation in Denmark. København 1970.
- Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. I og II: 1720-1970. 1972-74.
- Hatt, Gudmund m.fl.: Vore Klæder - Spinde- og vævestoffer. København 1941.
- Haue, Harry, Jørgen Olsen og Jørn Aarup-Kristensen: Det nye Danmark. Udviklingslinier og tendens. 1979.
- Hedelskabet Tidsskrift, 1932, s. 359ff: De nye Hess-Brændeovne.
- Hellum, Asbjørn: Da Vejle blev Danmarks tekstilby. Bomuldsbyen, Tekstilarbejder i Vejle gennem 100 år. s. 5-18. Vejle 1989.
- Helmer Pedersen, Erik: Det danske landbrugs historie IV 1914-1988. Odense 1988.
- Heltoft, Jens: Tørrild Herred, en herredsbeskrivelse og dens forfatter. Vejle Amts Aarbøger 1924, s. 209-265.
- Hertz, Poul: Cecilie Hertz. Vejle Amts Avis, jubilæumsnummer 18. okt. 1928 s. 4.
- Hertz, Poul: Sylvester Hertz in memoriam. Vejle Amts Avis, jubilæumsnummer 18. okt. 1928 s. 2.
- Holmgaard, Jens: Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660-1848. Vejledende Arkivregistraturer XII Rigsarkiver. København 1964.
- Housted, Erik: Industrien i Fredericia, I-XI Dagbladet 31.1.- 4.6.1981, Fredericia.
- Humlum, Johannes: Befolkningsvækst i de 10 største danske provinsbyer. Det danske marked, 1, 1942, s. 164-171. København 1942.
- Hvass, Lone: Danske vandmøller - fra kornmølleri til industrimølleri. Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993 s. 9-35. Glostrup 1993.
- Hver 8. Dag, 8. aug. 1915 (Vedr. Vejle Motorfabrik og Vejle ny Mineralvandsfabrik).
- Hvidbog - om hvordan Tulip-fabrikken Vejle Nord blev til, set ud fra arbejderens synspunkt. Udgivet af Nærings- og Nydelselsesmiddelarbejder Forbundet, 1988.
- Hyltoft, Ole: Københavns industrialisering 1840-1914. Herning 1984.
- Haandværks- og Industritælling 12. juni 1906. Stat. Tabelværk Femte Række, Litra A Nr. 7.
- Haandværks- og Industritælling 26. maj 1914. Stat. Tabelværk Femte Række, Litra A Nr. 12.
- Illustreret Tidende 1909-10 og 1917.
- Industriel Produktion, div. nr.
- Industriens Historie i Danmark, udgivet af Axel Nielsen. 1943-1944 (genoptryk 1979).
- Jensen, Chr. B.: Provincial-Lexicon over Danmark 1. Del. Odense 1830.
- Jensen, Jacob B.: Industrialiseringen i Grejsdalen. Fabrik og Bolig, 1982 nr. 2, s. 19-30.
- Jensen, Jacob B.: Papirfabrikkerne i Vejledalen. Vejle Amts Årbog 1984.
- Jern- og Metalarbejderen nr. 9, 1932: Grejsdal Hammerværk ("Vore Virksomheder").
- Johansen, Hans Chr., Per Boje og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. Odense 1983.
- Johansen, Hans Chr.: Danmarks historie, bind 9, Dansk økonomisk statistik 1814-1980. København 1985.
- Johansen, Hans Chr.: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901. København 1962.
- Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Dansk industri efter 1870, bind 1, 1988.
- Jul i Vejle, div. år.
- Juhler Hansen, Sanne og John: Grejsdal Hammerværk 1867-1988. Vejlebogen 1995 s. 45 ff.
- Jyllands-Posten, juni 1928.
- Jørgensen, Andreas: Dansk papirindustri 1870-1914. Erhvervshistorisk Årbog 1964, s. 46 ff.
- Kirchhoff, Hans: Augustoprøret 1943. Samarbejdspliktikkens Fald. Forudsætninger og forløb I-III, 1979.
- Knudsen, Bodil Møller (red.) og Ole Schjørring: Fra grubehus til grillbar. Horsens i 1000 år. Horsens 1992.
- Koldinghus Birks justitsprotokol 1729-1737 transkriberet af John Lind, Esbjerg.
- Konfekturhandleren, div. nr.
- Konsul M. Windfeld-Hansen. Vejle 1954.
- Kragballe, L.: Gamle minder fra Veile, Horsens og Kjøbenhavn. Kjøbenhavn 1904.
- Krak: Danmarks ældste forretninger. 1915.
- Kraks Blå Bog, div. år.
- Kraks vejviser for dansk erhvervsliv 1994. 1994.
- Kristensen, Johannes E.T.: Møllholmsdalen. Vejle Amts Folkeblad 14. sept. 1935.
- Kristensen, Svend Winther: Kampen om mælken. En erhvervshistorie om Mejeriselskabet Danmark, 1986.
- Lebahn, C.W.: Vejle erhvervsgeografisk. Kulturgeografi 1962, bind 5 s. 193 ff.
- Lovridende, div. nr.
- Lund, Arne: Dansk Industrieretning. Industrien under den tyske Besættelse. I. Del Reguleringen. 1949.
- Lürken, André: Opfindelsernes Bog. København 1877-1881.
- Magnussen, Finn: Optegnelser paa en rejse til Jelling. København 1821.
- Maskinbyggeri gennem 50 år (Hans Jessens Maskinbyggeri) 1895 - 20. sept. - 1945.
- Matthiessen, Christian Wichmann: Danske byers vækst. København 1985.
- Mercantil-Calender for det danske Monarchie 1856-57, 1860, 1862, 1867, 1879. København.
- Ministerialtidende, div. nr.

- Mostrups vejviser, div. år.
- Munch Christensen, Jørgen: Undergrunden i Vejle. Besættelsen og kapitulationen. Vejle 1945.
- Mælkeriet "Christianshaab". Nyårshilsen 1941.
- Mårtens, Eigil: Det er altid gået tilbage for rebslagerne. Vejle 1991.
- Møller, Jan: Mølleåen. Viborg 1992.
- Møller, Kristian: Actieselskabet Veile Bank 1854-1954. Vejle 1954.
- Nationaløkonomisk Tidsskrift for Samfundsspørgsmaal. Økonomi og Handel 1954. København 1954.
- Nielsen, Axel (red): Industriens historie i Danmark I-III. København 1943.
- Nielsen, Axel: Industriens Historie i Danmark III 1820-1870. 2. halvbind. Enkelte industrier. København 1944. (Reprografisk genudgivet 1979).
- Nielsen, Axel: Industriens Historie i Danmark III 1820-1870. 1. halvbind. Industriens forhold i almindelighed. København 1944. (Reprografisk genudgivet 1979).
- Nilsson, Carl Axel og Hans Kryger Larsen: Forbrug og produktion af industrivarer. Dansk Industri efter 1870, bind 2. Odense 1989.
- Nordisk Garvertidende, div. årg.
- Nordisk Mejeritidsskrift, nr. 6, juni 1939.
- Notat om ændring af arealreservation til jernbane til DTC i Vejle. 1995.
- Nørregaard, Georg: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk- og Industri 1857-1899. København 1943. (Genudgivet 1977).
- Paludan, Charlotte: Mathias Lundings rejsedagbog 1787. Kulturminster Tredie Række Bind 2, 1979.
- Pedersen, Hans Peder: Kilder til nogle Jydsk-Fynske Papirfabrikkers historie ca. 1795 - ca. 1850. Et katalog. København 1996.
- Pedersen, Thøger Irminger: Kobberkedler fra Haraldskær, Købstadsmuseet "Den gamle by" Årbog 1990, s. 81 ff.
- Petersen, C. V. m.fl.: Vejle Bys Historie. Vejle 1927.
- Petersen, C. V.: Vejleborgere og deres by ca. 1780-1828. Vejle Amts Aarbog 1947 s. 5-65.
- Politiken, div. nr.
- Pontoppidan, Erich: Den Danske Atlas Eller Kongeriget Danmark. Tomus V. København 1769.
- Pontoppidan, Erich: Den Danske Atlas Eller Kongeriget Danmark. Tomus IV. København 1768.
- Pontoppidan, Erich: Den Danske Atlas Eller Kongeriget Danmark. Tomus I. København 1763. (Genoptrykt København 1969).
- Poulsen, Poul Porskær m.fl.: Arbejdernes kulturhistorie i Vejle. Ved Asbjørn Høllum, Bente Munk og Poul Porskær Poulsen. Vejle 1991.
- Poulsen, Poul Porskær: Gustav Andersen og den sociale samvittighed. Vejlebogen 1993 s. 14ff.
- Poulsen, Poul Porskær: Margarinekrigen på Horsensvej. Vejlebogen 1991 s. 23 ff.
- Poulsen, Poul Porskær: Transport på Vejle havn i 1890'erne. Vejle 1994.
- Poulsen, Poul Porskær: Vestbyen - et kvarter i Vejle. Ugeavisen 11. dec. 1991.
- På frihedens side. Et jubilæumsskrift i anledning af Vejle Amts Folkeblads 125 år samlet og redigeret af Vagn Nygaard. Give 1990.
- Rafn, Carl Gottlob: Vejledning for Bonden til at dyrke Hør og at bearbejde den indtil Heglingen. København 1806.
- Rarjen, Jesper: En familie Prip. 1994.
- Ravnholt, A.: Randbøldal og Haraldskjær. Halvandet hundred års fabrikationsvirksomhed i Vejleådal. Vejle Amts Aarbog 1931, s. 129-187.
- Rawert, O.J.: Beretning om Industriens Tilstand i de danske Provinser, samt om nogle midler til dens Fremme. København 1820.
- Rawert, O.J.: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848. 1850 (Fot. optryk 1992).
- Registreringstidende for aktieselskaber, foreninger og forsikringsselskaber, div. årg.
- Riemenschneider, L.M.: Beskrivelse over Veile Amts Hartkorn, Folkemængde, Herreder, Kjøbstæder, Sogne, Byer samt større Herregaarde m.m. Fredericia 1846.
- Ringgaard Lauridsen, Henning: Viborgs Industrihistorie 1742-1990, Viborg Leksikon 8. Viborg 1990.
- Rude, Axel: Fra Tirsbæk Skov til Randbøl Hede. Vejle By og Egn i Sagn og Nutid. Vejle 1948.
- Rude, Axel: Vejle Mælkekompani i 25 år. Vejle 1964.
- Salmonsens Konversations Leksikon 2. udg. bd. V. København 1916.
- Schack, Carl: Brev-, Comptoir- og Formularbog med tilhørende Anhang. København 1846.
- Scheel, L.V.: Brændevinsbrændingen i Danmark. København 1877.
- Schou, Jacob Henrik: Alfabetisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne. 2. udg. 1795.
- Schweitzer A/S 1828-1995.
- SID. 1889-1989 Specialarbejderne Vejle. Afdeling A. Vejle 1989.
- Smith, A. H. H.: Veile og Omegn, haandbog for Rejsende. København 1882.
- Spidsbarren. Årsskrift 1990. Randbøl Sogns Museumsforening.
- Statistisk Tabelværk 5. hæfte 1842.
- Statistisk Meddelelser, div.

- Statistisk Tabelværk, div. bind.
 Statistiske Efterretninger, div. hæfter.
 Statistiske Meddelelser 2. række bind 10. København 1873.
 Statistiske Meddelelser 4. række bind 37. København 1911.
 Swane, Jørgen: Vejle Borgerbog 1754-1870. Vejle 1943.
 Sørensen, Mette: Grejsdalen. Vejle 1973.
 Sørensen, Ove W.: Vejle Dampmølle, Kemisk Maanedssblad 1939 s. 94-97.
 TeamWork 1991-1994. Personaleblad for Tulip International A/S.
 Textil- og beklædningsindustrien. Årsberetning, 1991-1994.
 Textilfabrikantforeningen. Beretning om foreningens virksomhed, 1941-1979.
 Textilindustrien. Beretning om foreningens virksomhed, 1981-1991.
 Thaulow, Th.: Fabrikejer C.M. Hess og hans Slægt, Vejle 1951.
 Thygesen, Mogens: Dansk kobbertøj. Kedelførere, manufaktur, kobbersmede 1750-1870. Viborg 1980.
 Tidsskrift for Industri 1928, s. 108 (Vedr. Vejle Saalelæderfabrik).
 Tidsskrift for Industri 1932, s. 83 (Vedr. C.M. Hess).
 Tidsskrift for Industri 1933, s. 154 ff. (Vedr. Andersen & Bruuns Fabriker).
 Trap, J. P.: Statistisk-topographisk beskrivelse af Kongeriget Danmark, Speciel Deel, 2. 1859.
 Trap, J. P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sjette Deel. København 1879.
 Trap, J.P.: Danmark, 3. udg. 1904.
 Trap, J.P.: Danmark, 4. udg. 1926.
 Træk af Vinding Sogns Historie. Vejle 1954.
 Tulip 1887-1987. 1987.
 Tulip og Tulip International, regnskaber 1983-1993.
 Tullberg, Poul: Dansk bryggerifortegnelse. Silkeborg 1995.
 Tvede, O.: Eksport-Svineslagteriernes Salgsforening 1950-1975. 1975.
 Uddelerbladet 22. jan. 1931 og årg. 29 1933-34, p. 1753-1760.
 Uddrag af Vejle Byraads Forhandlinger, div. årg.
 Vejle Amts Avis, 1828-1960, div. år.
 Vejle Amts Folkeblad, 1865ff. div. år.
 Vejle Bolte- og Møtrikfabrik Aktieselskab 1899-17. Maj-1949. Vejle 1949.
 Vejle - den charmerende By. 1947.
 Vejle Erhvervsraads Aarsberetning 1943 (er på forsiden fejlagtig anført som dækkende 1943-44).
 Vejle Kommunale Elforsyning 1909-1984. Vejle 1984.
 Vejle Social-Demokrat, 1898-1972, div. nr.
 Vejle Vejviser, 1869ff, div. årg.
 Vejleposten, div. nr.
 Vellef, Jens: Bruunshaab gamle Papfabrik. Viborg 1994.
 Voorn, Henk: The Paper Mills of Denmark & Norway and their Watermarks. Hilversum 1959.
 Willerslev, Richard: Studier i dansk Industrihistorie 1850-1880. København 1952.
 With-Pedersen, Erik: Optegnelser om "Holmen" og "Hestehaven" - nogle bidrag til Vejle Østbys historie. Vejle 1992.
 Wolf, Edward C.J.: Kakkellovn og stil. Vejle 1951.
 Worm, Thorkild: Willy - Vejles borgmester i 32 år, Willy Sørensen. Vejle 1994.
 Worning & Petersen, Vejle Sæbefabrik Akts. Illustreret Tidende 1917, nr. 39 s. VI.
 Worsaae, J.J.A.: Kong Christian den Femtes Testamente som Tillæg til Kongeloven. 1860.
 Østjydsk Øl. Kulturhistoriske Træk af Victor Hermansen og Peter Holm. 1948.
 Århus. Byens Historie 1945-1995. Århus 1995.
 Aastrup, Olaf: Worning & Petersen A/S Vejle Sæbefabrik. 1934.

Register

Abrahamsens Confecturefabrik, Brdr.	191, 247, 268	Bjerregaards Garveri	167, 207
Adria Caravan Import	312	Bjerregaard, C.J.	167
AGA margarine	236, 238	Blegbanken	38, 130, 230, 255
Agroinvest	339	Blodfoderfabrikken	
Aktieselskabet for Kemisk Industri	268, 329	- se Danske Blodfoder-Fabriker A/S	
Andelsbevægelsen	227	De Bofix Systemhuse	311
Anden verdenskrig	144, 214, 249, 263	Boltefabrikken - se Vejle Bolte- og Møtrikfabrik	
Andersen, Johan	257	Bomuldsspinderi	175, 186, 192-195, 204, 205, 261, 271, 279, 285, 288, 294, 319, 325, 335, 355, 361
Andersen, Sreen	343	Bomuldsvæveri	52, 144
Andersens Maskinfabrik, Frederik	325, 361	Bonde Nielsen, Jan	333
Andresen Industri, Ib	361	Bondepartiet	278
Anker Kuverter	361	Borgvold	314
Anthonsen, Chr.	244	Borregaard, Arne	317
Arbejderbevægelsen	182, 214, 228, 250	Boss of Scandinavia	316, 317
Arbejderboliger	142	Boulevarden	184, 312, 349
Arbejderkvarter	180	Bredballe	279, 320, 333, 334, 341, 343, 344, 350, 351
Arbejdernes Andels Boligforening	181	Bressendorf, Leo	326
Arbejdernes Bageri	153, 228	Brincker, Arthur	214, 220, 262, 287
Arbejdernes Fællesbageri	182, 191, 228, 250	Brincker, Brdr.	270, 273, 274, 294, 300
Arbejdertal	185, 186, 188, 227, 250, 268	Brincker, Carl	135, 214
Arbejdsforhold	24, 183, 276, 287, 321, 357	Brincker, Frederik	134, 135
Arbejdsløshed	183, 184, 186, 187, 265 276, 287, 288, 291, 321, 327, 353, 357	Brincker, Fritz	214
Arbejdsmarkedspension	358	Brincker, H.	294
Arbejdsmarkedsreformen	359	Brincker, R.E.	220
Arbejdsmiljøloven	324	Bruunshaab	83, 84, 95
Arbejdstid 167, 173, 209, 276, 300, 306, 312, 322, 358		Bryggeriet Vejle	157, 242, 243, 268, 273, 283
AT&T Istel Nordic	351, 363	Brændevin	96-99, 101, 102, 106 122, 157-159, 161, 213
Athena	312	Brønsodde Skibsværft	312
Baars, Michael, papirmager	45, 46, 48, 49	Buch, J.I.	74, 79, 113
Bagermestrenes Rugbrødsfabrik	228, 268	Buhl, Niels	331
Bagger-Sørensen, Erik	294, 309, 341	Bundgaard Andersens Papvarefabrik	191, 259 268, 282, 326
Bagger-Sørensen, Holger	309, 341	Bundegaard, Jacob	194, 199
Ballins Sønner, M.J.	207, 208, 268	Byggekrise	331
Bank	131, 143, 144, 179, 231, 240, 248, 262, 287, 292-294, 313, 339, 350, 355, 356	Byggeriet	54, 131, 167, 311, 320
Becker-Christensens Kulimport A/S	191	Bæltix	350, 361
Beklædningsindustri	315, 326	Bøgeager Teglværk	191, 256, 257
Benmelsfabrik	169	Bøje & Brøchner A/S	356
Bengtson, Niels Jørn	356	Børgeesen, Alb., Skibbyggeri	268
Berendsen, Sophus	349	Børnearbejde	162, 172
Berg, Hans Christian	18, 113, 114	Børresen, Børge	312
Berggreen, Søren	327-329, 361	Carøe, N.C.	76, 115, 116
Beskæftigelse	18, 69, 122, 201, 203, 216, 220, 221 264, 272, 290, 309, 321, 322, 340, 357, 358	Campi	312
Besættelsestiden	276, 286, 287	Celluld	272
Billund lufthavn	292	Centralmejeriet	228
Bison Club	361	Centrum Administration A/S	356
		Centrum Pæle A/S	356
		Cerelia	346
		Ceres, Bryggeriet	243, 294, 311, 337
		Christensen, Alfred	330, 331
		Christensen, Carl Christian, Skindgarveri	207

Christensen, Flemming	353	Danske Bank, Den	339
Christensen, Inga	306, 343	Danske Blodfoder-Fabriker A/S, De	191, 245, 250 261-265, 268, 293, 294
Christensen, Otto	343, 344	Danske Bomuldsspinderier A/S, De	180, 181, 191 196-199, 204, 263-265, 268, 270, 271 279, 280, 285, 286, 288, 289, 293, 294 314-319, 321, 322, 325, 332, 333, 352, 355
Christensen, Peter	306	Danske Gaskompagni, Der	171
Christiansen, Frederik	253, 254, 261	Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeksport	304
Christiansen, J.C.	192, 243, 253, 261, 262	Davre	242
Christiansen, Mads	161, 261	DDG Holding	345
Christiansen, Max	293, 294	De - se næste betydende ord	
Christiansen, Valdemar Leth	253, 293, 321	Den - se næste betydende ord	
Christiansens Møbelfabrik, P.	258	Destruktionsanstalten	234, 235
Christianshaab, Mælkeri	268, 291, 304, 305	Der - se næste betydende ord	
Christoffersen, Aa.	263	DE-VI	330, 331, 334
Christoffersen, C. A/S	312, 356	Dianavej	346
Cigarer	162, 163	Dieselmotor	199-201, 239
Cikoriefabrik	63, 96, 102-105, 122 125, 153, 154, 155, 174	Direktoratet for Vareforsyning	271, 272
Clausen & Co., N.P.	247, 268	Dirks, Hans	298
Dalcover	38, 41-43, 45, 46, 51, 54, 121	DNSAP	278
Dalgas, Carl	17, 22, 26, 67, 70, 89, 93, 94	DOFO, Danske Ostemejeriers Fælleslager og Ostesalg	304, 306, 325, 335, 342, 352
Dalgas, Henrik	70, 89-95, 105, 118, 122, 123, 125	Dornonville, Oluf	286
Dalgas' Hørfabrik	93	Dugmager	72, 85
Damgaard, Mads Eg	320, 333, 335, 355	Dugmanufaktur	
Damkjær, Poul Erik	350	- se Kongelige danske Dugmanufaktur, Det	
Dampbrænderi	100, 102, 125, 158-161, 227	Dyboflex	361
Dampkraft	29, 101, 138, 150, 152 158, 160, 161, 166, 174, 175, 226	Dæmningen	38, 116, 183, 184, 202 212, 215, 222, 246, 312
Dampmaskine	29, 53, 87, 89, 122 138, 149, 174, 175, 199	EF	301, 303, 306, 310, 327, 332, 336 290, 296, 302, 315
Dampmøllen - se Vejle Dampmølle		Efterkrigsårene	281, 288, 304
Dampværiet - se Vejle Dampværiet		Ege Axminster	320
Dan Labels	345	Egetæpper	320, 333, 335
Dana Foods	344, 346	Eggeling, Eduard	219
d'Andischo, Pierre	54, 55	Eksportforbud	26
Dandy	189, 284, 307-310, 321 325, 336, 340-342, 352, 361	Eldrup, Thorald	194, 199
Danepak Ltd	338	Elektro-Isola	191, 253, 268, 320, 348
Danish Crown	337, 339	Emaljering	215, 217, 283
Danish Fancy Food Group	344	Engelsholm	16-18, 23, 33, 41-43, 46-48, 50-54 56, 57, 104, 122, 131, 135, 144, 169, 174
Danmarks Transport Center	354	Engelsholm Mekaniske Stoutfabrik	131, 144
Dansk Albumin Fabrik	268, 274	Engelsholm Papirfabrik	16, 18, 41, 43, 45-49 50-54, 56, 57, 104, 122, 125
Dansk Arbejdsgiverforening	288	Enghavevej	181, 195, 255, 284, 304 309-311, 334, 336, 342, 349
Dansk Data Elektronik	351	Erhvervsaktive	180, 269, 270, 324, 326, 360, 361
Dansk Fiskeriforening	278	Erhvervscentret	351
Dansk Garvekompani	191, 207, 210	Erhvervspolitik	23, 92, 106, 113 121, 187, 277, 351-353
Dansk Lavspændings Konstruktion	332	Erhvervsråd	277, 278, 351
Dansk Maltcentral	346	Erhvervsstruktur	361
Dansk Ost A.m.b.a.	342		
Dansk Stål Industri	300		
Dansk Tekstil Institut	323		
Dansk Tyggegummi Fabrik (se også Dandy og Vejle Caramel- og Tabletfabrik)	249, 284, 294, 307-310, 341		
Danske Atlas	27, 29		

Erhvervsudvalg	278	Gredana	333, 334
Erhvervsudvikling	352	Grejs Mølle	13, 29, 33, 68, 72-90, 95
Erstatningsmateriale	272		97, 121, 140-144, 172-174, 257
Fakta	355	Grejs Mølle Klædefabrik	28, 79, 81-90, 121
FDB	240, 242, 248, 264, 265, 335, 345		125, 140-143, 172-174, 257
Ferro	326	Grejs Å	19, 32, 33, 41, 73, 86
Fertin	341		97, 100, 116, 121, 220, 225
Fevejle, Christian	100	Grejsdal Hammerværk	135, 136, 144, 178, 214
Fisch-Thomsen, B.	309		219-21, 224, 225, 265, 273, 274, 294, 300
Fiskergade	37, 38, 74-78, 100, 103, 122, 130, 252	Grejsdalen	13, 80, 82, 84, 131, 135, 136, 141-143
Fjellegade	37, 38, 95, 130, 224, 227		146, 174, 178, 179, 189, 200, 203, 205, 214, 231
Fjernvarmecentral	292		244, 245, 256, 272, 279, 300, 311, 312, 320, 326, 335
Flegborg	37, 38, 130, 215, 217, 283	Grejsdalens Bryggeri	244
Flegmade	221, 284, 307-309, 310, 321, 342, 347	Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik	191, 257, 258, 265
Fogh, Søren	18, 113	Grønå Dampværeri	315, 316, 319, 333
Foldegade	37, 38, 130, 254, 320	Grønnegade	37, 38, 94, 137-139, 171
Folkekøkken	184		172, 175, 177, 178, 215, 283, 286
Folketællingen	30, 51, 78, 94, 98, 99, 115, 130, 269	Gulkrog	129, 172
Forenede Trailerfabrikker, De	331, 334, 361	Gundtoft Damekonfektion A/S	356
Foss, Nils	298	Gylding, Sophus	147, 148
Fredericia	15, 17, 20, 27, 30, 39, 54, 65	Gylding, A.Z.	118, 123
	71-80, 82-84, 87, 89-91, 106, 107, 119	Gødding Mølle	68, 97
	130-132, 141, 142, 156, 226, 243, 269, 270	Gaermann, G.F.	22, 29-31, 35, 75, 78, 93, 107, 114
	275, 298, 299, 305, 314, 320, 324, 326, 346, 361	Haahrs Rebslageri, Th.	268
Fredericiagade	129, 132, 244, 258	H & P Frugtimport	356
Frederiksen, Knud	350	Hafnia	338, 339
Friis, D. A/S	191, 247, 249, 262, 265, 268, 294, 300	Hammerværket - se Grejsdal Hammerværk	
Friis, O.	294	Hamp	22, 93, 107, 213
Frimodt Pedersen A/S, R.	356	Hansen-Møller, H.	152, 239
Fritidsforbrug	312	Hansen, Marius (se også Windfeld-Hansens	
Funders Rebslageri og Børstefabrik, G.	189, 191, 212	Bomuldsspinderi)	178, 192, 194, 195, 261
	213, 268, 325, 356	Hansen Illum, P.	148
Fællesbageriet - se Arbejdernes Fællesbageri		Hansen & Christiansens Møbelfabrik	268
Fællesmarkedet	310	Hansens Bord- og Møbelfabrik, F. Th.	191
Første verdenskrig	184-186, 189, 195-197, 209	Hansens Mekaniske Væveri	146, 195, 199
	211, 213, 215, 225, 227, 232, 237		255, 261, 262
	245, 249-251, 253, 261, 263, 264, 271	Hansens Stavfabrik, A.P.	292
Fårup Sø	32	Haraldskær Kobber-, Høle- og Skæreknivfabrik	16, 33
Gammelhavn	38, 63, 102		40, 54-57, 60, 121, 122
Garveekstrakter	274		125, 133-136, 149-151, 173, 174
Gasværket	129, 131, 170, 171	Hasselbalch, G.	162, 163, 167
	179, 189, 263, 268, 279, 292	Hasselbalch, Steen	153, 229
Generalmagasinet	24	Havnegade	132, 152, 196, 199, 229, 230,
Give	32, 49, 54, 56, 57, 71, 78-80, 93,		279, 302, 303, 319, 333, 336, 339, 352, 353
	103, 134, 141, 144, 160, 165, 167	Havnemøllerne	336, 346, 363
	169, 178, 197, 250, 253, 271, 349, 353, 356	Havnen (se også Vejle Havn)	34, 35, 38, 40, 42, 57
Glud, P.	100, 105, 106, 109-111, 122, 154		105, 116-118, 123, 128, 129, 131, 132
Gluds Tobaksfabrik	109-112, 125		147, 148, 150, 151, 154, 175, 180, 197, 204
Glud & Marstrand	356		214, 239, 240, 242, 245, 248, 260, 264, 274
GN Laur. Knudsen A/S	331		278, 279, 290, 302, 336, 345, 346, 350, 352
Gorissens Kittelfabrik	203	Havnevejen	38, 129
Graintec	349	Havrebjerggård	310
Grand, Jens	257	Hede Nielsen, Eigil	298

Hedelund, Erik	318	Isaac, Berent	54, 55
Heden, A/S Fabrikken	356	Isabella	312
Heedes Sukkervarefabrik	247, 268, 325	Jansen, William	312
Hellebo Huset	311	JDC Data	298, 313, 350, 363
Henckel, P.G., Tobakskfabrik.	108, 109, 111, 125, 163	Jelling Huset A/S	311
Hertz, Sylvester	72, 118, 119, 123, 125, 260	Jellingvej	35, 247
Hess, Christian Martin	137, 138, 215, 268, 298	Jensen, Oluf	309, 343
Hess' Fabrikker (Jernstøberi)	137-139, 175, 177, 178 214-219, 225, 270, 271, 273, 283, 296-300	Jensen & Co, P.	137, 138
Hess, Harald	214, 220, 224, 254, 277, 294, 298	Jensen, Viggo	334
Hess, Harald J.	298	Jensens Sæbefabrik, Thorvald	252, 268
Hess Klimateknik A/S	300	Jernbanen	34, 132, 175, 178, 179, 204, 239
Hiller, Gotfried	116, 125	Jernstøberiet Phønix	139
Hindborg A/S, Charles	259, 268, 356	Jesma	225, 349
Hoffman, Hans de	17, 49, 70, 71	Jesma Feed Mills	349
Hoffmeyer, Niels	299	Jessen, Hans Valdemar	223
Hofgaard, Bodil	42, 43, 48, 49	Jessens Maskinbyggeri, Hans	191, 222, 223, 225, 265 268, 283, 293, 314, 325, 348, 349, 352, 363
Holck, Herman Frederik	61, 133	Jessen, Valdemar	223, 293
Holec LK	332, 361	Johansen, P.B.	302
Holm, G.	277, 287	Jordpolitik	351, 352, 355, 362
Holmen	38, 123, 129, 130, 154, 155	Jordsalget	354, 362
Holms mølle	68, 97, 136, 146, 220	Justesen, Peter	318
Hopballe Mølle	68, 69, 97	Jydsk Camping Caravan	312
Horsens	27, 30, 38, 42, 48, 61, 101, 102, 114, 132 133, 161, 181, 182, 185, 199, 200, 228, 243, 269 270, 275, 294, 298, 303, 324, 326, 329, 352, 356, 361	Jyllandsgade	233, 302
Horsensvej	172, 226, 228, 237, 264 286, 314, 319, 320, 330, 350, 354	Jysk Byggeindustri	312
Houmann Christensen, Kemisk Fabrik	268	Jysk Camping Industri	312, 361
Houmann, N.	194	Jydsk Data Center - se JDC Data	
Hover	142, 144, 168, 180, 256, 257, 307, 343, 344	Jysk El Varme Industri	330
Hummel, Valdemar	318	Jysk Mosteri	275
Husflid	17, 18, 22, 27, 67, 71, 78	Jysk Sengerøjslager	355
Hylsberg, Hans Henrik	57, 58	Jørch Konfektion	335
Hylsberg, Peter	58	Kakkelovne	137, 139, 172, 215, 219, 225, 283, 284
Höffner, Nicolai	110, 111	Kalkovn	118, 123
Højen	168, 311	Karlskov Jensen, Anders	303
Højgaard & Schultz	354, 355	Kartefabrik	63, 64, 103, 105, 122, 125, 146
Høleer	54-61, 134	Kartemaskine	90
Hør	17, 22, 67, 68, 71, 93, 94, 107	Karup Brød	344, 361
Håndværk	17, 18, 27, 30, 38, 40, 67, 96 98, 113, 122, 123, 131, 185, 187 190, 191, 212, 250, 269, 270, 307, 322	Kedelførerkompagniet	61-63, 133, 134
Ildrætskøjskolen	278	Kemisk Industri	325
Importforbud	20, 24-26	Kirkbi	354, 356
Incentive	335	Kirkegade	37, 38, 108, 129, 130, 152, 171, 172, 230
Indbyggertal	130, 180	Kirketorvet	95, 130, 172, 226, 262
Industriarlæg	33	Kirk Christiansen, Godtfred	356
Industriarbejdere	182, 185, 187, 202, 322, 324	Klædefabrik	27, 28, 31, 72-76, 78-92, 94, 100 121-123, 125, 131, 140-146, 172-174, 203, 257, 320
Industripolitik	23, 24	Knabberup Klædefabrik	131, 146
Infrastruktur	175, 292, 325, 362	Knudsen, Laur., Mekaniske Etablissement	313, 314, 331
Ingadane	332, 335, 341, 343, 344	Kobbersmed	133
Ingas Småkager	306, 325, 343	Kobbertøj	60, 62, 63, 133, 135
		Kock, Andrea Severine	143
		Kock, Nielsine Henriette	143
		Kock, Jens Brandt	85, 87, 89, 143
		Kock, Heinrich Abraham	79, 80, 82, 83, 85, 89, 91, 92

Kock, Isack	82, 90	LK-Nes	314, 330, 331
Kock, Johan Heinrich	73, 79, 80	Lorentzen, P.	298
Kock, Nicolai Julius	85, 87, 89, 143	Lottrup, H.G., Barnevogns- og Karosserifabrik	268
Kolding	15, 27, 30, 39, 48, 76, 93, 101, 106, 119, 130, 132, 181, 182, 233 269, 270, 275, 283, 305, 324, 326 329, 337, 339, 346, 349, 352, 356, 361	LS, Landbrugernes Sammenslutning	233, 234, 249, 278
Koldinghus Amt	21, 38, 71, 106	Lund, Jørgen	353
Koldingvej	38, 129, 258	Lysbro Fabrikker	300
Kommercekollegiet	23, 24, 46, 79, 93, 107	Lærred	17, 22, 27, 67-71, 95, 144
Kommunalreformen	324, 352	Lærredshallen	69, 70
Kongelige danske Dugmanufaktur, Det	72-75 79, 80, 125	Løfberg, P.	194
Konserves	301, 302	Lønforhold	183
Kooperation	250	Madsen og Sørensens Tobaksfabrik	163
Korkpropeskæreri	148	Madsens Nålefabrik	65, 123, 125
Korn- og Foderstofkompagniet	190	Mahler, T.H.	224, 262
Kraft, Niels Andersen	114, 115	Maksimalpriser	271, 272
Kristensen, Thomas	239	Maltcentralen	361
Kræmmer	17, 24, 30	Manufaktur	15, 16, 18-21, 23-25, 31 38, 40, 42, 67, 72, 92, 121, 146
Købmandsgårde	96, 129, 181	Manufakturister	17, 19, 20, 23, 40
Kølln, F.	316	Margarine 189, 236, 238, 239, 244, 248, 272, 361, 363	363
LAB, Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse	275	Margarinefabrik	178, 180, 183, 189, 226 236-238, 248, 262, 264, 265, 272, 325, 363
la Cours Fabrikker	286, 291, 315	Margarinefabrikken Frem	272
Landbo Spare- og Laanekassen	179	Marshall-Hjælp	281, 285
Landbrug	30, 38, 42, 58, 123, 131, 224 232, 233, 265, 270, 300, 324, 327, 360	Maskinbyggeri	222, 225, 265, 283, 293 325, 348, 349, 352, 363
Landmandsbanken	292, 293, 356	Maskinfabrik	224, 325, 361
Langelinie	129, 228, 258	Matthiesen, P.	224
Larsen & Knudsen A/S	191, 260, 265, 268, 356	MD - MD Foods	306, 342, 343, 361
Larsen & Nielsen, Jysk Byggeindustri	312	Mel	97, 153, 186, 236, 239, 240, 242, 345, 361
Lauenborg Christensen, skibsmægler	293	Metalindustri	54, 133, 169, 189, 222, 224, 225, 325
Lego	313, 350, 354, 356	Meyer, John	314, 318, 319, 332, 333
Lerbæk Mølle	97	MicroTech	351
Lerbæk Teglværk	168	Miljø	211, 348, 359
Lichtenberg, Gerhard Hansen de	16, 18, 33, 38, 39 41-43, 45, 48, 56, 57, 121	Mineralvand	274, 276
Lichtenberg, Henrik de	57	Modacad	351
Ligeløn	357	Modeweg	83, 84, 143
Lihme Klædefabrik	146	Modstandsbevægelsen	279
Lille Grundet	132	Mortensens Kaffe A/S	325, 356, 361
Lillebæltstro	292	Mororvejsforbindelsen	292
Lilly Kjoler	325	Multifiberaftaler	332
Lilly Modeller	335, 361	Muus & Co, B.	316, 333
Lindeløv, Flemming Bent	336	Müller, Carl Vilhelm	195
Lindtner, Simon	147, 148	Møbelfabrik	144, 173, 257, 258, 261, 265
Lindtners Skibsværft	147, 148	Møhl, N.F.	100, 122, 159, 160, 262
Linnemann, A.D.	100, 101, 122, 125	Møhl, Peter	100, 160
Linnemann, Johan	33, 106, 107	Møhls Dampbrænderi	160, 226, 227
Linstow, Eggert Kristof von	38, 42, 45	Mølholm	97, 335
Lissau, Th., Jydsk Rullegardinfabrik	268	Mølholmsdalen	189, 212, 213
LK Lavspænding A/S	332	Møllebakken	132
		Møllegade	37, 38, 112, 113, 130, 239, 272
		Møller, Erik	336
		Møller, Oscar	243

Møller	32, 74, 86, 97, 113, 152, 153, 161, 163 168, 224, 227, 231, 239, 243, 248, 313, 325, 336	Prips Cikoriefabrik	102, 104, 105, 125
Møller & Jochumsen	161, 191, 224, 268, 325	Prips Kartefabrik	63, 105, 123
Mølleåen	32, 37, 38, 43, 97, 152, 183, 239	Prisdirektoratet	271, 282
Neergaard, Frode	292	Privilegier	23, 103, 105, 135, 173, 174
Neopac	328	Pulder- og Stivelsesfabrikken	15, 30, 113-115, 125
Nielsen, Anton	233, 234	Randbøldal	50, 52, 144-146, 203
Nielsen, Olaf	272, 278	Randbøldal Klædefabrik	144, 145, 203, 204
Nielsen, Thomas	171, 172	Rantzau, Daniel lensgreve	292
Nielsen og Sørensens Møbelfabrik	191, 258	Rationalisering	221, 299, 309
Nielsens Mineralvandsfabrik, P.C.	244	Rationering	271, 272
NKT	331, 332, 347	Rawert, O.J.	-18, 50, 61, 70, 82
Nordberg, Charles	78, 81, 90, 91	Reallønnen	276, 291, 322, 357
Normeat	338	Řeberbane	213
Novoplastic	329	Reklamefilm	308
Nyboe og Dalgas' Klædefabrik	89, 94	Rentzmann, W.	135, 149
Nyboe, Morten	82, 89-92, 122, 125	Residensgade	37, 38, 130
Nykredit	339	Ribe Stift	14, 19, 22, 45, 92
Nørrebrogade	38, 129, 172, 182 203, 245, 252, 258-260	Ribevej	239, 289, 306, 307
Nørregade	37, 38, 65, 66, 90, 92, 94, 100 101, 109, 116, 122, 129, 161-163 167, 181, 207, 214, 246, 247, 263, 279, 284	Riegelsen, Andreas	115, 116
Nørremarken	239, 286, 291, 300, 304, 310, 312-314, 320, 329, 331, 338, 340-346, 348-350, 353, 354	Robby, Theodor	144, 145
Nørremarkens Teglværk	256, 257	Rue Mark	57, 59
Nørreskoven	156, 157, 178, 189, 242, 243	Rugbrødsfabrik	228
Nørvang herred	39	Runox	334, 335
Nålefabrik	65, 123	Sabotagevirksomhed	279
OEEC	281	Safir	241, 242
Oliekrisen	292, 300, 327, 336, 347	Sager, Peter Petersen	58-60
Olufsen, Christian	27	Sager, Peter	57
Omløbsåen	215	Samvirkende Fagforbund, De	276, 288
Overenskomstforhandlinger	237, 358	Sana-Is	268
Palsby, Palle	316	Schachner, O.	293
Papirmager	45, 47, 48, 50	Schachner A/S Træ og Finer	293
Paraffinfabrik	169	Schalburgtage	279, 280
PC Plast	329, 330	Schmidt, H.R.	49, 50, 51
Pedersen, Poul	287, 293	Sct. Georgs Hjemmet	289
Pensionsordning	358	Schultz, A.D.	65, 98, 158
Petersen, A. Chr.	251	Schur Consumer Products	329
Petersen, Jacob	254, 262	Schur Plastic	329
Petersen, N.F.	261, 262	Schweitzer, Ditlev	260
Peters, P.C.	62, 63, 133, 134	Schweitzers Bogtrykkeri A/S	259, 279, 293, 326
Phønix	139, 278	Schiødt, Johs.	261, 263
Piskefabrikken "Scandia"	258, 268	Schjøth, A.	262, 268, 293
Plantemargarine	236, 248	Schjøth, Aage C.	293
Pontoppidans Danske Atlas	27	Schjøths Eftf. A/S, Chr.	293
Potaskefabrik	115, 116, 125	Seligmann, Alfred	166, 209
Printz, Niels Hansen	117, 118, 123, 125	Seligmann, Ludvig	165, 166
Prip, Michael H.	63, 103, 104	Seligmann, Olaf	209, 262, 274, 282, 308
Prip, N.J.	63, 89, 100, 102-105, 122, 125, 153	Sintas	351
		Sjællandsgade	290, 336, 339
		Skiber	60, 118, 121, 180, 350
		Skibsbyggeri	117, 118, 123, 148
		Skibsværft	131, 147, 148, 312
		Skomager	98, 215
		Skou, Kr.	245, 304

Skou, Niels	144	Taksationskommissionen	353, 354
Skov, Bent	356	Teglværk	56, 168, 169, 256, 257
Skovgade	38, 129, 224	Teknisk skole	268, 359
Skov Thomsen, Arne	336	Tekstilmanufakturterne	25
Skyttehusvejen	311, 242	Thomsen, Sven A.	336
Slubbemaskine	28, 80, 90	Thott, Otto	16, 24
Smiths Dampbrænderi	159	Taul, Brdr.	325
Socialdemokratiet	182	Thorkildsen, H.C.	156, 256, 257
Sodavand	157, 244	Tilsynsrådet	353
Sole Minkfoder	356	Tobaksvarer	96, 106, 107, 109-112, 123, 161-163
Sparekasse	131, 263	Toft, Mogens	277
Sparta Sko	325, 344	Toldbeskyttelse	19
Spencer, Martin Christian	48, 49	Toldbodgade	290
Spinderigade	180, 285, 286	Toldforhøjelser	26, 255
Spindemaskine	28	Toldpolitik	24, 26
Spindeskole	31, 71, 74, 75, 77, 100, 122, 125	Torvegade	37, 38, 65, 116, 122, 129 146, 162, 170, 178, 181, 195, 203, 279
Sprit	98, 99, 154, 158, 160, 161, 253	Trekanthuset	311
Stagsted, P.	316, 317	Treschow, Herman Gerhard	70, 118
Sraldgårdsgade	38, 129, 139, 207 212, 251, 252, 260, 320	TRIAhuse	311
Stampemølle	33	Tubeabrikken	191, 254, 255
Stampeværk	42, 43, 56, 90	Tulip (se også Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri)	302-304, 311, 325, 335-340 342-344, 352-354, 357, 359, 361, 362
Statsbankerotten	40, 90	Tyggegummi	246, 247, 250, 265, 284 285, 294, 307-310, 340, 341
Steensen, Hans	237, 254, 261	Tyske værnemagt	276
Steensens Margarinefabrik	180, 183, 236-238 248, 262, 264, 265	Tønnesgade	37, 38, 130, 212, 251, 252
Stimorol	308, 341, 342	Tørrild herred	39
Strandgade	130, 153, 246, 247, 263, 284	Udbyes Bogtrykkeri	326
Strandmøllen	44, 46, 48, 51, 52, 149	Uhrskov	35
Strejke	182, 183, 196, 200, 202 237, 238, 256, 276, 288, 340	Uhrhøj Huse	311
Strikson	325, 335	Uld	21, 23, 46, 67, 76, 90-92, 95, 96, 140, 315
Strømpefabrik	94, 95, 125, 361	Unibank	339
Strømpevæveri	15, 94, 95, 125	Unik System Design	351
Stålvinduer	216, 217, 284	Ustrups bådebyggeri	279
Superfos Kemi	329, 330	V6	341
Sydøstjyske samleskinne	275	Valkemaskine/-værk	17, 33, 68, 73, 74 79, 80, 82, 121, 140
Systue	202, 203	Vandel	178, 279
Sæbe	25, 27, 169, 251, 252	Vandhjul	56, 58, 85, 86, 89, 220
Sønderbro	35, 129, 155, 165, 211	Vandkraft	32, 33, 41, 42, 78, 86 121, 122, 136, 173, 204
Sønderbrogade	38, 129, 166, 207, 208	Vandmøller	16, 31-33, 97
Søndergade	37, 38, 48, 100, 103, 104, 108 114, 116, 118-120, 122, 129, 132, 153 157, 159-161, 163, 181, 211, 212, 253, 261	Vardevej	35, 180, 181, 194-199, 285, 319
Søndermarken	130, 312, 320, 321, 334, 347, 348	Ved Anlægget	182
Sønderåen	102-104, 129, 211	Vedelsgade	224, 259, 284, 299, 300, 304, 305
Sørensen, Elmar	277	Veile Bank	101, 143, 179, 231 240, 248, 262, 287, 292-294
Sørensen, H.K.	315	Veitex	334
Sørensen, Holger	246, 265, 268, 341	Vejle Amts Avis	52, 92, 98, 102, 103, 110, 118, 119, 125, 149, 153, 156, 171, 176, 179, 185, 192 197, 215, 227, 229, 230, 245, 254, 255, 259, 260, 279
Sørensen, O.W.	240		
Sørensen, P.	229, 244		
Sørensen, Willy	293, 294, 309, 351		
Sørensens Eftf. I/S, Brdr., Sukkervarefabrik	247, 268		

Vejle Amts Folkeblad	171, 172, 179, 199, 268, 273 317, 326, 352, 355, 356, 361	Vejle Saalelæderfabrik	165, 166, 175, 208-211, 261 268, 274, 276, 280, 282, 293-296, 300, 308
Vejle Amts Landøkonomiske Selskab	70, 93	Vejle Savværk og Træuldffabrik	268
Vejle Amts Svineslagteri	191, 228, 230, 244	Vejle Sodafabrik	262
Vejle Andelsmejeri	228	Vejle Svineslagteri	153, 229
Vejle Bolte- og Møtrikfabrik	180, 191, 214, 219-222 224, 225, 263, 268, 287, 293, 301, 347	Vejle Sæbefabrik	273, 294
Vejle Bomuldsspinderi	175, 191, 192-194	Vejle Telefonselskab	178, 179
Vejle Bomuldsspinderier	191, 194-196, 261	Vejle Teltfabrik	312
Vejle Bomuldsvarefabriker	194	Vejle Textilfabrik	199, 205, 271, 275 280, 286, 325, 334, 335, 358
Vejle Bys og Amts Sparekasse	263	Vejle Trikotagefabrik	191, 201
Vejle Caramel- og Tabletfabrik (se også Dansk Tygggummifabrik, Dandy)	189, 191, 246-247, 249	Vejle Trælast og Kulkompagni	261-263
Vejle Cementvarefabrik	268, 312	Vejle Trælasthandel	149
Vejle Dampbaade	293	Vejle Træmassefabrikker	149-151
Vejle Dampmølle	152, 186, 223, 226, 236 239-242, 245, 248, 262, 264, 268 270, 272, 275, 290, 310, 311, 325, 345, 346	Vejle Træremskivefabrik	268
Vejle Dampvæveri	180, 181, 191, 194, 199, 200 204, 205, 268, 271, 273, 285 286, 291, 293, 294, 306, 315, 319, 325	Vejle Vandmølle	122, 152
Vejle Enge	181, 184, 283	Vejle Vejviser	259
Vejle Flødefabrik	268	Vejle Å	33, 37, 41, 42, 54, 56, 97, 121
Vejle Fryse- og Kølehus	291, 345	Vejle Ådal	69, 203
Vejle Handelstandsforening	294	VEKOFA	305, 306
Vejle Havn	113, 116, 117, 128, 147, 148, 150, 151 175, 180, 197, 204, 205, 240, 245, 248, 260	VEKOFA/ME	306
Vejle Hovedbanegård	179, 186, 229	Velstand	19, 39, 181, 184, 291, 311, 312, 315
Vejle Høvle- og Savværk	268	Vesa Plastic	295
Vejle Isfabrik A/S	292	Vestergade	36-38, 129, 137, 167, 169, 170 207, 249, 251, 252, 259, 294, 335
Vejle Jern- og Staalforretning A/S	268	Viborg, Nicolai Christian	73, 75, 80
Vejle Kafferisteri	325	Viborgvej	291
Vejle Karosserifabrik	268	Vinding	168, 189, 300, 302, 311, 312 328, 330, 335, 346, 350, 351, 355
Vejle kommunale Elektricitetsværk	268	Vindingland, Teglværket	169
Vejle Listefabrik	268	Vingsted Mølle	68, 97, 149
Vejle litografiske Anstalt - se Larsen & Knudsen A/S		Vissingsgade	130, 244
Vejle Margarinefabrik (se også VM Margarine)	189, 191, 238, 268, 272, 291, 325, 346, 363	VM Margarine (se også Vejle Margarinefabrik)	189, 346, 361, 363
Vejle Meat Supply A/S	336	Væveri	74, 76, 78, 146, 175, 178, 192 194, 195, 199, 203-205, 255, 261, 262, 286
Vejle Mineralvandsfabrik	244, 325	Walther, C.F.	50
Vejle Motorfabrik	191, 224	Walther, P.H.J.	50, 52, 53, 144
Vejle Muslingeindustri	361	Warrer, P. M.	220
Vejle Mælkeforsyning	228	Wegener, V., konfektionsfabrik	191, 202, 203, 206
Vejle Mælkekompani A/S	228, 268, 304, 305	Weissenborns Maskinfabrik	361
Vejle Mølle	97, 112, 113, 114, 152, 346, 363	Wenbo	338, 339
Vejle Ny Cementvarefabrik	311	Windfeld-Hansen, Ib	294, 320, 355, 356
Vejle ny Mineralvandsfabrik	244, 273	Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi	191, 195, 196, 268, 285, 288, 319, 334, 335
Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri (se også Tulip)	191, 230-236, 268, 270, 276, 278, 302-304	Wittig, P.	309
Vejle Omegns Fælleslager og Ostesalg	304	Wittrup, Steen	292
Vejle Pakhusselskab A/S	293	Wittrups Uldvare- og Tæppefabrik	191, 199, 200, 201 205, 280, 286, 292, 320, 325, 333, 334, 355, 361
Vejle Plastic	329	Worm, Thorkild	277, 343
		Worning, I.P.	251
		Worning & Petersen	251, 252, 265, 268, 273, 294

Wulff, Peter B.	157
Wulff, S.C.	105, 154
Xeroform	251
Æskefabrikken Dan	191, 259, 326
Økonomisk demokrati	359
Øl	71, 96-98, 101, 102, 114, 122 154-157, 227, 242-244, 273, 274, 276, 311, 337
Østergaard, Gert	329
Østergaard, Gustav	326
Øster Grundet	304, 338, 354
Østjydske Bryggerier	243, 261, 264, 273, 274, 283, 294
Østjydske Slagterier	338, 339
Østjyllands Ægekспорт A/S	293
Aagaards Karosserifabrik, J.	268
Aagale	198